

Національна академія аграрних наук України
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека

В. В. МЕЛЬНИК

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ ПТАХІВНИЦТВА
В УКРАЇНІ
другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Київ
ТОВ «НВП «Інтерсервіс»
2019

УДК 636.5.082/085:001.891(477)

М 48

*Рекомендовано до друку вченою радою Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН
(протокол № 2 від 27 лютого 2019 р.)*

Наукові рецензенти:

Бородай І. С. – доктор історичних наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека);

Пилипчук О. Я. – доктор біологічних наук, професор (Державний університет інфраструктури та технологій МОН України);

Куйбіда В. В. – доктор історичних наук, професор (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» МОН України).

Науковий редактор:

академік НААН, директор ННСГБ НААН **Вергунов В. А.**

ISBN 978-617-696-952-5

Мельник В. В.

М 48 Науково-організаційні засади розвитку птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. : монографія / НААН, ННСГБ; наук. ред. акад. НААН В. А. Вергунов. – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2019. – 345 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 110).

У монографії висвітлено науково-організаційні засади розвитку птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ століття на тлі соціально-економічних, суспільно-політичних, загальнонаукових і теоретико-методологічних чинників. Відтворено напрями наукового забезпечення галузі птахівництва. Узагальнено теоретичні основи нормованої годівлі, систем і методів утримання та селекційно-генетичного вдосконалення сільськогосподарської птиці, штучної інкубації яєць. Розкрито тенденції розвитку галузевої наукової думки на базі науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів. Охарактеризовано внесок учених різних інституцій у розвиток птахівництва в Україні.

Видання рекомендоване для спеціалістів сільського господарства, дослідників історії аграрної науки, вчених у галузі птахівництва, викладачів, студентів вищих і середніх аграрних навчальних закладів.

© В.В. Мельник, 2019

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА.....	5
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	13
1.2. Джерелознавчі засади дослідження.....	42
1.3. Методологія дослідження.....	48
РОЗДІЛ 2.	
ПЕРІОДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПТАХІВНИЦТВА В УКРАЇНІ.....	65
2.1. Передумови становлення та еволюція знань про птахівництво у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.....	65
2.2. Розвиток науково-організаційних основ ведення галузі на тлі соціально-економічних і суспільно-політичних чинників у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	85
РОЗДІЛ 3.	
ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО СУПРОВОДУ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА.....	134
РОЗДІЛ 4.	
НАПРЯМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА.....	155
4.1. Селекційно-генетичне вдосконалення птиці.....	155
4.2. Теоретичне обґрунтування основ раціональної годівлі у птахівництві.....	168
4.3. Удосконалення методів і систем утримання птиці.....	178
4.4. Розроблення технологій інкубації яєць птиці.....	185
РОЗДІЛ 5.	
НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ПТАХІВНИЧОГО КОМПЛЕКСУ В УКРАЇНІ.....	197
5.1. Організація та науковий супровід яєчного і бройлерного птахівництва	197
5.2. Розвиток індиківництва, качківництва, гусівництва, цесарківництва, фазанівництва, перепелівництва та страусівництва як структурних компонент птахівничого комплексу України.....	211

РОЗДІЛ 6.

РОЗБУДОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ГАЛУЗІ

ПТАХІВНИЦТВА В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ..... 236

6.1. Внесок науково-дослідних установ у розробку інноваційних технологій виробництва продукції птахівництва..... 236

6.2. Дослідницькі ініціативи українських учених вищих аграрних навчальних закладів з розвитку птахівництва та підготовка кадрів..... 244

Висновки та узагальнення 260

Список використаних джерел..... 270

Додатки..... 318

Перелік умовних скорочень..... 332

ВІД РЕДАКТОРА

Галузь тваринництва, в якій формується близько 30% валового сільськогосподарського виробництва, посідає важливе місце в агропромисловому комплексі України. Одним із найбільш перспективних його напрямів не лише в Україні, а й у світі є птахівництво, продукція якого спрямована на забезпечення харчових потреб населення, а значить – продовольчої безпеки держави. Наразі птахівництво – практично єдина галузь тваринництва, здатна в національному господарстві нарощувати обсяги виробництва і збільшувати кількість наявного поголів'я, що пов'язано, передусім, із біологічними особливостями птиці. Останнім часом у спеціалізованих сільськогосподарських підприємствах України із загальної кількості реалізованих на забій тварин у живій масі частка птиці перевищує 60 %. В обсязі вітчизняного експортованого м'яса сільськогосподарських тварин на м'ясо птиці в окремі періоди припадає 80%.

При промисловому виробництві яєць і м'яса птиці використовують інтенсивні технології, складовими яких є сучасне енерго- та ресурсозберігаюче обладнання, повноцінна годівля, високопродуктивні яєчні та м'ясні кроси курей. Незважаючи на потужність і потенціал, цей сектор економіки залишається вразливим і на 100% імпортозалежним, оскільки на ринок України постачаються лише синтетичні (складні за своєю генетичною структурою) батьківські форми птиці, які потрібно постійно оновлювати.

Іншою тенденцією розвитку сучасного птахівництва є збільшення частки дрібних і середніх за кількістю поголів'я фермерських та присадибних господарств у загальному обсязі виробництва продукції. Так, за даними Державної служби статистики України, на 1 січня 2018 р. поголів'я птиці становило 204830,9 тис., у тому числі у господарствах населення налічувалося 92318,6 тис. голів (45%). Із загальної кількості вироблених яєць (15505,8 млн шт.) 46% припадає на присадибний сектор (7140,5 млн шт.).

Як свідчать результати багаторічних досліджень українських учених, для виробництва яєць і м'яса птиці в особистих селянських господарствах більш прийнятними є вітчизняні кроси і породи, які, хоча і мають дещо нижчі показники продуктивності, ніж іноземні, але добре пристосовані до кормових і кліматичних умов країни, і головне – менше реагують на різні технологічні стреси. При цьому останніми роками спостерігається стійка тенденція до посилення інтересу щодо органічної продукції від птиці, яку утримують в умовах, максимально наближених до природних. У зв'язку з цим поширюється застосування технологій альтернативного утримання. Птиця селекції вітчизняних учених (кури полтавської глинястої породи, бірківської барвистої породної групи й інші, гуси великі сірі та великі білі, крос індиків «Харківський») добре пристосо-

вана до місцевих умов найбільш придатна для розведення у присадибних і фермерських господарствах. Співробітники Державної дослідної станції птахівництва НААН, яка свою історію веде з 1930 року, постійно працюють над поліпшенням племінних і продуктивних якостей цієї птиці, удосконаленням технології її утримання й годівлі, ветеринарно-санітарного забезпечення тощо. Наразі ця установа у мережі дослідницьких інституцій Національної академії аграрних наук України є головним науково-координаційним центром, який теоретично і методологічно забезпечує розвиток галузі птахівництва, при цьому вчені продовжують вести як фундаментальні, так і прикладні дослідження.

У монографії В.В. Мельник поряд із позитивними тенденціями розвитку вітчизняної галузі птахівництва розглядаються й негативні чинники, такі як низька ефективність використання наукового потенціалу профільних наукових установ та вищих навчальних закладів при менеджменті селекційних і технологічних процесів на виробництві; недосконалість нормативно-правової бази з організації ефективнодіючої інфраструктури аграрного ринку.

Безперечно, все зазначене вище потребує детального контекстового вивчення основних тенденцій і етапів формування історичного досвіду наукового забезпечення галузі птахівництва, яке має свої пріоритетні здобутки, авторитетні наукові школи, а також творчого використання найкращих напрацювань українських учених. З огляду на це монографія В. В. Мельник має науково-пізнавальне та практично-прикладне значення.

Дослідницею вперше відтворено еволюційно-сутнісні особливості формування історіографічного простору досліджуваної проблеми. Введено до наукового обігу широкий пласт різнопланових документів, які розкривають найважливіші етапи становлення й розвитку науково-організаційних та теоретико-методологічних засад птахівництва. Ствердження галузевої наукової думки розглядається через призму суспільно-політичних і соціально-економічних, загальнонаукових і технологічних чинників. Проаналізовано особливості формування державної політики та законодавчого регулювання розвитку галузі, чинні моделі її практичного застосування.

Розкрито специфіку напрямів дослідницьких пошуків з проблем птахівництва, що здійснювалися на базі наукових установ і вищих навчальних закладів на різних етапах державотворчих процесів. Узагальнено теоретичні та методологічні основи формування різних стратегій наукового супроводу галузі. Обґрунтовано значення неформальних творчих об'єднань у продукуванні наукового знання та його репрезентування на прикладі діяльності наукових шкіл, заснованих відомими дослідниками. Матеріали дослідження, доповнені біографіями вчених, дали змогу не лише позиціонувати їхні основні наукові досягнення, а й визначити та охарактеризувати проблеми, притаманні для їхніх творчих по-

шуків і запровадження результатів наукового пошуку у виробництво, розроблення конкретних наукових напрямів і дослідницьких методик. Через історію формування певних особистостей галузеві наукові досягнення набули людино-вимірною формату.

Потрібно наголосити, що В. В. Мельник не тільки систематизувала перебіг подій і фактів щодо еволюції галузевої наукової думки, а й окреслила стратегічні завдання та перспективи подальшого розвитку галузі птахівництва в Україні з урахування виробленого історичного досвіду й ефективних дослідницьких практик.

Монографія стане у нагоді науковцям, докторантам, аспірантам, викладачам, фахівцям аграрного сектору та всім, хто цікавиться історією розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань і організації, а також складової сучасного природознавства та культури нації.

Директор ННСГБ НААН,
академік НААН

В. А. Вергунов

ВСТУП

Наразі птахівництво в Україні, як і у всьому світі, займає провідні позиції серед галузей тваринництва. Так, у загальній структурі виробництва м'яса птиці належить перше місце. Друге місце посідає свинина, третє – яловичина. Динамічно зростає (з коливаннями) і виробництво в Україні такого високоцінного продукту як яйця.

Актуальність теми досліджень обумовлена низкою різних чинників. Насамперед, існуючі складні соціально-економічні і політичні умови в країні спонукають вчених проводити дослідження у різних напрямках і галузях в історичній ретроспективі, починаючи з більшовицького перевороту, переоцінюючи і змінюючи існуючий менталітет та погляди на всі події, що відбувались у радянській Україні, і котрі вплинули на розвиток промисловості і сільського господарства, зокрема птахівництва.

Вивчення розвитку птахівництва у другій половині ХХ ст. потребує досліджень передумов, що охоплюють початок радянського періоду. При цьому достовірне висвітлення усіх подій є можливим лише за використання архівних матеріалів. Є чимало недостовірних даних стосовно організаційних засад розвитку птахівництва, що зустрічаються в наукових працях учених, енциклопедичних та спеціальних словниках тощо.

Одним із важливим чинником актуальності наших досліджень є й те, що існуючі узагальнюючі праці щодо розвитку птахівництва в Україні охоплюють переважно ту частину хронологічних меж, що починаються з Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (від 3 вересня 1964 р.) про переведення птахівництва на промислову основу. Такі історіографічні дослідження проводили, приурочивши їх до 40- і 50-річчя промислового птахівництва. При цьому поза увагою залишаються передумови переведення галузі на промислову основу (законодавчо), що формувались у першій половині ХХ ст. та упродовж 50-х і початку 60-х років цього періоду. Якщо і є окремі дослідження розвитку птахівництва, починаючи навіть з періоду одомашнення птиці, наприклад, щодо технологій виробництва курячих яєць чи м'яса бройлерів, то вони позбавлені глибокого аналізу соціально-економічних і політичних умов того чи іншого історичного періоду з погляду сучасного переосмислення існуючих ідеологій.

З початку ХХ ст. ученими досліджується стан і перспективи розвитку птахівництва в Україні за різними напрямками, однак при аналізі результатів порівнювали теперішній час частіше лише з попереднім роком. Відсутні роботи, що всебічно висвітлювали б теоретико-методологічні і науково-організаційні засади розвитку птахівництва в Україні, починаючи з 1991 року – з періоду незалежності нашої держави.

Є доцільність у дослідженнях розвитку птахівництва акцентувати увагу на етапах зародження і створення науково-дослідних установ, середніх і вищих начальних закладів в Україні, діяльність яких була присвячена птахівництву. Необхідно вивчити, проаналізувати та узагальнити науковий доробок, українських, російських і закордонних учених, які зробили значний внесок у розвиток птахівництва в Україні. При цьому важливо особливу увагу зосередити на персоналіях українських учених, які зробили істотний внесок у розвиток птахівництва не лише в Україні, а й на теренах СРСР.

На часі підготовка нових підручників з вивчення дисциплін з птахівництва для студентів освітніх ступенів «Бакалавр» і «Магістр», в котрих повинен бути розділ щодо історії розвитку птахівництва в Україні з погляду достовірного сучасного трактування висвітлених теоретико-методологічних та науково-організаційних засад. У підручниках мають бути наведені відомості про українських учених ХХ і початку ХХІ ст., які зробили значний внесок у розвиток птахівництва України щодо годівлі та утримання птиці, племінної роботи, інкубації яєць тощо.

Дослідження необхідно провести стосовно вивчення позитивного та негативного досвіду розвитку птахівництва в Україні у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст., його теоретико-методологічних і науково-організаційних засад. Цей досвід потрібен, щоб виробити сучасні критерії подальшого розвитку галузі, особливо за умов необхідності забезпечення високої конкурентної спроможності продукції птахівництва на світовому ринку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до загального напряму наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем «Концептуальні та методологічні основи науково-інформаційного забезпечення інноваційного розвитку аграрної науки в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0116U002099), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета дослідження – провести цілісний історико-науковий аналіз теоретико-методологічних та науково-організаційних засад розвитку птахівництва в Україні у другій половині ХХ та на початку ХХІ століття. Відповідно до мети роботи поставлені такі дослідницькі задачі:

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми, систематизувати джерельну базу, обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати період зародження птахівництва і внесок учених, перших товариств (спілок) птахівників всеросійського і регіонального значення,

наукових, науково-дослідних установ та навчальних закладів сільськогосподарської освіти у його розвиток у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.;

– з'ясувати вплив соціально-економічних, політичних і науково-організаційних чинників в УРСР/Україні у розвитку птахівництва;

– розробити періодизацію розвитку птахівництва у другій половині XX та на початку XXI ст.;

– дослідити еволюцію теоретико-методологічних засад наукового супроводу галузі птахівництва;

– проаналізувати внесок учених науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, спеціалістів у розвиток птахівництва;

– розглянути результати наукових досягнень вітчизняних учених із розвитку племінної справи у птахівництві;

– узагальнити наукові дослідження з годівлі птиці;

– дослідити динаміку удосконалення методів і систем утримання птиці;

– охарактеризувати наукові розробки з технологій інкубації яєць птиці;

– показати роль у розвитку птахівництва академічних установ: ВУАСГН, УАСГН, Південного відділення ВАСГНІЛ, НААН;

– узагальнити внесок наукових шкіл у науково-методичне забезпечення птахівництва;

– з'ясувати специфіку розвитку окремих підгалузей птахівництва.

Об'єкт дослідження – розвиток птахівництва в Україні у другій половині XX та на початку XXI століття.

Предметом дослідження є теоретичні та методологічні основи наукового забезпечення птахівництва, організаційні заходи в поєднанні з передовим досвідом птахівничих господарств різних категорій, соціально-політичні умови в Україні та їх вплив на розвиток галузі.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи ґрунтуються на принципах історичного дослідження: історизмі, об'єктивності, системності, наступності, комплексності, науковості, багатофакторності, що забезпечують цілісне, всебічне охоплення найістотніших аспектів зазначеної проблеми. Для вирішення дослідницьких задач щодо теоретико-методологічних та науково-організаційних засад розвитку птахівництва в Україні у другій половині XX та на початку XXI ст. використовували методи загальнонаукові: контент-аналізу, класифікації, типологізації, синтезу, аналізу; структурно-системний (міждисциплінарний). Особливу увагу приділено власне історичним методам наукового пізнання: періодизації, ретроспективному, проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному. У процесі виконання дисер-

таційного дослідження застосовано методи історіографічного, джерелознавчого та термінологічного аналізу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХХ та початок ХХІ ст. Нижня межа позначилася передумовами законодавчого переведення галузі птахівництва на промислову основу і охоплює 50-і роки ХХ ст., а верхня – періодом сучасного розвитку птахівництва у ХХІ ст.

В окремих випадках, з міркувань ціліснішого сприйняття передумов та дотримання логічної послідовності в аналізі історичних особливостей розвитку птахівництва, дослідження виходить за межі означеного періоду і містить матеріали ХVІІІ–ХІХ століть.

Територіальні межі дослідження окреслені теренами України другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., яка перебувала у складі СРСР, а також кордонами суверенної Української держави.

Новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є першим в українській історіографії комплексним дослідженням та об'єктивним висвітленням еволюції теоретико-методологічних і науково-організаційних засад розвитку птахівництва упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Вперше комплексно проаналізовано становлення і розвиток наукового супроводу птахівництва в Україні з урахуванням соціально-економічних і політичних умов; у науково-організаційному забезпеченні розвитку птахівництва у другій половині ХХ на початку ХХІ ст. виділено п'ять періодів; комплексно і диференційовано висвітлено здобутки українських учених за напрямками, котрі є складовою технологічного процесу виробництва продукції птахівництва, а саме: селекційно-племінна робота, повноцінна годівля та умови утримання птиці, штучне інкубування яєць; узагальнено науково-організаційні засади тенденцій розвитку яєчного і бройлерного виробництва, качківництва, індиківництва, гусівництва, перепелівництва, цесарківництва, фазанівництва і страусівництва; всебічно досліджено діяльність Державної дослідної станції птахівництва як науково-організаційно-координуючого центру у структурі НААН, що забезпечує розвиток галузі птахівництва; проаналізовано внесок учених вищих навчальних закладів аграрної освіти, наукових шкіл в інтенсифікацію виробництва яєць і м'яса птиці різних видів; представлено матеріали створення, становлення і діяльності кафедри птахівництва у Національному університеті біоресурсів і природокористування України, як провідного осередку у підготовці фахівців для галузі птахівництва; виявлено, проаналізовано та уведено до наукового обігу значний обсяг документальних матеріалів з архівних установ України; проведено комплексний статистичний аналіз виробництва яєць і м'яса в Україні за досліджуваний період, проаналізовано дані показники у порівнянні з СРСР і РРФСР.

Розкрито авторське бачення розвитку громадського птахівництва на тлі політичних і соціально-економічних чинників.

Уточнено деякі фактологічні дані щодо становлення і діяльності Всеукраїнського науково-дослідного інституту птахівництва та Інституту птахівництва у Кам'янець-Подільську.

Поглиблено та суттєво доповнено інтелектуальні біографії окремих українських учених у галузі птахівництва інформацією про їх внесок у наукове забезпечення зародження і становлення птахівництва в Українській СРСР; знання щодо створення та діяльність племінних і промислових птахівничих господарств, їх внесок у виробництво яєць і м'яса птиці, розвиток ринку даної продукції; здобутки з історії птахівництва не лише як науки, а й складової навчальних дисциплін у системі підготовки фахівців для галузі.

Набули подальшого розвитку дослідницький напрям в історії української науки й техніки, а саме: історія птахівництва як складова сільськогосподарської дослідної справи; результати історичних досліджень проблеми розвитку окремих напрямів вітчизняної наукової думки, методи наукової реконструкції її місця й ролі в суспільному житті країни; відтворення діяльності науково-дослідних установ, а також творчої спадщини видатних учених у галузі тваринництва загалом та птахівництва зокрема.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали роботи щодо розвитку птахівництва можуть використовуватися вченими-істориками для створення цілісної картини соціально-економічного життя в Україні, особливо ті дані, що стосуються виробництва продукції птахівництва.

Теоретичні висновки та практичні рекомендації дослідження сприятимуть подальшим науковим пошукам під час підготовки узагальнюючих праць з історії вітчизняного птахівництва та їх окремих напрямів, профільних вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, у систематизації життєвого шляху та наукової спадщини вчених-теоретиків та практиків птахівництва. Можуть бути використані при підготовці біографічних словників, довідників та енциклопедій; у процесі розроблення державних стандартів з термінології у птахівництві; опрацюванні окремих стратегічних завдань для подальшого застосування інноваційних технологій у птахівництві України; в науково-педагогічній практиці викладачів середніх спеціальних та вищих аграрних навчальних закладів освіти при викладанні дисциплін стосовно птахівництва, зокрема при формуванні змісту дисциплін освітнього рівня «Магістр» магістерської програми «Сучасні технології промислового птахівництва», а також для написання галузевих підручників і навчальних посібників.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Відтворення основних періодів і тенденцій розвитку науково-організаційних засад галузі птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. ґрунтується на з'ясуванні стану опрацювання досліджуваної проблеми, що сприятиме виділенню основних напрямів накопичення наукового знання; виявленню окремих проблем і питань, пов'язаних з темою дослідження, що потребують додаткового вивчення.

Нами встановлено, що історіографію становлення й розвитку вітчизняного птахівництва започатковано наприкінці ХІХ ст. Ґрунтуючись на зміні світоглядних позицій і стилів мислення дослідників, використанні засобів історичного дослідження та формалізації специфічних концептуальних підходів, за хронологічним принципом виділено дві групи історіографічних праць з проблеми, що досліджується. До першої з них включено наукові праці, що були опубліковані за радянської доби. До другої групи віднесено історичні розвідки, проведені за часів державотворення України.

Окрім цього, серед наявних наукових узагальнюючих праць виділено кілька історіографічних груп за предметно-тематичним принципом. Це, передусім, наукові праці, що відтворюють: 1) становлення й розвиток сільськогосподарської дослідної справи та вищої професійної освіти; 2) історію вітчизняної птахівничої галузі та її окремих підгалузей; 3) еволюцію окремих наукових напрямів, течій і концепцій розведення, годівлі й утримання сільськогосподарської птиці; 4) внесок вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, наукових і громадських організацій, неформальних творчих об'єднань у розвиток теоретичних і методологічних основ птахівництва; 5) становлення й розвиток наукового забезпечення галузі у контексті діяльності відомих учених.

Як засвідчив аналіз стану наукового опрацювання проблеми, історіографічний простір радянської доби характеризується різноплановістю публікацій як за змістовністю теоретичних узагальнень, так і за їх рівнем об'єктивності викладеного матеріалу. Першочергово ми виділили групу історичних праць, які відтворюють загальний стан сільськогосподарської науки досліджуваного періоду у системі культурних цінностей української нації. На нашу думку, за своєю сутністю і різноплановістю охоплення фактичного матеріалу вирізняється монографія «Сільське господарство Української РСР» К. Л. Лісниченка та ін. [320]. Незважаючи на певну тенденційність щодо оцінки державної аграрної

політики, її суто регламентуючий характер, дане видання охоплює цінний інформаційний пласт, що стосується діяльності галузевих дослідних установ середини 50-х рр. минулого сторіччя, академічних наукових центрів, що координували їх наукову тематику. Висвітленню трансформаційних процесів мережі сільськогосподарських науково-дослідних інституцій УРСР, їх структуризації під егідою УАСГН присвячено студії П. А. Власюка [115], М. Г. Городнього [146]. На жаль, у названих публікаціях відображено лише окремі етапи і тенденції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти, тоді як питанням наукового супроводу птахівництва належної уваги не приділено. Заповненню цієї прогалини певною мірою сприяють наукові праці М. В. Грижевського, Т. Х. Радченка, які провели аналіз розвитку галузі в УРСР в середині 60-х рр. минулого століття. Зазначили, що біля великих міст і промислових центрів республіки були організовані спеціалізовані підприємства промислового типу – птахофабрики для забезпечення населення яйцями і м'ясом. Зробили акцент на невирішених питаннях: недостатній спеціалізації галузі; незадовільних умовах утримання й годівлі птиці в ряді господарств; послабленій увазі до водоплавної птиці [153].

Авторами статті «Напрями розвитку птахівництва на Україні» (1979) висвітлено стан галузі в 70-х рр. минулого століття, основною тенденцією якої стало переведення на інтенсивний шлях розвитку. Показано, що прогресивна промислова технологія виробництва продукції птахівництва ґрунтується на використанні високопродуктивної гібридної птиці, годівлі її повнораціонними комбікормами й утриманні у приміщеннях з регульованим мікрокліматом, використанні обладнання з високим ступенем механізації й автоматизації виробничих процесів. На думку авторів, найефективнішим напрямом інтенсифікації птахівництва є подовження терміну використання промислових і репродуктивних стад при виробництві харчових і племінних яєць від усіх видів птиці, а також підвищення несучості [325].

У статті В. Д. Лук'янової і В. О. Лук'янова «Удосконалення організації і технології виробництва у птахівничих господарствах на основі кооперування» (1972) відмічено, що тогочасний етап розвитку виробничих потужностей у зв'язку зі швидким науковим і технічним прогресом зумовлює необхідність подальшого вдосконалення організації галузі птахівництва на птахофабриках, в колгоспах і радгоспах на основі їх вузької спеціалізації та кооперування з науково-дослідними установами [333]. Великі кооперовані підприємства і різного роду об'єднання мають більше можливостей для раціональної організації праці та виробництва, ефективного використання матеріальних ресурсів. Автори вважають, що найбільш нагальним завданням є будівництво комплексів племінних птахівничих господарств (селекційно-генетичні станції, племзаводів,

радгоспів, і ферм-репродукторів) з метою забезпечення всіх товарних підприємств і ферм високопродуктивною гібридною птицею.

Завдання та здобутки науки у забезпеченні науково-технічного прогресу в птахівництві узагальнює В. Д. Лук'янова. Вона наголосила, що збільшення виробництва продуктів птахівництва в Україні в основному здійснювалося за рахунок значного підвищення продуктивності птиці, зниження засобів і праці на одиницю продукції. Авторка викладає найбільш актуальні проблеми досліджень в галузі селекції і генетики птиці, годівлі, технології і організації виробництва. Вказує на доцільність розширення роботи по селекції птиці на пристосованість до умов інтенсивного птахівництва, розробку питань штучного осіменіння, а також селекції птиці на краще використання корму. В. Д. Лук'янова зазначає, що до цього часу не одержали достатнього розвитку розвідки з проведення поєднаних ліній м'ясних видів птиці. Почали проводитися дослідження з підвищення резистентності птиці до різного роду захворювань, створення ліній зі спадковою стійкістю до найбільш небезпечних захворювань [332].

Напрями науково-технічного прогресу в галузі птахівництва також розкриває М. С. Бондаренко. Відмічає, що збільшення обсягів продукції птахівництва можливе на основі підвищення ефективності наукових досліджень, впровадження у виробництво наукових розробок, прогресивних технологічних схем, використання досягнень науки в галузі селекції, годівлі й утримання, а також спеціалізації птахівництва. Зазначає, що для збільшення виробництва м'яса бройлерів необхідно створити в системі Головного управління Міністерства радгоспів України мережу племінних господарств (племзаводів і репродукторів) з поголів'ям птиці, яке забезпечувало б одержання необхідної кількості добових гібридних бройлерів для птахофабрик, колгоспних і радгоспних ферм [48].

Представляють інтерес узагальнюючі наукові праці, що відтворюють специфіку розвитку галузі птахівництва у регіональному аспекті. Так, В. О. Лук'янов, А. В. Шомін на прикладі птахівничих господарств Сумської і Київської областей показали стан птахівництва в 1970 р. і основні шляхи його спеціалізації. Автори наводять статистичні дані щодо виробництва яєць у господарствах громадського сектора порівняно з 1961–1965 рр., показали, що середньорічний приріст виробництва яєць у колгоспах у 1967–1968 рр. збільшився майже в 4 рази. На великих птахофермах, де виробляли 1,5–2 млн яєць в рік, рентабельність галузі в 5–6 разів вище порівняно з фермами, де обсяг виробництва до 1 млн штук яєць за рік, відповідно вище несучість курей і продуктивність праці. Автори зазначили, що на той час однією з недостатньо розвинутих галузей було м'ясне птахівництво. Як один із необхідних шляхів подальшої організації спеціалізованих ферм розглядали створення об'єднань господарств на принципах виробничої кооперації [328].

Виділено окрему групу історіографічних праць, які висвітлили основні складові наукового супроводу галузі птахівництва. Так, короткий історичний екскурс щодо питань становлення й розвитку науки з розведення сільськогосподарської птиці в СРСР запропонував С. І. Сметньов [654]. Зазначив, що в радянський період проблеми птахівництва опрацьовувалися на базі 40 наукових установ і вищих навчальних закладів, їх основні зусилля спрямовувалися на вдосконалення вітчизняного племінного генофонду, перехід на більш ефективні технології виробництва продукції, розроблення методів зростання продуктивності птиці. Учений обґрунтував, що наукові основи для розвитку галузі були закладені фундаментальними науковими працями М. Ф. Іванова, М. І. Дьякова, які розробили методи раціональної годівлі, встановили хімічний склад і поживність місцевих кормів тощо.

В. О. Лук'янов, В. І. Сахненко в статті «Питання удосконалення організації племінної справи у птахівництві України» (1972) провели аналіз роботи племінних і товарних птахівничих господарств України. Відмітили, що суттєвим недоліком галузі є недостатній рівень розвитку системи племінних господарств. Наведено структуру поголів'я, зосередженого в племзаводах, репродукторних і товарних господарствах. Зазначено, що наявність великої кількості дрібних племінних ферм не дозволяє проводити селекційно-племінну роботу на сучасному рівні, створює труднощі для методичного супроводу галузі. До системи племінних господарств того періоду увійшли дві селекційно-генетичні станції, дев'ять племзаводів, 21 радгосп-репродуктор та конкурсно-випробувальне господарство, кілька великих ферм-репродукторів у кожній області. Вченими Українського НДІ птахівництва опрацьовані методи підвищення м'ясних якостей та відтворювальної здатності курей м'ясних ліній, а також метод відбору за генотипом для підвищення м'ясної скороспілості птиці. Вперше в країні розроблені методи оцінки й математичного аналізу комбінаційної здатності ліній несучих курей методами топкросу і діалельних схрещувань. Виведені вітчизняні лінії качок батьківських форм для виробництва двохлінійних гібридних потомків [326].

Для аналізу зростання економічної ефективності виробництва яєць у великих спеціалізованих господарствах УРСР представляє інтерес стаття В. О. Лук'янова [327]. Автор доводить, що концентрація виробництва є важливою умовою підвищення економічної ефективності виробництва яєць на птахофабриках. Найбільш ефективною галузь птахівництва є на фабриках з обсягом виробництва яєць не менше 10 млн. На думку вченого, на ефективність галузі найбільший вплив має рівень використання продуктивних стад птиці. Як важливий резерв збільшення виробництва птахівничої продукції, зниження її собівартості, підвищенні рентабельності галузі розглядає покращення організації

племінної роботи в республіці, перехід на використання в товарних господарствах гібридної птиці.

Виділено групу історіографічних наукових праць, присвячених висвітленню розвитку окремих галузей птахівництва. Так, В.Д. Лук'янова розглянула основні напрями науково-технічного прогресу в галузі м'ясного птахівництва, включаючи досягнення з генетики, селекції, годівлі птиці й ветеринарної профілактики захворювань. Відмітила, що у зв'язку з уповільненням селекційного процесу в 70-х рр. ХХ ст. планувалось створення селекційних центрів з потужною матеріально-технічною базою, широким генофондом птиці та штатом висококваліфікованих наукових співробітників. Висвітлює зв'язок селекційних центрів з племінними і промисловими господарствами республіки, завдання і напрями селекції птиці [330].

Деякі публікації присвячені стану племінної роботи в яєчному птахівництві. Автори зазначили, що в 50-і рр. минулого століття в США створені поєднані лінії і кроси яєчних курей, розроблені світлові і інші програми утримання, годівлі, боротьби з хворобами і загальної організації. Чисельність коричневих кросів яєчних курей збільшувалася і на той час становила біля 50 %, що пояснювали підвищеною резистентністю несучок до хвороби Марека. В Україні з переводом галузі на промислову основу несучість курей на початкову несучку швидко зростала. Однак племінні птахівничі заводи на тому етапі не могли справитись не тільки з завданням створення нових кросів, але й з удосконаленням існуючих, оскільки в склад кросів, як правило входять синтетичні лінії, робота з якими потребує наявності широкого генофонду, спеціальних програм селекції. В той же час в Україні був створений селекційний центр з птахівництва на базі Українського НДІ птахівництва, в якому зібрано великий генофонд яєчних курей, що нараховував понад 60 ліній і популяцій та 17 різних порід і порідних груп. Центром були розроблені й впроваджені у практику селекції програма селекції яєчних кросів з оцінкою плідників за якістю потомства у ранньому віці, методика створення синтетичних ліній і популяцій, в тому числі з багаторазовим самовідновлюючим гетерозисом, спосіб підбору ліній курей для схрещування, імуногенетичний метод контролю за шляхом селекційного процесу, генетичні основи аутосексування та ін. [329].

В. Д. Лук'янова також відтворила окремі віхи розвитку гусівництва в республіці. Відмітила, що в 70-х роках кількість ферм і поголів'я гусей в УРСР різко скоротилися, це пояснила екстенсивними методами ведення галузі та застарілою технологією, яка передбачала сезонне вирощування гусенят, призводила до значних затрат праці, витрат кормів і високої собівартості продукції. На думку вченої, відсутність науково обґрунтованої технології з інтенсивного вирощування гусенят на м'ясо на промисловій основі, а також ефективних комплек-

тів машин для механізації виробничих процесів і типових проектів пташників стала серйозною перешкодою на шляху розвитку гусівництва. Як одну з переваг вирощування гусей на м'ясо розглядала їх високу м'ясну скороспілість [334].

Розвитку індиківництва в Україні присвячені статті А. В. Шоміна, в яких автор відмітив, що в 60-і рр. ХХ ст. ця галузь відігравала суттєву роль у виробництві пташиного м'яса [758, 759]. Як основні резерви підвищення економічної ефективності індиківництва розглянув: впровадження досягнень науки й практики з інтенсивного вирощування індичат, використання гібридного молодняку, поліпшення використання маточного поголів'я, організацію цілодобового виробництва індичого м'яса. Проведений автором аналіз результатів виробничої діяльності індиківничих птахофабрик свідчить, що основними причинами високої собівартості продукції в окремих господарствах є значна частка поголів'я, вирощуваного на необмежених вигулах з використанням малопродуктивних пасовищ, незадовільний ветеринарно-санітарний стан, перетримка індиченят понад реалізаційний строк, низький рівень використання батьківських стад. Науковими дослідженнями і практикою індиківничих господарств, доведено, що пасовищне утримання м'ясних індиченят дає кращі результати при невеликій концентрації поголів'я з обов'язковим застосуванням зміни пасовищ.

У радянській історіографії виділено групу узагальнюючих наукових праць, присвячених висвітленню діяльності провідних галузевих науково-дослідних установ. Зокрема, виявлено кілька публікацій з історії Українського НДІ птахівництва. Так, у спеціально підготовленій брошурі «Український науково-дослідний інститут птахівництва» (1966) зазначено, що установу створено для науково-методичного та координаційного забезпечення напрямів селекції, годівлі, інкубації, фізіології, технології вирощування й утримання сільськогосподарської птиці в 1930 р. При інституті функціонували сектори селекції і генетики, годівлі, інкубації, батареїного вирощування, санітарії і гігієни птиці, а також лабораторія гістології. Селекційно-племінна робота здебільшого спрямовувалася на вивчення порід курей леггорн, род-айленд, віандот, місцевих глинястих, зозулястих і чорних; качок пекінських, ейльсбюрі, хаккі, руанських і мускусних; гусей емденських, китайських і місцевих. У напрямі годівлі з метою заощадження зернофуражу вивчали ефективність згодовування грубих, зелених, соковитих і квашених кормів, відходів цукрової, олійної та рибної промисловості як корму для птиці. У першій половині 30-х рр. розробили вимоги для добору, зберігання та транспортування інкубаційних яєць курей і качок, а також основи техніки інкубації. Співробітниками НДІ птахівництва проведено порівняльне вивчення продуктивності курей порід м'ясо-яєчного напрямку та індичок. Для підвищення плодючості гусей та забезпечення рентабельності гусів-

ництва розроблено зоотехнічні прийоми їх годівлі й утримання, зокрема опрацьовано знижені норми згодовування концентрованих кормів для підгодівлі птиці при пасовищному утриманні. Запропоновано систему качківництва, основаного на використанні природної кормової бази водойм, що забезпечує збільшення виробництва та зниження собівартості пташиного м'яса.

Становить інтерес стаття К. О. Бахмета «Деякі підсумки науково-дослідної роботи в галузі птахівництва» (1968), в якій автор узагальнив роботу провідного республіканського галузевого науково-дослідного центру. Висвітлює здобутки лабораторій і відділів, основні питання тематики науково-дослідних робіт інституту. Як найбільший селекційний здобуток розглянув те, що колектив тоді ще Української науково-дослідної станції птахівництва вивів породу великих сірих гусей, яку офіційно затвердили у 1956 р. Учені станції вперше в республіці застосували утримання курей у широкогабаритних пташниках. Значну роботу провели з вивчення кукурудзи як важливого компонента в годівлі птиці, розробили рецепти та технологію виготовлення комбінованих вітамінних силосів, удосконалили режим і технологію інкубації яєць водоплавної птиці. Перед створенням у 1959 р. на базі дослідної станції Українським НДІ птахівництва постали завдання в короткі строки розробити систему виробництва яєць і м'яса в широкогабаритних пташниках, вивести та розповсюдити високопродуктивні лінії і гібридних курей, які б забезпечували високі темпи виробництва харчових яєць; скомпонувати та впровадити у виробництво високоякісні комбікорми, а також відпрацювати зоогігієнічні нормативи і ветеринарно-профілактичні заходи для великих птахівничих господарств. Науково-дослідну роботу проводили в десяти відділах і трьох лабораторіях. Інститут мав потужну виробничу базу (дослідне господарство «Бірки») з десятками тисяч голів різних видів і порід сільськогосподарської птиці, радгосп «Красний» з експериментальною бройлерною фабрикою, що вирощує щорічно близько 3 млн бройлерів, лабораторним корпусом і ветеринарно-діагностичною лабораторією [23].

Окремі публікації присвячено діяльності селекційного центру з птахівництва, створеному в 1975 р. на базі Українського НДІ птахівництва та його дослідних господарств, до складу якого входило п'ять селекційно-генетичних станцій: з розведення курнь яєчних порід, індиків, качок і гусей (на базі селекційно-експериментального господарства «Бірки»), а також по курей м'ясних порід (на базі селекційно-експериментального господарства ім. Ф. Е. Держинського). Основними завданнями селекційно-генетичного центру було вдосконалення існуючих і створення нових продуктивних порід, ліній і кросів птиці, впровадження їх у виробництво через племінні господарства України та Молдови; збереження і використання резервного генофонду птиці; розвиток теоре-

тичних основ селекції та гібридизації з використанням фізіолого-біохімічних й імуногенетичних методів контролю продуктивності, генетико-математичного аналізу та автоматизованої обробки даних селекції птиці [331, 330].

Таким чином, історіографія радянської доби є досить багатогранною як за сутністю та проблематикою представлених узагальнень, так і рівнем опрацювання проблем, що піднімалися дослідниками історії птахівництва. У вищезрозглянутих історичних працях відтворено основні етапи становлення галузі та її окремих підгалузей, охарактеризовано внесок деяких учених у розроблення питань теорії і методології розведення сільськогосподарської птиці. Незважаючи на певну заідеологізованість і фрагментарність, позиціонізм і описовий характер, дослідження означеного періоду є доволі інформативними, сприяють критичному переосмисленню еволюції загальнонаукового процесу, формуванню нових, більш ефективних методологічних підходів до вивчення досліджуваної проблеми.

Варто зазначити, що на пострадянському просторі історіографія відіграє роль інтеграційного чинника, відображає рівень сучасного галузевого наукового знання, значно розширює методологічний апарат сучасної історичної науки. Утвердження в історичній науці методологічного плюралізму, багатоконцептуальності та багатоаспектності сприяють пошуків дослідницького пошуку, разом з тим зумовлюють необхідність у сучасному, цілісному та неупередженому осмисленні стану розробки даної теми.

Сучасні дослідники розкрили негативні наслідки аграрної політики тоталітарної держави, заклали підґрунтя для формування нових соціокультурних цінностей в аграрних науках, дали об'єктивну оцінку дійсним здобуткам вітчизняних учених-аграріїв, які є носіями ідентичності української нації. Сучасна історіографія репрезентує більш змістовний та багатоплановий, ніж у попередній період, фактичний матеріал з еволюції теоретичних і методологічних засад наукового забезпечення птахівництва.

Зокрема, нагальні проблеми еволюції вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти знайшли детальне висвітлення і сучасну інтерпретацію у науковій творчості академіка НААН В. А. Вергунова [102]. Учений розкрив основні періоди становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та дослідної справи у світовому контексті, що охоплюють другу половину XIX – початок XXI ст. Провів ґрунтовний аналіз науково-організаційних засад становлення й інститутизації галузі, визначив внесок провідних спеціалістів-аграрників у розвиток фундаментальних і прикладних досліджень, узагальнив їх пріоритетні наукові розробки.

Для нашого дослідження виявилися інформативними наукові праці, що відтворили становлення й розвиток вітчизняного тваринництва, містять окремі

відомості про наукове забезпечення галузі птахівництва. Зокрема, В.А. Вергунов у монографії «Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 рік)» (2009) довів, що українське тваринництво розбудовувалося під впливом розвитку агрономічної науково-освітньої думки. На думку вченого, витоки такого підходу беруть початок у Франції з її відкриттями у галузі агрономії кінця XVIII ст. і основоположними теоретичними, а також практичними результатами у зоотехнії середини XIX ст. [101]. Становить інтерес проведена вченим періодизація становлення і розвитку вітчизняної дослідної справи у тваринництві. Сучасний етап розглянуто у контексті адаптації сільського господарства в умовах декларованої виконавчою владою приватної власності на землю та урахування потреб європейської інтеграції і світової глобалізації.

І. С. Бородай висвітлила теоретико-методологічні чинники становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки. Відтворила еволюцію основних зоотехнічних напрямів і течій, учень і теорій на базі галузевих вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Зазначила, що основи регулювання мікроклімату в пташниках, дезінфекції пташників і обладнання для її проведення, а також питання вентиляції приміщень для утримання птиці розробили українські вчені: Б. В. Рубан, П. Ю. Божко, В. В. Акімов та ін. Вплив на вирощування птиці забрудненості повітря пташників у процесі їх експлуатації та методи боротьби з нею вивчали: К. А. Бахмет, А. Б. Байдевятов, А. Ф. Прокудін, К. В. Славостьянова, В. О. Мельник та ін. На пострадянському просторі І. І. Івко, В. Я. Пудов, В. О. Мельник та інші вчені провели дослідження з вивчення впливу режимів освітлення у пташниках та розробили енергозберігаючі системи освітлення. М. М. Машківський, В. І. Бесулін порівняли вплив на продуктивність і збереженість курей-несучок різного кольору освітлення. Авторка узагальнила дослідження результатів застосування переривчастих світлових режимів при вирощуванні м'ясних курей; вивчення впливу ультрафіолетового випромінювання на обмінні процеси в організмі птиці, їх ріст і продуктивність, які були проведені Г. А. Кодінцем, Н. Ф. Галаніним, О. М. Вільчуком, а також студії з розробки технологій та режимів інкубації яєць, започатковані Е. Е. Пеніожкевичем, А. У. Биховцем та ін.

І. С. Бородай охарактеризувала внесок наукових шкіл і центрів у науку про розведення, годівлю та утримання сільськогосподарських тварин і птиці. Зокрема, навела дані щодо діяльності наукового центру із селекції та генетики у тваринництві, заснованого професором В. П. Коваленком. Навела окремі відомості про науковий центр із технології виробництва продукції птахівництва, який заснував І. І. Івко. Його учнями розроблено ресурсозберігаючі природоохоронні прийоми та режими створення мікроклімату при вирощуванні та утри-

манні курей, а також індиків батьківського стада. Досліджено специфіку вирощування й утримання яєчних курей в широкогабаритних пташниках із різними системами створення мікроклімату. Розроблено технологічні прийоми вирощування, утримання та відгодівлі водоплавної птиці [72].

Специфіку механізованого обслуговування виробничих процесів у тваринництві, в тому числі й птахівництві, охарактеризовано у монографічному дослідженні Р. В. Бей [25]. Зазначено, що механізація і автоматизація галузі сприяли зростанню рентабельності та обсягів виробництва продукції птахівництва. Упродовж 20–80 рр. ХХ ст. відбувся перехід від вигульної до більш інтенсивної кліткової системи утримання птиці. У системі виробництва продукції птахівництва найпершою була механізована інкубація яєць. У другій половині 50-х – 60-і рр. ХХ ст. в УРСР частково механізовано процеси приготування і роздавання кормів, збирання яєць. Подальші дослідження спрямовувалися на створення принципово нових комплектів обладнання, які передбачали комплексну механізацію всіх технологічних процесів птахівничих комплексів, переходу від одноярусних до багатоярусних кліткових батарей. У 70-і рр. значний обсяг досліджень виконано з питань удосконалення систем вентиляції і опалення пташників та загалом створення оптимального мікроклімату в приміщеннях. Для 80-х років було характерним проведення досліджень у напрямі економії енергії у системах освітлення та вентиляції пташників, у результаті яких розроблено нові технічні рішення з використанням у них освітлюваних пристроїв, джерел світла та електронних приладів управління процесами, нових режимів експлуатації систем вентиляції і освітлення. Автор зазначив, що розробленням наукових основ механізації та автоматизації галузі птахівництва в УРСР займалися вчені Українського НДІ птахівництва, ВНДІтвармаш, НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР, УкрНДІгіпросільгосп, Центрального науково-дослідного і проектно-технологічного інституту механізації і електрифікації тваринництва південної зони СРСР, НДІ землеробства і тваринництва західних районів УРСР та інших галузевих науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів та ін.

Найбільшу інформативну цінність для нашого дослідження становили історіографічні праці, безпосередньо присвячені історії становлення й розвитку галузі птахівництва. Це, насамперед, монографічні видання доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка РАН, президента Російського птахівничого союзу, голови Національного комітету Всесвітньої наукової асоціації по птахівництву В. І. Фісініна. Так, у першому томі видання «История птицеводства российского» (2014) учений зібрав і систематизував матеріали про становлення і перший етап розвитку птахівництва в Росії в XVIII – XIX ст., виклав узагальнюючі дані про походженню домашніх курей, гусей, качок, індиків. У

першому томі наведені матеріали історичного плану щодо становлення російської і світової науки з птахівництва – розведення промислових порід сільськогосподарської птиці, вирощування й утримання, годівлі й захворювань птиці. Він також містить автобіографічні дані про багатьох учених-птахівників Росії того періоду та їх творчий внесок у становлення галузі. Зокрема, автор згадує таких вчених, як Г. М. Теплов, П. С. Паллас, М. Г. Ліванов, В. І. Всеволодов, І. І. Абозін, П. М. Єлагін, Є. А. Богданов, О. С. Баташев, М. Ф. Іванов. Детально проаналізував діяльність Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва та його багатогранне значення в організації виставок птахівництва, шкіл і спеціальних курсів по птахівництву, з'їздів і конференцій, видавництві книг і брошур [732].

У другому томі видання «История птицеводства российского» (2016) викладено матеріали становлення й розвитку птахівництва Росії за період з 1917 по 1964 рр. Великий розділ монографії присвячено жовтневому перевороту, становленню селянського птахівництва у післяреволюційні роки, кооперативним товариствам у галузі птахівництва. Розкривається перша програма розвитку радянського птахівництва, діяльність Птаховодсоюзу, Птахоінкубаторцентру, Птахотресту РРСФР та Колгоспцентру з організації колективного птахівництва. Становить інтерес узагальнення світового досвіду ведення птахівництва, зокрема американського. Детально проаналізовано стан птахорадгоспів і племрозплідників, організації російських науково-дослідних установ з птахівництва. Розглянуто основні творчі здобутки корифеїв птахівництва: професора П.М. Кулешова, академіка Ю. Ф. Лискуна, І. С. Попова, М. Ф. Іванова, П. М. Єлагіна, І. І. Абозіна та ін. [733].

Інше фундаментальне наукове видання вченого – «Ученые птицеводы России» (2011), містить матеріали з наукового забезпечення птахівництва Росії у ХІХ – ХХІ ст. з племінної справи, годівлі й утримання сільськогосподарської птиці, переробки м'яса птиці і яєць, ветеринарії. Автором надано статистичну інформацію по періодах розвитку птахівництва Росії. Зокрема, детально викладено витоки птахівничої науки, значення птахівничих товариств, шкіл, з'їздів та виставок у поширенні галузевого знання. Розкрито також питання становлення птахівництва в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. збитки, нанесені жовтневою революцією і Другою світовою війною, та основні віхи відновлення галузі. Учений надав прогноз розвитку птахівництва Росії у другому десятиріччі ХХІ ст. [734].

Становленню науково-організаційних засад галузі птахівництва в Україні присвячено низку наукових праць В. В. Приймак. В одній із них зазначено, що птахівнича галузь на початку 20-х рр. ХХ ст. була занедбаною, птахівничою освітою ніхто не займався. На початку серпня 1924 р. було створене Всеукраїн-

ське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва «Коптах», племінна робота якого концентрувалась у чотирьох племрозплідниках – у Бірках, Баліс, Мелітополі та Проскурові і розпочалася з перевірки пристосування виведеної за кордоном птиці до місцевих кліматичних і метеорологічних умов [525]. В іншій статті В. В. Приймак зазначила, що в кінці XIX ст. розведенням птиці займалися, головним чином, дрібні господарства. Щорічне проведення виставок у губерніях давало значний поштовх розвитку птахівництва в Російській імперії. Товариство птахівників випускало журнали «Наша птицеводческая жизнь», «Вестник птицеводства», де можна було дізнатися про те, як зробити пташник прибутковим, які породи курей вибрати [527].

Історичні нариси з розвитку птахівництва підготував Ю. Є. Петров [433, 489]. Відмітив, що в дореволюційній Україні птицю переважно утримували в селянських, хуторських господарствах. У кінці XIX – на початку XX ст. створені перші об'єднання виробників продукції птахівництва, які займалися поставками на експорт живої птиці, м'яса, яєць, пуху та пера. У цей час почали утворюватись товариства птахівників, які утримували птицю для декоративного і спортивного птахівництва. У 1898 р. організовано велике племінне господарство сільськогосподарської птиці при станції Боровенька Миколаївської залізничної дороги. В 1911 р. на першому конкурсі з продуктивності, що був організований при зоотехнічній лабораторії Харківського училища землеробства, вперше проведено оцінку продуктивності місцевої птиці та птиці зарубіжних порід. Після революції 1917 р. у розвитку птахівництва велику роль відіграла сільськогосподарська кооперація, постало питання створення великих громадських інкубаторіїв. У період війни було зруйновано значну частину інкубаторно-птахівничих станцій. З 1964 р. почався новий етап розвитку птахівництва. Впровадження прогресивних технологій, нових кросів, використання сучасних підходів до годівлі птиці дали свої результати. Зокрема, автор відмічає наукові розробки з ведення селекційної роботи в яєчному і м'ясному курівництві, качківництві і індиківництві вчених Українського НДІ птахівництва: М. Ф. Косенко, В. Д. Сергєєвої, В. О. Сергєєва, В. С. Кроміна, Ю. О. Рябокonia, М. І. Сахацького та ін.

Ю. О. Рябокonia та інші вчені відображають особливості переходу галузі птахівництва на промислову основу, який розпочався в УРСР з 1964 р. Будувався великі промислові комплекси з виробництва яєць і м'яса птиці. Створюється Союзно-республіканське Управління птахівничої промисловості (Птахопром УРСР), на яке покладалася організація виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі та виконання плану продажу державі цих продуктів птахівничими господарствами. Птахопром здійснював координування племінної справи та гібридизації птиці в країні; забезпечував колгоспи та радгоспи висо-

коякісною племінною і гібридною птицею; впроваджував прогресивні методи організації виробництва птахівничої продукції. В цей період організуються обласні птахопроми, за якими закріплюються птахопідприємства і господарства області, з наступним визначенням для них виробничих потужностей, обсягів виробництва яєць і м'яса птиці на перспективу [610].

До узагальнюючих праць з історії розвитку галузі птахівництва в Україні відносимо статтю В. О. Лаготюка «Аналіз тенденцій розвитку галузі птахівництва в Україні» (2018), в якій проведено аналіз основних показників виробництва продукції птахівництва вітчизняними підприємствами за 2000–2016 рр. та визначено структуру виробництва продукції птахівництва птахокомплексами. Автором проаналізовано показники виробництва продукції птахівництва загалом по Україні, побудовано графік поліноміальної залежності обсягу виробництва м'яса птиці та яєць за аналізований період. Доведено, що можливість виробляти безпечну і якісну для харчування населення продукцію з використанням сучасних технологій є пріоритетом діяльності птахопідприємств України [308].

Ю. Б. Іщенко в статті «Аналіз виробництва продукції птахівництва в Україні і прогнози до 2020 року» (2013) наводить дані Державного комітету статистики України по стану птахівництва за 1990–2012 рр. Відмітив, що за аналізом даних статистичної звітності розвиток птахівництва у період з 1990 р. і до теперішнього часу можна розділити на два етапи – спад виробництва продукції птахівництва з 1990–1997 рр. й відродження виробництва з 1998 р. і до теперішнього часу. Поступове покращання стану галузі птахівництва спостерігається з 1999 р. На думку автора, цьому сприяли законодавчі рішення та прийняті державні й галузеві програми розвитку сільського господарства України, в тому числі й за рахунок організації підтримки племінних птахівницьких господарств державними дотаціями [234].

У статті «Сучасні напрями розвитку птахівництва України (стан та перспективи наукового забезпечення галузі)» (2011) О. В. Терещенко, О. О. Катеринич і Р. В. Рожковський проаналізували стан розвитку птахівництва в Україні за останні 20–30 років. Зокрема, відображено як змінювалось виробництво продукції птахівництва, які створені стандарти якості, стан племінних ресурсів, рівень годівлі, ветеринарії, наявність ресурсозберігаючих технологій, вирощування та утримання птиці. Автори зазначають, що сучасні тенденції розвитку вітчизняної племінної бази мають негативний характер, оскільки вона майже повністю зруйнована [701].

Ю. О. Рябоконт у статті «Состояние и научное обеспечение отрасли птицеводства в 2001–2005 гг.» (2006) відобразив основні проблеми галузі та шляхи їх вирішення на основі впровадження наукових розробок і ефективної організації виробництва. Зазначив, що за останні п'ять років проведено технічне пере-

оснащення біля 82 % наявних пташників у підприємствах з виробництва м'яса бройлерів; замінено більше 20% комплектів кліткового обладнання в підприємствах з виробництва курячих яєць. Однак, як підкреслив автор, не вирішено такі проблеми: практично повна залежність від зарубіжних фірм і неконтрольоване завезення значної кількості інкубаційних яєць і добового молодняку птиці; недостатнє забезпечення висококонцентрованими, збалансованими за енергією, протеїном, амінокислотами, вітамінами, мінеральними й іншими компонентами комбікормів; забрудненість кормів мікотоксинами при зберіганні зерна з підвищеною вологістю; відсутність належного обладнання та засобів автоматизації для створення оптимального мікроклімату в пташниках та ін. [611].

Виділено групу узагальнюючих наукових праць, які висвітлили становлення й розвиток галузі птахівництва у регіональному аспекті. Так, О. М. Бондаренко розглянув окремі аспекти історії птахівництва на Полтавщині кінця XIX – початку XX ст. Зазначив, що Полтавське товариство сільського господарства було одним з ініціаторів і організаторів відродження галузі птахівництва, брало участь в організації поширення й поліпшення малопродуктивної птиці. Особливої уваги товариство надавало організації виставок, що мало неабияке значення у справі поліпшення птахівництва в Полтавській губернії. Автором проводиться аналіз літературних даних стосовно господарських особливостей місцевих (полтавських) курей, яких протягом ста років розводили в Україні, зокрема на Полтавщині. З висновків автора, основним чинником, що стримував розвиток птахівництва в Полтавській губернії, була відсутність культурних місцевих порід курей [50, 51]. У своїй статті «Розвиток галузі птахівництва на Полтавщині (до 125-річчя з дня народження професора О. П. Бондаренка) (2009) узагальнив дані, що стосуються наукового внеску вченого у розвиток галузі. Він вивчав можливості відгодівлі гусей на штучних пасовищах, порівнював породи за м'ясними якостями, з'ясував значення метизації місцевих порід птиці з культурними породами. Учений дійшов висновку, що для підвищення продуктивності птиці необхідно організовувати племінні розплідники [52].

Стан птахівничої галузі Полтавської губернії також висвітлила В. В. Приймак [523]. Відмітила велике значення виставок з птахівництва. Полтавський відділ Імператорського Російського Товариства сільськогосподарського птахівництва щорічно з 1904 р. проводив виставки в м. Полтаві на одній із площ Олександрійського саду. З кожним роком такі виставки користувались більшим попитом серед птахівників-аматорів.

Низку публікацій присвячено різним галузям птахівництва. Так, у статті «Вітчизняне гусівництво та світові тенденції розвитку» (2006) наведено загальну оцінку світових тенденцій розвитку галузі та висвітлені сучасні спільні роз-

робки вітчизняних учених і виробників племінної продукції. Зазначено, що найбільший виробник продукції гусівництва – Китай. У гусівництві України формується м'ясний напрям з використанням птиці з генетично обумовленими ознаками: інтенсивним ростом у ранньому віці, здатністю до відгодівлі на жирну печінку, підвищеним виходом пера та пуху прижиттєвої обскубки. Як відмічають О. О. Катеринич та ін., метою розведення гусей вважають: у спеціалізованих підприємствах – одержання м'яса, племінних яєць і добового молодняку; у присадибних господарствах – м'яса, жиру, пера та пуху. Тоді як у багатьох європейських країнах метою розведення гусей переважно є отримання делікатесної жирної печінки. Селекціонери Інституту птахівництва УААН проводили роботу зі створення гусей великої білої породи, які добре адаптувалися як в умовах великих птахокомплексів, так і в фермерських і присадибних господарствах України [244]. Проблеми і перспективи ведення гусівництва також висвітлено в статті В. В. Приймак [524]. Зокрема, розглянуто специфіку ведення гусівництва на території Волинської губернії початку ХХ ст. Зазначено, що галузь була особливо розвинута в таких повітах, як Ізяславський, Старокостянтинівський, Дубенський, Рівенський, Новоградволинський, поділялося на селянське і чеське. Автор відмітила, що чеське ведення гусівництва і використання його продуктів було значно раціональнішим за селянське.

Історію становлення й розвитку страусівництва наводить Т. В. Ручко [604]. Зокрема, повідомила, що перша страусова ферма з'явилася на початку ХІХ ст. у Південно-Африканській Республіці в провінції Східний Мис. Перші спроби штучного вирощування в промислових масштабах страусів зроблені в 1857 р. в Алжирі. На початку 1980-х рр. в Кару і провінції Східний Мис у Південній Африці, вперше страуси були спіймані для розведення в неволі і для виробництва пір'я. В Україні перші спроби розводити страусів можна віднести до ХІХ ст. У 1892 р. вперше було завезено африканських страусів членом російської спілки акліматизації, німецьким бароном Ф. Е. Фальц-Фейном у степовий маєток Асканія-Нова в Таврійській губернії. Це були перші дослідження з розведення африканських страусів в умовах неволі в країні. До 1913 р. загальна чисельність страусів у світі, вирощуваних на комерційних фермах, досягла 1 млн голів. А на початку Першої світової війни ринок з продажу пір'я різко знизив свої показники, але в період Другої світової війни попит на пір'я відродився. Як зазначає автор, первинним продуктом є шкіра страуса, але й продаж м'яса отримав у 1990-х рр. більше поширення, коли в США з'ясували, що м'ясо страусів містить у 1,5 рази менше холестерину і в 9 разів менше жиру, ніж, наприклад, яловичина, і не поступається їй за смаком.

У роботі М. І. Сахацького та Ю. В. Осадчої «Стан та перспективні напрями селекції в страусівництві» (2012) проаналізовано результати наукових дос-

ліджень з підвищення продуктивності страусів у зв'язку з переорієнтацією страусівництва на виробництво дієтичного м'яса [626]. Автори зазначили, що розведення страусів на фермах України розпочалося лише з 2002 р., тому ще не створено жодної спеціалізованої м'ясної породи або лінії цього виду птиці, що пов'язано з дрібнотоварним виробництвом та відсутністю племінних господарств із поголів'ям птиці, достатнім для повномасштабної селекції. Найбільш перспективним напрямом селекції страусів на підвищення м'ясної продуктивності є класичний, що широко застосовується в бройлерній індустрії та при виробництві м'яса індиків і качок.

Питанню історії розвитку страусівництва та фазанівництва присвячені статті О. О. Васильєвої [92, 18]. Зокрема, авторка зазначила, що в Україні страусівництво є перспективним видом сільськогосподарського підприємництва. Штучне розведення фазанів виникло заради розваги крупних землевласників і було свого роду погонєю за екзотичною дичиною. Батьківщиною фазанівництва вважається Англія. У Росії перші фазанарії з'явилися у ХІХ ст., в деяких маєтках їх вирощували на штучних фермах і це досить швидко стало прибутковою галуззю птахівництва. В Україні перші фазанарії з'явилися на межі ХІХ–ХХ ст. в Київській, Волинській, Полтавській губерніях. Авторка наводить аналіз роботи сучасних дичеферм із вирощування фазанів. Відмічає, що спектр використання одержаної продукції нині забезпечує повну реалізацію, що може стати в майбутньому сировиною для багатьох галузей народного господарства [93].

Низку наукових публікацій присвячено окремим напрямом наукового супроводу галузі птахівництва. Так, Ю. В. Бондаренко описав основні етапи розвитку генетики сільськогосподарської птиці, починаючи з перших дослідів з гібридизації курей Ч. Дарвіном і У. Бетсоном. Другим етапом у розвитку генетики курей вважає праці з вивчення зчеплення генів і побудови карти хромосом, розпочаті під впливом хромосомної теорії спадковості, розробленої Т. Г. Морганом. Автор позиціонує значний внесок у вивченні спадковості курей у 20-30 рр., зроблений О. С. Серебровським і його науковою школою, які провели широкомасштабні дослідження з метою виявлення і картування нових генів. На початку 50-х рр. інтерес до вивчення генетики якісних показників і картування генів у домашньої птиці значно знизився. В цей час починається інтенсивно розвиватись генетика кількісних ознак. У 60-70 рр. минулого століття завдяки використанню нових методів аналізу специфічності білків вивчено біохімічну та імуногенетичну мінливість домашньої птиці. Українській школі генетиків-птахівників належить пріоритет у розробці способів прогнозування сумісності ліній курей. Російські та українські генетики зробили значний внесок у

вивчення спадкової структури аборигенних порід і популяцій курей за допомогою біохімічних, імуногенетичних і ДНК маркерів [56].

Історії розвитку селекційних і генетичних досліджень присвячена стаття Ю. О. Рябокonia та ін. Як відмітили автори, галузь започаткована прийняттям декрету «О племенном животноводстве» (1918). У середині 20-х рр. в Україні вже діяв центр сільськогосподарської кооперації «Кооптах (с. Бірки, Харківська область), куди завозилась птиця, закуплена за кордоном (Англія, Польща, Німеччина, Італія). У 1923 р. на території України організовано перше велике племінне птахівниче господарство «Красний» (Кримська обл.). У 1927–1928 рр. створено перші інкубаторно-птахівничі станції і птахоферми, де розводили чистопородну птицю. У 30-і рр. в Україні почали створювати перші птахофабрики і спеціалізовані племінні господарства. Створено Всеукраїнський НДІ птахівництва, вчені якого розробляли питання селекції і племінної справи, годівлі, інкубації, фізіології, технології вирощування й утримання птиці усіх видів, а також економіки і організації птахівництва. Проводилась племінна робота з удосконалення полтавських місцевих курей. У 1975 р. на базі інституту створено селекційно-генетичний центр з птахівництва в Україні. У 80-90 рр. вчені інституту розвивали генетику кількісних ознак. Значну роботу проведено зі збереження генофонду вітчизняних порід і популяцій сільськогосподарської птиці. У 2000-х рр. інститут займався виведенням нового, не маючого аналогів у світі, діаутосексного високопродуктивного кросу курей-несучок з генетичним потенціалом 310 яєць в рік. Створена перспективна м'ясо-яєчна популяція курей для фермерських і присадибних господарств [610].

Історію становлення вітчизняної селекції птиці, її досягнення та напрями подальшого розвитку в загальних рисах виклали І. А. Степаненко та ін. Автори зазначили, що на початку 60-х рр. минулого століття держава взяла курс на розвиток племінного птахівництва. При основних регіональних наукових установах створені селекційно-генетичні центри, основними експериментальними базами яких стали їх дослідні господарства. Саме в такі господарства завозили з провідних селекційних фірм світу вихідні лінії кращих кросів яєчних і м'ясних курей, індиків, качок. У 1956 р. затверджена створена вченими Інституту птахівництва високопродуктивна порода гусей – велика сіра. Як відмічають автори, з 1991 р. спостерігались кризові явища в птахівництві, що призвело до занепаду власної бройлерної індустрії, суттєвого скорочення обсягів виробництва харчових яєць і м'яса інших видів птиці [674, 672].

В. В. Приймак проаналізовано матеріал з історії одомашнення птахів. Зазначено, що з розвитком птахівництва створювались культурні породи свійської птиці: у Франції – фавероль (порода курей), руанські качки, гуси тулузькі; в Англії – суссекс, доркінг (кури) та ін.; у Росії – юрловські голосисті кури, гуси

холмогорські та ін. Лише в XIX ст., особливо в 30-40 рр., вдалося здійснити переворот в птахівництві. Зробивши крок уперед, наука фізіологія та анатомія з точними спостереженнями над життям тварин і птиці, надала можливість значною мірою полегшити розвиток розведення домашньої птиці. Автор відмічає, що перша книга в Російській імперії, присвячена птахівництву – «Птичий двор», була опублікована в 1774 р. Г. М. Тепловим. Відомі для свого часу вчені-тваринники М. Є. Ліванов і В. І. Всеволодов, які випустили книги з тваринництва з розділами, присвяченими птахівництву. Основоположником наукового птахівництва заслужено вважають відомого вченого й практичного діяча галузі І. І. Абозіна [526].

Автори статті «Научные разработки в кормлении птицы» (2004) узагальнили еволюцію наукової думки з годівлі сільськогосподарської птиці. Ю. О. Рябоконт і Н. І. Братишко зазначили, що в промисловому птахівництві за короткий час перейшли від використання зерносумішок до годівлі птиці повнораціональними комбікормами, які балансуються більше ніж за 40 показниками. Серед питань, які поставали перед науковцями при вивченні нових методів годівлі були: протеїнове й енергетичне живлення; дефіцит білкових кормів тваринного походження; нормована годівля; норми мінерального живлення; підвищення продуктивної дії кормів на основі нових знань про їх склад, структуру і за допомогою нових технологій обробки; якості кормів і продуктів птахівництва та ін. Проведені дослідження з дефіциту білків тваринного походження дали можливість визначити найбільш важливі моменти, критичні періоди, оптимальні сполуки компонентів, розробити технології використання комбікормів з мінімальним вмістом тваринних білків в годівлі птиці, що забезпечують реалізацію її генетичного потенціалу [607].

Становлення й розвиток науки з годівлі птиці також висвітлила Н. І. Братишко [73]. Зазначила, що в період становлення її наукових засад вчені приділяли значну увагу розробці норм годівлі різних видів і вікових груп птиці за окремими показниками поживності, біологічно активними речовинами, добовою даванкою корму. Узагальнила основні наукові розробки українських учених: оптимальні рівні протеїну й обмінної енергії для різних видів і вікових груп птиці вітчизняної селекції; вивчення впливу їх співвідношення на продуктивність та економічні показники; проведення порівняльного аналізу потреб у поживних речовинах для різних ліній і кросів; виявлення загальних закономірностей та особливостей окремих ліній тощо

Історичним аспектам розвитку винахідництва з автоматизації технологічних процесів у промисловому птахівництві присвячені статті О. І. Примака. Так, у статті «Розвиток автоматизації мікроклімату в птахівництві» (2005) розглянуто історичні аспекти вдосконалення технологічних параметрів мікроклімату в

пташнику. Відмічено, що механізація з примітивними елементами автоматизації була відома з часів, коли людина навчилася приручати птахів. Але масштабна автоматизація птахівництва на науковій основі розпочалась в Україні тільки в 50-х рр. ХХ ст. У 1957 р. розроблено й впроваджено у виробництво електроінкубатор «Рекорд-39», а з березня 1960 р. працював автоматизований широкогабаритний пташник на 12 тис. курей. Водопостачання пташника, напування курей, управління електричним освітленням, приготування й роздавання кормів, збирання яєць здійснювали автоматичні пристрої. З 1962 р. пташники автоматизували частково або повністю. У 1974 р. розроблено автоматичну систему зволоження повітря пташника дисковими зволожувачами, яка забезпечила регулювання параметрів мікроклімату в літній період [540]. Як зазначив автор, упродовж 1946–1987 рр. у промисловому птахівництві колишнього СРСР зроблено 842 винаходи, у тому числі 380 з автоматизації технологічних процесів, що становить майже 45 % загальної їх кількості. Особливо високий відсоток винаходів з автоматизації до загальної їх кількості за цей період спостерігається в таких технологічних процесах, як сортування яєць (понад 89 %), роздача кормів і напування птиці (80–81 %), обробка й патрання тушок птиці (майже 80 %), упакування та розбиття яєць і вилучення їх вмісту, доставка птиці на забій (75 %). Автор відмітив, що значний внесок у розвиток автоматизації технологічних процесів промислового птахівництва зробили науковці Українського НДІ птахівництва, Українського НДІ механізації та електрифікації сільського господарства, Української сільськогосподарської академії та ін. Найбільш значимі їх винаходи з автоматизації: інкубатор, пристрій для повороту яєць в інкубаторі, регулятор вологості повітря в камері інкубатора, система управління інкубатором, програмний пристрій для завдання графіка світлового режиму в пташниках, групова клітка для утримання птиці та ін. [539].

В. В. Приймак провела історичний аналіз інкубаційних апаратів. Відмітила, що в другій половині ХІХ ст. країни Європи і США мали великі заводи зі штучним виводом птиці, Російська імперія відставала від цих країн, тому що вважала інкубування яєць позбавленим практичного значення. Штучний вивід у Російській імперії мав місце в основному біля великих міст. Апарати, які застосовували для штучного виведення пташенят, поділяли на дві групи: за допомогою нагрівання лампи і гідроінкубатори. Автором надано порівняльну характеристику різних інкубаторів, а саме: ламповий апарат Хірсона, апарат системи А. Форжета та вітчизняний апарат Дробишевського [528].

У статті «Удосконалення технологій виробництва продукції птахівництва: ретроспектива і перспективи» (2009) проаналізовано системи утримання сільськогосподарської птиці. При цьому, І. І. Івко та ін. відмітили, що на початку 60-х рр. минулого століття, коли починався розвиток промислового

птахівництва, дослідження здебільшого спрямовувалися на вивчення динаміки розповсюдження патогенних і умовно-патогенних середовищ та з'ясування їх впливу на довкілля. Українськими вченими вперше у світі розроблено багатоступінчасту технологію підсушування посліду безпосередньо у пташнику. Не менш важливим напрямом досліджень науковці вважали розробку технологій виробництва кормових домішок з відходів інкубації, конфіскацій птахопереробних ділень і цехів тощо [228].

Кілька статей присвячено висвітленню ветеринарного забезпечення та профілактики захворюваності сільськогосподарської птиці. Так, у статті «Мікотоксикози в історичній перспективі» (2013) наведено аналіз поглядів на роль мікотоксинів у етіології розладів здоров'я людини і тварини, порівняно рівні небезпеки, що може становити контамінація кормів різними мікотоксинами [145]. Для вивчення даного питання також є досить інформативною стаття «Микотоксикозы птиц: результаты 33-летней исследовательской работы». Авторами зазначено, що проблемами мікотоксикозів птиці в Інституті птахівництва займаються з 1972 р. Адже одночасно з інтенсивним розвитком птахівництва частіше стали проявлятися синдроми, що супроводжувались погіршенням показників збереженості, продуктивності та відтворних якостей, що спричиняли суттєвий економічний збиток. СРСР став світовим лідером з вивчення проблеми мікотоксикозів людини і тварин. Вчені України в 1930-і рр. вперше встановили мікотоксичну природу тяжких аліментарних токсикозів коней [286].

Узагальнююча стаття І. Ю. Безрукавої та ін. про профілактику захворюваності птиці відображає наукову діяльність відділу профілактики хвороб птиці в структурі Інституту птахівництва. Вченими вперше в СРСР створена жива атенуована вакцина проти вірусного гепатиту каченят на качиних ембріонах. Серед найбільш значущих розробок відмічено: дослідження з ветеринарно-санітарних розривів при проектуванні птахівничих господарств; удосконалення методів боротьби з мікоплазмозом індиків; глибока передінкубаційна обробка яєць у розчинах антибіотика; розробка деконтамінації сперми індиків проти мікоплазмоза; ветеринарно-санітарні заходи при удосконаленні технології переробки відходів птахівництва в кормову муку; методи використання Хао-тестів при селекції птиці на стійкість до лейкозу курей; методичні рекомендації з підвищення стійкості птиці до неопластичних захворювань селекційними методами; технологія виготовлення інактивної емульсин-вакцини проти синдрому зниження несучості [27].

Історії організації відділу профілактики хвороб птиці при Інституті птахівництва УААН присвячена також стаття І. Ю. Безрукавої та ін. [26]. Показано, що українськими вченими вперше в СРСР створено живу атенуовану вакцину проти вірусного гепатиту каченят на качиних ембріонах. У 1981–

1990 рр. розроблено іншу вакцину проти вірусного гепатиту каченят на курячих ембріонах. Виконано значний обсяг досліджень щодо удосконалення методів боротьби з мікоплазмозом індиків, а також вивчення епізоотичної ситуації хвороби Марека в птахогосподарствах України.

Представляє інтерес для вивчення історії наукових розробок з репродукції птиці стаття А. Б. Артеменка та ін. Автори відмітили, що в 50–60-х рр. минулого століття українські вчені працювали над проблемою підвищення життєздатності молодняку птиці в ембріональній і постембріональній періоди. Вивчали методи підвищення якості інкубаційних яєць, режими і техніка інкубації. У подальшому проводилось вивчення режимів інкубації та їх впливу на ембріональний розвиток різних видів сільськогосподарської птиці. В кінці 70-х рр. почались дослідження з розробки методів низькотемпературної консервації сперми водоплавної птиці. З 2002 р. проводились дослідження з розробки методики отримання лімфоїдних гібридів на основі трансформованих лімфоїдних клітин кісткового мозку добових курчат, які дозволяють отримувати моноклональні антитіла на різні антигени, створювати діагностичні набори для потреб ветеринарії і дослідних лабораторій [1].

На пострадянському просторі підготовлено низку монографічних досліджень, присвячених відтворенню історії вищої фахової освіти та дослідної справи, в тому числі діяльності галузевих вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів, що здійснювали науковий супровід галузі птахівництва. Так, В. В. Діденко в «Нарисі історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування)» у загальних рисах наводить історію зоотехнічного факультету, вказує новостворені кафедри за часі незалежності України, однак про кафедру птахівництва автор відомостей не наводить [171]. Деяку інформацію про наукову діяльність кафедри птахівництва висвітлено у історично-презентаційному виданні, присвяченому 100-річчю Одеського державного аграрного університету, в розділі про випускницю цього закладу В.В. Мельник, яка з першого дня створення у 1995 році кафедри птахівництва у Національному університеті біоресурсів і природокористування України працює викладачем, спочатку на посаді асистента, а потім – доцента. Зазначено, що творчим колективом кафедри досліджено генетичну структуру популяцій курей яєчного та м'ясного напрямів продуктивності, розроблено технологічні прийоми зростання продуктивності різних кросів. Обґрунтовано селекційні програми створення нових і вдосконалення існуючих кросів м'ясної птиці, комплексну оцінку родинних форм за відтворними якостями, запропоновано моделі основних селекційних ознак м'ясної птиці, створено організаційно-технологічні передумови розвитку бройлерного виробництва в Україні [455, с. 219].

Фундаментальне монографічне дослідження присвячено історії Харківської державної зооветеринарної академії. Її автори описують основні віхи становлення й діяльності кафедри птахівництва. Зокрема, наводять дані щодо її першого завідувача С. В. Серапіна. Зазначили, що П. Ю. Божко уперше у Харківському зооветеринарному інституті ввів спеціалізацію «Птахівництво». Узагальнили основні напрями наукових досліджень ученого з інтенсифікації птахівництва на птахофабриках: кліткове утримання молодняку і курей-несучок у широкогабаритних пташниках; оптимізація світлових режимів для птиці при утриманні у безвіконних пташниках, ритмічне щорічне комплектування птиці; годівля повнораціонними комбікормами. У монографії обґрунтовано, що наукову школу з птахівництва в академії продовжували І. М. Острівний, З. Ф. Якименко, Б. В. Рубан та ін. Сьогодні її очолює М. М. Лемешева, а її представники здебільшого працюють у напрямі вивчення обміну речовин в організмі птиці [740].

В останні десятиріччя комплексно досліджено становлення біотехнологічного факультету Подільського державного агротехнічного університету, результати якого висвітлено у ювілейному виданні [37]. Його автори відмітили, що факультет зазнав кардинальних реорганізацій, пройшовши шлях від відділу скотарства до Інституту птахівництва та зоотехнічного інституту. Наголошують на особливому внеску в його становлення П. М. Бучинського, М. Т. Геращенко, Б. Й. Крижанівського, О. С. Мельника, С. О. Плюйка, І. С. Шереметинського та ін. Узагальнюють результати наукових пошуків, що були пріоритетними у діяльності окремих кафедр, у тому числі й птахівництва.

Окреме монографічне видання присвячене історії Херсонського аграрного університету, що містить дані щодо становлення окремих кафедр і наукових шкіл. Для нашого дослідження представляв інтерес огляд діяльності наукової школи генетики і селекції розведення сільськогосподарських тварин, заснованої професором В. П. Коваленком. Авторами зазначено, що під його керівництвом захищено низку дисертаційних робіт по птахівництву. Так, В. Е. Вовченко та В. І. Яременко здійснили технологічні розробки, якими передбачається поліпшення прийомів виробництва м'яса і яєць [722].

В історіографічному просторі останніх десятиріч виявлені окремі праці щодо діяльності науково-дослідних установ у галузі птахівництва. Так, Представляє інтерес монографічне видання «Національна Академія аграрних наук України. Презентація: до 100-річчя від дня створення» (2018). Його автори навели окремі відомості про Державну дослідну станцію птахівництва, що сьогодні має два наукових підрозділи: відділ забезпечення якості кормів і ветеринарного благополуччя, в складі якого діє сектор профілактики захворювань птиці, та відділ селекції, технології та інноваційного менеджменту, в структурі котро-

го створено сектор збереження та раціонального використання генофонду птиці. Узагальнено сучасні напрями наукової діяльності станції: дослідження з генетики, селекції, збереження та раціонального використання генофонду різних видів сільськогосподарської птиці, фізіології та годівлі; дослідження з інкубації яєць; проведення моніторингу найпоширеніших захворювань птиці та розроблення схем їх діагностики та профілактики; підвищення рівня безпечності продукції птахівництва у господарствах різних типорозмірів; науково-технічні розробки щодо високоефективних технологій вирощування, утримання й годівлі сільськогосподарської птиці [50].

Інше ювілейне видання «Золоті сторінки аграрної науки України» (2018) містить короткий опис кращих розробок науково-дослідних установ НААН з питань тваринництва, ветеринарної медицини та ін. Зокрема, до наукових розробок з птахівництва автори відносять вакцину проти вірусного гепатиту каченят (Басакіна В. В. Безрукава І. Ю., Дорошко І. М. та ін.), яка застосовується для щеплення добових каченят батьківських стад до початку несучості, а також вітчизняні породи (креси) свійської птиці: полтавська глиняста порода, крос яєчних курей «Бірки-117»; поєднувані лінії «5» і «6» індиків кросу «Харківський», породу гусей м'ясного напрямку продуктивності важкого типу велика сіра [200].

Практично цінним для нашого дослідження стало монографічне видання, присвячене історії Інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» НААН. Його авторами викладені матеріали, що відображають динаміку формування ряду напрямів наукових досліджень з птахівництва на базі Асканії-Нова. Зокрема, його вчені першочергової уваги надавали таким проблемам: 1) акліматизація й розведення рідкісних диких птахів; 2) гібридизація диких птахів з домашньою птицею; 3) міжпорідне схрещування домашньої птиці. Вченими колективу інституту проводилось міжпорідне схрещування качок пекінських та хакі-кембел, обох порід з індійськими бігунами, а також курей леггорн з лангшанами, фаверолей з голошиями та ін. Уже в 1936 р. було передано виробництву одну із ліній леггорн-лангшан [606].

Низку узагальнюючих наукових праць присвячено історії головного науково-методичного та координуючого центру в галузі птахівництва, селекційного центру зі створення вітчизняних порід, ліній, кросів і популяцій птиці – Інституту птахівництва НААН. Так, О. В. Терещенко в історичній ретроспективі провів огляд основних напрямів інноваційної діяльності наукової установи. Узагальнив запропоновані вченими інституту: системи повноцінної годівлі, профілактики та лікування мікотоксикозів птиці; екологічно чисті безвідходні технології виробництва яєць і м'яса птиці, інкубації яєць; способи й засоби ветеринарної профілактики хвороб. Зазначив, що інститут про-

водив роботу зі збереження генофонду вітчизняних порід сільськогосподарської птиці. Створений кріобанк генетичних ресурсів, розроблені біотехнологічні методи дозволяють відтворювати з використанням кріоконсервованого матеріалу втрачені генотипи птиці. При інституті функціонує лабораторія генетичного контролю, що проводить генетичну експертизу походження та аномалій тварин, а також паспортизацію ліній, кросів, порід птиці за маркерними ознаками. У статті зазначено, що останнім часом, враховуючи сучасні тенденції розвитку ринку, проводяться різнопланові дослідження з вивчення ефективності пробіотиків для птахівництва [687].

Висвітленню окремих етапів діяльності Інституту птахівництва НААН, здобуття ним статусу провідного галузевого науково-методичного центру сприяють статті В. І. Бучковської [87] та Н. Б. Щebetюк [760]. Авторки узагальнили пошуки його вчених з вивчення генетичного потенціалу кількісних ознак сільськогосподарської птиці на основі інформаційно-ентропійного аналізу генетичних маркерів, оцінювання адаптивної здатності популяцій і їх генетичної структури за допомогою комплексного та системного аналізу, розроблення принципів створення синтетичних і гетерогенних популяцій як джерела генетичного різноманіття та подальшого добору тощо.

М. І. Сахацький висвітлив результати досліджень, здійснені вченими Інституту птахівництва УААН упродовж його тривалого розвитку. Серед найбільш вагомих розробок описує: ячні кроси курей («Бірки-117», «Бірки-кolor», «Слобожанський 2А»); індики кросу «Харківський», гуси великої сірої і великої білої порід, а також качки української популяції. Зазначає, що у відділені фізіології, біохімії і годівлі птиці проведена значна дослідна робота з вивчення антиоксидантного статусу організму птиці, її вітамінного забезпечення. Розроблено способи діагностики кормових токсикозів, методи ідентифікації мікотоксинів. У лабораторії клітинної інженерії створений, підтримується та відновлюється зразками низькотемпературний банк генетичних ресурсів птиці [625].

В оглядовій статті «Ученые-технологи Института – передовой отрасли сельского хозяйства» (2004) висвітлено наукові розробки Інституту птахівництва з технології виробництва продукції птахівництва [609]. До таких віднесено: наукові основи ресурсо- та енергозберігаючих технологій вирощування й утримання птиці; переробки відходів виробництва; розширення асортименту продукції; механізації та автоматизації технологічних процесів. Інститутом розроблено десятки комплексних енерго- та ресурсозберігаючих технологій виробництва продукції птахівництва, сотні вихідних вимог до комплектів обладнання і машин для галузі, норм технологічного проектування, стандартів на процеси та ін. Вперше у світі запропоновано для роздавання кормів

використовувати мобільні роздавачі, що обладнані барабанним дозатором, рух робочих органів яких кінематично пов'язано з переміщенням роздавача вздовж кормового фронту. Проведено дослідження з питань удосконалення систем вентиляції і опалення пташників, мікроклімату в пташниках з метою енерго- і ресурсозбереження та поліпшення параметрів середовища утримання. Технологи інституту розробили альтернативні способи утримання птиці, що об'єднали переваги її кліткового і підлогового утримання з покращенням умов її життєзабезпечення.

На пострадянському просторі підготовлено низку біографічних нарисів, присвячених відомим ученим у галузі птахівництва, які доклали значних зусиль до розроблення його теоретичних, методологічних і науково-організаційних засад розвитку. Сучасні дослідники значної уваги надавали вивченню життєвого і творчого шляху відомого вченого, професора О. П. Бондаренка. Так, висвітленню його інтелектуальної біографії, систематизації наукового доробку присвячено дослідження О. Ф. Сагло [615]. Автор охарактеризував ученого як талановитого дослідника та педагога, активного популяризатора зоотехнічних знань. Результати виконаних ним експериментальних робіт із різних проблем галузі птахівництва покладено в основу зоотехнічної практики з удосконалення місцевих порід сільськогосподарської птиці. О. Ф. Сагло наголошує на тому, що О. П. Бондаренком розроблені перші науково обґрунтовані норми годівлі свиней в ячмінних кормових одиницях, а також методи відгодівлі свиней на бекон. На жаль автор, не наводить жодних даних щодо дослідів О. П. Бондаренка з годівлі й утримання птиці.

Основні напрями наукових досліджень професора В. П. Коваленка узагальнив М. З. Басовський, характеризуючи вченого як розробника методів підвищення ефективності селекційного процесу з використанням генетико-математичних методів і ЕОМ, принципів побудови інформаційно-обчислювальних систем у птахівництві, на основі яких у племінних птахівничих господарствах створив систему накопичення й аналізу даних селекційного обліку [2]. В. П. Коваленко, створюючи гетерогенні популяції та полікроси, провів наукові дослідження з отримання багатократного гетерозису, запропонував ряд методів оцінки комбінаційної здатності ліній і порід свиней та птиці. Як одне із найбільших досягнень ученого розглянуто розроблення ним критеріїв прогнозу гетерозиготної поєднуваності ліній з використанням імуногенетичного й ентропійного аналізу.

Хронологію життя та діяльності В. Д. Лук'янової впорядковано М. І. Сахацьким та викладено у спеціальному біографічному нарисі [623]. Узагальнено програму досліджень у галузі племінного птахівництва. Як найбільші її теоретичні та практичні здобутки, автор виділив такі: створення селекційно-

генетичного центра з птахівництва в Україні; розроблення комплексної програми селекції яєчних курей, що дає змогу протягом першого року використання птиці проводити оцінку плідників за якістю потомства і підвищувати ефективність селекції. Ученою вперше була створена гетерозисна популяція яєчних курей, розроблена методика внутрішньолінійних парувальних пар на основі ротації мікроліній, що входять до лінії, а також методика створення синтетичних ліній яєчних курей.

Творчий доробок професора В. П. Бородея систематизовано В. П. Коваленком [263]. Узагальнено розроблені вченим комплексні програми розвитку птахівництва, зокрема створення першої в Україні науково-виробничої бройлерної системи «Дніпро». За його участю реалізовано селекційні програми створення нових і вдосконалення існуючих кросів м'ясної птиці, проведено комплексну оцінку родинних форм за відтворювальними якостями, розроблено модельні основи селекційних ознак м'ясної птиці та створено організаційно-технологічні передумови розвитку бройлерного виробництва в Україні на перспективу.

Життєвий шлях і творчий доробок Н. Ф. Косенко досить детально систематизовано М. І. Сахацьким [624]. Зазначено, що професійна діяльність ученої пов'язана з Українським НДІ птахівництва, в якому вона працювала спочатку старшим науковим співробітником, а з 1965 р. очолила лабораторію розведення і селекції яєчних курей. Н. Ф. Косенко здійснювала керівництво лабораторними роботами, спрямованими на розроблення методів селекції та виведення поєднаних ліній яєчних курей і створення високопродуктивних кросів. Під її керівництвом і за її участю створені кроси яєчних курей «Бірки-1», «Бірки-2 і «Бірки-2М», виведені нові перспективні лінії.

Відтворенню життєвого і творчого шляху визнаного фахівця в галузях генетики, селекції, репродукції птиці М. І. Сахацького, систематизації його наукового доробку присвячено дослідження О. В. Рожковського [590]. Автор відмітив, що він є засновником наукової школи та фундатором напряму з розроблення біотехнологічних методів збереження генофонду і відтворення птиці. За його керівництва та участі розроблені: технологія кріоконсервування сперми півнів, спосіб заморожування і культивування ембріонів, метод одержання ін'єкційних химер птиці. Наукове значення його творчих пошуків полягає в тому, що відпрацьовані вченим методи і технології широко використовуються для створення низькотемпературного банку сперми птиці, низькотемпературного банку бластодермальних клітин і ембріонів птиці, для клонування ембріонів.

Для нашого дослідження представляє інтерес біографічний нарис про талановитого вченого, представника наукової школи професора П. Д. Пшеничного – В. Ф. Караващенко, підготовлений Ю. Н. Батюжевським.

Автор зазначив, що В. Ф. Каравашенко розвинув традиції цієї школи з наукового обґрунтування повноцінної годівлі птиці як найважливішого фактору підвищення її продуктивності, відтворювальної здатності та ефективної конверсії корму в продукцію. Як визначальну рису наукової діяльності професора В. Ф. Каравашенка розглянув нерозривний зв'язок наукових досліджень із впровадженням одержаних результатів у виробництво [20].

Основні напрями наукових досліджень талановитого ученого у галузі птахівництва М. В. Дахновського узагальнив А. П. Дегтяр. Повідомив, що за особистою участю вченого виведено велику сіру породу гусей, створено українську породну групу качок, що включає чотири популяції – білу, сіру, глинясту та чорну білогрудку, зібрано велику колекцію місцевих та рідкісних порід курей. М. В. Дахновським удосконалено методи вирощування качок у морських і прісних водоймах (лиманах, плавнях, ставках), технології інтенсивного ведення птахівництва, вивчалась ефективність гібридизації у птахівництві, шляхи підвищення ефективності використання різних кормових ресурсів. За його керівництва та за безпосередньої участі розроблялися науково обґрунтовані технології промислового бройлерного птахівництва [161].

Відтворенню життєвого й творчого шляху П. Ю. Божка, систематизації його наукового доробку присвячено дослідження М. М. Лемешевої [313]. Авторка відмітила, що головний напрям наукових досліджень ученого – інтенсифікація птахівництва на птахофабриках, колгоспах і радгоспах на основі кліткового утримання курчат, каченят і курей-несучок у широкогабаритних пташниках, збільшення через використання електричного освітлення тривалості дня у безвіконних пташниках, цілорічне комплектування стад птиці, повноцінна годівля.

Наукові пошуки у галузі птахівництва професора І. Ю. Безрукавої в загальних рисах узагальнив І. А. Іонов [232]. Виділив основні напрями її наукової діяльності, а саме вивчення й розробку методів специфічної і загальної профілактики інфекційних хвороб птиці. У статті обґрунтовано пріоритет І. Ю. Безрукавої у створенні і впровадженні у виробництво вакцин проти вірусного гепатиту каченят. Запропоновані біопрепарати знайшли широке застосування у ветеринарній практиці України і колишніх республіках СРСР.

Біографічний нарис про професора І. А. Іонова підготовлено О. В. Терещенком [700]. Автором визначено та узагальнено основні сегменти наукових інтересів ученого – вітамінне живлення сільськогосподарської птиці і людини, розроблення принципів нормування вітамінів у раціонах птиці та рецептів вітамінно-мінеральних преміксів, а також нових методів аналізу вмісту вітамінів у кормах і біологічному матеріалі. Вченим вивчено фізіолого-біохімічні особливості обміну жиророзчинних вітамінів А, Е, К, D й енергетич-

ного обміну в організмі птиці, розроблено норми введення цих вітамінів у раціони племінних курей-несучок.

Досить інформаційним для вивчення життєвого і творчого шляху І. І. Івка є біографічний нарис, підготовлений В. О. Мельником. Автор виділив та узагальнив основний науковий напрям ученого, а саме: розробку й упровадження у виробництво ресурсозберігаючих природоохоронних технологій і технологічного устаткування для птахівництва. У співавторстві І. І. Івко розробив основи нової багатоступінчастої енергозберігаючої технології переробки пташиного посліду на високоякісні органічні добрива. Він запропонував нові енергозощаджуючі способи й технологічні засоби виробництва білкових кормових домішок із відходів птахівництва, нову вітчизняну технологію та технологічне устаткування для примусової відгодівлі водоплавної птиці за виробництва великої жирної печінки, високоякісного м'яса й жиру. Здобутком І. І. Івка є технологія глибинної обробки племінних яєць, визнана одним із найефективніших методів профілактики респіраторного мікоплазмозу птиці. Значна частина розробок ученого спрямована на забезпечення оптимальних умов вирощування та утримання птиці, обґрунтування норм технологічного проектування птахівницьких підприємств, впровадження у виробництво дозованої годівлі та спрямованого вирощування птиці, створення системи автоматичного обліку індивідуальної несучості племінної птиці [333].

Опубліковано біографічний нарис, присвячений талановитому вченому І. І. Ібатулліну, який розгорнув активну наукову діяльність на базі Національного університету біоресурсів і природокористування України. Його зусилля спрямовані на вивчення хімічного складу та поживності кормів і відходів переробки промислової сировини, розроблення ефективних методів їх використання, прийомів забезпечення повноцінної годівлі тварин різних видів для зон Лісостепу і Полісся з використанням кормових добавок біологічно активних речовин. Учнями І. І. Ібатулліна (Мартинюк Р. Р., Недашківській В. М., Сичов М. Ю. та ін.) проведено комплекс досліджень з годівлі сільськогосподарської птиці. Досліджено перетравність корму, обмін речовин і продуктивні якості курчат-бройлерів за різних рівнів енергетичного та протеїнового живлення. Вивчено продуктивність, якість продукції і обмін речовин у курок-несучок при використанні різних доз кормової добавки «Мінерол» у комбікормах. Для вивчення закономірностей формування продуктивних ознак перепелів представляють інтерес дослідження з вивчення перетравності корму, обміну речовин за різних рівнів годівлі, вмісту в кормах вітамінів, протеїну та мінеральних речовин, які провели Л. М. Зламанюк, І. І. Ільчук, В. М. Кондратюк, Н. М. Слободянюк, Д. П. Уманець, О. В. Яценко та ін. [47].

Для вивчення інтелектуальної біографії В. І. Бесуліна представляє інтерес біографічний нарис, підготовлений С. Г. Фоменком. Автор узагальнив розроблені вченим способи отримання, розрідження, збереження сперми при плюсових температурах і глибокому заморожуванні, а також новий спосіб штучного осіменіння самок, який дає змогу підвищувати запліднювальну здатність спермій та знизити трудомісткість праці. Запропонований В. І. Бесуліним новий спосіб штучного осіменіння самок також сприяє збереженню їх природних функцій органів відтворення і підвищенню на 5,2–6,5 % виведення молодняку. У нарисі відображено творчі пошуки вченого із упровадження ефективних елементів технології виробництва яєць і м'яса індичок у промислових господарствах України і СНД [736].

Таким чином, історіографічні праці пострадянського періоду відзначаються багатоплановістю та змістовністю узагальнень, об'єктивністю підходів до вивчення проблем зоотехнії. Вперше системно вивчено процеси, характерні для розвитку сільськогосподарської науки. Досліджено історію окремих галузевих вищих навчальних закладів і наукових установ, оцінено дійсний внесок у розвиток науково-організаційних засад птахівництва відомих українських учених. Якщо на попередніх етапах вивченням еволюції галузевої наукової думки займалися переважно вчені зоотехніки, то в останні десятиріччя вона стала предметом досліджень українських істориків науки, що безумовно сприяло більш об'єктивному та цілісному відтворенню її окремих процесів і закономірностей, забезпеченому запровадженням власне історичних методів і підходів.

Однак у більшості узагальнюючих праць відображено лише окремі етапи або аспекти еволюції вітчизняної галузевої наукової думки. Потребують доопрацювання запропоновані попередніми дослідниками періодизації становлення і розвитку наукових основ птахівництва, оскільки не враховують вплив зовнішніх соціально-економічних, суспільно-політичних, загальнонаукових чинників, внутрішніх закономірностей її розвитку, пов'язаних із накопиченням нового знання і його систематизацією, специфікою теоретизації та концептуалізації. Досить суперечливими є відомості щодо динаміки її домінуючих наукових напрямів, відсутні повні дані стосовно її базових напрямів і учень. До цього часу належним чином не осмислено наукові здобутки багатьох українських учених, не окреслено шляхи їх використання на сучасному етапі розвитку птахівництва. Не проведено комплексних досліджень з вивчення еволюції методології наукового супроводу галузі.

Отже, узагальнюючих праць, які б забезпечували цілісний науково-історичний аналіз становлення й розвитку теоретико-методологічних і науково-організаційних засад вітчизняного птахівництва, внесок галузевих ВНЗ та НДІ, наукових шкіл і центрів, а також окремих учених у розроблення основ його на-

укового супроводу ще не представлено, що зумовлює актуальність даного дослідження.

1.2. Джерелознавчі засади дослідження

Інформаційною базою проведення історичного дослідження є джерела, осмислення та синтетичне узагальнення яких зумовлює формалізацію і логіку дослідження обраної проблеми, методи та принципи історичного пошуку. З огляду на це, аналіз науково-організаційних засад розвитку вітчизняного птахівництва ґрунтується на використанні широкого комплексу взаємодоповнюючих джерел, не рівнозначних за видом, формою та змістом. Це, передусім: 1) архівні та рукописні документи, приватне листування; 2) опубліковані офіційні документи органів державної влади, наукових установ і освітніх закладів, громадських організацій; 3) біо- та бібліографічні покажчики наукових праць; 4) довідкова, методична та енциклопедична література; 5) засоби масової інформації (газети, журнали, збірники наукових праць, серійні видання); 6) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі птахівництва тощо.

Першочергове значення надавали аналізу та синтезу документів державних і відомчих архівних установ України. Як відомо, за своєю об'єктивністю відображення подій та фактажу, смисловим наповненням ці документи мають очевидні переваги над іншими дослідницькими джерелами. Загальновизнаним є те, що архівні джерела позбавлені суб'єктивізму мемуарної літератури або регламентованості урядових документів. Здебільшого в радянський період архіви були закриті для вільного доступу, тому за часів державотворення в Україні виникає реальна можливість їх залучення як важливих інформаційних ресурсів з реконструкції розвитку галузевої наукової думки, діяльності окремих закладів і установ, відтворення дійсних біографій учених тощо.

У нашому дослідженні особлива увага зосереджувалася на фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Найбільш затребуваним виявився фонд 27 «Міністерство сільського господарства УРСР» (1919–1970), який включає звіти і плани наукової роботи провідних галузевих вищих навчальних закладів і наукових установ, що займалися розробленням питань розведення та селекції, годівлі й утримання сільськогосподарської птиці, матеріали відомчих громадських інституцій щодо стану галузі птахівництва в УРСР. Дані матеріали є досить інформативними для відтворення історії створення великих птахофабрик, інкубаторно-птахівничих станцій, організації галузевих трестів. Широкий документальний пласт, який охоплює цей фонд, дає змогу детально вивчати тенденції становлення і розвитку наукової думки в птахівництві, аналізувати її основні проблеми та періоди. Для даного

дослідження особливо цінними виявилися справи, що стосувалися діяльності Українського НДІ птахівництва, Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, Всесоюзного НДІ акліматизації та гібридизації тварин (Асканія-Нова) та ін. Їх залучення надало можливість визначити реальний обсяг робіт у галузі птахівництва, що проводився даними інституціями, роль окремих дослідників у зростанні рентабельності галузі тощо.

Ряд документів, що безпосередньо стосуються розвитку науково-організаційних основ галузі птахівництва, містить фонд 4861 «Українська академія сільськогосподарських наук» (1956–1962). Це, передусім, тематичні плани та звіти про діяльність окремих галузевих вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, що мали у своїй структурі відділи, кафедри та лабораторії птахівництва; довідки, постанови і накази про створення академії та її структурування. Дані документи дозволяють послідовно реконструювати сторінки історії галузевих освітніх і дослідних інституцій, зокрема Українського НДІ птахівництва, НДІ тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», Харківської зооветеринарної академії, Кам'янець-Подільського СГІ, УСГА та ін.

Для вивчення періоду розвитку галузевої наукової думки представляють інтерес документи фонду 1055 «Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна» (1931–1934). У фонді 2 «Кабінет Міністрів України, м. Харків, Київ» (1918–2003) представлено матеріали з питань виробництва і планування продукції птахівництва, характеристики колгоспів і радгоспів та ін. Залучено до дослідження й матеріали фонду 340 «Народний комісаріат продовольства УРСР (наркомпрод УРСР), м. Харків, з 19 березня- м. Київ (1919–1924), де нас зацікавили статистичні дані щодо поголів'я птиці в Україні відповідно до її перепису у 1917 р. Для вивчення питань розвитку штучної інкубації вивчено справи фонду 4770 «Республіканська контора інкубаторно-птахівницьких станцій Міністерства сільського господарства УРСР, м. Київ (1940–1959).

Суттєвий інформаційний потенціал як ресурс дослідження має фонд 1 «Документи загального відділу ЦК КПУ» Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО України), забезпечений значним документальним пластом, який характеризує аграрну політику радянської держави обраного періоду в питаннях подальшого піднесення галузі птахівництва. Поглибленому вивченню його поточного стану сприяло залучення низки фактологічних матеріалів щодо виконання поточних планів виробництва птахівничої продукції та її заготівлі, перевірки результатів діяльності галузевих науко-

вих установ і освітніх закладів, статистичних показників щодо діяльності птахофабрик і птахокомплексів та ін.

З метою вивчення періоду зародження птахівництва в Україні у нашому дослідженні залучали матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Зокрема, фонд 51 «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів» (1656–1764), фонд 59 «Київська губернська канцелярія, м. Київ» (1708–1782), фонд 313 «Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав» (1868–1917), фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ» (1827–1916), фонд 731 «Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарських машин, м. Київ» (1888–1918), фонд 2163 «Обласний спеціаліст з тваринництва для Воронежської, Катеринославської, Київської, Курської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній (1911–1917), м. Харків (1911–1917).

Не меншою значущістю для даного дослідження відзначаються фонди Державного архіву м. Києва (ДАК). Зокрема, фонд Р-1331 «Українська ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарська академія Міністерства сільського господарства УРСР» (1954–1977) містить постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР про її створення та ліквідацію, переведення у її підпорядкування низки галузевих вищих навчальних закладів і наукових установ, тематики науково-дослідних робіт, результативності творчих пошуків її вчених. Важливими складовими цього фонду є протоколи і стенограми засідань вченої ради, особові справи вчених, що доклали зусиль до розвитку галузі птахівництва в УРСР. Дані документи дали змогу з'ясувати як теоретичні, так і організаційні складники становлення УСГА, специфіку її діяльності як нового організаційного типу інтеграції зусиль науковців та освітян, що сприяв подальшому розвитку галузі.

Досить інформативними є фонди державних обласних архівів України. Зокрема, нами вивчалися матеріали Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), які дали змогу відтворити історію створення в 1929 р. (а не у 1930 р., як вважали дослідники раніше) Всеукраїнського НДІ птахівництва (м. Кам'янець-Подільський), Інституту птахівництва на базі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Ці матеріали висвітлено у фонді Р-299 «Кам'янець-Подільський інститут птахівництва Народного комісаріату освіти УРСР». Фонд містить 8 одиниць зберігання 1930–1933 рр. Інформація про Подільський державний аграрно-технічний університет представлена у фонді Р-195 «Кам'янець-Подільська державна аграрно-технічна академія», де зібрано матеріали, починаючи з утворення у 1919 р. спочатку сільськогоспо-

дарського факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті.

Залучення документів Державного архіву Полтавської області сприяло реконструкції періоду становлення Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, на базі якої проводилися дослідження ефективності розведення місцевих порід сільськогосподарської птиці, а також діяльності вчених Полтавського сільськогосподарського інституту. Матеріали фонду Р-4444 «Українській філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту кормів ім. В. Р. Вільямса» надали можливість ознайомитись з методами вирішення проблеми розширення кормової бази для тваринництва співробітниками даної установи, напрямками їх наукових досліджень на початку другої половини ХХ століття. На основі архівних документів фонду Р-8773 «Полтавське управління птахівництва» проведено аналіз породного складу птиці по видах, яку використовували у колгоспах Полтавської області. Фонд Р-911 включає матеріали щодо Полтавського сільськогосподарського інституту, починаючи з періоду існування Полтавського сільськогосподарського політехнікуму Полтавського губерньського відділу освіти. Наукові звіти, протоколи засідань кафедр даної установи допомогли одержати інформацію щодо науково-педагогічної діяльності співробітників, передусім, кафедри спеціальної зоотехнії, де викладали дисципліну птахівництво.

Вивчали архівні документи Державного архіву Харківської області (ДАХО), а саме: матеріали діяльності НДІ птахівництва, після його переведення у Харківську область (с. Бірки). Це висвітлено у матеріалах фонду Р-6100 «Український науково-дослідний інститут птахівництва Міністерства сільського господарства УРСР, ст. Бірки, Харківської області, 1938, 1940–1966 рр.»

Використання архівів галузевих установ, зокрема Інституту птахівництва НААН та ВО «Київптахопром» сприяло конкретизації пріоритетних напрямів їхньої діяльності, визначенню впливу на практику ведення вітчизняного птахівництва. Віднайдено маловідомі для широкого наукового загалу накази щодо надання методичної допомоги птахофабрикам та інкубаційним станціям, що знаходилися у їхньому підпорядкуванні, документи про виробничу діяльність і запровадження завершених наукових розробок.

Як одне з найважливіших джерел дослідження розглядали наукову спадщину визнаних учених, які у певні періоди розвитку репрезентували здобутки вітчизняного птахівництва. Аналіз їх наукових праць дає змогу охарактеризувати основні еволюційні процеси теорії та методології розведення та селекції, годівлі та утримання сільськогосподарської птиці, наукового супроводу галузі. Особливо ґрунтовно вивчали творчий доробок А. У. Биховця, О. П. Бондаренка, В. П. Бородая, М. В. Дубовського, М. В. Дахновського, Ю. Н. Батюжевського, В. Ф. Каравашенка, В. П. Коваленка, В. Д. Лук'янової, М. І. Сахацького та ін-

ших учених, які зробили особливо помітний внесок у розвиток вітчизняного птахівництва.

Серед різноманітних джерел дисертаційного дослідження особливу інформативність мають біо- та бібліографічні показники наукових праць визнаних учених у галузі птахівництва. Нами використано як тематичні, так і персональні бібліографічні показники, що дало змогу максимально виявити джерела дослідження, систематизувати їх за окремими напрямками. Це, щонайперше, бібліографічний показник наукових праць Інституту птахівництва, в якому систематизовано наукові праці його вчених як за окремими напрямками, так і роками. Вивчалися біобібліографічні показники наукових праць провідних учених у галузі птахівництва: В. П. Коваленка, І. І. Ібатулліна, А. І. Свеженцова, Л. М. Степченко, які містять не лише бібліографічні описи наукових праць дослідників, а й стислий фактологічний матеріал щодо основних періодів їх життя та творчої діяльності. Їх використання дало змогу сформулювати неупереджені висновки щодо основних напрямів і періодів їх творчої активності.

Використання довідкових, методичних і енциклопедичних видань, таких як «Зоотехнічний словник», «Племінні ресурси», забезпечило вивчення деяких аспектів розвитку вітчизняного птахівництва, здобутків галузевих вищих навчальних закладів і наукових установ, внеску талановитих українських учених у розгортання системних наукових досліджень з розведення та селекції сільськогосподарської птиці. Дало змогу дослідити процес виведення поширених в Україні порід і кросів сільськогосподарської птиці, еволюцію домінуючих методів селекційно-племінної роботи.

Дослідження ґрунтується на використанні офіційних документів органів державної влади, наукових установ, громадських організацій. Це, передусім, державні постанови, накази і розпорядження про розвиток племінної справи, накази про виведення та апробацію селекційних досягнень у птахівництві, організацію і реорганізацію галузевих науково-дослідних установ та освітніх закладів тощо. Їх вивчення дало змогу комплексно дослідити завдання, форми, методи, юридичну базу аграрної політики радянської держави, порівняти їх з аграрним курсом пострадянського періоду, уточнити деякі суперечливі місця архівних матеріалів.

Специфіка джерельної бази даного дослідження полягає у використанні як повноцінних джерел досліджень автобіографічних матеріалів (спогадів, щоденників, листів, автобіографій та ін.). Так, при дослідженні етапів організації та діяльності Інституту птахівництва НААН і створення кафедри птахівництва у Національного аграрного університету та викладання дисципліни «Птахівництво» у даному закладі в різні періоди нами використано матеріали інтерв'ювання відомих учених: доктора сільськогосподарських наук

Б. Є. Подоби; доктора сільськогосподарських наук, професора В. О. Бреславця; доктора сільськогосподарських наук, професора В. П. Бородая; доктора сільськогосподарських наук О. О. Катеринича; доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН М. І. Сахацького, професора Л. М. Степченко, кандидата сільськогосподарських наук, доцента О. В. Циганюк, кандидата сільськогосподарських наук, доцента А. І. Вертійчука, кандидата сільськогосподарських наук, доцента П. М. Каркача, кандидата біологічних наук, С. В. Білоусової (Лепешенкової). Відновити окремі сторінки становлення і діяльності кафедри птахівництва НУБіП України вдалося завдяки спогадам професора В. П. Бородая, доцентів О. В. Циганюк і А. І. Вертійчука. Діяльність вчених школи І. С. Самойленка (в Одеському державному аграрному університеті) відновили за спогадами доцента В. О. Найди.

Важливе значення приділяли залученню періодичних видань, специфіка яких полягає, передусім, в їхньому оперативному та своєчасному висвітленні найбільш актуальних проблем теорії і методології наукового супроводу птахівничої галузі. Використано галузеві часописи: «Птахівництво України», «Птицевод», «Птицеводство», «Вісник аграрної науки», «Вісник сільськогосподарської науки», «Сучасне птахівництво» та ін.

Як джерела дослідження залучали міжвідомчі наукові тематичні збірники. Їх перевагами є періодичність випуску, вузькогалузевий характер, залучення до складу редакційних колегій провідних учених у галузі птахівництва, що надало можливість оприлюднити найбільш актуальні проблеми розведення та селекції, годівлі й утримання, інкубації яєць сільськогосподарської птиці, акумулювати передовий досвід ведення галузі. Особливу значущість мали такі міжвідомчі наукові тематичні збірники: «Птахівництво», «Передовой научно-производственный опыт в птицеводстве», «Розведення і генетика тварин», «Науковий технічний бюлетень», «Біологія тварин» та ін.

Варто зазначити, що не меншу практичну значущість для нашого дослідження представляли музейні документи. Створені при окремих галузевих наукових установах і навчальних центрах музеї сприяють популяризації історії птахівництва, а також наукових досягнень їх колективів і окремих дослідників. Зокрема, нами вивчалися музейні матеріали НУБіП України, Інституту тваринництва, Інституту птахівництва НААН. Вони містять експозиції, які відтворюють історію окремих кафедр, факультетів, лабораторій, що займалися розробкою питань птахівництва. Окремі експозиції присвячені провідним ученим, де зберігаються їхні рукописні та незавершені праці, світлини тощо.

Таким чином, використання різноманітних груп джерел, їх порівняльний аналіз і узагальнення дали можливість встановити закономірності становлення та розвитку вітчизняного птахівництва в другій половині ХХ – на початку

XXI ст., еволюцію теоретичних і методологічних засад, особливості наукового супроводу галузі у контексті соціально-економічних, суспільно-політичних, загальнонаукових та технологічних чинників, характерних для обраного історичного періоду.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження науково-організаційних і теоретико-методологічних засад становлення й розвитку вітчизняного птахівництва передбачає використання відповідного методологічного інструментарію історичного пізнання. Теоретичні і методологічні принципи історичного дослідження зумовлюються специфікою обраного об'єкта й предмета, його метою та завданнями. Забезпеченню неупередженого аналізу розвитку галузі в Україні другої половини XX – початку XXI ст. в історико-науковому ракурсі, передусім, сприяло системне застосування принципу історизму. На цій основі птахівництво досліджували в історичних умовах, що сформувалися на відповідних етапах еволюційного розвитку галузевої наукової думки на тлі цивілізаційних викликів конкретної епохи. Використання задекларованого принципу історизму, безпосередньо таких його іманентних рис, як, зокрема, універсальність і загальна доступність, практично необмежений хронологічні та просторові межі дослідницького пошуку, взаємодоповнюваність іншими як історичними, так загальнонауковими методами, при їх комплексному використанні, надало можливість виконати поставленні завдання.

Дослідження ґрунтується на аналізі та синтезі загальнонаукової і філософської методології, які склали основу пошуку спеціального методологічного арсеналу історії галузевої науки. З огляду на це теоретико-методологічну основу дослідження склали наукові праці відомих зарубіжних і вітчизняних методологів науки: Л. М. Бесова [30], В. І. Вернадського [105, с. 255–261], М. І. Вавілова [91], Г. М. Доброва [174], П. Л. Капиці [245, с. 118–122], А. Койре [267], Е. М. Мірського [380, с. 301–382], В. І. Онопрієнка [464], Н. І. Родного [589], В. С. Степина [676] та ін. Учені зазначили, що методологія дослідження органічно пов'язана з прогресом науки та техніки, а історія науки сприяє формуванню і розвитку наукового світогляду особистості. Зокрема, В. І. Вернадський відмічав, що історія науки порівняно з іншими науковими галузями має свою специфіку, яка виражається в тому, що саме вона досліджує процеси розвитку самого наукового пізнання, що удвічі підвищує його теоретичну і пізнавальну цінність. Дослідження розвитку того чи іншого наукового напрямку має не тільки історичний інтерес. Знання історії науки допомагає прави-

льно оцінювати власні досягнення, забезпечує об'єктивний критерій для оцінювання того нового, що вже досягнуто, ступінь його наукової значущості в практичному сенсі [105, с. 256]. Знання історії науки допомагає вченому передбачити шляхи майбутнього розвитку наукового пізнання, характер зміни його форм, методів тощо [106, с. 1693].

На формування дослідницьких позицій автора монографії значний вплив здійснили ґрунтовні наукові напрацювання академіка НААН В. А. Вергунова, який вперше системно узагальнив та формалізував методичні підходи до вивчення вітчизняної аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи у процесі її еволюційного поступу, надав об'єктивне пояснення багатьох складних явищ і фактів на тлі епохальних цивілізаційних викликів. [101, 102, 103]. Зокрема, вчений констатував, що «продовжують залишатися не дослідженими принципові та концептуальні підходи функціонування дослідництва в Україні, а також окремі періоди, які потребують ретельного розгляду на широкій, раніше не доступній, документальній основі. Ще більшого переосмислення вимагає персоніфікований внесок особистостей у становлення й розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні» [103, с. 15].

При встановленні загальних закономірностей розвитку науково-організаційних і теоретико-методологічних засад птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. автор враховував концептуальні положення щодо еволюційних її переважаючих напрямів і течій, визначення їх ролі та місця в системі культурної спадщини нації на різних етапах людської цивілізації, окреслені в наукових працях учених. Так, узагальнено наукові підходи істориків загального тваринництва в СРСР та Україні: Д. А. Кисловського [254, с. 63–70], М. Ф. Іванова [214, с. 15–347], Ф. Ф. Ейснера [765], М. В. Зубця [203, с. 13–30], В. П. Бурката [84, с. 205–216], Ю. Д. Рубана [602], І. С. Бородай [72], які застосували еволюційний погляд до вивчення окремих напрямів зоотехнічної науки, розкрили внесок інституцій різних галузей та відомих вітчизняних учених у розроблення її наукових парадигм. Аналіз становлення й розвитку тваринництва в цілому сприяв виявленню загальних для різних його галузей закономірностей і тенденцій.

Дослідження було б не повним без об'єднання історіософських напрацювань провідних вітчизняних дослідників птахівництва, зокрема Ю. В. Бондаренка [56, с. 3–18], С. І. Сметньова [654, с. 87–91], І. А. Степаненка [674, с. 306–307], В. І. Фісініна [732, с. 5]. Академік В. І. Фісінін писав, що «оцінити теперішнє і заглянути в майбутнє можна лише добре знаючи історію минулого, наших великих попередників» [732, с. 5].

Застосування принципу історизму в даному дослідженні сприяло послідовному відтворенню наукової думки (у процесі її еволюції) у птахівництві України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в ієрархічних зв'язках і залежностях її внутрішніх сегментів. Це надало можливість виділити основні періоди її розвитку, провести аналіз впливу соціально-економічних, суспільно-політичних, теоретико-методологічних та інших чинників на стан і характер галузевого наукового знання, його структурування. Застосування принципу історизму також зумовлювалося потребою врахування історичних фактів у конкретних умовах, певній ситуації у суспільстві. Досліджувані явища розглядали в контексті загального світового та наукового розвитку в СРСР, УРСР і незалежній Україні.

Теоретико-методологічну основу даного дослідження склали принципи та методи історичного пізнання, які ґрунтуються на засадах діалектики, забезпечують максимально вичерпний аналіз подій, фактів і явищ наукового життя в їхньому діалектичному взаємозв'язку та суперечливій взаємодії. З огляду на це всі сегменти пропонованої роботи ґрунтуються на загальнонаукових універсальних принципах системності, об'єктивності, історизму, всебічності й комплексності та наукового різноманіття поглядів.

Об'єктивність як первинний принцип дослідницького пошуку апіорі передбачає неупередженість оцінювань та узагальнень дослідника, використання лише достовірної інформації. Такий підхід дозволив уникнути заідеологізованості та забезпечив дистанціювання від політичної кон'юнктури, впливу пануючих стереотипів у галузевій науці. Дотримання засад об'єктивності й незаангажованості було необхідним у зв'язку з тим, що минулі радянські часи вітчизняна аграрна наука загалом була об'єктом постійних політичних та ідеологічних маніпуляцій. Як наслідок цього, унеможлиблювалося об'єктивне висвітлення наукових подій і фактів. При цьому офіційна історіографія еволюційного розвитку науково-організаційних засад птахівництва в Україні періоду, що розглядається, надавала викривлене висвітлення.

У даному дослідженні також використано принцип репрезентативності, що дало змогу виділити у розрізі накопиченого у процесі дослідження емпіричного матеріалу найбільш інформативні для висвітлення обраної теми елементи й одночасно уникнути залучення несуттєвих і повторюваних фактів з сумнівною документальною базою. Ставилася мета актуалізувати найбільш вагомні наукові здобутки вітчизняних учених з селекції та розведення, годівлі й утримання, відтворення та інкубації сільськогосподарської птиці, їх вплив на зростання кількості та поліпшення якості виробленої продукції, відповідність світовим стандартам.

Водночас із принципом історизму застосовували низку похідних спеціальних історичних методів. Так, особливу увагу приділяли методам предметно-хронологічному, а також порівняльно-історичному, які забезпечили послідовне осмислення еволюційного поступу галузевої наукової думки в птахівництві України досліджуваного періоду, можливість вивчення окремих подій і фактів у динамічному та поступальному розвитку. За використання проблемно-хронологічного методу досліджувані явища вивчали в часовій послідовності, виділяли із загальної галузевої проблематики порівняно вузькі (поглиблені) питання, кожне з яких розглядали в хронологічному вимірі з урахуванням загальнонаукового та історичного контекстів, їх змінювань та розвитку, взаємодії цілісного та часткового. Це надало можливість виділити низку напрямів і течій, що були пріоритетними на окремих етапах розвитку галузі птахівництва, уточнити (конкретизувати) внесок у їх розроблення провідних українських дослідників.

Використовували порівняльно-історичний метод з його поширеними когнітивними можливостями, завдячуючи чому розкривали еволюційну значимість і природу конкретних явищ, особливо у випадках, коли їх очевидність підлягала деякому сумніву. Це надало змогу виділити загальні закономірності та відмінності щодо розвитку науково-організаційних засад птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у розрізі окремих регіонів; виходити за географічні межі досліджуваних явищ і подій та на цій основі проводити історичні узагальнення стосовно розвитку галузі в країнах зарубіжжя. Шляхом історико-порівняльного аналізу розкривали причини, наслідки й закономірності розвитку галузевої наукової думки; виявляли у радянському періоді основні тенденції аграрної політики, формулювали висновки щодо домінування певних парадигм і стереотипів стосовно схем державного регулювання стану птахівництва в незалежній Україні.

Порівняльно-історичний метод застосовували при вивченні програм діяльності окремих галузевих науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, які займалися розробленням наукових проблем птахівництва. Це дало можливість виокремити спільне та відмінне у творчому доробку провідних вітчизняних і зарубіжних галузевих інституцій, комплексно оцінити їх здобутки у вирішенні нагальних проблем птахівництва. Також було визначено конкретний внесок окремих дослідницьких колективів і учених у розроблення основ селекції та розведення, годівлі й утримання, репродукції та інкубації сільськогосподарської птиці.

Відтворюючи еволюцію теоретичних і методологічних складників наукового забезпечення птахівництва забезпечувалося застосуванням історико-генетичного методу, який є найбільш універсальним і динамічним в історичних

дослідженнях. Його аналітико-індуктивна природа надала можливість розкрити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності розвитку компонентного складу даної галузі знання в Україні досліджуваного періоду в їх контекстовій послідовності та зумовленості, а історичні події і особистості вчених вивчити в їх персональній індивідуальності. Даний метод також сприяв виявленню в опрацьованій і проаналізованій літературі помилкових і сумнівних тверджень, визначенню способів щодо їх уникнення в подальшому.

Послугувувалися історико-типологічним методом, який забезпечив доволі значиму сторону когнітивного процесу – поділ сукупності об'єктів чи явищ на якісно визначені класи (типи) на основі властивих їм загальних істотних ознак. Зокрема, вивчали розвиток галузевої наукової думки у розрізі окремих підгалузей птахівництва (яєчне птахівництво, м'ясне птахівництво, гусівництво, індиківництво, качківництво та ін.), який характеризувався певною специфікою, зумовленою соціально-економічними чинниками, національними пріоритетами та традиціями, різним вкладенням інтелектуальної праці.

При вивченні порівняно невеликих хронологічних періодів зверталися до такого ефективного інструментарію історичного пізнання як ретроспективного методу. Враховуючи існуючі наразі наукові підходи дослідницьких пошуків, його використано при виділенні найбільш характерних рис і тенденцій розвитку селекції та розведення, годівлі й утримання сільськогосподарської птиці, порівнянні окремих технологій виробництва продукції птахівництва, встановленні результативності наукових пошуків українських учених.

Застосування історико-культурного та аксіологічного підходів надало змогу у хронологічній послідовності визначити соціокультурні умови становлення й розвитку окремих складників наукового забезпечення галузі птахівництва в Україні, представити певні культурні форми як відповідні цінності, оцінити їх у системі загальної інтелектуальної спадщини нації. Як культурну цінність, при цьому, розглядали наукову (завершені наукові розробки учених) та наукоємну (породи, лінії та кроси сільськогосподарської птиці) продукцію.

Важливого значення надавали застосуванню інформаційному підходу. Як справедливо зазначив В. І. Онопрієнко, інформація володіє властивостями капіталу, є сферою послуг, науки, освіти, формою соціальної організації. Вона є більш важливою складовою, ніж земля, праця, капітал, сировина [464, с. 125]. Учений виділив категорію «знаннєве суспільство», в якому істотно модифікуються соціальні відношення, вертикаль класових взаємовідносин повинна замінюватися розвитком неформальних контактів і комунікацій, для яких характерно формування інформаційної демократії. Інформаційний підхід у науці сприяє досягненню єдності всього наукового знання на основі категоризації інформації, тобто пов'язаний з тенденцією його інтеграції, а також дозволяє з єдиних

позицій виразити практично всі сторони організаційної специфіки науки [464, с. 102].

Продуктивним засобом систематизації інформаційного пласту матеріалів дослідження є метод періодизації, який створює необхідні умови для структуризації та систематизації, а також критичного осмислення емпіричного матеріалу. Періодизація здійснюється за певними понятійно-категоріальними критеріями, базується на врахуванні основних чинників еволюційного розвитку галузевої наукової думки. Когнітивний потенціал методу періодизації виявився незамінним при виділенні періодів становлення і розвитку науково-організаційних засад птахівництва. За використання як основних критеріїв періодизації форм і напрямів наукової діяльності українських учених виокремлено основні періоди, що ґрунтуються на врахуванні науково-технічного прогресу галузі птахівництва. Бралися до уваги також творчі здобутки з розроблення питань розведення та селекції, годівлі й утримання, відтворення та інкубації сільськогосподарської птиці. Враховувалися зміни соціально-економічної ситуації в країні та державного аграрного курсу, домінуючі технології виробництва продукції тваринництва. З огляду на це нами виділено декілька періодів, які охоплюють хронологічні межі: перший – 1951–1964 рр., другий – 1964–1975 рр., третій – 1975–1982 рр., четвертий – 1982–1990 рр. і п'ятий – 1991–2018 рр.

Основними маркерами виділених взаємопов'язаних періодів розглядали: науково-організаційні та соціально-економічні чинники, законодавче забезпечення, наукові дослідження за такими напрямками як селекційно-племінна робота, годівля, технологія утримання птиці, штучна інкубація яєць.

Перший період (1951–1964 рр.) – передумови переведення птахівництва на промислову основу. Продовжувалось укрупнення колгоспів та перетворення їх на радгоспи. Виробництво продукції птахівництва переважно сезонне, а рівень механізації виробничих процесів, особливо у колгоспах, низький. Утворились великі спеціалізовані господарства, зокрема з виробництва м'яса качок (радгосп «Яготинський»), м'яса індиків (Старинська птахофабрика). У 1963 році в радгоспі «Красний» (Кримської області) було введено в дію першу в СРСР бройлерну фабрику. Прийнято постанову уряду щодо збільшення яєць і м'яса птиці у приміських зонах (1963). Ретельно вивчали і використовували практичний досвід птахівництва Англії, США та ін.

Створені (відновлені) такі установи, як Українська академія сільськогосподарських наук (1956), вищі навчальні заклади – Кам'янець-Подільський державний сільськогосподарський інститут (1954), Харківський зооветеринарний інститут (1960). Основною установою, яка здійснювала науково-методичне забезпечення галузі була Українська науково-дослідна станція птахівництва, котру у 1959 році реорганізували на Український науково-дослідний інститут пта-

хівництва.

Наукова робота вчених спрямована за різними напрямками. Національним надбанням, передусім, є затверджена у 1956 році порода гусей велика сіра. Створена також популяція українських качок (сірих, глинястих, чорних і білогрудих). Низка досліджень українських учених присвячена створенню гібридних курей яєчного і м'ясного напрямів продуктивності, виведенню інбредних ліній. Запроваджено системні дослідження з нормованої годівлі птиці, розроблення основ мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення. Наукові дослідження вчених здебільшого були спрямовані на вивчення впливу різних раціонів на продуктивність птиці, у тому числі з вмістом кормових антибіотиків. Нормування годівлі здійснювали у розрахунку на одну голову за добу і при цьому встановлювали норми щодо вмісту в раціоні кормових одиниць та перетравного протеїну. Вчені удосконалювали технологію утримання птиці, яка на початку періоду характеризувалась низькою механізацією трудомістких процесів. Розробили методи інтенсивного утримання птиці. Почали застосовувати цілорічне вирощування курчат на м'ясо. Наприкінці 50-х років було впроваджено утримання курей на підлозі на глибокій підстилці, а на початку 60-х – у кліткових батареях. Ученими розроблено і вперше в СРСР побудовано у дослідному господарстві «Бірки» широкогабаритний пташник, де повністю механізовано роздачу кормів і частково – збір яєць. Розроблено способи застосування штучного освітлення у пташниках. Закладено методологічні основи дезінфекції яєць до закладання в інкубатор. Теоретично обґрунтовано та розроблено методику ультрафіолетового опромінення інкубаційних яєць, їх тривалого зберігання, періодичного охолодження у процесі інкубування, вивчено закономірності ебриогенезу птиці різних видів за паратипових чинників.

Другий період (1964–1975 рр.) почався з прийняття у 1964 р. постанови урядом СРСР про переведення птахівництва на промислову основу. Створено Укрптахопром і птахопроми в областях. Організовано Південне відділення ВАСГНІЛ. Зросло виробництво продукції птахівництва та збільшувалась кількість спеціалізованих радгоспів і птахоферм у колгоспах. Почало розгортатись будівництво безвіконних пташників зі збірних об'єднаних конструкцій. Розвивалась комбікормова галузь, бройлерна промисловість, при цьому зменшилось поголів'я м'ясної птиці інших видів, зокрема гусей. У країну все більше завозили ліній яєчної і м'ясної птиці, котрі використовували для схрещувань і одержання промислових гібридів. Прийнято постанову (1971), котрою передбачалось створити науково-виробничі об'єднання і селекційно-генетичні центри.

Українські вчені зосереджували увагу на дослідженнях щодо створення гібридних м'ясних курей для виробництва м'яса бройлерів. У схемах схрещування використовували м'ясну породу курей корніш і м'ясо-яєчну – плімутрок

білий. Працювали над створенням спеціалізованих ліній і гібридів яєчних курей, використовуючи як вітчизняні породи, так і лінії птиці, завезеної із-за кордону. Розробили методи виведення високопродуктивних ліній пекінських та українських качок. Вченими встановлено залежність кормових властивостей білкових кормів, виготовлених з відходів птахівництва, від тривалості зберігання. Вивчено вплив різного рівня обмінної енергії та сирого протеїну в комбікормах на продуктивність кліткових несучок, визначено оптимальний рівень енерго-протеїнового відношення в раціоні курей. Визначено оптимальну тривалість змішування компонентів комбікормів та запропоновано способи зменшення втрат корму при механізованій його роздачі курчатам–бройлерам, накопичено науково–практичний досвід щодо використання в годівлі птиці ферментних і антибіотичних препаратів, розроблено технологію виготовлення м'ясного, м'ясо-кісткового, м'ясо-пір'яного, пір'яного та трав'яного борошна. Закладено основи фазової годівлі птиці, все більше застосовували сухий тип. Отримала поширення спрощена методика розрахунку рецептів комбікормів для птиці за використання електронно-обчислювальних машин. Удосконалили режими і технологію інкубування яєць птиці. Довели необхідність підтримання підвищеної температури і вологості в інкубаторі упродовж перших 3-4 діб при інкубуванні яєць курей породи плімутрок білий. Проведено поглибленні дослідження ебріонального розвитку птиці різних видів. У Кримській області впроваджували наукові розробки щодо годівлі й утримання курчат-бройлерів на глибокій незмінній підстилці; удосконалювали технологію утримання курей-несучок у кліткових батареях. У 70-х рр. вже розробляли метод кліткового вирощування бройлерів, однак на той час ще не було виготовлено спеціальної кліткової батареї для вирощування бройлерів, тому вивчали доцільність їх утримання у клітках, використовуючи саморобні і переобладнані.

Третій період (1975–1982 рр.) характеризується, насамперед, сприянням селекційно-племінній роботі з птицею та зміцненням матеріально-технічної бази племінних господарств і розширенням науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах сільськогосподарської освіти. У цей період зростала кількість продукції птахівництва, зокрема, у виробництві яєць частка радгоспів із 55% у 1975 р. збільшилась до 64% у 1982 р. порівняно з 1975-м. Уведено в дію пташники облепшеної конструкції, що прискорило будівництво нових птахофабрик і птахоферм у радгоспах. У 1975 р. на базі Українського НДІ птахівництва та його дослідних господарств створено селекційно-генетичний центр (СГЦ) з птахівництва, до складу якого увійшли 5 селекційно-генетичних станцій: з розведення курей яєчних порід, індиків, качок і гусей (у селекційно-експериментальному господарстві «Бірки») та м'ясних курей (у селекційно-

експериментальному господарстві ім. Ф. Е. Держинського). СГЦ розв'язував проблему удосконалення існуючих і створення нових порід, ліній та кросів птиці й впровадження їх у виробництво через племінні господарства України. Для проведення селекційно-генетичних робіт зібраний генофонд високопродуктивних генетично диференційованих ліній і порід птиці. Створено обчислювальний центр, для обробки даних при проведенні племінної роботи з птицею. Розширено науково-дослідну роботу у сільськогосподарських ВНЗ співробітниками кафедр і лабораторій, у зв'язку з постановою уряду СРСР (1976) про заходи щодо подальшого підвищення ефективності сільськогосподарської науки і зміцнення її зв'язків із виробництвом.

Українськими ученими виведено три високопродуктивні лінії яєчних курей і на їх основі створено два кроси – «Бірки-1» і «Бірки-2». Створено три лінії породної групи полтавських глинястих курей, полікросні популяції м'ясних курей. Розширено дослідження щодо популяційної генетики та імуногенетики, вдосконалено методи генетичного аналізу в птахівництві, створено кроси індиків селекції Українського НДІ птахівництва на основі ліній білої широкогрудої породи і лінії у Гологурівському держплемптахозаводі, коробівську популяцію качок. Розроблено методику визначення статі у гусенят на основі статевого диморфізму. Удосконалено методи подовження терміну використання яєчних курей. Запроваджено методику штучного осіменіння племінної птиці. Встановлено рівень енергетичного, протеїнового і мінерального живлення півнів яєчного напрямку продуктивності у період їх вирощування. Досліджено вплив годівлі ремонтного молодняку на продуктивність курей м'ясних ліній. Вивчено вплив ферментних препаратів на ріст каченят. Вивчено якість м'яса і продуктивність птиці за використання в раціоні годівлі білково-вітамінних препаратів із відходів виробництва. Визначено якість шкаралупи курей залежно від породи і способу утримання. Удосконалено світлові режими при вирощуванні молодняку птиці. Створено індивідуальні клітки для утримання індиків-плідників. Визначено строки посадки ремонтних індичок у кліткові батареї для батьківського стада. Проведено теоретичне обґрунтування і широке впровадження способу утримання бройлерів у кліткових батареях. Узагальнено методи профілактики стресів у птахівництві при інтенсивному промисловому виробництві яєць і м'яса. Досліджено вплив аероіонізації на розвиток ембріонів і результати інкубації яєць сільськогосподарської птиці. Поліпшено схему розміщення індичих яєць в інкубаторі, що забезпечило підвищення виводу індиченят.

Період четвертий (1982–1990 рр.) почався з прийняття Продовольчої програми на травневому Пленумі ЦК КПРС, що розрахована була до 1990 р. і спрямована на забезпечення населення продуктами харчування. Поступово продовжувало збільшуватись виробництво яєць і м'яса птиці, загалом підвищу-

валась ефективність виробництва продукції птахівництва у колгоспах і радгоспах, а на всіх птахофабриках запровадили лише кліткове утримання курей-несучок, що забезпечувало найбільш інтенсивне виробництво харчових яєць. Продовжувала розвиватись бройлерна промисловість, котра стала провідною у виробництві м'яса птиці. Все менша частка у загальному балансі припадала на виробництво м'яса качок, гусей індиків. Відбулись структурні зміни в управлінні птахопромисловістю, прийнято постанови щодо посилення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарств у збільшенні виробництва якісної продукції. Розроблено план селекційно-племінної роботи у птахівництві Української РСР на 1986–1990 рр. і до 2000 року.

Здійснювалась докорінна перебудова економічних взаємовідносин та управління в агропромисловому комплексі. У 1990 р. створено Українську академію аграрних наук і Інститут птахівництва в її структурі продовжував залишатись основним координаційним центром щодо наукового забезпечення галузі птахівництва. Вчені вищих навчальних закладів сільськогосподарської освіти все більшу частку наукових досліджень присвячували вирішенню проблем у птахівництві, при цьому значну увагу приділяли фундаментальним дослідженням. Розробки, які мали найвищу економічну ефективність, впроваджували у виробництву.

У цей період учені Українського НДІ птахівництва продовжували удосконалювати крос курей «Бірки-2», створили новий – «Бірки-117» (затвердили лише у 1996 р.). Надано генетичний аналіз мінливості білків у сільськогосподарської птиці. Диференційовано систематизовано та удосконалено методи підвищення комбінаційної здатності ліній птиці. Розроблено середовище для розбавлення сперми птиці, що надало можливість поліпшити технологію штучного осіменіння самок і заплідненість яєць. Удосконалено норми протеїнового та амінокислотного живлення індиків залежно від віку. Розроблено експрес-метод визначення вітаміну А в олійних препаратах, технологію виготовлення сухих незнежирених тваринних кормів і рекомендації їх використання в годівлі бройлерів. Встановлено норми Е-вітамінної забезпеченості гусаків за штучного осіменіння гусок. Надано методичні рекомендації щодо технології виробництва яєць і м'яса птиці різних видів, де зазначено удосконалені параметри утримання птиці, норми годівлі тощо. Поліпшено спосіб вирощування індиченят на м'ясо у кліткових батареях, що дозволило підвищити вихід продукції з одиниці площі приміщення. Винайдено методики подовження терміну продуктивного використання качок. Сконструйовано машинку для відгодівлі водоплавної птиці на жирну печінку. Опрацьовано методи переробки посліду птиці. Поглиблено дослідження впливу аероіонізації на розвиток ембріонів птиці. Розроблено методичні рекомендації інкубування яєць птиці різних видів.

Період п'ятий (1991–2018 рр.) характеризується різними тенденціями у розвитку птахівництва і посиленням його науково-методологічного, кадрового забезпечення у незалежній Україні. Початок періоду ознаменований здобуттям Україною незалежності, котра на першому етапі обумовила кардинальні зміни у розвитку як політичного життя країни, так і народногосподарського. У розвитку галузі був період занепаду (1991–1997), потім відбулась стабілізація і поступове її відновлення. Прийнято низку заходів: затверджено цільову програму «Птахівництво», програму розвитку індиківництва, проведення породовипробування яєчних кросів курей тощо. Однак не все із запланованого було виконано.

Посилилась підготовка кадрів для галузі птахівництва і в 1995 р. організовано у Національному аграрному університеті (НУБіП України) єдину в Україні кафедру птахівництва на чолі з В.П. Бородаєм. Видано підручники для студентів вищих навчальних закладів аграрної освіти, в яких українські вчені узагальнили наукові здобутки й практичний досвід у птахівництві за кордоном і в Україні.

У 2002 р. вперше започатковано науково-виробничий журнал «Птахівництво», який є фаховим за сільськогосподарськими і ветеринарними науками. Основним координаційним центром наукового забезпечення галузі залишився Інститут птахівництва, що у результаті декількох реорганізацій наразі має статус Державної дослідної станції птахівництва НААН.

Під керівництвом провідних вчених здійснювали фундаментальні та прикладні дослідження з різних напрямів у птахівництві. У Державному підприємстві «Дослідне господарство «Бірки» Інституту птахівництва до 2004 року проводили поглиблену селекційно-племінну роботу з вихідними лініями кросів яєчних курей «Бірки-2М» «Бірки-117» і «Бірки-кологор», однак у подальшому роботу з ними припинили. Затверджено породу м'ясо-яєчних курей полтавська глиняста (2007), поєднувальні вихідні лінії індиків кросу «Харківський» (2007), заводську лінію Г2 м'ясо-яєчних курей породи плімутрок білий (2016), яка створена переважно співробітникам Державної дослідної станції птахівництва НААН за участі вчених вищих аграрних закладів освіти – Сумського національного аграрного університету і НУБіП України, створено популяцію яєчних курей бірківська барвіста.

Вчені розробили нові та оптимізували існуючі норми годівлі курей, індиків, качок, гусей, перепелів, цесарок, фазанів, страусів. Удосконалили амінокислотне, вітамінне, мінеральне живлення птиці. Розробили біологічні стимулятори і кормові добавки та вивчили їх вплив на продуктивність, фізіологічний стан і відтворювальні якості птиці. Проведено низку досліджень з використання різних пробіотиків у годівлі птиці як альтернативи кормовим антибіотикам.

Упроваджено у виробництво наукові розробки із застосування переривчастих світлових режимів при вирощуванні молодняку різного виробничого призначення та утриманні дорослої птиці. Вивчено вплив кольору освітлення на продуктивність птиці. Розроблено прийоми диференційованого за живою масою розміщення яєчних курей у кліткових батареях. Вивчено продуктивність курей за використання обладнання українських компаній. Надано порівняльну характеристику способам утримання бройлерів на підлозі на глибокій підстилці та у сучасних кліткових батареях вітчизняного й закордонного виробництва. Проведено дослідження щодо органічного виробництва продукції птахівництва тощо.

Досліджено якість інкубаційних яєць птиці сучасних кросів за використання різних раціонів у годівлі батьківського стада. Удосконалено температурні режими інкубації яєць птиці різних видів. Розроблено методи глибинної обробки інкубаційних яєць птиці різних видів, препарати для дезінфекції яєць та обладнання, апарат «Уфотек» для санації повітря в інкубаторії. На основі узагальнених сучасних наукових розробок українських учених видано методичні рекомендації щодо інкубування яєць птиці різних видів, із зазначенням методів оцінювання якості яєць, біологічного контролю, розроблених режимів інкубації тощо.

Дослідження персоніфіковано на основі використання біографічного методу. Доречно зазначити, що біографічному методу в історичних дослідженнях надавали важливого значення: В. Шендеровський [756], М. В. Зубець [126], Г. О. Богданов [128], В. А. Вергунов [103, с. 14], В. І. Фісінін [734]. Зокрема, В. А. Вергунов зазначав, що «на пантеони слави необхідно повернути плеяду видатних учених і організаторів науки, які за жодних обставин у радянську добу в історії не могли на них претендувати. Це надзвичайно важливо стосовно тих, хто самовіддано працював на українських землях заради майбутнього в питаннях організації науково-освітнього забезпечення історично провідного сектору економіки – сільського господарства» [103, с. 8].

У свою чергу В. І. Фісінін зауважував, що займаючись аналізом розвитку галузі птахівництва, ми, як правило, оперуємо цифрами з виробництва продукції, але не часто згадуємо людей, які ставили перші віхи на складному історичному шляху розвитку галузі, не тому що людям властиво безпам'ятство, а тому що вони погано знають історію галузі, саме тих, хто знаходився біля витоків птахівництва [734].

Згідно з авторським задумом, матеріали дослідження, доповнені інтелектуальними біографіями вчених у галузі птахівництва, дали змогу не лише позиціонувати їхні основні творчі досягнення за напрямками розведення та селекція, годівля й утримання сільськогосподарської птиці, а й визначати та охарактери-

зувати проблеми, притаманні для їх дослідницьких пошуків і запровадження наукових розробок у виробництво обраного періоду, розроблення конкретних дослідницьких стратегій і методик. Через історію формування певних особистостей наукові досягнення у галузі птахівництва набули людиновимірною формату. Виходили з того, що кожен дослідник формує свої пошукові програми, з одного боку, залежно від наявності комплексу комунікаційних каналів, форм, методів та інструментів взаємодії з іншими дослідниками та дослідницькими колективами, а з іншого боку – залежно від логіки розвитку самої галузевої наукової думки.

Застосування біографічного методу в даному дослідженні передбачало вивчення формування наукових пріоритетів учених у контексті їх взаємовідносин із науковим соціумом, спрямовувалося на реконструкцію їх дослідницьких програм. Як справедливо зазначив В. П. Шульга [760, с. 68], вивчення біографії вченого у галузі тваринництва ґрунтується на уявленні про персоналію як про певну модель реконструкції галузевої наукової думки, яка має включати: 1) фактологічний опис її життєдіяльності; 2) особистісний підхід до розвитку наукового процесу; 3) предметний підхід; 4) культурницькі засади (зв'язок із загальним історичним процесом, його вплив на формування наукових пріоритетів) тощо. З огляду на це при дослідженні біографічних документів учених у галузі птахівництва використовували комплексний підхід, адже всі види документів тільки в сукупності можуть дати бажаний результат дослідження.

Враховуючи ефективність комплексного використання різних методів дослідження, водночас з історичними методами використовували загальнонаукові (логічний, аналітично-синтетичний, класифікації та ін.), які виступали як конкретні пізнавальні засоби пізнання. Так, при вивченні еволюції науково-організаційних і теоретико-методологічних засад розвитку птахівництва, використовували логічний метод, який дав змогу, передусім, визначити оптимальну внутрішню структуру розділів і підрозділів монографічного дослідження, забезпечити обґрунтованість висновків. Досягненню необхідної доказовості дослідження сприяв детальний розгляд проблеми на основі фактичного матеріалу, аналізу та синтезу фактів у їх сукупності.

Головним методом дослідження є історико-науковий аналіз, в основу якого покладено принципи об'єктивності та цілісності наукового пізнання, багатofакторності розвитку. Принцип об'єктивності потребував неупередженості, незалежності від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій дослідника. Автор застосовано його у монографічному дослідженні з метою дотримання основних професійних правил роботи із наявними історичними джерелами. Формування репрезентативної бази первинної інформації, визначення її достовірності,

цілісність історичної реконструкції вимагали певної теоретичної рефлексії, знання методологічних засад історії науки й техніки.

Серед загальнонаукових методів у пропонованому дослідженні значне місце належить індуктивному та дедуктивному методам. Їх застосування дало змогу накопичити необхідний інформаційний пласт, забезпечити обґрунтування теоретичних положень за результатами дослідницького пошуку з проблеми розвитку птахівництва. Використовуючи названі методи, автор, з одного боку, на основі емпіричного матеріалу сформулював теоретичні положення, з іншого – проілюстрував та аргументував загальні поняття конкретними фактами. Метод абстрагування використовувався у процесі генералізації зібраного емпіричного матеріалу, визначення головних і визначальних явищ, що сприяло глибшому розкриттю предмета дослідження та формулюванню основних теоретичних положень і висновків пропонованої монографії.

Формуванню цілісного уявлення про предмет і об'єкт дослідження, поглибленню його як з точки зору нерозривного охоплення історичної реальності, що вивчалася, так і розкриття внутрішніх складових та механізмів їх структуризації, сприяло застосування системного підходу. Вивчення еволюційного розвитку науково-організаційних і теоретико-методологічних основ птахівництва в Україні досліджуваного періоду вимагало виокремлення складових частин, для кожної з яких характерні свої специфічні риси. Зокрема, розглядали як окремі системні складові підгалузі птахівництва (яєчне птахівництво, м'ясне птахівництво, качківництво, гусівництво, індиківництво та ін.), кожна з яких характеризується специфікою розвитку, різним вкладом інтелектуальної праці. Розглянуто також процеси становлення й розвитку окремих освітніх і дослідницьких структур як системних одиниць, на базі яких розроблено теоретичні та методологічні основи наукового супроводу галузі птахівництва.

Досліджуючи наукову думку в галузі птахівництва, її розглядали як складну теоретичну систему, що поєднує комплекс наукових напрямів, течій, вчень, теорій, положень, які в свою чергу мають свою ієрархію і певні функції. У зв'язку з цим, застосовували відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість дослідження і пізнання його об'єкта. Так, принцип цілісності дав змогу розподілити досліджуваний об'єкт на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле. Принцип ієрархічності застосовували при вивченні супідрядності та підпорядкованості систем нижчого рівня системам більш високого рівня. Принцип структурованості забезпечив вивчення закономірних зв'язків між частинами цілого, специфіки його внутрішньої будови. Системний метод також застосовували при вивченні наукової діяльності вчених, їх взаємодії та взаємовпливів у межах окремих дослідницьких колективів, систематизації їх творчого доробку.

Методологія історичного та системного підходів доповнювалася використанням предметно-когнітивного та діяльнісного підходів. Так, застосування першого з них сприяло пізнанню процесів формування персоналій учених, організації галузевих наукових і освітніх структур, формалізації окремих теоретичних і методологічних елементів, розвитку галузевої наукової думки в соціумі на тлі цивілізаційних викликів конкретної епохи. Використання діяльнісного підходу дало змогу відтворити динаміку компонентного складу діяльності окремих учених та цілих дослідницьких колективів, структурувати їх творчі пошуки, комплексно дослідити та синтезувати їх як системну складову. Діяльність учених вивчали як у загальному сенсі цього виміру, так і в одиничному – наукову, педагогічну, виробничу, організаційну, популяризаторську з її цілями та результатами, впливом на дослідницькі стратегії і практики в птахівництві України.

Дослідження розвитку науково-організаційних основ птахівництва обраного періоду, вивчення впливу теоретико-методологічних і науково-організаційних чинників на становлення системних галузевих досліджень уявлялося не доцільним без урахування статистичних матеріалів. З огляду на це для більш повного з'ясування ролі вищезазначених факторів використовували переваги статистико-аналітичного методу, на основі якого обґрунтовували практичну значущість наукових розробок на зростання продуктивності сільськогосподарської птиці, загальні обсяги виробництва яєць та м'яса в Україні.

Для пошуку, акумулювання та систематизації первинної інформації застосовано бібліографічний, архівознавчий і джерелознавчий аналізи, а також контент-аналіз. Так, для систематизації джерел і формування джерельної бази даного дослідження використовували методи класифікації та системно-критичного аналізу джерел, їх ідентифікації за предметним і видовим принципом, інформаційного аналізу та синтезу, номенклатурний метод та ін. Метод класифікації застосовувався для виокремлення рівнозначних груп джерел за предметно-тематичним принципом. Метод типологізації дав змогу здійснити порівняння позицій різних дослідників щодо питань селекції та розведення, годівлі та утримання сільськогосподарської птиці, установити прогрес чи застій у накопиченні наукових знань, виявити новизну й оригінальність у трактуванні проблематики. Оскільки жоден із зазначених методів не є універсальним, надавали перевагу їх комплексному застосуванню. Під час проведення дослідження долучалися всі види й форми джерел, які підлягали критичному аналізу та перевірці, зіставлялися одне з одним, і на цій основі робилися висновки й узагальнення.

Застосування контент-аналізу виявилися результативним при систематизації наукових публікацій з розвитку науково-організаційних основ птахівницт-

ва України у періодичних виданнях та виданнях, що продовжуються, аналізу за змістом та наповненням, впливом на побудову дослідницьких стратегій. Метод контент-аналізу здебільшого застосовували для з'ясування: становлення і розвитку основоположних наукових напрямів чи предметних дисциплін, виявлення пріоритетних дослідницьких стратегій і методик, концепцій, учень, теорій, методів тощо; встановлення основних напрямів діяльності наукових установ і вищих навчальних закладів; аналізу наукової спадщини окремих учених та ін.

На основі використання контент-аналізу нами встановлено відношення між окремими сегментами наукового супроводу галузі птахівництва, з'ясовано основні та найбільш продуктивні етапи їх еволюційного розвитку у розрізі досліджуваного періоду, виявлено як стабільні прогресуючі, так і тимчасові явища. Застосування методу контент-аналізу дало змогу, використовуючи численні факти, встановлювати окремі загальні й часткові тенденції розвитку галузі, динаміку превалювання окремих наукових напрямів і методів дослідницької практики. Зокрема, було встановлено, що теорія гібридизації набула активного розроблення в 50–60-і рр. ХХ ст. у качківництві, проблема використання антибіотиків у годівлі сільськогосподарської птиці піднімалася уже в другій половині 60-х рр. ХХ ст. та ін.

Дане дослідження передбачало вивчення сутнісно-еволюційних змін категоріально-понятійного апарату галузі птахівництва, насамперед, уточнення семантики окремих дефініцій і позначуваних ними понять, встановлення взаємозв'язку й субординації, ієрархічної структури серед них. Для вирішення поставленого завдання використано метод термінологічного аналізу. Необхідність його застосування, перш за все, полягала в уточненні змісту окремих понять дослідження, а саме таких, як порода, лінія, крос, селекція, технологія виробництва, інкубація сільськогосподарської птиці, методи утримання тощо.

Отже, наявність повноцінного методологічного інструментарію, критично-об'єктивний аналіз і синтез різнопланових джерел сприяли відтворенню загальних закономірностей розвитку науково-організаційних і теоретико-методологічних засад птахівництва України другої половини ХХ – початку ХХІ ст., внеску у їх розроблення вітчизняних дослідників. Це дало змогу систематизувати й узагальнити отриману інформацію, забезпечити наукову достовірність результатів дослідження.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографії теми дослідження свідчить, що проблема розвитку науково-організаційних основ птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. предметом окремого дослідження не була. Потребують доопрацювання запропоновані попередніми дослідниками періодизації станов-

лення і розвитку галузевої наукової думки, оскільки не враховують впливу соціально-економічних, суспільно-політичних, загальнонаукових чинників, внутрішніх закономірностей її розвитку. Досить суперечливими є відомості щодо динаміки домінуючих наукових напрямів, відсутні дані стосовно специфіку розвитку теоретичних і методологічних засад. До цього часу належним чином не осмислено наукові здобутки багатьох українських учених, не окреслено шляхи їх використання на сучасному етапі розвитку птахівництва. Не проведено комплексних досліджень з вивчення наукового супроводу галузі.

Як засвідчив аналіз, у розвитку історіографії теми найбільш продуктивним є пострадянський період. Виявлені наукові праці з даної проблеми розгалужуються за напрямками: становлення й розвиток сільськогосподарської дослідної справи та вищої професійної освіти; історія вітчизняної птахівничої галузі та її окремих підгалузей; еволюція окремих наукових напрямів, течій і концепцій розведення та селекції, годівлі й утримання, штучної інкубації та ветеринарного забезпечення сільськогосподарської птиці; внесок вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, науково-виробничих структур, неформальних творчих об'єднань у розвиток теоретичних і методологічних основ птахівництва; становлення й розвиток наукового забезпечення галузі у контексті діяльності відомих учених.

Дослідження зазначеної теми ґрунтується на формуванні різнопланової джерельної бази, яка включає опубліковані і неопубліковані документи центральних державних і обласних архівів України, архівів галузевих НДІ; статистичні матеріали; наукові праці учених у галузі птахівництва; періодичні видання, що дало змогу розв'язати поставлені дослідницькі завдання. Загалом у запропонованому дослідженні використано 18 фондів 7 архівів України, введено до наукового обігу раніше не відомі архівні документи, а також низку маловідомих матеріалів періодичних видань, які сприяли формулюванню нових узагальнюючих висновків, власній інтерпретації багатьох подій і явищ, неупередженій оцінці творчого внеску українських учених у розвиток галузевої науки.

Об'єктивне відтворення розвитку науково-організаційних засад птахівництва в Україні досліджуваного періоду ґрунтується на формуванні повноцінної методологічної бази дослідження. Визначальними в дослідницькому пошуку є принципи об'єктивності, історизму, взаємозв'язку історичного та логічного, загального зв'язку та розвитку, функціональний, системний та ін. Їх використання зумовило пошук відповідних підходів (системний, структурно-функціональний та ін.) та комплексу взаємодоповнюючих методів: спеціальних історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації, ретроспективний), загальнонаукових (аналітично-синтетичний, системний, логічний), джерелознавчого, архівознавчого, термінологічного аналізу.

РОЗДІЛ 2

ПЕРІОДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПТАХІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

2.1. Передумови становлення та еволюція знань про птахівництво у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.

Розмірковуючи над початковим періодом вивчення зародження і становлення птахівництва, як передумов теоретико-методологічних та науково-організаційних засад його розвитку в Україні у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст., було вирішено розпочати дослідження у ретроспективі, починаючи з середини ХVІІ ст.. У цей період до Москви запрошували українських учених монахів, які приймали участь у видавництві літератури, призначеної для навчання: «Азбука», «Псалтир», «Часослов». Слід зазначити, що за тих часів чимало птиці утримували у монастирських господарствах. Була птиця і в царській садибі. Про це повідомив Олександр Іванович Заозерський у книзі «Царська вотчина». Автор зазначив: «Точні дані відносно складу скотних дворів є лише для підмосковних сіл, а тому немає можливості визначити загальну кількість домашніх тварин, якими володіло царське господарство ...» [190, с. 114]. Так, тут же наведено, що за описом у 1676 р. по всіх підмосковних селах налічувалось: 401 голова гусей, 1284 качки, 358 курей «індійських», 372 – німецьких і 99 – російських.

Про породи птиці, які були в ті часи безпосередньо на території України можна почерпнути інформацію з архівних джерел. Так, у 1732 р. згадується про китайських гусей [196, арк. 3]. Є й інший документ, який свідчить про наявність у селян Київської губернії у 1777 р., так званих, індійських курей [661, арк. 1–8].

У ХVІІІ ст. були опубліковані розроблені ученими окремі науково-практичні методи ведення сільського господарства і птахівництва зокрема. Однак особливу увагу слід приділити такому виданню як «Птичий двор», яке вважається першим підручником з птахівництва. Перше видання в Росії книги «Птичий двор» припадає на 1774 р. Автором цього посібника для птахівників є Григорій Миколайович Теплов (1711–1779 рр.). Повну назву цієї книги в оригіналі – «Птичий двор, или подробные наставления о содержании всякого рода домашних птиц, предохранения и лечения их от всяких случающихся у них болезней; а притом также достаточные сведения о разведении, воспитании, выкармливании и обучении кенареек» наводить Іван Старіков у серії статей у газеті «Финляндский округ» під назвою «Людина розумна, вкрадлива, сприт-

на...» (російською мовою) [668, с. 7]. Він зазначив, що графа Теплова називали «чорним ферзем» в Академії наук [667, с. 7]. Та його можна назвати «чорним ферзем» і для історії України. Адже у 1764 р. Теплов склав документ (донос) для Катерини II, в якому, за його словами, виходило, що в Україні (її тоді називали Малоросія) справи дуже погані – розвалюються селянські господарства, наявні зловживання козацьких старшин тощо. Внаслідок цього донесення у 1764 році гетьмана Кирила Розумовського було викликано до Петербургу. Катерина прийняла гетьмана прохолодно і зробила йому пропозицію, від якої він не міг відмовитись – гетьманство скасовувалось (хоч за гетьманом і зберігалась платня), а Україна ставала звичайною російською провінцією. Але повернемося до книги Теплова. Її видання є рідкісним, проте Володимир Іванович Фісінін у своїй монографії «История птицеводства российского» у другому її томі навів назви глав і деяких розділів книги, які надали інформацію про обсяг знань з птахівництва, якими володіли на той час. Так, книга складається з шести глав: «О содержании» птичьего двора», «О курах индейских», «О гусях», «О селезнях и утках», «О голубятне и голубях», «О болезнях домашних птицы». У книзі, як повідомляє В. І. Фісінін, Г. М. Теплов перераховував і надав коротку характеристику породам курей, відомим на той період, а саме: падуанських, бійцевих, карликових, кучерявих, коротконіжок, шовкових та ін. З російських називає безпородних російських курей і гілянських. Теплов навів багато результатів власних спостережень за домашньою птицею [733, с. 42].

Загалом у другій половині XVIII ст. було опубліковано чимало книг з агрономії, тваринництва та ветеринарії, в котрих висвітлювались питання і з птахівництва. Зокрема, у 1799 р. опубліковано книгу Михайла Георгійовича Ліванова (1751–1800) «О земледелии, скотоводстве и птицеводстве», де міститься інформація щодо розведення, годівлі та утримання домашньої птиці різних видів [734, с. 9]. Проте слід приділити увагу науковій діяльності Андрія Тимофійовича Болотова (1738-1833), який відомий спеціалістам-аграріям як один із засновників агрономічної науки, але будучи людиною всебічно розвиненою він є ще й засновником штучної інкубації в Росії, оскільки винайшов перший інкубатор. Про це написано у багатьох навчальних посібниках з птахівництва, виданих у радянські часи, зокрема «Инкубация с основами эмбриологии», авторами якого є Микола Павлович Третьяков і Галина Семенівна Крок [713, с. 13]. До речі, у цьому підручнику друкарська помилка – неправильно вказані роки життя Болотова – 1838–1833 рр., що потребує виправлення у подальшому при висвітленні розділу щодо історії птахівництва у сучасних підручниках для підготовки фахівців для цієї галузі в Україні.

Встановлено, що першим вищим навчальним закладом на українських землях, де на курсі сільської та домашньої економії вивчали окремі питання

птахівництва, була Києво-Могилянська академія. В основу викладання курсу покладали «Флорену економію», що складалася із 9 частин. Її п'ята частина була присвячена питанням тваринництва і включала розділ з птахівництва [70, с. 3–10]. При Імператорському університеті Святого Володимира у Києві, відкриття, якого відбулось 15 липня 1834 р., діяла кафедра сільського господарства і лісівництва [385, с. 5–14], де дотично піднімались і деякі питання з птахівництва.

У ХІХ ст. визначними подіями, знаменними для розвитку птахівництва в Російській імперії, були часи створення різних птахівницьких товариств. Так, у 1880 році організовано Імператорське Московське товариство любителів (аматорів) птахівництва під егідою імператриці Марії Федорівни (1847–1928) – матері Миколая II. Тут необхідно вказати, що засновником і президентом цього товариства був Василь Миколайович Соколов, а Іван Іванович Абозін, якого вважають основоположником наукового птахівництва в Росії, упродовж 12 років виконував обов'язки секретаря товариства, а потім був обраний почесним його членом. У 1881 р. Імператорське Московське товариство любителів птахівництва провело виставку, в якій взяли участь представники різних губерній. Вона наочно засвідчила, що у аматорів зберіглась тенденція до розведення бійцевих порід курей. У той же час більшість птахівників не мали достатніх відомостей о продуктивних породах, оскільки основу селянських господарств становила безпородна малопродуктивна птиця, але невибаглива та легко переносила суворі зими у пташниках, що не опалювались. Племінна робота не велась, не враховуючи жорстокого природного відбору.

Опираючись на важливість поширення нових знань, Московське товариство любителів птахівництва стало проводити виставки щорічно і під час їхньої роботи були організовані комерційні відділи з продажу племінної птиці і ціни при цьому на породисту птицю встановлювались невисокі.

У 1885 р. функціонує Імператорське російське товариство птахівництва під покровом великого князя Миколи Миколайовича (Старшого). У 1886 р. створено Ризьке товариство любителів птахівництва, а у 1891 – Казанське товариство. У 1896 р. почало свою діяльність Російське товариство сільськогосподарського птахівництва у Москві, яке мало 46 відділень (у тому числі у Києві), а у 1897 р. – у Харкові – Південно-Російське товариство акліматизації з відділом птахівництва.

У 1882 р. опубліковано книгу І. І. Абозіна «Куроводство. Подробное описание кур различных пород» [1]. У 1891 р. вийшло перше видання монографії Павла Миколайовича Єлагіна (1859–1929) «Практическое птицеводство. Содержание, разведение птиц в русских хозяйствах». Вчений став засновником

першого в Росії періодичного видання «Вестник птицеводства» (1980) [734, с. 269–270].

На 20-річний ювілей Російського товариства сільськогосподарського птахівництва у 1916 р. була опублікована стаття Осіпова «Не говори: «Их нет», а с благодарностью: «Были» [471, с. 21–22]. Осіпов – відомий птахівник, автор низки друкованих праць по птахівництву, приймав активну участь у виставках, які проводило Московське товариство любителів птахівництва. Він у статті поділився своїми спогадами про період створення Російського товариства сільськогосподарського птахівництва. Засновниками цього Центрального товариства були Аркадій Дмитрович Столипін і Володимир Петрович Урусов – видатні особистості з яскравою біографією. Так, А. Д. Столипін (1822–1899) – син легендарного генерала Дмитра Олексійовича Столипіна, двоюрідний дядько великого поета Михайла Юрійовича Лермонтова і батько великого державного діяча, міністра внутрішніх справ, Голови Ради Міністрів – Петра Аркадійовича Столипіна. Князь Володимир Петрович Урусов (1857–1907) належав до знаменитого княжого роду, витоки якого йдуть до Едигею Мангуту – темника Золотої Орди. Його прямими нащадками по чоловічій лінії були князі Урусові і Юсупові. Володимир Петрович був одним із головних засновників згаданого товариства і автором його статуту, організатором виставок. Як зазначає секретар Російського товариства сільськогосподарської птиці Іван Олександрович Борисов у журналі «Птицеводное хозяйство» (1908), про що повідомив В. І. Фісінін [732, с. 310], головною заслугою В. П. Урусова було те, що він правильно спрямував розвиток птахівництва в Росії. Так, раніше птахівництво мало виключно аматорський характер і характеризувалось упаданням перед тонкощами стандарту, а він поставив на перше місце сільськогосподарські якості птиці, а також виступав за масове поліпшення безпородної птиці.

Тепер детальніше охарактеризуємо діяльність Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, яке було створено 1 листопада 1896 році. Вже у 1899 році Російське товариство сільськогосподарського птахівництва провело Міжнародну виставку у С.-Петербурзі, під час якої відбувся Перший Міжнародний з'їзд птахівників, де було розглянуто пропозицію про створення організації, у подальшому (з 1928 р.) названою Всесвітньою науковою асоціацією з птахівництва [732, с. 98–99]. Але фактично датою створення асоціації стало 18 липня 1912 р., коли у Лондоні на конференції птахівників із 14 країн було затверджено статут «Міжнародної асоціації викладачів і вчених-дослідників у галузі птахівництва» [585, с. 8–9].

Архівні документи засвідчили, що 23 березня 1897 р. засновано Катеринославське товариство птахівництва [660, арк. 244]. У Полтаві на початку

XX ст. зусиллям В. П. Урусова було створене відділення Російського товариства сільськогосподарської птиці. Одним із засновників Полтавського відділення і заступником його голови був Олександр Станіславович Гоздовський. Деталі створення вказаного відділення він описує в статті «За XX лет», котра опублікована в журналі «Птицеводное хозяйство» у 1916 році [732, с. 311]. Офіційною датою створення відділення Російського товариства сільськогосподарської птиці у Полтаві вважається 28 серпня 1902 року, коли відбулись перші установчі збори, на яких головою було обрано П. Н. Маламу, а секретарем – О. С. Гоздовського [732, с. 321].

У 1904 році, у лютому, відбулась XXV ювілейна виставка Московського товариства любителів птахівництва, на якій О.С. Гоздовський представляв курей породи лангшан із свого господарства і одержав срібну медаль. У цьому ж році Гоздовський організував проведення першої виставки Полтавського відділення (у Полтаві) [732, с. 323].

З листа О. С. Гоздовського до обласного спеціаліста з тваринництва П. Пахомову стало відомо, що у 1912 р. було проведено низку виставок в Україні, а саме: у Полтавській губернії – 17–19 серпня – у м. Миргород, 24–26 серпня – у м. Кременчук, 3–4 вересня – у м. Костянтиноград, 6–11 вересня – у м. Полтава та у м. Біла Церква Київської губернії – 14–16 вересня [446, арк. 43]. Слід відмітити, що О. С. Гоздовський на той період обіймав посаду молодшого спеціаліста з птахівництва на Полтавську, Київську і Чернігівську губернії департаменту Землеробства.

Із додаткового статуту Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, затвердженого у 1913 р. стало відомо про його діяльність. Дане товариство сприяло поліпшенню промислового птахівництва, а також дрібного селянського на теренах колишньої імперії. З цією метою влаштовували виставки птиці (стаціонарні і пересувні), організували читання, школи з птахівництва. Створювали розплідники та господарства з відгодівлі птиці, склади з різними предметами, необхідними для ведення птахівництва; виписували з-за кордону яйця, племінну птицю; оприлюднювали свої праці та різні матеріали з птахівництва; заохочували почесними нагородами осіб, які займались розведенням чистопородної та промислової птиці. Товариство також виконувало функції посередника при реалізації продуктів птахівництва [177, арк. 77].

Вже на той час виникала потреба забезпечення населення великих міст продуктами птахівництва, зокрема Києва. З цією метою у 1913 р. у с. Велика Березянка Таращанського повіту Київської губернії було створено яєчну артіль [450, арк. 1–3].

В Україні на ті часи певну увагу приділяли й поширенню знань з птахівництва. Так, Київське сільськогосподарське товариство мало відділ тваринництва, де організовували проведення курсів для підготовки майстрів з птахівництва. Читати лекції запрошували різних спеціалістів. Зокрема, на курси, що проводили з 1 травня до 1 червня 1917 р. у Лук'янівській школі домоведення у Києві, було запрошено читати лекції Ф. В. Скуратова, який був урядовим агрономом департаменту Землеробства у Київській губернії [477, арк. 53–54]. На період проведення цих курсів для забезпечення матеріальної бази навчання навіть орендували інкубатори [378, арк. 68].

У становленні та розвитку птахівництва в Україні цінними є дані перепису поголів'я птиці 1917 року по Київській губернії (додаток А) [670, арк. 1]. Аналіз даних свідчить, що загалом у Київській губернії відповідно до перепису 1917 року утримували 5927311 голів птиці. Із усього поголів'я 83,7% припадає на курей, 9,58 % – на качок, 6,36 – на гусей і 0,37% – на індиків.

У 20-х роках ХХ ст. в Українській Соціалістичній Радянській Республіці перед птахівниками стояло багато завдань, вирішення яких було нагально необхідним для забезпеченням населення яйцями і м'ясом птиці.

Так, аналіз архівних даних [195, арк. 33] щодо стану та динаміки птахівництва в Україні у період 1923–1928 роки свідчить, що поголів'я птиці загалом збільшувалось (з певними коливаннями по роках), а саме: у 1923 році кількість птиці становила 16752,1 тис. голів, а у 1928-у – 31353,0 тис.

Збільшились можливості республіки і щодо експорту продукції птахівництва. Важливою віхою у той час було створення у серпні 1924 р. Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продукції птахівництва («Кооптах»). Щоб збільшити кількість і при цьому зменшити собівартість продукції птахівництва потрібно було вивчати способи годівлі й утримання птиці, вишукувати дешеві корми тощо.

Слід відмітити, що інформацію про ліквідування Укркооптаху було засекречено до 1996 р. Так, у реєстрі розсекречених архівних фондів України [582, с. 25] зазначено інформацію Ліквідкому Укркооптаху, що Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва («Кооптах») організоване Вукоопспілкою, спілкою сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» і Харківською спілкою сільськогосподарських кооперативів 21 серпня 1924 р. з метою розвитку племінного птахівництва в Україні, ліквідоване на початку січня 1931 р. за постановою об'єднаного засідання президії, ради і ревізійної комісії Кооптаху.

Слід вказати й на те, що Укркооптаху та НКЗС УСРР належав журнал «Птахівництво України» (перший номер вийшов у квітні 1930 року), котрий

був єдиним, що висвітлював: організацію великих промислових державних і колективних птахівничих господарств, питання щодо утримання, годівлі птиці та догляду за нею, роботу птахівничої кооперації, ветеринарні й зоотехнічні поради, закордонні новини з птахівництва тощо.

Щоб мати високі показники з виробництва продукції птахівництва, передусім, необхідно використовувати високопродуктивну птицю, але у 20-х рр. по Україні (як і по СРСР) дані, наприклад, щодо несучості курей, були відсутні. Тому доводилось ґрунтуватись на показниках централізованих конкурсів несучості, які проводили на Полтавській дослідній станції, а також Мелітопольській і Балтській селекційних станціях, про що зазначив М. Rogozin у своїй праці «Наука у птахівництві» [587, с. 61]. Результати таких конкурсів свідчили, що породиста птиця мала вищі показники несучості порівняно з непородистою.

Уже в той час усвідомлювали, щоб мати високу несучість, слід відбирати високопродуктивну птицю. П. Ю. Божко у публікації «Що зробили наші дослідні станції» відмічає, що наприкінці 20-х років на Полтавській дослідній станції ретельно добирали кращих несучок і залишали їх на подальше використання: відбирали від них яйця для виводу курчат [46, с. 9–10]. Селекційну роботу проводили і з півнями. На племінних розплідниках, які належали «Кооптах» вивчали здатність півнів передавати властивості своїх батьків потомкам. У цьому напрямі проводили роботу і на Київській дослідній станції [46, с. 11-12].

Цікавими й змістовними для висвітлення науково-організаційних засад розвитку птахівництва у 20-х рр. є «Матеріали експедиційного дослідження птахівництва України 1928 року», вони представлені у виданні Всеукраїнського товариства збуту та експорту продуктів птахівництва «Кооптах» «Українське птахівництво», у другому томі за редакцією П. Селівонова [721]. Він відмітив, що 1920 року Центральне статистичне управління (ЦСУ) розпочало кількісно обліковувати птицю у всій країні. Однак облік цей неточний, потребував доповнень, а для планування потрібні достовірні дані. І ось саме це примусило Наркомземсправ і Всеукраїнський «Кооптах» провести спеціальне економічно-зоотехнічне дослідження птахівництва, яке повинно було надати можливість з'ясувати кількісний та якісний стан птахівництва в окремих районах, ознайомитись з технікою селянського птахівництва та ін. Далі процитуємо автора: «Досліджувалося птахівництво вибірковою метою по 12 округах. До дослідження призначені були так округи, що мають велику питому вагу в нашому яєчно-птахівничому експорті, як і райони, що зовсім не беруть участі або беруть мляву участь у цьому експорті.» [721, с. 5]. У 1928 році досліджували такі округи (збережено орфографію оригіналу): Кам'янецьку, Проскурівську, Гуманську, Бердичівську, Коростенську, Чернігівську, Миколаївську, Мелітопольську, Старобільську, Роменську, Артемівську. У тому числі була й Автономна

Молдавська СРР (АМСРР). Для дослідження було організовано чотири експедиції. У кожній з них було 6 студентів і 1 керівник. Студентів було запрошено з останніх курсів Харківського сільськогосподарського і Київського ветеринарно-зоотехнічного інститутів та Харківського зоотехнікуму. Для керівництва запросили двох зоотехніків і двох наукових співробітників (звідки – автор не вказує). Дослідження було розпочате 1 липня і закінчене 15 серпня 1928 року. П. Селіонов узагальнює одержані результати: «Ці матеріали характеризують наше птахівництво трохи по-новому. Вони підтверджують, що ми дійсно дуже мало знали про цю галузь, і що колишні нормативні показники часто-густо були неправдивими. Крім цього, матеріали виявляють низку моментів, які зовсім не виявлені обліком ЦСУ. Насамперед матеріали показують більшу кількість птиці на 1 селянське господарство, ніж це дають матеріали ЦСУ. Правда поширювати ці кількісні матеріали на всі господарства України слід надто обережно, бо в дане дослідження ввійшло порівняно мало господарств (4.535) а проте певну тенденцію вони виявляють.» [721, с. 6]. Проаналізувавши дані таблиць цих матеріалів, можна навести такі цифри («навесні року 1928»): кількість усієї птиці по всіх 12 округах становила 59374 голів. З них курей – 54860, гусей – 2376, качок – 1970, індиків – 168 голів. Є у документах і «Баланс курячих яєць за останній рік» – мається на увазі 1927-й. Цікава статистична інформація й про те, кому селяни найбільше збували яйця. Загалом цей змістовний матеріал потребує подальшого вивчення та аналізування.

В історії досліджень становлення птахівництва у 20-х роках не можна обійти увагою й створення у 1928 р. Науково-консультаційної ради при Народному комісаріаті земельних справ України [656, с. 255–261]. Заснування Науково-консультаційної ради при Народному комісаріаті земельних справ України формально було затверджено Постановою ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) та РНК УСРР (Рада Народних Комісарів УСРР) «Про зміну й доповнення Положення про Народний Комісаріат Земельних Справ УСРР» від 11 січня 1928 р., при цьому скасовано постанови РНК УСРР з 23 березня 1927 р. «Про Сільсько-Господарський Науковий Комітет України». Але фактично свою діяльність НКР розпочала ще в червні 1927 року, коли наказом НКЗС №111/2100 від 22.VI.1927 р. було закріплено прийняття остаточного рішення про ліквідацію Сільськогосподарського наукового комітету України з повним завершенням справи до 1 жовтня 1927 р. Отже, однією з перших наукових установ в галузі сільського господарства стала Науково-консультативна рада Народного Комісаріату Земельних справ УСРР, котра впродовж 1927–30 рр. координувала діяльність науково-дослідної мережі при Наркомземі УСРР на

чолі з академіком О. Г. Шліхтером. Ця інституція має важливе значення у становленні Національної академії аграрних наук України (НААН).

У науково-історичній роботі проведення досліджень установ (структур), що стали предтечами НААН України значний внесок зробив Віктор Анатолійович Вергунов – наразі академік НААН. Під його науковим керівництвом опубліковані праці про Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927) [102], Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук (1931–1935) [124] і Українську академію сільськогосподарських наук (1956–1962) [104].

Питання щодо необхідності створення Української академії сільськогосподарських наук розглядалось ще у середині 20-х рр.: «Заснування Української Академії Наук С.Г. – то справа остільки поважна, оскільки й невідкладна, бо проблема с.-г. науки найперше в Союзі повинна бути реалізовано розв’язана на Україні; цього вимагають ті надзвичайно складні умови й завдання сільського господарства, що є на Україні... Через Академію організована українська с.-г. наука швидко розв’ється та стане могутнім активним чинником розвитку нашого сільського господарства» [771, с. 49].

Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук було створено відповідно до Постанови №154 РНК УСРР від 22 травня 1931 р. [124, с. 28–29]. Вона стала вищою науковою установою та науково-методичним центром в галузі сільськогосподарських наук. Відповідно до Статуту Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук належала до системи ВАСГНІЛ, координувала діяльність наукових закладів, розташованих на території УСРР. І при цьому до неї входили всі сільськогосподарські науково-дослідні інститути з усіма їхніми філіями та закладами на території УСРР [671, арк.1-4]. Підпорядковувався ВУАСГН і створений у 1929 р. у Кам’янець-Подільську Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва [124, с. 10; 720, арк. 234–235]. Проблемно-тематичним планом науково-дослідної роботи ВУАСГН на 1932 р. передбачалось розв’язання низки проблем із залученням співробітників Українського НДІ птахівництва, а саме: збільшення виробництва м’яса, зменшення витрат зернофуражу при вирощуванні птиці на м’ясо; підвищення несучості курей (селекція та метизація, утримання й годівля); механізація яєчних ферм та безвигульне утримання курей; раціоналізація інкубаторної та брудерної справи; батареїний спосіб вирощування курчат; інкубаторна-брудерна справа для качок і гусей [124, с. 294–304]. Та, на жаль, ВУАСГН проіснувала недовго, лише до квітня 1935 р. [532, арк. 71].

Важливо згадати й про створення в Україні першого та єдиного Інституту птахівництва. У цьому зв’язку, цінними стали архівні матеріали, котрі вказують

на існування у Кам'янець-Подільську Інституту птахівництва: «... у результаті надуманої механічної реорганізації Кам'янець-Подільського СГІ, що існував з двома факультетами – факультет агротехнічний і факультет птахівництва, в 1929 р. у м. Кам'янець-Подільський було створено два інститути, а саме: інститут Технічних культур (однофакультетний) і однофакультетний інститут Птахівництва. Останній в силу вузької... (прим. *нерозбірливо*) перетворився в карліковий ВИШ, бо готував неповноцінних зоотехніків... Науково-дослідча робота зовсім завмерла. Вузько галузовий інститут Птахівництва не спромігся надовго утримувати стабільний штат висококваліфікованих професорсько-лекторських кадрів, головним чином тому, що інститут штучно і неправильно був позбавлений своєї експериментальної бази, свого учбового господарства радгоспу ім. Чубаря. Таким чином інститут опинився в умовах, що роками дезорганізували інститут, дезорганізували учбовий процес. 1932/33 учбовий рік закінчився ганебними якісними показниками і мізерним кількісним контингентом студентів, що обумовило дуже високу собівартість неповноцінного фахівця» (збережено орфографію оригіналу) [176, арк. 21–22]. У цьому документі зазначено, що до Інституту птахівництва подали заяви лише 19 абітурієнтів, а НКЗС надав план набору – 220 студентів. Тому Інститут птахівництва реорганізували у Зоотехнічний інститут, навчальний рік розпочали із запізненням на 1 місяць, а доукомплектовували новостворений заклад ще протягом 3-х місяців. Тут ми одержуємо інформацію і щодо Всеукраїнського науково-дослідного інституту птахівництва (ВУНДП). У тому контексті, що створений Зоотехнічний інститут прагнув повернути собі втрачену базу – радгосп ім. Чубаря, котрий Птахотрест закріпив за собою через ВУНДП, а Птахоінститут доручив йому радгосп для спільного користування як для підготовки кадрів, так і проведення науково-дослідної роботи. Отже, ці дані свідчать, що ВУНДП було створено разом із Інститутом птахівництва, оскільки він зразу ж втратив цю базу, тобто у 1929 р., а не в 30-му, як вважали дослідники раніше.

У цій же справі (є документ, в якому наведено характеристики на педагогічний склад Кам'янець-Подільського Зоотехнічного інституту. Серед вказаних професорів, наведено дані і про Гераста Герастовича Пеніонжкевича. Вказується, що він є професором інкубації з 1930 року. Отже, працювати він починав ще в інституті Птахівництва, який був перетворений на Зоотехнічний інститут у 1933 р. (з початком навчального року) [739, арк. 28–30].

У той час Е.Е. (Г.Г.) Пеніонжкевич виконував науково-дослідну роботу щодо вивчення патології ембріонального розвитку, що виникають унаслідок порушень технічних факторів інкубації. Досліджував газопроникність підшкаралупної плівки яйця під час інкубації і зв'язок цього чинника з виводимістю. Проводив гематологічні дослідження ембріонів у зв'язку з порушенням техніки

інкубації. Керував науково-дослідною роботою аспіранта М. К. Тарнавського щодо озонування курячих яєць під час інкубації і встановлення технічних оптимумів техніки інкубації. Е. Е. Пеніонжкевич у той час підготував до друку книгу «Основа інкубації, утримання та вирощування качок і гусей» [770, арк. 31].

Вже тоді у Зоотехнічному інституті вчені на замовлення Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук виконували ґрунтовні дослідження щодо годівлі птиці, оскільки «Промисловості комбікормів УСРР потрібно встановити стабільні науково-обґрунтовані раціони для птахів різної продуктивності та віку. Таких раціонів до цього часу промисловість не має» [770, арк. 32]. У результаті проведеної науково-дослідної роботи було розроблено 5 комбікормів для дорослої птиці та з'ясовано їх вплив на несучість, смакові та інкубаційні властивості яєць та постембріональний розвиток молодняку. На жаль, хто саме із вчених провів ці дослідження із документу не зрозуміло.

Зоотехнічний інститут у Кам'янець-Подільському проіснував недовго. Згідно наказу НКЗС УСРР від 31 січня 1935 р. за №76 його було переведено до м. Херсона в сільськогосподарський інститут [169, арк. 38].

З метою проведення поглиблених наукових досліджень з птахівництва та забезпечення птахівницьких господарств різних форм власності науково-методичними рекомендаціями у 1929 р. (а не у 1930 р., як вважали попередні дослідники) було створено Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва (м. Кам'янець-Подільський), а у 1934 році він був реорганізований в Українську науково-дослідну станцію птахівництва [176, арк. 21–22].

Період діяльності вчених Всеукраїнського науково-дослідного інституту птахівництва (ВУНДІП) після його створення і за часи перебування у Кам'янці-Подільському, ретельно вивчала В. І. Бучковська, досліджуючи розвиток зоотехнічної науки Центрального Поділля України у ХХ ст. [87, с. 19–22]. Так, відмічено, що до завдань, котрі ставилися перед інститутом з моменту створення належали: допомога сільськогосподарським органам у найкоротший термін упорядкувати роботу інкубаторно-птахівничих станцій; освоєння техніки інкубації курячих і качиних яєць в інкубаторах шафового типу; допомога племінним господарствам в організації племінної роботи; розроблення питань годівлі, догляду й утримання птиці; участь у всіх заходах, що були проведені з птахівництва на теренах УРСР і СРСР загалом. В інституті було організовано такі сектори: охорони здоров'я птахів; годівлі, відгодівлі та утримання птахів; селекції, генетики та племсправи; інкубації; кормовиробництва; фізіології, біохімії; технічної пропаганди та преси. Започатковано Державну племінну книгу птиці. Вчені закладу, базуючись на власних дослідженнях, проведених на екс-

периментальній базі інституту, а також враховуючи інший вітчизняний та зарубіжний досвід, дослідили потребу птиці в поживних речовинах, нормування кормів для сільськогосподарської птиці та раціональне їх застосування, а також заміни в годівлі птиці концентрованих кормів більш дешевими кормами. У працях «Норми годівлі сільськогосподарської птиці та нові додаткові корми», «Основні правила годівлі птиці» та «Риб'яче борошно як корм для птахів» розглянуті основні корми, що використовуються в годівлі птиці, подана поживна цінність цих кормів: вміст перетравного протеїну та кормових одиниць. Запропоновано застосовувати в годівлі птиці замість дорогих концентрованих нові, більш дешеві корми; розроблена методика та техніка утилізації відходів інкубації, визначена їх поживна цінність і норми введення до раціону курей; вивчена поживність та норми введення до раціону відходів фенхелю та коріандру, олійно-ефірної промисловості, відходів рибної промисловості – морського скату, вивчене згодовування ряски як цінного корму для водоплавної птиці. Було затверджено методичною комісією інституту та ухвалені Укрптахоотрестом у містах Полтава та Харків у програмі зооответмінімуму для птахівничих господарств норми годівлі птиці, розроблені у ВУНДПІ під керівництвом професора О. С. Мельника. Співробітниками інституту розроблено метод і техніку щеплення вакцини проти курячого віспо-дефтериту та йодовакцини проти холери курей. Одним із напрямів роботи науковців інституту стало удосконалення технологій переробки птиці, з метою організації безвідходного виробництва птахопереробних підприємств. Зокрема професор Г. І. Граціянський запропонував використовувати для сироваріння сичужний фермент, отриманий з внутрішньої оболонки м'язового шлунка курей. Професор М. Т. Геращенко провів дослідження з розробки зберігання птиці безхолодильниковим методом, що давало можливість без капітально споруджених холодильників у господарствах зберігати битую птицю упродовж семи діб, не погіршуючи якості м'яса. Досить добре в інституті була поставлена робота з вивчення штучної інкубації яєць. У 1934 р. було опубліковано роботи сектору інкубації (Е. Е. Пеніонжкевич, А. У. Биховець), в яких зазначено вимоги при доборі, зберіганні та транспортуванні інкубаційних яєць курей і качок, а також висвітлено основи техніки інкубації в інкубаторах секційного та шафового типу. Науковцями інституту проведено низку досліджень щодо дезінфекції від пошесних хвороб інкубаційних яєць в газовій камері з використанням пари формальдегіду. Питаннями кліткового вирощування молодняку птиці в інституті займався П. Ю. Божко. Результати його досліджень було опубліковано в 1936 р. у брошурі «Батарейне вирощування птиці». За методикою інституту у племінних птахорадгоспах, опорних пунктах, а також дослідному господарстві інституту, проводили селекційно-племінну роботу з курми порід леггорн, род-айланд, віандот, місцевими глинястими, зо-

зулястими та чорними; з пекінськими, ейльсбюрі, хакі, руанськими та мускусними качками; китайськими і місцевими гусьми та бронзовими індиками. Інститут провів велику роботу з вивчення господарськи корисних ознак птиці зазначених порід та їх помісей. Інститут птахівництва мав досить міцну виробничу базу. Дослідним господарством інституту тривалий час була інкубаторно-батарейна станція у селі Великі Панівці Кам'янець-Подільського району. Його науковці провадили роботу з впровадження наукових досягнень у сільськогосподарське виробництво, а також навчальну роботу. Так, у птахогосподарствах організовувалися агротехгуртки з птахівництва, де читали лекції й проводили демонстрацію наочного матеріалу. Для підтримання зв'язку з виробництвом було організовано 33 кореспондентських пункти, де інститут систематично отримував інформацію з господарств.

В опису 1 документальних матеріалів постійного зберігання за 1938, 1940–1966 рр. фонду 6100 Державного архіву Харківської області зазначено, що до 1 квітня 1938 року назва цієї установи – Українська науково-дослідна станція птахівництва Народного комісаріату земельних справ УРСР (Кам'янець-Подільська область); 1940 по 22 вересня 1941 р. – Українська науково-дослідна станція птахівництва Народного комісаріату земельних справ УРСР, але місце розташування вказано ст. Бірки, Харківської області. [167, арк. 1].

Українські вчені в ті часи, як зазначають Ю. О. Рябоконт, А. В. Рожковський і Ю. В. Бондаренко [610, с. 13–17], вивчали питання селекції і племінної справи, годівлі, інкубації, фізіології, технології вирощування й утримання птиці усіх видів, а також економіки й організації птахівництва.

У становлення птахівництва в Україні значний внесок зробили видатні вчені. Вважаємо, що у плеяді вчених-птахівників її очільником є підстави вважати доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка ВАСГНІЛ Михайла Федоровича Іванова (1871–1935). Нами доведено його пріоритет у розробленні класифікації порід курей, що не втратила своєї актуальності в умовах сьогодення. Висвітлено творчі пошуки вченого з систематизації статей птиці, розроблення методики створення нових порід, запровадження норм раціональної годівлі сільськогосподарських тварин. Обґрунтовано його внесок у становлення вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти. Аргументовано, що М. Ф. Іванов уперше в Російській імперії увів навчальну дисципліну «Птахівництво» та підготував один із перших підручників «Сельскохозяйственное птицеводство» [151, с. 32–35; 152; 226, с. 113.; 441, с. 37; 715].

Академік Михайло Федорович Іванов є видатним, передусім, ученим-селекціонером у галузі тваринництва. Аналізу його внеску у розвиток вівчарст-

ва, свинарства, скотарства, конярства, і не лише в Україні, присвячено низку публікацій видатних учених як радянського періоду, так і нинішнього [151, с. 32–35; 152; 226, с. 113.; 441 с. 37; 715]. У роботах деяких авторів зустрінуто фрагментарні дані щодо значення наукових праць М. Ф. Іванова для розвитку галузі птахівництва [215; 600, с. 5–9]. Так, деяка узагальнена інформація міститься у передмові до шостого тому повного зібрання праць М. Ф. Іванова, виданого в 1965 р., до якого включено його праці з птахівництва [4, с. 5–11]. Але з позицій тих часів ще складно було визначити вагомість внеску М. Ф. Іванова у розвиток наукових засад галузі. Це можна зробити лише нині, коли накопичено теоретичні знання і практичний досвід з наукового забезпечення птахівництва. Слід зазначити, що основні положення, що були розроблені, узагальнені й систематизовані М. Ф. Івановим, залишаються актуальними й наразі.

Нещодавно опубліковано книгу В. І. Фісініна «Ученые птицеводы России. Люди и птицы» (2011), в яку включено й ім'я М. Ф. Іванова [734, с. 286–287]. Однак інформація щодо діяльності вченого і його внеску в розвиток наукових засад птахівництва там наведена стисло й обмежено. При цьому слід зауважити, що, враховуючи біографічні дані М. Ф. Іванова, можемо віднести його до когорти українських учених у галузі птахівництва.

У зв'язку з вищезазначеним важливо провести аналіз наукового доробку академіка ВАСГНІЛ М. Ф. Іванова з птахівництва, визначити його внесок у розвиток теоретичних і методологічних засад галузі.

Незважаючи на те, що біографії М. Ф. Іванова присвячено велику кількість робіт, вважаємо за потрібне зупинитись на деяких етапах його життя, передусім, пов'язаних з Україною.

Точно відомо, що народився Михайло Федорович Іванов у 1871 р. в Ялті. Що стосується числа і місяця народження інформація досить суперечлива. Дослідники його життєвого і творчого шляху вказують на такі дати: 20 вересня [381, с. 3], 21 вересня [215, с. 20], 2 жовтня [213, с. 5].

Учений закінчив з відзнакою Харківський ветеринарний інститут (1893–1897), з 1898 по 1900 р. був відряджений за кордон для удосконалення знань із зоотехнії (до Австрії, Німеччини, Голландії та ін.). У 1900–1906 роках – доцент, у 1906–1914 – професор, у 1908–1914 – завідувач гігієнічною лабораторією Харківського ветеринарного інституту. Водночас у 1907–1914 рр. – доцент Харківського університету, у 1914–1925 – професор Московського сільськогосподарського інституту, у 1932–1934 – науковий консультант, у 1934–1935 – головний консультант Інституту сільськогосподарської гібридизації та акліматизації тварин в Асканії-Нова за сумісництвом [381, с. 3].

М. Ф. Іванов мав видатні здібності до аналізу, узагальнення, диференціювання вже накопичених теоретичних і практичних знань у будь-якій галузі тваринництва. Що стосується птахівництва, передусім, обґрунтував його господарське й економічне значення, виділивши при цьому 19 пунктів [213, с. 3–5], на яких варто коротко зупинитись. Адже до нього так лаконічно і змістовно значення птахівництва не було окреслено жодним із авторів, які наводили інформацію щодо порід птиці, її розведення, виробництва яєць і м'яса тощо. Звичайно, у наш час перелік господарські корисних властивостей птиці можна значно збільшити, але у 1919 р. прості аргументи, викладені у доступній для читачів формі, стосовно неперевершеної цінності птахівництва у сільському господарстві різних губерній, де галузь на той час була представлена переважно селянськими господарствами, мали надзвичайно важливе значення. Слід було поширювати знання з птахівництва, щоб стимулювати розвиток цієї перспективної галузі тваринництва, довести, передусім, її вагоме господарське та економічне значення. Засвідчуючи велику користь птиці для людини, М. Ф. Іванов відмітив, що вона дає яйця, м'ясо, пух, перо і послід. Птиця знищує значну кількість шкідливих для сільського господарства комах. Швидко росте і досягає статевої і господарської зрілості. Має високу несучість, завдяки чому її легко розводити, особливо, якщо застосовувати штучне виведення молодняку за допомогою інкубаторів. Птиця дає таку кількість яєць, що за загальною масою перевищує її живу масу у 2-3 рази. Продукція птахівництва завжди користується значним попитом, у зв'язку з чим і ціни на неї підвищуються, що робить дану галузь більш рентабельною. Птиці потрібна невелика кількість корму і догляд за птицею нескладний – під силу підліткам і навіть дітям.

М. Ф. Іванов вперше в радянські часи охарактеризував головні птахопромислові райони, до яких він відніс Україну, поставивши її на перше місце, Центрально-землеробський район, Поволжя, Північний Кавказ і Західний Сибір. На характеристиці птахівництва в Україні слід зупинитися детальніше. Вчений відмітив, що Україна має сприятливі природні та економічні умови для розвитку галузі. У 1925 році експорт яєць з України становив 48% загального експорту яєць із СРСР. «Вивіз яєць з України має велике значення для внутрішнього ринку, особливо для Москви і Ленінграда, так як Україна дає ранньою весною свіже яйце (березневе), тоді як інші райони СРСР в цей час ще свіжих яєць на ринок не дають. Експорт яєць з України відбувається головним чином до Німеччини та Англії» [4, с. 62–63]. М.Ф. Іванов виділив райони України, в яких птахівництво найбільш розвинуте. При цьому він відмітив: «Найбільш розвинене птахівництво в районах України, відповідних колишнім губерніям: Харківській, Одеській, Київській, Подільській, Дніпропетровській та інших. Бли-

зькість чорноморських портів і будівля холодильника в Одесі дають Україні великі можливості в справі розвитку птахівництва» [4, с. 63].

Одним із значних здобутків М. Ф. Іванова у розвиток птахівництва є запропонована ним класифікація порід курей, вона залишається актуальною донині. Так, наприклад, І. І. Абозін у книзі «Куроводство. Подробное описание кур различных пород», укладачем якої він є, торкаючись питання порід курей, зазначив, що «Класифікації курячих порід до сих пір ще не існує» [1, с. 21]. Тут же І. І. Абозін згадав і про Ч. Дарвіна, який прагнув класифікувати породи курей, але йому це так і не вдалось. І лише М. Ф. Іванов у своїй монографії «Сельскохозяйственное птицеводство», яка вийшла друком у книговидавництві «Союз» Харківського Кредитного Союзу Кооперативів у 1919 р., навів запропоновану ним класифікацію порід курей [213, с. 35–37]. Так, учений відмітив, що порід домашніх курей дуже багато і всі вони різні за місцем походження, за зовнішніми ознаками і господарським призначенням. Спроби встановити класифікацію курей на основі їх географічного походження або за зовнішніми ознаками не увінчались успіхом. М. Ф. Іванов ґрунтовно осмислив проблему класифікації порід курей і дійшов висновку: «З нашої точки зору найбільш вдалою потрібно визнати класифікацію на підставі переважного призначення курей для тих чи інших цілей. Звичайно, кожна курка дає яйця і в той же час дає м'ясо, але тим не менше одні кури переважно корисні, як яйценосні, інші – як м'ясні, треті однаково придатні для обох цілей. Встановивши типи порід курей за їх призначенням, можна потім у межах кожного типу виділити групи на підставі географічного або будь-якого іншого принципу» [213, с. 35].

За класифікацією М. Ф. Іванова породи курей розподіляють на типи й групи. Так, учений виділяє 5 типів порід: 1) бійцевий, 2) яйценосний «яйценоський», 3) м'ясний, 4) загальнокористувальний («общепользовательный»), 5) декоративний. До бійцевого типу він відніс такі породи: малайська бійцева, індійська бійцева або азіль, англійська бійцева старого типу, англійська бійцева нового типу, корнуельсько-індійська бійцева. До декоративних – безхвоста, кучерява, шовкова, іокогама, фенікс, бентамки або карликові. А яйценосний, м'ясний і загальнокористувальний типи порід М. Ф. Іванов розподілив ще на групи. Так, у яйценосному типі порід ним виділено групи: середземноморська, середєвропейська і південно-східна; у м'ясному – англійська, французька, бельгійська і азійська; у загальнокористувальному – англійська, французька і американська.

У сучасній класифікації порід курей є деякі зміни, але сутність залишена та, що запропонував М. Ф. Іванов. Так, до 1973 року застосовували термін «яйценоская порода» і відповідно до стандарту ГОСТ 18473-73 «Птицеводство.

Термины и определения» цей термін було замінено на «яичная порода». Загальнокористувальні («общепользовательные») породи наразі називають м'ясо-яєчними [148, с. 2].

Усім птахівникам, особливо селекціонерам, відомо, як важливо бути обізнаним щодо особливостей екстер'єру птиці різних порід. І. І. Абозін зазначав: «...більш видну роль відіграє в цьому відношенні будова і гармонія різних частин тіла птиці – її статі» [1, с. 29]. При цьому І. І. Абозін характеризує деякі статі птиці. М. Ф. Іванов вперше систематизував усі статі птиці, вказавши їх схематично на малюнку півня. Це було необхідно, оскільки «...назви окремих частин тіла у птахів, встановлені птахівниками, не відрізняються ні точністю, ні особливою узгодженістю» [213, с. 20]. Вперше він надав визначення (тлумачення) таким статям птиці як хлуп і кочень.

Особливу увагу М. Ф. Іванов приділив формам гребенів курей, і вперше охарактеризував їх і показав на малюнку. Крім опису шести поширених форм гребнів (листоподібної, стручкоподібної, трояндоподібної, валикоподібної, ріжкоподібної, метеликоподібної), М. Ф. Іванов вказав на чашкоподібну форму гребня, яка є лише у курей породи бреда [213, с. 28].

Він завжди прагнув у популярній формі висвітлювати найбільш суттєві і важливі положення щодо, наприклад, годівлі. М. Ф. Іванов закликав значну увагу приділяти годівлі тварин: «Для того, щоб тварина могла жити, її потрібно годувати. Це знає кожний ... Якщо тварина годується погано..., то і користі від неї мало ...» [204, с. 4]. Він також підкреслив: «Але добре годувати тварину ще не означає, що її потрібно перегодовувати ... потрібно знати, як правильно годувати тварин, призначених для тієї чи іншої мети» [204, с. 6].

М. Ф. Іванов, спираючись на дослідження М. І. Дьякова (1878–1952), заяк у 1915 р. була опублікована його праця «Основи рационального кормления птицы» [734, с. 264], уже на той час переконував птахівників годувати птицю за нормами. Вчений наголосив: «Годівля сільськогосподарських тварин за нормами прийнята майже всюди за кордоном і поступово стало розвиватися і у нас, так як вона є найбільш вигідною і раціональною» [204, с. 162].

У монографії «Сельскохозяйственная птица» М. Ф. Іванов узагальнив тогочасні наукові досягнення, передовий науково-практичний досвід зарубіжних країн і вперше надав чітко систематизовані рекомендації щодо годівлі птиці [213, с. 150–175]. Це стосується й умов утримання птиці: характеристики пташників та їх обладнання, вимоги до мікроклімату у приміщенні тощо [213, с. 176–203]. В окремому розділі монографії приділив увагу догляду за птицею [213, с. 204–211]. Глобально вказав на перспективні шляхи розвитку та поліпшення сільськогосподарського птахівництва: «Заходи ... можуть бути розділені

на групи: 1) по організації збуту, 2) щодо поліпшення порід і техніки розведення, 3) щодо поліпшення техніки торгівлі, 4) щодо поліпшення транспорту і 5) щодо розвитку та покращення ветеринарно-санітарної справи в боротьбі з повальними пташиними хворобами» [213, с. 212]

У 1923 році М. Ф. Іванов нарікав, що у літературі з птахівництва як російській, так і зарубіжній, недостатньо інформації щодо методів розведення сільськогосподарської птиці. Він зазначає: «При описі різних способів розведення птиці вноситься багато туманного, невизначеного, а технічна термінологія страждає неясністю і заплутаністю» [212, с. 1]. Тут же продовжує далі: «Тваринницька (зоотехнічна) термінологія, як наукова, так і практична, цілком певна і ясна. Тому необхідно і в птахівництві ввести ту ж ясність і визначеність, як щодо методів розведення, так і по відношенню до термінології». Отже, М. Ф. Іванов перший науково обґрунтував тлумачення методів розведення птиці, висвітлив правила підбору у племінному птахівництві, вимоги до плідників та ін. Зокрема, стосовно підбору племінної птиці він акцентував увагу на трьох положеннях: 1) «хороше з хорошим дає гарне», 2) «найгірше з кращим покращується», 3) «нерівне з нерівним зрівнюється» [213, с. 132–133]. При цьому вечний закликав птахівників при племінному підборі проводити ретельне вибракування птиці слабкої, з вадами, хворобливої та ін. На плем'я залишати лише здорову птицю і без екстер'єрних недоліків.

М. Ф. Іванов наголошував, що сільськогосподарська птиця розводиться за тими самими методами та племінний підбір птиці здійснюється за аналогічними принципами, як і решта сільськогосподарських тварин [212, с. 1].

Позиціонуючи внесок М. Ф. Іванова у розвитку наукових засад птахівництва, слід також відмітити і помилковість у теоретичних знаннях. Він був прибічником пануючих на той час поглядів щодо домінуючого значення навколишнього середовища на формування спадкових ознак: «...нові властивості рослин і тварин, придбані ними під впливом умов життя, можуть передаватися у спадок» [215, с. 5]. У 1961 році М. Ф. Іванова вважали «...представником прогресивного напрямку в біологічній науці, який творчо розвиває дарвінізм – мічурінського в біології напрямку, що дістав загальне визнання і поширення після серпневої сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В.І. Леніна 1948 року» [152, с. 25].

Н. К. Іванова підтверджує: «Роботи Михайла Федоровича доводять, що він відстоював позиції передової біологічної науки і боровся з представниками формальних генетиків у тваринництві» [215, с. 68]. Він був переконаний у правильності своїх поглядів і дуже хворобливо сприймав своїх опонентів. Прибічник класичної генетики і О. С. Серебровський постійно дискутував з М. Ф. Івановим у питаннях формування спадковості. Із спогадів Н. К. Іванової дізналися,

що наприкінці жовтня 1935 року вчений, прочитавши статтю О. С. Серебровського, в якій той піддав різкій критиці теоретико-практичні положення, обґрунтовані Михайлом Федоровичем, був дуже вражений і знервований, як наслідок сильних хвилювань, у нього стався інфаркт міокарду та 29 жовтня 1935 р. учений пішов із життя [215, с. 69].

Аналізуючи боротьбу поглядів на спадковість, як їх називали, «формальних генетиків» [152, с. 4] і прибічників теорії успадкування ознак, набутих у процесі життя і розвитку живого організму («мічурінської біології у тваринництві» [152, с. 18]), слід наголосити на необхідності філософського ставлення до всіх подій, що відбувалися. Адже у світі діють основні універсальні закони діалектики, які існують у природі, суспільстві та пізнанні. Вони є загальновідомими: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності і боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення [730, с. 216]. До основних категорій діалектики належать: матерія, суперечність, антагонізм, можливість і дійсність, заперечення, становлення, розвиток та ін. [730, с. 225]. І наразі важливо підкреслити, що розвиток сприйнято складним і суперечливим процесом. У ньому є і висхідна, і низхідна лінії, і прогрес, і регрес. Не можна виключати регрес із розвитку, оскільки регрес – це теж форма розвитку.

Отже, незважаючи на існування у радянські часи в силу політичних чинників періоду невизнання положень Г. Менделя (1822–1884) і Т. Моргана (1861–1945) щодо генетичних закономірностей успадкування певних ознак, які відкинули прогресивний розвиток генетики в Україні та у колишньому СРСР на декілька десятиліть, все ж таки це був, з погляду законів діалектики, розвиток цієї науки. А О. С. Серебровського (1872–1948), головного опонента М. Ф. Іванова щодо поглядів на закони спадковості, наразі називають засновником вивчення генетики птиці.

М. Ф. Іванов є автором 250 робіт [381, с. 25], як свідчить покажчик, з них по птахівництву – 12. Після смерті вченого було опубліковано ряд вибраних творів та повна їх збірка у 7 томах [381, с. 26]. Однак фактично публікацій було більше, оскільки при цьому в загальному переліку не враховувались перевидання його праць. Так, наприклад, відома монографія «Сельскохозяйственное птицеводство. Харьков: Союз, 1919. 225 с.» перевидавалася 6 разів [381, с. 15]. Останнє, 6-е видання, надруковане в 1931 році, було доповнене і вже містило 400 с.

Оскільки в жодній із множини публікацій про науково-практичні здобутки і життєвий шлях М. Ф. Іванова (за винятком видання «Михаил Федорович Иванов (1871–1935)» [381], де представлені усі праці вченого загалом, не наве-

дено публікацій окремим списком, які присвячені птахівництву. З огляду на це є необхідність вказати ці праці [204–213, 214].

Велике значення мали праці і діяльність М. Ф. Іванова з підготовки кадрів для птахівництва. Саме ним уперше була введена навчальна дисципліна «Птахівництво» у 1914 році у Московському СГІ. Кафедру спеціальної зоотехнії очолив М. Ф. Іванов і вести курс птахівництво було доручено саме йому, поряд з викладанням свинарства, вівчарства і кролівництва [734, с. 286]. Книга І. І. Абозіна «Краткий курс птицеводства» [2] була перевидана у 1913 році, яку М. Ф. Іванов переробив і доопрацював, а також його монографія «Сельскохозяйственное птицеводство» [213] використовувались в аграрних навчальних закладах СРСР і УРСР зокрема. Монографія М. Ф. Іванова «Сельскохозяйственное птицеводство» відіграла значну роль у підготовці спеціалістів та поширенні спеціальних знань з птахівництва. Чіткість, зрозумілість викладеного матеріалу в поєднанні з ґрунтовним аналізом і практичною цінністю змісту, зробили всі його праці не лише вагомими, а й цікавими для спеціалістів.

Таким чином, М. Ф. Іванов – видатний учений у галузі тваринництва і птахівництва зокрема. Він був блискучим педагогом і талановитим ученим-дослідником, запропонував класифікацію порід курей, яка є актуальною і наразі, надав визначення багатьом термінам, що використовуються у птахівництві, систематизував статі птиці, охарактеризував форми гребнів курей, розробив методику зі створення нових порід сільськогосподарських тварин і птиці у тому числі та ін. Життя і діяльність М. Ф. Іванова є прикладом для багатьох поколінь учених.

Досліджуючи діяльність Полтавської дослідної станції у 20-х рр. ХХ ст. та наукові розробки з птахівництва вчених цієї установи нами встановлено, що О. П. Бондаренко є не лише відомим ученим із свинарства, він також опікувався проблемами птахівництва. Так, у 1925 р. опубліковано програму робіт Відділу тваринництва Полтавської с.-г. дослідної станції, яку розробив О. П. Бондаренко [544]. Значна увага в програмі приділена птахівництву [544, с. 9–11]. При цьому О. П. Бондаренко відмітив, що Полтавщина серед інших губерній посідала значне місце в експорті продуктів птахівництва. І по мірі розвитку експорту увагу до себе привернули місцеві кури – глинясті й зозулясті. Вивчати цих курей почали з 1924 р. Він вказав на необхідність проведення дослідів щодо «метизації» місцевих курей з іноземними породами, а також вивчення питання сортування і зберігання яєць і відгодівлі птиці. Значну увагу вчений приділяв і розв'язанню проблеми використання гусей, оскільки їх успішно експортували за кордон. Наголошував на необхідності проведення досліджень щодо відгодівлі гусей з використанням кукурудзи як це запроваджено у Німеччині, а також

способи вирощування гусей без використання водоймів, на штучних випасах. Поширені були на Полтавщині тулузькі гуси і місцеві та їхні помісі.

Отже, О. П. Бондаренко був вченим, який провадив наукову роботу не лише з ссавцями, а й з птицею. Саме він започаткував наукові дослідження і запровадження племінної роботи з місцевими, полтавськими курми, зозулястими й глинястими. Свої напрацювання і величезний та багатогранний науково-практичний досвід роботи О. П. Бондаренко зміг передати молодому поколінню Полтавщини, працюючи у Полтавському сільськогосподарському інституті у 1929–1933 рр. на кафедрі спеціальної зоотехнії.

2.2. Розвиток науково-організаційних основ ведення галузі на тлі соціально-економічних і суспільно-політичних чинників у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Основним завданням дослідження є висвітлення періодів і етапів розвитку галузевої наукової думки в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних, науково-організаційних, загальнонаукових, теоретико-методологічних, технологічних чинників. Особливу увагу слід надавати становленню і розвитку промислового птахівництва в Україні, порівнянню наукових здобутків, отриманих українськими вченими на різних історичних етапах.

Формування науково-організаційних засад птахівництва в Україні в досліджуваній під впливом, передусім, суспільно-політичних чинників, які склались ще в Російській імперії на початку ХХ століття. Даний період був складним і насиченим низкою глобальних історичних подій. Це і російсько-японська війна (8 лютого 1904 р. – 27 липня 1905 р.), Перша російська революція (січень 1905 р. – червень 1907 рр.), Перша світова війна – збройний конфлікт, який розвивався, передусім, у Європі від 28 липня 1914 до 11 листопада 1918 року. Але до цього вважаємо, що слід додати боротьбу проти Російської імперії, а далі і більшовиків – створеного 18 березня 1913 р. українського військового товариства «Січові стрільці». Адже події тих часів виявились актуальними і для сьогодення. У 1974 р. у видавництві «Philadelphia, Pa» вийшла збірка «УСС. 1914-1974», в якій Степан Ріпецький опублікував статтю «Стрілецьтво і мазепинська ідея» [586, с. 5–24]. Необхідно уточнити, що Українські січові стрільці – українське національне формування в складі австро-угорської армії, сформоване з добровольців, які відгукнулися на заклик Головної Української Ради 6 серпня 1914 р. і стояли під проводом Бойової управи українських січових стрільців.

Ось таким були політичні умови в Російській імперії на початку ХХ ст. У лютому 1917 р. відбулась, як її називають, «буржуазно-демократична революція», яка призвела до повалення самодержства, а 25 жовтня – більшовицький переворот, після якого почалась нова доба в історії Російської імперії (саме так, бо імперська ідеологія нікуди не зникла і в подальшому, а була просто завуальована більшовицько-комуністичними лозунгами) і всього світу.

Початок другої половини ХХ ст. характеризується переломним періодом, який пов'язаний зі смертю Й. В. Сталіна (1953 р.) та правлінням М. С. Хрущова (1953–1964 рр.). Отже, одним із важливих етапів у розвитку УРСР, як і СРСР загалом, є період 1953–1964 рр., а розвиток будь-якої галузі, як і птахівництва зокрема, не можна розглядати осібно від соціально-економічних та суспільно-політичних умов у державі. Так, зі смертю Й. Сталіна весною 1953-го завершилась доба, яка завжди буде страшною «чорною плямою» в пам'яті українського народу, що витримав політичні репресії, примусову колективізацію, голодомор 1932–33-го років та ін. Вивченню політичних і соціально-економічних умов розвитку УРСР, як республіки в складі СРСР, у період сталінізму вченими присвячено велику кількість робіт [753, 702 та ін.]. Після Й. Сталіна керівником в якості Першого секретаря ЦК КПРС з вересня 1953 р., а потім і голови Ради Міністрів СРСР, став М. С. Хрущов. Правління його завершилось у жовтні 1964-го, а у вересні цього року була прийнята Постанова Ради Міністрів і ЦК КПРСР «Про організацію виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі» [447, с. 512–517], що започаткувала новий етап у розвитку птахівництва як у СРСР загалом, так і в УРСР зокрема.

В історичній та іншій літературі є достатньо інформації щодо соціально-економічного та політичного стану в Україні в період так званої «хрущовської відлиги» [18, с. 35–39; 323, с. 21–26]. Однак в історіографії періоду 1953–1964 рр. не розглядали питання у взаємозв'язку стану розвитку птахівництва та соціально-економічних і політичних умов в Україні.

У зв'язку з цим важливо дослідити соціально-економічні та політичні передумови переведення птахівництва на промислову основу в Україні у період з 1953-го до 1964 року.

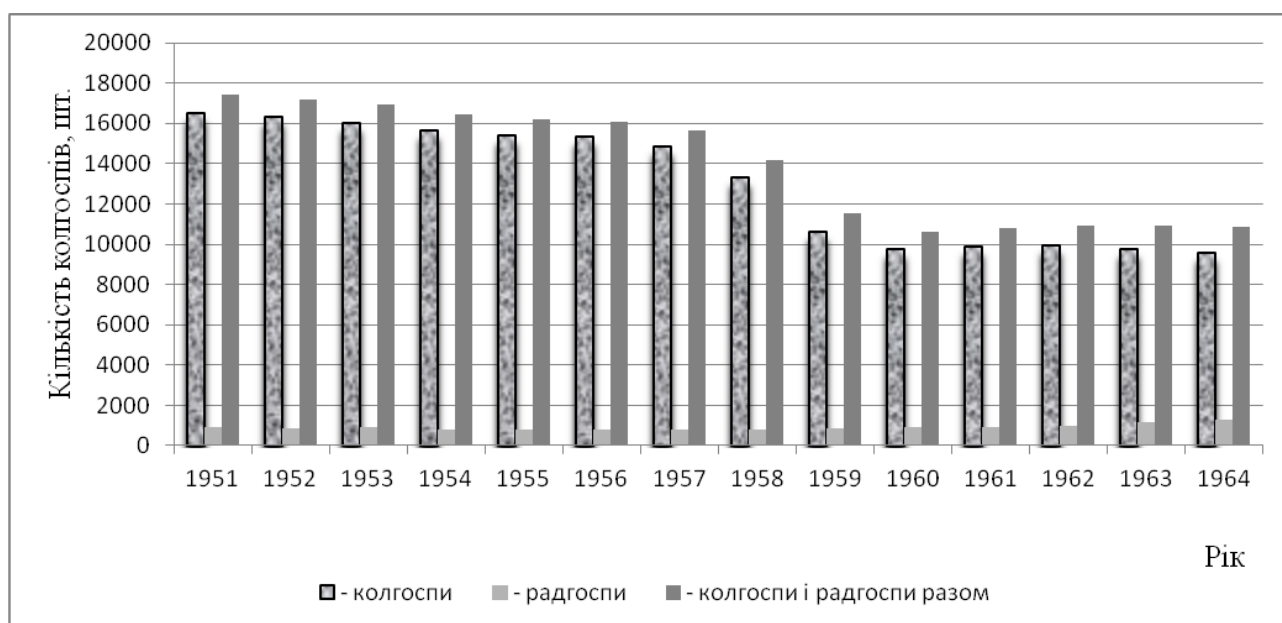
В Українській РСР на початку другої половини ХХ ст. птахівництво переважно розвивалося за рахунок дрібних ферм колгоспів, радгоспів, а також у присадибних господарствах колгоспників, робітників і службовців. Основна частка виробництва яєць і м'яса птиці у цей період припадала на колгоспи.

Перш ніж охарактеризувати розвиток колгоспного птахівництва, на нашу думку, варто розглянути стан колгоспів в Українській РСР наприкінці 40-х і початку 50-х років. Важливими у цей період були процеси укрупнення та розу-

крупнення колгоспів. Так, у довідці про стан злиття і розукрупнення колгоспів Української РСР, яку надав завідувач сектору землеустрою Ради Міністрів УРСР Острожнюк, зазначено: «...з 1 листопада 1947 по 1 липня 1949 року була тенденція на злиття колгоспів. Так, за цей період злиття відбулось по 39 колгоспам, а розукрупнення було проведено по 20 колгоспам, тобто за півтора з гаком років у результаті злиття кількість колгоспів у абсолютних числах зменшилася на 19 колгоспів ... Зовсім інша справа спостерігається в другому періоді з 1 / VII 1949 р 25.XII 1949 р. ... за 6 місяців 1949 р., де майже в усіх областях УРСР спостерігається тенденція не на злиття, а на розукрупнення колгоспів. За цей період часу кількість колгоспів зросла на 35 і лише в 4 випадках відбулось злиття колгоспів...» [665, арк. 9]. Слід зазначити, що ці дані наведено для Київської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Харківської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Сталінської, Ворошиловградської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей. Станом на 1 січня 1950 р. у цих областях Української РСР кількість населених пунктів становила 20783, а колгоспів – 26401 [154, арк. 1]. Ними з'ясовано, що загалом на 1 липня 1950 р. відсоток усуспільнення в Українській РСР за кількістю селянських дворів становив 97,4%, за посівною площею – 99,3%, а у 1953-му, відповідно, – 99,1 і 99,93% [406, с. 99].

На розвиток птахівництва в Українській РСР на початку другої половини ХХ ст. суттєво вплинув пленум ЦК КП(б)У від 9–12 травня 1949 р., на якому було прийнято постанову «Про заходи до виконання трирічного плану розвитку громадського колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва (1949–1951), прийнятого Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б)» [500, с. 267–318]. У цій постанові зазначалось: «Забезпечити виконання завдання, поставленого рішенням Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про те, щоб у кожному колгоспі були організовані повноцінні високотоварні і високопродуктивні ферми – великої рогатої худоби, свинарська, вівчарська і птахівнича... Роз'яснити колгоспникам, що, за постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б), в колгоспах, які мають чотири тваринницькі ферми – великої рогатої худоби, вівчарську, свинарську і птахівничу, з новим, підвищеним мінімумом поголів'я, норми поставок державі м'яса, молока і вовни для колгоспників цих колгоспів, починаючи з 1950 р., будуть знижені на 10%, а в колгоспах, які не мають чотирьох ферм і нового мінімуму поголів'я худоби на фермах, норми поставок державі м'яса, молока і вовни для колгоспників, починаючи з 1950 р., будуть підвищені на 10%» [13, с. 270]. Окрім цього, у даній постанові було конкретно визначено: «Зобов'язати Міністерство сільського господарства УРСР, обкоми і райкоми КП(б)У, облвиконкоми і райвиконкоми добитись у найближ-

чі роки різкого збільшення поголів'я птиці: курей, індиків, гусей, качок у колгоспах і забезпечити в 1949 р. організацію птахівничих ферм у всіх колгоспах і ферм водоплавної птиці в колгоспах, розташованих поблизу водойм. Довести громадське поголів'я птиці в колгоспах на кінець 1949 р. не менш як до 19300 тис. голів, на кінець 1950 р. – не менш як до 31 630 тис. голів і на кінець 1951 р, – не менш як до 45 000 тис. голів» [500, с. 275]. Як свідчать статистичні дані, плани були амбітно завищені і виконати їх було неможливо. Так, у 1951 р. станом на 1 січня поголів'я дорослої птиці у колгоспах становило лише 17476 тис. голів, а у 1952-му – 26803 тис. [406, с.248]. Поголів'я птиці в Українській РСР до рівня 40139 тис. голів було доведено лише в 1969 р., причому разом у колгоспах, радгоспах та інших державних господарствах [413, с. 250]. При цьому слід відмітити тенденцію до зменшення кількості колгоспів в Українській РСР у період 1951–1964 рр. (рис. 2.1). Так, якщо в 1951 р. їх налічувалося 16506 [408, с. 346], то в 1964-му – 9559 [411, с. 183]. Порівняно стрімке зменшення кількості колгоспів відбулось з 1958-го по 1959 р. При цьому почала збільшуватись кількість радгоспів. До того ж, у цей період відбувалось перетворення колгоспів на радгоспи [466, с. 299–300].

Рис. 2.1. Динаміка зменшення кількості колгоспів і радгоспів в Українській РСР у 1951-1964 рр.

(статистичні дані опрацьовано із різних джерел: 1951–1954 рр. [408, с. 346], 1955–1964 рр. [411, с.183]).

Однак, незважаючи на зменшення кількості колгоспів, поголів'я птиці у них збільшувалось і підвищувались прибутки від птахівничих ферм. І, якщо у

1951 р. грошові прибутки колгоспів Української РСР від птахівничих ферм становили 97 млн крб., то в 1955-му – вже 243 млн крб., проте у відсотках до загальних прибутків це було відповідно лише 1,2 і 1,3% [406, с. 298]. При цьому слід зауважити, що в передових колгоспах частка прибутку від птахівництва була порівняно високою. Наприклад, у 1952 р. прибуток колгоспу «Жовтнева перемога» (Херсонської області) від птахівництва становив 18% від його загальної кількості від тваринництва [21, с. 21].

Як свідчать статистичні дані, у колгоспах утримували птицю різних видів, однак найбільше всього було курей [406, с. 249; 413, с. 282]. Це говорить про те, що першочерговим завданням в Українській РСР у досліджуваній період було збільшення виробництва курячих яєць.

Невважаючи на те, що кількість колгоспів зменшувалась, виробництво ж яєць у них загалом збільшувалось (з певними коливаннями за роками) і у 1964 р. порівняно з 1951-м яєць було вироблено у 1,8 рази більше.

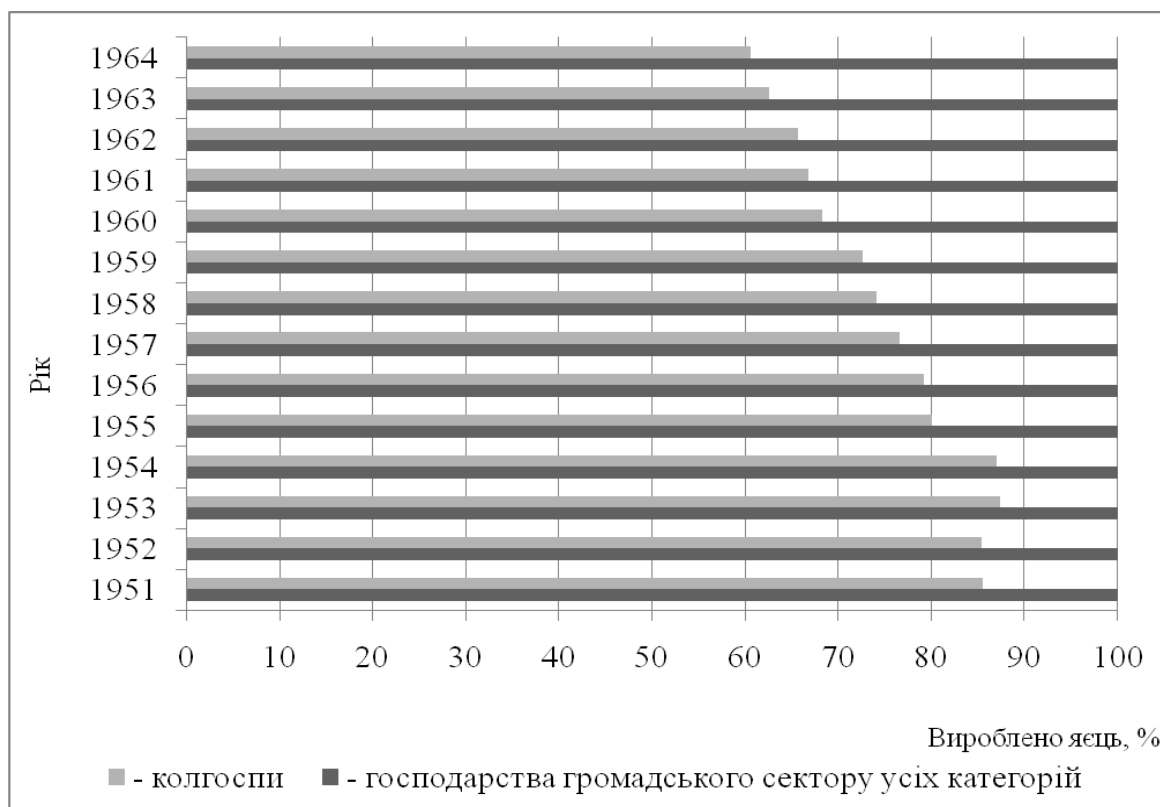
Збільшення виробництва яєць у колгоспах відбувалося і завдяки підвищенню продуктивності птиці. Так, наприклад, у колгоспі імені Жовтневої революції (Вінницької області) до 1962 р. на птахівничій фермі від кожної несучки одержували не більше 50 яєць, а у 1964-му – 169 шт. [153, с. 4].

Те, що виробництво яєць у 1951-1954 рр. було зосереджено переважно у колгоспах, засвідчують дані, наведені на рисунку 2.2. При цьому, у загальній динаміці спостерігаємо поступове зменшення частки колгоспів у виробництві яєць загалом у господарствах громадського сектору, а саме з 85,5% у 1951 р. до 60,6% – 1964-му. Що стосується виробництва м'яса птиці у колгоспах, то, наприклад, у 1955 р. було вироблено 18,6 тис. т (85,7% від загального виробництва у колгоспах і радгоспах), а у 1960-му – 50,3 тис. т (77,5%) [569, с. 6].

Збільшенню виробництва продукції птахівництва у колгоспах сприяла їх електрифікація, яка здійснювалася стрімкими темпами, однак недостатніми. Так, на кінець 1950 р. було електрифіковано 3388 колгоспів (18%), а на кінець 1957-го їх стало у 2,2 рази більше – 7294, що становило лише 50% [407, с. 59]. Електрифікації колгоспів на 99% було досягнуто лише в 1967 р. [412, с. 275].

Значна кількість колгоспів була неприбутковою і, навіть за успішного ведення птахівництва, прибуток від реалізованої продукції у загальній кількості доходів був незначним. Однак такі колгоспи не могли розраховувати навіть на безоплатну шефську допомогу промислових підприємств, оскільки у постанові Пленуму ЦК КПРС (25-31 січня 1955 р.) зазначалось: «Попередити керівників підприємств і організації, які шефствують над колгоспами, що роботи в колгоспах по будівництву і механізації повинні виконуватись на договірних засадах з обов'язковою оплатою колгоспами всіх затрат, зроблених підприємствами

і організаціями. Осудити як таку, що суперечить державним інтересам, практику безоплатної допомоги підшефним колгоспам, бо це веде до незаконного витрачання народних коштів і не сприяє організаційно-господарському зміцненню колгоспів» [499, с. 35].

Рис. 2.2. Частка виробництва яєць у колгоспах, % [409, с. 297]

У 1958 р. на Закарпатській державній дослідній станції О. О. Шестидесятний провів дослідження за темою «Розміщення, спеціалізація сільського господарства і поєднання галузей землеробства і продуктивного тваринництва в колгоспах гірської, передгірської і низинної зон Закарпатської області». Результати засвідчили, що розвиток птахівництва у гірських колгоспах області обмежується відсутністю достатньої кількості необхідних кормів власного виробництва. Внаслідок цього птахоферми там малі з низькою товарністю яєць і м'яса птиці [430, арк. 295, 314].

Для забезпечення виробничої діяльності у колгоспах здійснювалось їх довгострокове кредитування різних виробничих заходів. У 1964 р., зокрема, позика становила 230,9 млн крб., у тому числі на розвиток тваринництва – 93,6 млн крб., 93,5% яких було спрямовано на будівництво тваринницьких приміщень і механізацію ферм [411, с. 618]. Варто ще зазначити, що найбільше кредитів видано колгоспам Одеської (15,3 млн крб.), Київської (14,6 млн крб.), Дніпропет-

ровської (13,8 млн крб.), Кримської (13,6 млн крб.), Донецької (12,9 млн. крб.) і Вінницької (12,5 млн крб.) областей [411, с. 619].

Характеризуючи історіографію соціально-економічного стану в УРСР, передусім, доцільно проаналізувати динаміку чисельності населення у республіці упродовж досліджуваного періоду.

Так, статистичні дані по роках (станом на 1 січня) свідчать, що з 1953-го до 1965 року кількість населення в УРСР поступово збільшувалось [409, с. 9]. Однак при цьому помітною є тенденція до збільшення міського населення та зменшення сільського. І, якщо у 1952 р. відсоток сільських мешканців становив 61, то у 1964 р. він зменшився на 12% і відношення міського та сільського населення становило відповідно 51 і 49%. Тенденція до збільшення міського населення спостерігалась і загалом у СРСР.

У зв'язку з цим, з'явилась проблема забезпечення мешканців міст продуктами харчування, а тому у січні 1963 року було затверджено Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про збільшення виробництва яєць і м'яса птиці у приміських зонах великих міст і промислових центрів» [449, с. 519–520], яка сприяла розвитку птахівництва не лише в СРСР, а й в УРСР.

У цьому документі передбачалось застосовувати прогресивні методи годівлі птиці повноцінним комбікормом і зерновими сумішами, що дозволяло використовувати комплексну механізацію виробництва, знижувати затрати праці на обслуговування птиці, підвищувати продуктивність і якість яєць та м'яса птиці. Ця Постанова зобов'язала Ради Міністрів союзних республік і Міністерство сільського господарства СРСР застосувати заходи щодо комплектування птахофабрик племінними курми м'ясних, м'ясо-яєчних і яєчних порід. Прогресивним було і те, що Міністерством сільського господарства СРСР було організовано при Всесоюзному науково-дослідному інституті птахівництва Центральне конструкторське бюро, на яке покладали координування робіт, пов'язаних з механізацією птахофабрик, птахівничих радгоспів і ферм, що здійснювались усіма відділами і бюро. Слід зазначити, що виробництво яєць у 1962 р. загалом становило 8057,9 млн шт. і левина їх частка вироблялась в особистих підсобних господарствах населення – 6807,8 млн [409, с. 297]. Наведені статистичні дані у *додатку Б*, починаючи з 1950 р., надають можливість проаналізувати виробництво яєць у динаміці.

Так, за період 1953–1962 рр. у господарствах усіх категорій спостерігаємо тенденцію до збільшення виробництва яєць, а в 1963 і 1964 рр. – відбулось зменшення їх кількості, передусім, за рахунок зниження показників у колгоспах та інших державних підприємствах й особистих підсобних господарствах населення.

Що стосується м'яса птиці, то у 1953 р. його було вироблено у господарствах усіх категорій 149,9 тис. тонн [410, с. 312] (додаток В). Однак потім виробництво м'яса птиці зменшувалось і лише у 1957 р. даний показник перевищив результати 1953 р. (на 18,5 тис. тонн).

Упродовж 1957–1960 рр. відбувалось поступове збільшення виробництва м'яса птиці, а надалі до 1964-го – зменшення. Відносна ж частка м'яса птиці у загальному виробництві була невеликою і коливалась по роках у межах 8,2–12,3%.

Оцінити рівень життя населення УРСР у досліджуваній період можна, аналізуючи споживання продуктів харчування. Однак даних в абсолютному виразі у доступних джерелах ми не знайшли, проте в одному зі статистичних збірників наведено показники споживання різних продуктів відносно 1940 року [408, с. 28]. При цьому дані наведено диференційовано, а саме: по сім'ях робітників і колгоспників. Ми проаналізували лише споживання яєць і м'яса членом сім'ї в сім'ях робітників галузей промисловості та колгоспників у середньому по УРСР. Однак навіть відносні показники свідчать про те, що сім'ї колгоспників харчувались гірше, ніж робітників. Так, якщо у 1953 році порівняно з 1940-м споживання м'яса і сала сім'ями робітників збільшилось в 1,89 раза, а яєць – у 2,05 раза, то в сім'ях колгоспників відповідно лише в 1,1 і 1,3 раза.

І така ж тенденція спостерігалась до 1959 року, тобто сім'ї робітників харчувались краще порівняно з колгоспниками. Адже за марксистсько-ленінською ідеологією саме робітничий клас є провідним у суспільстві. До речі, про харчування членів сім'ї інтелігенції нічого не зазначено. Слід також відмітити, що працівники радгоспів вважались робітниками. До того ж, у цей період відбувалось перетворення колгоспів на радгоспи. Відношення до селянства радянської влади можна оцінити навіть за змістом Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 3 травня 1957 року «Про порядок передавання колгоспного майна при перетворенні колгоспів на радгоспи». Початок цього документу «дипломатичний»: «...у зв'язку з побажаннями колгоспників змінити існуючий порядок передачі колгоспного майна...» [466, с. 299]. Далі зазначено, що до цього часу держава повністю викувала у колгоспів їх майно та оплачувала затрати за незавершене виробництво, витрачаючи велику кількість грошових коштів. А тому даною Постановою регламентується, що «...майно передається радгоспам без викупу ...», хоча далі вказується: «...а витрати, пов'язані з виплатою колгоспникам по заробленим трудовіям, розрахунками з організаціями та погашенням заборгованості колгоспів по позиках й іншим платежам, проводяться за рахунок коштів держави.» [466, с. 299]. Не забули у Постанові вказати: «Попередити місцеві партійні, радянські і сільськогосподарські органи, що

перетворення колгоспів в радгоспи може здійснюватися тільки на строго добровільних засадах, за бажанням більшості колгоспників» [466, с. 300]. І тут же наступним пунктом зазначається: «Зобов'язати місцеві партійні, радянські і сільськогосподарські органи вирішувати на місці питання про окремих колгоспників, що не виявляють згоди перейти в радгосп, і при бажанні перейти в той чи інший сусідній колгосп всіляко сприяти їм у цьому». Тобто, як неофіційно у побуті подібні урядові рішення в СРСР називали «добровільно-примусовими», адже все завуальювалось під «побажання робітників» та «добровільність». До речі, стосовно наявності радгоспів в УРСР. Так, якщо у 1950 році в республіці було 935 радгоспів, то у 1957-у їхня кількість зменшилась до 804 [409, с. 170]. Надалі чисельність радгоспів поступово збільшувалась і в 1964-му (на кінець року) їх налічувалось 1276. Збільшилась, відповідно, і кількість птиці, яку утримували у радгоспах: з 3998 тис. голів у 1958 році до 8506 тис. У 1964-му [409, с. 347].

На початку другої половини ХХ ст. в Українській РСР організовували нові сільськогосподарські інститути. Збільшувалась кількість студентів як в УРСР, так і СРСР загалом (*додаток Г*) [422, с. 255; 424, с. 78]. Проте не всі спроби були успішними. Проблема полягала в тому, що на початку 50-х років сільськогосподарські інститути мали союзне підпорядкування [131, арк. 239].

При цьому 14 сільськогосподарських інститутів підпорядковувались Міністерству вищої освіти СРСР, а 4 – Міністерству сільського господарства СРСР із загальним контингентом 18728 чол. [510, арк. 185]. Зокрема, невдалими виявились спроби з 1952–1953 навчального року відкрити в Сумах сільськогосподарський інститут у складі агрономічного і зоотехнічного факультетів [663, арк. 1–2]. Та на початку 50-х рр. ще не була вирішена проблема ліквідації неграмотності й малограмотності дорослого населення в Українській РСР. Так, станом на 1 січня 1952 р. у сільській місцевості залишалось 447670 чоловік, із цієї кількості навчались в організованих школах, гуртках і групах лише 202200 чол. [472, арк. 145]. І, звичайно, незадовільнялась потреба сільськогосподарських господарств України у спеціалістах з вищою освітою [664, арк. 236].

Отже, термінового вирішення потребувала проблема щодо ліквідування неграмотності та малограмотності, передусім, серед дорослого сільського населення. А організація нових вищих навчальних закладів сільськогосподарської освіти вважалась другорядним завданням.

Показник рівня освіти населення (у розрахунку на 1000 чол., зайнятих у народному господарстві), які мали вищу й середню (повну й неповну освіту) у 1959 р. не досягав навіть 50% (*додаток Д*) [424, с. 44]. При цьому слід наголо-

сити, що в УРСР даний показник був вищим порівняно з РРФСР і СРСР загалом.

Що стосується наукових працівників (враховуючи лише тих, які мали науковий ступінь або звання), то в УРСР по відношенню до СРСР у 1940 р. їх було 19,6% (додаток Е) [422, с. 259]. Надалі, у 50-х рр., цей показник зменшився до 13,8–13,3%. Основний потенціал науковців був зосереджений у РРФСР і відносно до СРСР їх чисельність становила 62,9-69,1%. Особливо інтенсивне збільшення наукових працівників у РРФСР відбулось у 1950-му році порівняно з 1940-м – у 1,8 раза, тоді як в УРСР – лише у 1,2 раза.

Слід навести також Постанову ЦК ВКП(б) про постановку справи пропаганди і впровадження досягнень науки та передового досвіду в сільському господарстві (від 19 червня 1950 р.) [519, с. 307–321]. Її зміст допомагає проаналізувати умови, в яких відбувалась наукова діяльність українських вчених, зрозуміти, що гальмувало ґрунтовні теоретичні дослідження.

Так, у постанові зазначалось, що масова сільськогосподарська література, журнали і плакати в багатьох випадках видавались погано як за змістом, так і за поліграфічним виконанням, ряд брошур і статей, що публікуються, написано в малодоступній для колгоспників формі.

Прослідковується і заповізитованість: «ЦК ВКП(б) відмічає, що багато партійних і радянських органів на місцях усунулися від керівництва справою пропаганди досягнень науки й передового досвіду, поширенням і впровадженням цих досягнень у колгоспне і радгоспне виробництво, незадовільно займаються роботою науково-дослідних установ і дослідних станцій, підготовкою колгоспних кадрів» [519, с. 311].

До того ж, вважали за необхідне в Міністерстві сільського господарства СРСР і Міністерстві сільського господарства Української РСР створити головні управління, а в міністерствах сільського господарства інших союзних республік – управління сільськогосподарської пропаганди на чолі з першим заступником міністра.

Далі вказано обов'язки, що покладали на це Головне управління сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства СРСР та його органи на місцях. До них належали: «а) здійснення керівництва науково-дослідними установами Міністерства сільського господарства СРСР розгляд і затвердження їх тематичних планів (з урахуванням рекомендацій головних виробничих управлінь Міністерства сільського господарства...), а також наукових планів сільськогосподарських навчальних закладів Міністерства сільського господарства СРСР; б) науково-методичне керівництво сільськогосподарськими науково-дослідними установами, незалежно від їх відомчого підпорядкування; в) розгляд звітів науково-дослідних установ, визначення робіт, підготовлених

до широкого впровадження у виробництво, а також робіт, що вимагають додаткового дослідження; г) систематичне вивчення та узагальнення досвіду роботи передових колгоспів, радгоспів, МТС і передовиків сільського господарства; складання державного плану наукових досліджень з найважливіших питань сільського господарства, а також пропаганди і впровадження досягнень науки і передового досвіду в колгоспне і радгоспне виробництво» [519. с. 313].

Отже, працівники Міністерства сільського господарства повинні були здійснювати науково-методичне керівництво, розглядати звіти науково-дослідних установ тощо, тобто, керувати науковцями.

Та є статистичні дані, які свідчать про фаховість спеціалістів даного Міністерства, які працювали в органах управління у тому числі [422, с. 166]. За наведеними даними, навіть у 1956 р., з тих, які працювали в органах управління (в апараті міністерств, крайових, обласних управлінь і районних відділах сільського господарства) спеціалістів із сільськогосподарськими спеціальностями становили лише 57,9%.

У середині 50-х рр. ХХ ст. у системі Міністерства сільського господарства УРСР було 77 установ, із них: 10 комплексних і галузевих науково-дослідних інститутів, 49 науково-дослідних і селекційних станцій, 18 дослідних полів і опорних пунктів. Однак, як зазначив Голова Ради Міністрів УРСР В. Гурєєв, «...сільськогосподарські науково-дослідні установи ще значно відстають від інших галузей науки, особливо в напрямку теоретичних досліджень, і надають недостатню практичну допомогу колгоспам, МТС і радгоспам у подальшому підйомі сільського господарства» [379, арк. 116–117]. Однією з основних причин такого положення він вбачав у недостатній кількості коштів, спрямованих на науково-дослідну роботу по сільському господарству.

Важливе місце в історії сільськогосподарської науки в Україні посіла Національна академія аграрних наук, яка у своєму розвитку пройшла досить складний шлях, котрий розпочато ще у 1931 р. НААН має таку історичну ретроспективу: 1931–1935 рр. – Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук; 1946–1956 рр. – відділ сільськогосподарських наук АН УРСР; 1956–1962 – Українська академія сільськогосподарських наук; 1962–1990 рр. – Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна [104, с. 3].

В архівних документах початку другої половини ХХ ст. наявні матеріали, в котрих обґрунтовується необхідність створення Академії сільськогосподарських наук УРСР, оскільки в цей період у республіці існував лише відділ сільськогосподарських наук при АН УРСР. У 1954 р. був проект щодо організації Української академії сільськогосподарських наук [120, арк. 9–11]. Однак створено

УАСГН у 1956 р. відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР №1566 від 30 грудня [516, арк. 1–3]. УАСГН стала вищим науково-методичним центром України в галузі аграрної науки та здійснювала керівництво всією науково-дослідною роботою в науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах, вела пропаганду і впровадження у виробництво досягнень науки й передового досвіду, забезпечувала теоретичну та практичну підготовку кадрів вищої.

Однак знову УАСГН існувала не довгий час. У 1962 р. Постановою ЦК КП України і РМ УРСР №487 від 4 травня прийняли рішення ліквідувати Українську академію сільськогосподарських наук, а науково-дослідні установи і господарства, котрі їй підпорядковувались, передали Міністерству сільського господарства УРСР [517, арк. 1–2]. При цьому, з метою піднесення теоретичного рівня й координації наукових досліджень у галузі сільського господарства у складі Академії наук УРСР утворили відділ сільськогосподарських наук та до його складу передали Український НДІ фізіології рослин та Український НДІ фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин.

На початку 50-х років продовжував свою діяльність Полтавський сільськогосподарський інститут. Теоретичну і практичну підготовку студентів з навчальної дисципліни «Птахівництво» у 1953 р. здійснювали на кафедрі спеціальної зоотехнії [556, арк. 9-10]. має славу історію та була організована у 1929–1930 навчальному році. У 1953–1954 навчальному році на кафедрі працювали 5 співробітників. З них: 2 доценти (Мишарев О. В. і Баранов А. Г.), асистент (Івашко) і старший лаборант. Для викладання дисципліни з птахівництва на кафедрі запрошували викладача на погодинній основі. У звіті про роботу кафедри зазначено, що педагогічне навантаження викладачів є максимальним і часу для науково-дослідної та іншої роботи залишається дуже мало [484, арк. 119–121]. Проте на зоотехнічному факультеті Полтавського сільськогосподарського інституту у 1953–1954 навчальному році всі кафедри брали участь у виконанні комплексної наукової тематики, що стосувалась підвищення продуктивності великої рогатої худоби. Науковою роботою з птахівництва співробітники факультету не займались. У 1970–1971 навчальному році штат кафедри спеціальної зоотехнії складався вже із 8 членів. У тому числі викладачів було шість – професор, чотири доценти, старший викладач [761, арк. 5].

У Полтавському сільськогосподарському інституті під керівництвом Г. М. Левіна науково-дослідну роботу провадили студенти гуртка з птахівництва за такими темами: «Характеристика популяцій вушанок і голошийних курей в учгоспі «Бречковка», «Технологія виробництва м'яса індиків на Старинській птахофабриці», «Використання біопрепаратів при виробництві бройлерів на Пирятинській птахофабриці» [468, арк. 37–39].

У Харківському зоотехнічному інституті у 1957–1960 рр. виконували науково-дослідну роботу «Розробка методів інтенсивного утримання курей у колгоспах і радгоспах УРСР». Метою даної роботи було узагальнити передовий досвід утримання курей і розробити заходи з підвищення їх продуктивності. Тема складалась із двох розділів та виконували її П. Ю. Божко і С. С. Кромін [496, арк. 2]. У цей же період (1957–1958 рр.) під керівництвом професора П. Ю. Божка за участі студентів, які перебували на практиці у птахорадгоспах, проводили дослідження з розв’язання наукової проблеми щодо збільшення виробництва яєць і м’яса птиці [543, арк. 88–95]. Дослідження проводили у різних господарства, в тому числі в дослідному «Бірки» – Української дослідної станції птахівництва. Там був вперше в УРСР, а також і в СРСР спроектований і побудований широкогабаритний пташник розмірами 84x13,5 м з проходом шириною 1,5 м по середині. У пташнику розміщувалось 6 тис. курей (по 5,75 гол./м²), яких утримували на глибокій незмінній підстилці. Обслуговувала пташник одна пташниця. У ньому було механізовано процес роздавання кормів як сухих, так і вологих мішанок та напівмеханізовано збирання яєць та підрахування яєць. Під керівництвом П. Ю. Божка студент Харківського зоотехнічного інституту, перебуваючи на практиці у цьому господарстві, провів хронометраж роботи пташниці за яким встановлено, що найбільше часу (22,4%) пташниця витрачає на збір і пакування яєць, на роздавання кормів припадає лише 10,1%.

Слід відмітити, що у 1960 р. Харківський зоотехнічний інститут (ХЗІ) і Харківський ветеринарний інститут об’єднались в Харківський зооветеринарний інститут на базі ХЗІ. У цьому вищому навчальному закладі (окремо по інститутах) і після об’єднання освіти отримали видатні вчені, які зробили вагомий внесок у розвиток птахівництва. Це, передусім М. Ф. Іванов, також Б. В. Рубан, В. О. Бреславець, М. М. Лемешева. Закінчив аспірантуру в Харківському зоотехнічному інституті у 1959–1962 рр. І. М. Острівний (випускник Ставропольського сільськогосподарського інституту), за підручником якого здійснювали підготовку з птахівництва у технікумах в УРСР. Завідував кафедрою птахівництва С. В. Серапін (1894–1961) упродовж 1942–1952 рр., який є випускником Київського сільськогосподарського інституту у 1926 р. П. Ю. Божко працював завідувачем кафедри птахівництва і дрібного тваринництва (1959–1989 рр.). Слід нагадати, що Петро Юхимович закінчив у 1929 р. Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут [233, с. 186–190].

У 1968–1969 рр. у Кам’янець-Подільському сільськогосподарському інституті на зоотехнічному факультеті було 8 кафедр [96, арк. 2]. Відповідно до навчального плану дисципліну «Птахівництво» викладали для студентів на чет-

вертому і п'ятому курсах (упродовж 2-х семестрів) і виділено було для неї загальом 80 годин [130, арк. 7–9].

Досліджуючи стан економічних умов в УРСР у 50-х та першій половині 60-х рр. слід відмітити динамічний розвиток народного господарства. Так, у 1964 р. порівняно з 1958-м національний дохід збільшився у 1,42 раза, валова продукція всієї промисловості – у 1,67, вантажообіг залізничного транспорту – у 1,51, річкового – у 1,09 та автомобільного – у 1,86 раза. В 1,54 раза збільшились капіталовкладення державних, кооперативних підприємств і організацій, колгоспів та населення, а роздрібний товарооборот державної та кооперативної торгівлі – у 1,49 раза [409, с. 24].

Стосовно капіталовкладень у сільське господарство у період 1953–1964 рр. (рис. 2.3), то слід підкреслити, що у цей період капітальні вкладення колгоспів були більшими за державні [409, с. 431].

Рис. 2.3. Капітальні вкладення держави та колгоспів у сільське господарство (на об'єкти виробничого призначення)

У характеристиці економічних умов в УРСР привертає увагу питома вага окремих областей та крупних економічних районів у народному господарстві республіки.

УРСР було поділено на 3 великих економічних райони. У 1964 році це були: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний райони. До Донецько-Придніпровського належали: Дніпропетровська, Донецька, Запорізь-

ка, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська і Харківська області, до Південно-Західного: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська (м. Київ виділено окремо), Львівська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська, до Південного: Кримська, Миколаївська, Одеська і Херсонська області. Найбільшим за чисельністю населення був Південно-Західний район, в якому налічували 20083 тис. мешканців (у Донецько-Придніпровському – 19295, а у Південному – 5722 тис. чоловік). Однак за щільністю населення перше місце посідав Донецько-Придніпровський район – 87,4 жителів на 1 км² (у Південно-Західному – 74,5 та Південному – 51,6 жителів на 1 км²). Особливо слід відмітити Донецьку область, яка була найчисельнішою в УРСР за кількістю населення – 4720 тис. чоловік та його щільністю – 178,1 житель на 1 км² і мешканцями міст – 87% [409, с. 11].

Аналізуючи питому вагу крупних економічних районів у народному господарстві, слід відмітити, що значна увага приділялась розвитку Донецько-Придніпровського району. Про це свідчать, передусім капіталовкладення, що становили більше половини від загальної кількості. Була спеціальна Постанова ЦК КПРС про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області, від 11 березня 1959 р. [516, с. 484–497]. У досліджуваній період подібної Постанови ЦК КПРС не було для жодної області УРСР.

Розвиток промисловості в УРСР обумовив і прогрес у сільському господарстві. З'являлись нові типи машин та устаткування, у тому числі й сільсько-господарські машини. Збільшилось виробництво цегли будівельної (з 3323 млн штук у 1953 році до 8030 млн штук – у 1964-му) та збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та деталей [409, с. 92, 104], що стало важливою передумовою будівництва нових пташників й інших споруд птахоферм.

Уявлення про виробничі потужності птахівничих господарств у різних регіонах УРСР можуть дати дані, наприклад, щодо виробництва яєць по економічних районах республіки. У період 1958–1964 рр. найбільше вироблялось яєць у Південно-Західному районі. Так, у 1964 році у господарствах усіх категорій у цьому районі було вироблено 3203,4 млн яєць, у Донецько-Придніпровському – 2254,3 млн, а у Південному – 917,6 млн шт. У розрахунку на 100 га посівів зернових культур у Південно-Західному районі у 1964 році було вироблено 50,9 тис. яєць, у Донецько-Придніпровському – 31,6 тис., а Південному – 26,3 тис. штук [409, с. 303, 311].

Однак важливим економічним показником є не лише кількість продукції, а й її собівартість. Собівартість яєць у 1964 р. у середньому по УРСР становила

89,21 крб. за 1000 штук. Найвищим цей показник виявився у господарствах Південно-Західного економічного району (98,25 крб. за 1000 яєць), а найменшим – Донецько-Придніпровського (83,80 крб.). Порівняно низька собівартість яєць була у таких областях, крб. за 1000 шт.: Кримській – 69,95, Полтавській – 76,66, Херсонській – 78,66, Донецькій – 79,46 [409, с. 359].

Таким чином, упродовж 1958–1964 рр. найбільше яєць було одержано в Південно-Західному районі, однак їхня собівартість була найвищою порівняно з виробництвом у інших економічних районах.

Майже подібна закономірність розподілу по економічних районах спостерігалась і щодо собівартості зерна (без кукурудзи), а саме: у Південно-Західному районі даний показник був найвищим – 4,36 крб./ц. у Донецько-Придніпровському і Південному районах значення собівартості зерна розрізнялись не суттєво – 3,33 та 3,14 крб./ц відповідно [409, с. 358].

Що стосується виробництва м'яса птиці, то у 1964 році його було одержано у Південно-Західному районі 82,3 тис. тонн, у Донецько-Придніпровському – 65,6 тис. тонн та у Південному – 25,1 тис. тонн [409, с. 299].

У 1964 р. порівняно з 1950-м підвищилась продуктивність праці у сільському господарстві колгоспів і радгоспів УРСР загалом відповідно на 193 і 182% [409, с. 31].

Для розвитку птахівництва в Україні необхідна кормова база. Слід відмітити, що у структурі кормів для птиці найбільша частка припадає на зерно.

У структурі посівних площ в УРСР у господарствах усіх категорій у 1950 році на всі зернові культури припадало 65,4 %, а у 1958-му – 50,1% та 50,4% – у 1964-му. У 1958 р. серед зернових найбільше посівних площ було виділено під озиму пшеницю (23,3%), друге місце належало озимому житю (6,5%), а третє – кукурудзі на зерно повної стиглості (6,4%) та четверте – ярому ячменю (5,6%). Частка зернобобових була невеликою – 2,0%. У 1964-му у структурі посівних площ зернових відбулись суттєві зміни, хоча провідне місце так само належало озимій пшениці (18,2%). На другому місці була посівна площа кукурудзи, на третьому – ярого ячменю (7,8%), а на четвертому – зернобобових (6,9%) [409, с. 194].

Про виробництво зерна свідчать дані його валового збору. Так, з 1958 р. до 1964-го валовий збір усіх зернових культур (без кукурудзи молочно-воскової стиглості) у господарствах усіх категорій загалом по УРСР збільшився на 10,7%. Аналіз по крупних економічних районах засвідчив, що найбільше зерна було зібрано у Донецько-Придніпровському районі як у 1958-му, так 1964 році. При цьому, у вказаний період зменшився валовий збір озимої пшениці загалом

по УРСР на 20,7%. І відбулось це, передусім, за рахунок зниження даного показника у Миколаївській області у 10,5 разів, в Одеській – у 5,0 разів, у Кіровоградській – у 4,3 раза, у Київській – у 1,8 раза. Зниження показників валового збору озимої пшениці в УРСР у 1964 році порівняно з 1958-м відбулось за рахунок зменшення її посівних площ. Однак в УРСР у господарствах усіх категорій в 1,6 раза збільшився валовий збір ярого ячменю зерна кукурудзи в повній стиглості – у 1,5 раза, гороху – у 6,4 раза. Підвищення валового збору ярого ячменю, зерна кукурудзи в повній стиглості та гороху обумовлено збільшенням посівних площ вказаних культур. Як відомо, горох належить до високобілкових зернових, а тому його виробництво в окремих областях УРСР збільшувалось у десятки разів. Так, валовий збір гороху у 1964 р. порівняно з 1958-м збільшився у всіх областях республіки, а саме: у Миколаївській – у 121,4 раза, в Одеській – у 31,5 рази, у Кіровоградській – у 24,8 раза [409, с. 176–177, 236–239, 243].

Аналіз статистичних даних свідчить про прямий зв'язок валового збору зернових по окремих економічних районах та областях УРСР з виробництвом яєць і м'яса птиці.

Вже у 1959 р. Українська СРСР належала до основних виробників харчових яєць у СРСР. Все частіше з'являлись публікації про рекордні зобов'язання щодо виробництва продукції птахівництва. Так, пташниця господарства «Бірки» Української дослідної станції В. Ф. Сидора зобов'язалась зібрати за рік мільйон яєць [650, с. 6–7].

Важливого значення у цей період набуло будівництво нових широкогабаритних пташників, в яких передбачено механізацію усіх трудомістких процесів – годівлі та напування птиці, збирання яєць, прибирання посліду й підстилки.

У 1959 р. за проектом учених Української дослідної станції птахівництва в УРСР було побудовано декілька десятків широкогабаритних пташників, зокрема у колгоспі ім. Сталіна Сталінської області та господарствах Харківської області [650, с. 6–7]. Досвід передових господарств УРСР засвідчив, що птахівництво вже стало високоприбутковою галуззю сільського господарства. Так, у цей період у колгоспі «ХХ партз'їзд» (Луганська область) дохід на один затрачений трудовень у молочному тваринництві становив 11 крб. 17 коп., у свинарстві – 9 крб. 75 коп., а в птахівництві – 21 крб. 04 коп. [119, с. 20–21].

Все більше уваги приділяли застосуванню методів гібридизації та промислового схрещування для збільшення виробництва яєць і м'яса птиці. У колгоспах Сталінської області у 1958 р. було вирощено на м'ясо до 3–3,5-місячного віку 114 тис. гібридних курчат, одержаних від схрещування півнів породи нью-гемпшир з курками російської білої породи. При цьому жива маса гібридів у віці забою перевищувала масу чистопорідних курчат російської

білої породи на 236 г. А в колгоспі ім. ХХ партз'їзду Костянтинівського району Сталінської області використовували гібридних курей, завезених із США і при цьому одержали від них за рік у середньому 218 яєць, що виявилось на 48 яєць більше, ніж від чистопорідних курей російської білої породи [368, с. 28–31].

Для годівлі молодняку, який вирощували на м'ясо, вже використовували комбікорми, до яких додавали зерноsumіші, молочні і вітамінні корми [751, с. 16–17].

З 1961 р. почало стрімко розвиватись птахівництво на Сумщині. Так, наприкінці 1961 р. у колгоспах області були побудовані 12 широкогабаритних пташники з механізацією більшості трудомістких процесів [703, с. 4–6]. Будувались ферми на кошти декількох колгоспів і називались міжколгоспними. Перша така ферма була побудована в Краснопіллі. В її комплексі були: інкубаторій, широкогабаритний пташник на 12 тисяч курей, два пташники для курчат, акліматизатор для дорощування молодняку, зерносклад, овочесховище, силосоховище, кормоцех і ряд інших приміщень. Для зміцнення кормової бази колгоспи області збільшували посіви кукурудзи на зерно, розширювали площі під моркву та інші культури.

На семирічку програмою КПРС, прийнятою на ХХІІ з'їзді (17–31 жовтня 1961 р.), передбачалось збільшити загальний обсяг продукції сільського господарства за 10 років приблизно у 2,5 рази, а за 20 років – у 3,5. При цьому головний спеціаліст з птахівництва Управління з племінної справи Міністерства сільського господарства СРСР Ф. М. Голубничий у статті «Удосконалювати вирощування м'ясних курчат» [143, с. 22–23], аналізуючи птахівництво в СРСР загалом, вказав на збільшення у 1960 році виробництва м'яса птиці в колгоспах Донецької і Дніпропетровської областей, а також у радгоспах Харківської, Донецької та Миколаївської областей. Адже у результаті проведення заходів Міністерством сільського господарства СРСР і Радами Міністрів низки союзних республік, і України зокрема, розпочато організацію птахівничих господарств м'ясного напрямку (здійснювали вирощування курчат на м'ясо). Водночас Ф. М. Голубничий нарікав на погану роботу вчених у галузі птахівництва таким чином: «Слід відмітити, що науково-дослідні установи по птахівництву до цих пір не узагальнили досвід колгоспів і радгоспів і не розробили на цій основі найбільш досконалі методи вирощування м'ясних курчат. Окремі досліді, що проводяться у цьому напрямі, все ще носять пошуковий характер нових методів замість використання того досвіду господарств, що вже є в нашій країні і за рубежом» [143, с. 23]. Це висловлювання Ф. М. Голубничого черговий раз відображає відношення державного керівництва як СРСР, так і УРСР (внаслідок його цілковитої залежності від централізованої влади) до науковців. А про зне-

важливе ставлення до наукових здобутків учених свідчить його подальша фраза: «Тому часто пропонуються різні, не перевірені в широких виробничих умовах, системи. Так, наприклад, рекомендується комбіноване вирощування курчат: до місячного віку в клітках, а потім – на глибокій підстилці; в іншому випадку пропонується вирощувати молодняк до 40 діб у клітках, а потім переводити на сітчасту підлогу». Звичайно державу цікавило не лише збільшення виробництва продукції птахівництва, а й собівартість продукції. «Вивчаючи окремі методи вирощування курчат на м'ясо необхідно враховувати економічну ефективність, затрати праці і засобів порівняно з вирощуванням великих одновікових партій молодняку на глибокій підстилці» – підкреслив автор. І наприкінці акцентував, що «велику роль у впровадженні у виробництво найбільш досконалих методів вирощування м'ясних курчат повинні відіграти обласні дослідні станції і опірно-показні господарства» [143, с. 22–23]. Тут слід вказати, що Ф.М. Голубничий був членом редакційної колегії журналу «Птицеводство», а також Комітету Національного відділення Міжнародної наукової асоціації по птахівництву [436, с. 40].

Отже, в цей період простежується «політика партії», що вчені мали, передусім, вивчати практичний досвід господарств, а потім його поширювати на господарства у всіх союзних республіках. І ось, наприклад дослідження, проведені вченими Омського сільськогосподарського інституту, про які повідомляє М. І. Семенов, свідчать, що за даними проведеного хронометражу в умовах птахорадгоспів встановлено, що на обслуговування 1000 курей при утриманні на щоденно замінюваній підстилці затрачається 3,5 людино-годин, а при клітковому утриманні – 2,6. При утриманні ж на глибокій тривалий час не змінній підстилці – 1,2 людино-години. Проаналізовано і вирощування каченят в умовах радгоспу «Тюкалинський» у 1961 році. Зазначено, що каченят реалізовували на м'ясо у віці 60-65 діб і його середня жива маса становила 2,1–2,3 кг. При цьому на 1 кг приросту витрачали 3,1 кормових одиниць. Вказано і те, що найбільшу питому вагу в собівартості птахівничої продукції займають корми. І в середньому по 10 птахорадгоспам автор наводить структуру собівартості продукції птиці різних видів: витрати на корми при використанні курей становлять 49%, качок – 47, індиків – 49 і цесарок – 60%. У тому ж числі концентрати відповідно становили 34, 39, 20 і 26% [632, с. 6–7].

Однак необхідно зауважити, що такі дослідження вчених не представляються як наукова праця. А це все є лише практичний досвід господарств. І ті господарства, що мали найкращі показники, вважались передовими і всі «лаври» належали тільки їм. Тобто, роль учених виглядала навіть не другорядною. Не говорили, що такий-то учений проаналізував, дослідив, узагальнив резуль-

тати роботи господарства і т. п. Зразу ж робили акценти на успіхах керівництва господарства і окремих працівників, які доглядали за птицею, годували її упродовж періоду вирощування молодняку та утримання дорослого поголів'я. Тут також відчувається класове відношення КПРС до верстви інтелігенції.

На початку 60-х рр. в УРСР (як і в СРСР) уже накопичили певний досвід інтенсивного ведення галузі, однак поширювався цей досвід досить повільно, недостатньо використовувались досягнення науки і передового досвіду при виробництві м'яса бройлерів.

У 1963 р. в радгоспі «Красний» (Кримської області) було введено в дію першу в СРСР бройлерну фабрику, розраховану на виробництво 3 мільйонів бройлерів у рік [347 с. 4–9]. Це було велике підприємство промислового типу, до складу якого входили такі об'єкти: комбикормовий цех, потужністю 80 тонн кормів за зміну, інкубаторій на 10 інкубаторів «Універсал-45», 32 спарених пташники для курчат на 20 тис. голів кожний, забійний цех потужністю 10 тис. голів за зміну, утилізаційний цех, а також два сховища для зберігання підстилки.

І тут не можна в контексті нинішніх подій в сучасній незалежній Україні, не торкнутись питання приєднання Криму до Української СРСР у 1954 році.

В Україні вперше академік В. А. Вергунов детально висвітлив питання організаційної побудови сільськогосподарської дослідної справи на Кримському півострові: від зародження до сьогодення [103, с. 518–587]. Ці ґрунтовні дослідження особливо актуальні у наш час, пов'язаний з анексією Криму Російською Федерацією. У Криму розміщувався Державний племінний птахівничий завод ім. Фрунзе, який за часи незалежності України виконував функції репродуктора I і II порядку з розведення курей яєчних кросів «Хайсекс». Інкубаційні яйця і племінний молодняк господарство постачало на велику кількість птахофабрик України. Наразі такий репродуктор в Україні не відновлено і кроси курей «Хайсекс білий» і «Хайсекс коричневий» не використовують». Це підприємство входило до складу Національного університету біоресурсів і природокористування України. Студенти перебували там на виробничій практиці, а вчені провадили наукові дослідження.

У 2016 р. у своїй роботі А. О. Кириленко «Південна Україна в період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.)» на основі архівних матеріалів дослідила соціально-економічні і політичні передумови передавання Кримської області із складу РСФСР до складу УРСР [250]. Вважаємо, що ці дослідження ми можемо коротко представити, вже не посилаючись на архівні документи, які використала автор роботи. Зазначають, що цю подію Радянській Уряд приурочив до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Гучна ідеологічна кампанія, із зо-

бов'язаннями «новими успіхами відзначити свято возз'єднання» пройшла по всіх підприємствах і колективах міст і сіл України. Для союзного партійного керівництва нагальним постало питання демонстрації «вияву дружби і довір'я російського народу до українського і підкреслено особливий статус України у складі СРСР». У контексті цього, центральною подією ювілейних торжеств стала передача Криму до складу УРСР. Сучасні історики довели, що незважаючи на гучний ідеологічний супровід, радянський уряд керувався об'єктивними чинниками, коли висловлювався за передачу Криму Україні. Економіка Криму потребувала підтримки українських областей. Все це достатньо чітко усвідомив М. Хрущов під час своєї поїздки до Криму у вересні 1953 р. Першими його кроками стали вказівки, адресовані керівництву УРСР щодо допомоги Криму у відродженні народного господарства півострова. Необхідно переконати у правильності цієї ідеї колег по Політбюро, а це, в основному, політики сталінської епохи. Крім того, М. Хрущов прагнув при процедурі передачі Криму Україні суворо дотримуватися діючого законодавства і демократичної процедури. Як згадує ці події син керівника СРСР, науковець Сергій Хрущов, саме економічний аспект став домінуючим чинником у прийнятті цього рішення. Оскільки, Крим не тільки являв собою «органічне продовження Української Радянської республіки», а й планувалось будівництво Каховської зрошувальної системи, ключовим компонентом котрої слугував майбутній Північнокримський канал. Враховуючи масштабність проекту, за доцільне вважалось керування ним з одного боку – уряду УРСР. Окрім цього, не можна забувати, що Крим передавався не просто Україні, а УРСР, яка була складовою частиною іншої країни – СРСР. Тобто, передача півострова відбувалась у рамках однієї держави, центральне керівництво котрої знаходилося у Москві. 13 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради постановила «Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область зі складу Російської РФСР до складу Української РСР» [467, с. 41]. Після проходження «кримського питання» по всіх інстанціях, Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. ухвалила указ «Про передачу Кримської області зі складу РФСР до складу Української РСР». При цьому наголошувалося, що: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [718].

Повертаючись до стану розвитку птахівництва, слід відмітити, що динамічне збільшення виробництва яєць в УРСР до 1962 р. змінилось його спадом.

Однак, це загалом. А от у радгоспах прослідковується постійне збільшення виробництва продукції. Як бачимо, були передумови для приділення уваги птахівництву та його законодавчого переведення на промислову основу.

Слід відмітити, що до створення Управління птахівничою промисловістю УРСР, координацію цієї роботи здійснював Український республіканський спеціалізований трест птахофабрик і птахорадгоспів,

У 1963–1964 рр. на структурний підрозділ Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів Український республіканський спеціалізований трест птахофабрик і птахорадгоспів (Укрптахотрест) було покладено всю організаційну діяльність і керівництво птахорадгоспами і птахофабриками (його організаційно-методичну діяльність нами висвітлено в окремій статті [358]). Для цього у підрозділі були такі відділи: виробничо-технічний, будівництва, землеробства і кормів та ін. [389, арк. 2–3]. Співробітники Птахотресту надавали допомогу у реорганізації колгоспів та перетворення їх на птахорадгоспи тощо. Так, у наказі №6 від 15 квітня 1963 р. зазначено: «Для надання допомоги по організації птахорадгоспів на базі бувших колгоспів Київської області командувати: тов. Зінченко А.В. – головного ветлікаря в Переяслав-Хмельницький район, птахорадгосп «Морозівський»... Тов. Пилипчука Р.І. – ветлікаря, у Васильківський район, птахорадгосп «Глевахський» [391, арк. 7].

Наказами по птахотресту призначали та звільняли також усіх спеціалістів і робітників птахофабрик та птахорадгоспів. Без відома директора Укрптахотресту жоден співробітник не міг навіть піти у відпустку, наприклад, відповідно до наказу №9 від 3 травня 1963 р.: «З 6 по 23 травня 1963 року директору Оріховського птахорадгоспу тов. Барановському надати відпустку для здачі іспитів у сільськогосподарський інститут» [392, арк. 11].

Будь-яка складова діяльності птахорадгоспів і птахофабрик також здійснювалась під керівництвом птахотресту. Для розв'язування проблем у птахогосподарствах птахотрест відряджав відповідних працівників, про що свідчить, зокрема, наказ №16 від 17 травня 1963 року, де зазначено: «Для надання практичної допомоги в боротьбі з інфекційними хворобами птиці, командувати на Львівську і Володимир-Волинську птахофабрики ветлікаря Пилипчук Р.І.» [393, арк. 22].

Спеціалісти Укрптахотресту не лише надавали допомогу, а й контролювали усі ланки технологічного процесу виробництва продукції у господарствах. Постійно здійснювали контроль за фінансово-господарською діяльністю птахорадгоспів і птахофабрик. Наприклад, у наказі №28 від 4 червня 1963 р. «Про результати фінансово-господарської діяльності птахофабрик і птахорадгоспів за 1-й квартал 1963 року» відмічено, що окремі птахофабрики і птахорадгоспи одержали продукції понад плану: «...по птахорадгоспу «Южний» ... яєць –

208 тис. штук, молока 111 т, приросту молодняку великої рогатої худоби 36 тонн.» [529, арк. 36]. На той час у цьому господарстві вже було побудовано 13 широкогабаритних пташників, в яких розміщували 130 тис. несучок, або більше 50% усього поголів'я. У пташниках було механізовано більшість трудомістких процесів, птицю утримували на підлозі на глибокій підстилці і застосовували комбінований тип годівлі (давали вологі мішанки) [38, с. 38–40]. Радгосп «Южний» став одним із найбільших і не лише в Кримській області. І господарство мало великі резерви для збільшення продукції птахівництва.

У додатку до наказу №45 від 17 лютого 1964 р. наведено графік результатів фінансово-господарської діяльності птахофабрик і птахорадгоспів за 1963 рік на балансовій комісії «Укрптахотресту». Даний графік свідчить, що до його складу належали 31 птахогосподарство (з них 8 птахофабрик і 23 птахорадгоспи) [394, арк. 63–65].

Укрптахотрест часто ініціював проведення нарад-семінарів різних спеціалістів. Наприклад, наказ №74 від 22 липня 1963 року присвячений питанню проведення наради-семінару, і в ньому зазначено: «В період з 25 по 27 липня 1963 року провести нараду-семінар з головними ветеринарними лікарями птахофабрик та птахорадгоспів «Укрптахотресту» в м. Дніпропетровську, при науковій ветеринарно-дослідній станції по хворобам птиці з контингентом 65 чоловік ветлікарів. Просити Міністерство сільського господарства УРСР запросити для проведення семінару наукових співробітників Українського науково-дослідного інституту експериментальної ветеринарії та Українського н.д. інституту птахівництва (Борки)» [395, арк. 96]. Звернення птахотресту до Міністерства сільського господарства УРСР свідчить про підпорядкування вказаних науково-дослідних установ даному міністерству.

Укрптахотрест здійснював перерозподіл між птахогосподарствами обладнання, техніки тощо. Відповідно до наказу №69 від 19 липня 1963 р.: «У порядку перерозподілу сільгосптехніки в господарствах Укрптахотресту – директору Старинської птахофабрики Київської області т. Литвинець Г.М. передати з балансу на баланс один зерновий комбайн, технічно справний у «Березнянський» птахорадгосп, Чернігівської області» [531, арк. 91]. «Директору племптахорадгоспу ім. Чкалова, Донецької області тов. Машкову О.О. передати з балансу на баланс птахорадгоспу «Бахмутський» два нових повністю комплектних інкубатора марки «Рекорд-39» – це із наказу №77 від 24 липня 1963 р. [396, арк. 99].

У 1963–1964 рр. особливу увагу приділяли вирощуванню м'ясних курчат, як важливого резерву для збільшенні виробництва м'яса птиці. Для організації маточного стада м'ясо-яєчних порід у новоорганізованих радгоспах з вирощу-

вання м'ясних курчат в одному з наказів Республіканського спеціалізованого тресту птахофабрик і птахорадгоспів (№88 від 5 серпня 1963 р.) зазначалось: «Директору Іванківської птахофабрики, Харківської області тов. Садову: за погодженням з Українським науково-дослідним інститутом птахівництва – починаючи з серпня місяця цього року одержувати з дослідного господарства «Бірки» всю наявну кількість племінних курячих яєць. Організувати інкубацію одержаних яєць та підрощування молодняку на птахофабриці з тим, щоб видавати його радгоспам повними партіями. Видачу радгоспам підрощеного молодняку проводити по собівартості, для чого скласти відповідну калькуляцію з урахуванням вартості яєць, інкубації та підрощування курчат до 20-денного – місячного віку.» [388, арк.112]. Тут слід указати, що у 1963 р. старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту птахівництва Н. В. Сулим проводив дослідження щодо економічної ефективності вирощування бройлерів різними способами, а саме: на глибокій підстилці, у клітках та комбіновано (з добового до 35-добового віку у клітках, а потім – на глибокій підстилці [679, арк. 70–75]. Учений вважав, що всі три способи можна рекомендувати для виробничої перевірки, однак підкреслив, що самим простим і ефективним способом є вирощування бройлерів на глибокій і довго незмінній підстилці. Для впровадження кліткового способу вирощування курчат необхідно було розробити конструкцію механізованих кліток, що дозволило б підвищити продуктивність праці до рівня, досягнутого при вирощуванні на глибокій підстилці.

Укрптахотрест опікувався також підготовкою кадрів для птахівництва. Так, наказом №176 від 15 жовтня 1963 р. передбачено «Організувати і провести двотижневі курси завідуючих цехами і майстрів по вирощуванню молодняка та утримання і годівлі маточного стада качок та індиків:

а) при птахорадгоспі «Яготинський», Київської області по качках з контингентом слухачів – 30 чоловік;

б) при «Старинській» птахофабриці, Київської області по індіках з контингентом слухачів – 25 чоловік.» [399, арк. 19]. Цікаво, що учбовим планом передбачались такі теми (у документі вони вказані як дисципліни): «Переробка та підготовка кормів», «Машини по переробці кормів», Способи утримання молодняка птиці», «Комплектування маточного стада», «Інкубація яєць птиці», «Облік в птахівництві», «Нова технологія в птахівництві» та інші. [399, арк. 23]. При цьому майже на кожну тему були виділені як теоретичні заняття, так і практичні.

Співробітники Укрптахотресту брали участь в організації будівництва нових птахогосподарств. Так, наказом №50 від 25 лютого 1964 р. для участі у технічній раді щодо проектування качиних та індичих птахорадгоспів, було

відряджено до Москви заступника директора Укрптахотресту Ф. Сойнікова [530, арк. 74]. Про будівництво птахофабрик в Луганській, Одеській та Львівській областях свідчить наказ №80 від 26 березня 1964 р., відповідно до котрого було відряджено головних спеціалістів Укрптахотресту [397, арк. 116].

Аналізуючи стан розвитку птахівництва перед переведенням галузі на промислову основу, слід відмітити, що основна увага уряду УРСР була спрямована на розвиток галузі у спеціалізованих птахогосподарствах. Стосовно ж розміру присадибних ділянок запровадили певні обмеження. Так, з метою виконання наказу по Міністерству виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №870 від 12-го жовтня 1963 р. наказом по Укрптахотресту за №191 від 23 жовтня 1963 р. передбачалось: «Директорам птахорадгоспів, птахофабрик прийняти до неухильного керівництва і виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 7 жовтня 1963 р. № 1132 «Про присадибне користування робітників, службовців та інших не членів колгоспів, що проживають у сільській місцевості Української РСР»:

а) обмежити присадибні ділянки робітників і службовців радгоспів та птахофабрик, що проживають у сільській місцевості до 0,25 гектара, а на землях, що зрошуються – до 0,13 гектара на сім'ю, включаючи площу, зайняту будівлями, плодовими та іншими насадженнями; у приміських радгоспах та птахофабриках відповідно 0,20 га і 0,10 га...» [400, арк. 45]. А от у громадян, що проживали у сільській місцевості і не займались, так званою «суспільно-корисною працею», було наказано повністю вилучити присадибні ділянки, крім забудованих місць, що було зразком перегину і навіть волонтаризму.

На початку 1964 р. (до 20 січня) співробітниками Укрптахотресту було підготовлено і подано Головній інспекції по радгоспам пропозиції до проекту основних напрямів розвитку птахогосподарств на 1966–1970 рр. відповідно до наказу Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР від 10 грудня 1963 р. за №1057 «Про порядок і строки розробки проекту п'ятирічного плану розвитку народного господарства колгоспами, радгоспами та іншими підвідомчими підприємствами Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР на 1966–1970 роки» [390, арк. 14–15].

Слід також відмітити, що у досліджуваний період у деяких птахогосподарствах УРСР використовували птицю, завезену з-за кордону. Про це свідчить наказ по Укрптахотресту за №87-а від 4 квітня 1964 р., у котрому зазначено: «Для організації прийомки імпортованих курчат командувати в радгосп «Іванківський», Київської області ветлікаря тов. Пилипчука Р.І.» [398, арк. 126].

Незважаючи на багатогранну організаційну діяльність Птахотресту цю структуру було реорганізовано відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС «Про організацію виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі» від 3 вересня 1964 року [447, с. 513].

Науково-організаційне спрямування розвитку птахівництва в Україні, як і в інших союзних республіках, здійснювалось через Всесоюзний науково-дослідний інститут птахівництва. Напрями діяльності усіх птахівничих господарств регламентувались відповідно до вимог і рішень Пленумів, з'їздів ЦК КПРС, планів розвитку народного господарства. Так, на початку 60-х увага вчених була прикута до проблем виробництва продукції птахівництва, щоб досягти тих показників в одержанні м'яса птиці і яєць, які задекларовані в семирічному плані розвитку народного господарства СРСР.

У цей час директор Всесоюзного науково-дослідного інституту птахівництва, кандидат сільськогосподарських наук І. К. Савельєв [612, с. 2–3.] надав птахівникам СРСР вказівки, яким чином має бути спрямована науково-організаційна робота в галузі. Його аналіз стану розвитку птахівництва на той час свідчить, що для виконання плану на семирічку необхідно забезпечити щорічний приріст виробництва продукції птахівництва у господарствах усіх категорій на 25 %, у тому числі у колгоспах і радгоспах – на 40%.

Насамперед для цього потрібно прискорити темпи збільшення поголів'я дорослої птиці і підвищення її продуктивності, здійснити заходи щодо ефективного вирощування молодняку на м'ясо та на племінні цілі. Звичайно, щоб це все здійснити, необхідно корінним чином перебудувати птахівництво, передусім, по принципу послідовної інтенсифікації і комплексної механізації трудомістких процесів.

Основу ж інтенсифікації мали скласти спеціалізація і кооперація птахівничих господарств, а також здійснення заходів щодо підвищення ефективності використання кормів. Надалі наведено конкретні вказівки, яким чином має здійснюватись спеціалізація птахівничих господарств. На цих вказівках слід зупинитись детальніше, оскільки вони є важливими в розвитку птахівництва в Україні. Так, першочергово вчений вказує на необхідність організації державних племінних заводів, що повинні створювати нові та удосконалювати існуючі породи птиці, виводити спеціалізовані лінії птиці для виробництва яєць і м'яса птиці, визначати кращу їхню поєднаність, створювати гібридну птицю і виробляти таку кількість племінної продукції, яка б забезпечила господарства-репродуктори. А для цього кількість племінних заводів у конкретній союзній республіці мало бути сформовано відповідно до потреб господарств-репродукторів. З цього випливає наступна необхідність, а саме: створення господарств-репродукторів, основним завданням яких має бути цілорічне вироб-

ництво племінних яєць або молодняку для повного забезпечення промислових господарств (ферм). Тут учений надав рекомендації щодо особливостей племінної роботи у господарствах репродукторах: «У цих господарствах не потрібно проводити індивідуальний облік несучості, гніздове парування та інші елементи поглибленої племінної роботи...» [612, с. 2–3.]. Третім пунктом організації птахівничих господарств передбачено створення ферм промислового типу, які б виробляли переважно харчові яйця. Виробництво ж м'яса у таких господарствах мало бути додатковим, а не основним продуктом. Утримувати курей у таких господарствах вчений рекомендує як у клітках, так і на підлозі. При утриманні курей на підлозі краще всього використовувати широкогабаритні пташники на 10-12 тисяч голів одноразової посадки птиці, де все механізовано та автоматизовано. А на промисловій птахофермі варто утримувати від 10–12 тисяч до 200–300 тисяч голів курей-несучок. При цьому, якщо у господарстві утримували 50 тисяч курей-несучок і більше, то воно мало перетворитись на спеціалізоване птахівниче господарство. Адже у великих спеціалізованих господарствах може бути свій інкубаторій і батьківське стадо птиці. А от у господарствах, де птиці менше 50 тисяч учені вважали недоцільним мати маточне стадо курей, інкубаторій, забійні цехи та вести селекційно-племінну роботу. Четвертим пунктом вказівок стало «Створення спеціалізованих птахоферм, що виробляють лише м'ясо; яйця на таких фермах виробляються не повинні, за винятком тих випадків, коли за деякими обставинами необхідно буде створити маточні стада. Ці господарства мають бути чотирьох типів: а) з вирощування м'ясних курчат (бройлерів); б) з вирощування на м'ясо індиченят; в) з вирощування на м'ясо каченят; г) з вирощування на м'ясо гусенят» [612, с. 3]. Підкреслено, що організаційні форми усіх господарств можуть бути різними, проте вони повинні характеризуватись наявністю лише одного цеху – це вирощування молодняку на м'ясо та мати допоміжну кількість будівель. І останнім у рекомендаціях стала «Організація великих промислових інкубаторіїв, постачаючих добових курчат, індиченят, каченят та гусенят» [612, с. 3]. Засуджується те, що не в усіх господарствах ліквідовано сезонність виробництва яєць та курячого, індичого, качиного і гусячого м'яса. Вчений наголосив: «Використання наукових досягнень і передового досвіду дозволяє вже в теперішній час так організувати технологічний процес у спеціалізованих птахівничих господарствах, щоб рівномірно упродовж усього року виробляти будь-який вид продуктів птахівництва» [612, с. 3]. Узагальнюючи вказівки він відмітив, що саме потрібно впроваджувати у практику, і які проблеми мають розв'язувати науковці. Так, у практику виробництва слід упроваджувати рівномірне цілорічне вирощування курчат, щоб забезпечити 2–3-разове комплектування маточного стада; компле-

ктувати промислове стадо несучок лише молодою птицею; багатократно або двократно комплектувати маточне поголів'я качок, щоб цілий рік одержувати яйця та вирощувати каченят на м'ясо; цілорічно вирощувати каченят на м'ясо інтенсивними методами (до 50-добового віку); схрещувати китайських гусаків з більш важкими порода або місцевими гусками; інтенсивне вирощування гусенят на м'ясо (до 65–70-добового віку) упродовж цілого року; цілорічно вирощувати м'ясних курчат (бройлерів) на основі використання найбільш ефективних схрещувань курей таких порід як загорська і кучинська та зарубіжних – корніш, плімутрок білий, суссекс, нью-гемпшир та ін.; інтенсивно цілорічно вирощувати індиченят на м'ясо. При цьому, директор ВНДІП ще раз підкреслив, що забезпечити швидкі темпи збільшення виробництва яєць і м'яса птиці можна лише у тому випадку, якщо розвиток птахівництва буде опиратись на науково обґрунтовану технологію і, звичайно, передовий досвід. І далі ми бачимо, в яких напрямках керівний у СРСР науково-дослідний заклад з птахівництва спрямовує наукову роботу усіх учених. Отже, І. К. Савельєв конкретизував напрями наукових розробок: «у племінній справі необхідно розробити прийоми виведення і одержання високопродуктивних міжлінійних помісей; у годівлі птиці розробити раціони, які б забезпечували високу оплату корму; в інкубації розробити технології інкубування яєць, що забезпечують вивід молодняка з високою життєздатністю; фізіологам слід розробити фізіологічно обґрунтовані норми утримання птиці всіх видів; біологи повинні працювати над перебудовою організму птиці від сезонного відтворення потомства до цілорічного; стосовно організації птахівництва – розробити системи його ведення на основі спеціалізації і кооперації. Він наголосив: «Над усіма переліченими проблемами працює колектив Всесоюзного науково-дослідного інституту птахівництва. Однак цього, звичайно, недостатньо. Необхідно, щоб й інші наукові установи і дослідні станції розробляли ці питання, пристосовуючи до даних природно-економічних умов» [612, с. 3].

Таким чином, подальший аналіз наукових здобутків українських учених свідчить про неухильне виконання намічених спрямувань досліджень у птахівництві.

І тут також слід відмітити, що влада Радянського Союзу на ті часи прагнула роботу великих спеціалізованих птахівничих господарств відбудовувати із врахуванням зарубіжного досвіду. М. С. Хрущов у своїй Записці до Президіума ЦК КПРС «Про деякі питання, пов'язані із здійсненням курсу партії на інтенсифікацію сільського господарства» (13 квітня 1964 р.) відмітив, що США на кілограм приросту живої маси бройлерів витрачають 2,02 кг кормів, а в радгоспі «Красний» Кримської області, де налагоджене виробництво м'ясних курчат – 3,5 кг. Він вказав: «... Нам потрібно перенести у своє господарство все прогрес-

сивне, що створено в капіталістичних країнах. У цьому немає нічого поганого. Це тільки послужить справі кращої організації виробництва» [562, с. 2].]. Отже, перевагу надавали здобуткам за кордоном, котрі прагнули якнайшвидше впровадити у господарствах СРСР.

У 1959 р. у видавництві іноземної літератури (Москва) вийшла книга Леонарда Робінсона «Современное птицеводство Англии» («Сучасне птахівництво Англії») за редакцією доктора сільськогосподарських наук, професора М.П. Третьякова і кандидата сільськогосподарських наук В. М. Крилова в перекладі Румянцевой. Однак слід зауважити, що в оригіналі книга технічного радника Птахівничої асоціації Великобританії Л. Робінсона мала назву «Modern Poultry Husbandry», тобто у перекладі – це «Вітчизняне сучасне птахівництво». Видана вона була у Лондоні у 1957 році. До того ж, це видання в Англії вже було 4-м, значно доповненим і переробленим.

Наскільки утопічним був лозунг М. С. Хрущова щоб «наздогнати і перегнати Америку» свідчать дані Л. Робінсона, стосовно розвитку птахівництва в Англії. Так, він наводить такі цифри: «У 1955 році споживання яєць на душу населення у США склало 400 штук, а поголів'я несучок – близько 325 млн. Споживання м'яса птиці на душу населення у США було близько 12,6 кг, тоді як в Англії у 1954 р. воно дорівнювало лише 2,3 кг, включаючи імпортовану птицю». Далі Л. Робінсон об'єктивно оцінює розвиток птахівництва: «Якщо Англія намітить собі мету досягти або хоч би наблизитись до американського рівня споживання яєць і м'яса птиці на душу населення, вона повинна буде створити настільки розвинене птахівництво, щоб можна було щоденно одержувати одне свіжознесене яйце на душу населення. Для цього буде необхідно утримувати на фермах і в спеціальних господарствах близько 100 млн голів курей-несучок і щорічно постачати на ринок близько 400 млн бітої птиці». І далі автор робить висновок: «За існуючих умов неможливо досягти такого високого рівня виробництва...» [587, с. 23].

Тоді як Третьяков у передмові до російського видання наголошує: «...для нас представляє інтерес ознайомлення зі станом птахівництва за кордоном, і в першу чергу в тих країнах, де воно розвинуто найбільш інтенсивно, зокрема у США та Англії» [587 с. 5]

Х. Темпертон у передмові до четвертого англійського видання книги «Modern Poultry Husbandry» зазначає: «У жодній іншій галузі тваринництва фермери не проявляли такої великої і постійної зацікавленості до наукових досягнень, але ця галузь науки так швидко рухається вперед, що важко йти в ногу з новітніми відкриттями, і минає занадто багато часу до того, як результати їх починають застосовувати на практиці» [587 с. 11].

У 1961 році в Москві видана книга «Птицеводство Канады», написана у співавторстві з українським вченим Миколою Васильовичем Дахновським [42].

Влітку 1961 р. український вчений П. Ю. Божко мав можливість у складі делегації від СРСР ознайомитись з розвитком птахівництва у Німецькій Демократичній республіці (НДР). Делегація відвідала народні садиби, кооперативи, 3 науково-дослідні інститути, кафедру дрібного тваринництва Лейпцігського університету, школу підготовки майстрів з птахівництва у Мербітці і сільськогосподарську виставку. П.Ю. Божко відмітив: «...птахівництву в НДР приділяють значну увагу. Середня несучість курей несучок становила у 1960 році 135 яєць. У народних садибах і кооперативах птахівництво розвивається як спеціалізована, високотоварна і прибуткова галузь. Птахівники НДР застосовують ряд прогресивних методів і прийомів у роботі [44, с. 34]. Український учений підкреслив, що значну допомогу їм надають наукові установи республіки. Оскільки українські вчені у подальшій своїй, передусім селекційно-племінній роботі, використовували птицю, завезену з Німеччини, то доречно висвітлити стан племінної бази та організації племінної справи на той час у цій країні, як це описує П.Є. Божко: «У проведенні племінної роботи активну участь приймають кооперативи. У ряді кооперативів створені спеціалізовані племінні ферми, де застосовують заводські методи племінної роботи – перевірка півнів по потомству, розведення по лініях, заводський племінний облік. Кооператив «Вільдейхайн (округ Алленбург) має 5 тис. племінних курей породи білий леггорн, білий плімутрок і суссекс, а також 900 пекінських качок. Тут інкубаторій на 100 тисяч яйцемісць... Племінні інспекції ведуть племінні книги курей і качок, а восени організовують виставки-аукціони для широкої реалізації племінної птиці. У господарствах зони діяльності науково-дослідних інститутів систематично вивчаються і племінні якості курей» [44, с. 34–35].

Виробництво продукції птахівництва в УРСР на початку 60-х рр. минулого століття зосереджувалося як у господарствах громадського сектору, так і у господарствах населення. Якщо в 1961 р. у державних підприємствах УРСР було вироблено 15% від загальної кількості яєць, то в 1964 р. цей показник збільшився до 17% [409, с. 297]. Згідно зі статистичними даними, решту яєць виробляли у підсобних господарствах сільського населення. У зв'язку із стрімким ростом міського населення в УРСР і СРСР у другій половині ХХ ст., виникла нагальна проблема забезпечення мешканців міст продуктами харчування. Як зазначалося в наших публікаціях, їх відсоток у 1952 р. становив 39, а станом на 1 січня 1963 р. збільшився до 50% [352]. У зв'язку з цим у січні 1963 р. затверджено постанову ЦК КПКР і Ради Міністрів СРСР «Про збільшення виробництва яєць та м'яса птиці в приміських зонах великих міст і промислових центрів» [449, с. 519–520], що передувала прийнятій у 1964 р. постанові ЦК КПКР і Ради

Міністрів СРСР «Про організацію виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі». Відповідно до їх рішень, Ради Міністрів союзних республік і Держбуд СРСР зобов'язувалися забезпечити введення в експлуатацію птахофабрик і птахівничих радгоспів з річною потужністю підприємств на 20-40 млн яєць або на 1–2 млн бройлерів упродовж півтора-двох років, а більш потужних птахофабрик – протягом двох-трьох років від початку будівництва. Задекларовано рішення щодо організації Управління птахівничої промисловості СРСР (Птахопром СРСР) для керівництва спеціалізованими птахівницькими господарствами, а в союзних республіках – республіканських управлінь птахівничої промисловості або птахівницьких трестів [447, с. 512–517]. Птахопром СРСР, управління птахівничої промисловості та птахівницькі трести союзних республік виконували наступні функції: виробництво яєць і м'яса птиці на промисловій основі, виконання планів продажу державі цих продуктів птахівницькими підприємствами; організація селекції, гібридизації птиці, племінної справи на птахофабриках і в мережі спеціалізованих господарств, забезпечення птахівничих ферм колгоспів і радгоспів високопродуктивною племінною і гібридною птицею; розробка рецептів комбікормів, контроль за організацією виробництва і якістю комбікормів для птиці та забезпечення ефективного їх використання; впровадження прогресивних методів організації промислового птахівництва і сучасної технології інкубації яєць, технології утримання птиці та догляду за нею, а також технології переробки птиці; пошук найбільш раціональних форм організації та нормування праці, широке впровадження механізації виробничих процесів; підбір і розстановка керівних кадрів і фахівців, підготовка фахівців з птахівництва, а також підвищення кваліфікації працівників птахівництва; затвердження в установленому порядку структури і типових штатів птахофабрик, птахорадгоспів, племінних господарств, інкубаторно-птахівничих станцій та інших підприємств і організацій [447, с. 513–514).

За результатами нашого дослідження, в УРСР промислове птахівництво розвивалося водночас із розвитком усього народного господарства. Як засвідчують статистичні дані, валова продукція промисловості в 1971 р. порівняно з 1965 р. збільшилася у 1,6 раза, а сільського господарства – у 1,2 раза [415, с. 21]. Вже у 1971 р. у порівнянні з 1965 р. капітальні вкладення державних і кооперативних підприємств збільшилися на 146%, валовий суспільний продукт – на 148%, національний дохід – на 146%, середня заробітна плата робітників і службовців – на 126%, оплата праці колгоспників – на 142% [415 с. 23]. Збільшилося виробництво продукції і в розрахунку на душу населення. Так, у 1965 р. вироблено 153 яйця, а у 1970 р. – 195 на душу населення, відповідно м'яса всіх видів 49 і 60 кг [415, с. 29].

Однак, незважаючи на всі досягнення, все ж слід відмітити, що наприкінці 60-х років темпи виробництва сільськогосподарської продукції починали падати і країна все більше втягувалась в імпорт продовольства, оплачуваний вивозом на світові ринки природного палива та інших невідновлюваних ресурсів. Селянство убожіло, а села спустошувались. Необхідно було вжити заходи, щоб подолати кризову ситуацію в сільському господарстві. Тому у 1968 р. (від 2 жовтня) було прийнято Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого поліпшення науково-дослідних робіт в галузі сільського господарства». Зокрема у постанові зазначено: «Визнати за необхідне, щоб науково-дослідні установи по сільському господарству і вищі навчальні заклади при розробці теоретичних проблем і практичних питань в галузі сільського, водного та лісового господарства в повній мірі використали досягнення світової і вітчизняної науки, підвищили рівень і темпи наукових досліджень і забезпечили якнайшвидше впровадження досягнень науки і передової практики в виробництво. Вважати доцільним, щоб вчені і наукові колективи Академії наук СРСР, академій наук союзних республік і вищих навчальних закладів взяли активну участь у проведенні спільно з Всесоюзної академією сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна комплексних теоретичних досліджень по провідних напрямках природничих наук, які розкривають закономірності природних явищ, що сприяють розвитку і підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва». «З метою підвищення рівня теоретичних досліджень по сільському господарству визнати доцільним зосередити у веденні Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна всесоюзні науково-дослідні інститути по основних галузях сільськогосподарської науки» [520, с. 149].

Згодом було прийнято рішення про створення регіональних відділень ВАСГНІЛ. Так, відповідно до постанови РМ УРСР від 5 січня 1970 р. № 1 на виконання постанови РМ СРСР № 943 від 12 січня 1969 р. було організовано Південне відділення ВАСГНІЛ, що зобов'язало Міністерство сільського господарства СРСР передати в безпосереднє підпорядкування 19 науково-дослідних інститутів [494, с. 5].

В УРСР у 70-х роках посилилась тенденція щодо зростання міського населення: у 1971 р. воно становило 56% від загальної кількості населення [415, с. 7]. Виникла необхідність у забезпеченні міського населення продуктами харчування, у зв'язку з цим, було прийнято рішення щодо прискорення організації виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі Організаційною формою інтенсивного промислового птахівництва стали великі птахофабрики, а також спеціалізовані ферми колгоспів і радгоспів. Однією з найбільших птахофабрик не лише в УРСР, а й СРСР, що спеціалізувалася на виробництві курячих харчових яєць, стала птахофабрика «Южная» Кримської області, організована в 1965

р. на базі радгоспу-комбінату «Южний». Останній утворено в 1960 р. на основі об'єднання трьох багатогалузевих господарств. У радгоспі-комбінаті «Южний» окрім птиці утримували велику рогату худобу, свиней, овець, займалися виробництвом зерна, садівництвом, виноградарством, тютюнництвом, вирощуванням ефіроолійних культур [741, с. 7–9]. Імена пташниць цього господарства О. Гетьман, В. Козіна, М. Стоколос, М. Сидельникова та інших, вони обслуговували багатотисячне поголів'я несучок у кліткових батареях, забезпечували високу збереженість поголів'я та продуктивність, тож стали відомими далеко за межами УРСР [113, с. 2–4). Керівництво птахофабрикою здійснював директор Г. Хачирашвілі, ґрунтуючись на посиленні ролі економічних методів управління, поліпшенні планування, розширенні господарської самостійності та ініціативи колективів підприємств, підвищенні їх матеріальної зацікавленості [742, с. 4–9].

В УРСР досліджуваного періоду інтенсивно розвивалося яєчне птахівництво. За п'ять років після офіційного переведення галузі на промислову основу в республіці було побудовано 17 птахофабрик яєчного напрямку продуктивності. Поголів'я курей-несучок з 1966 по 1972 рр. у колгоспах, радгоспах та інших державних підприємствах УРСР зросло в 1,7 раза, що забезпечило збільшення виробництва яєць птиці у 3,6 раза [414, с. 257].

Слід зазначити, що серед союзних республік СРСР найбільших успіхів щодо розвитку м'ясного птахівництва у досліджуваний період досягла саме УРСР. Цьому сприяло введення в експлуатацію п'яти птахофабрик м'ясного напрямку продуктивності в системі Головптахопрому УРСР [249, с. 13]. У результаті використання їх потужностей та залучення інших резервів м'ясного птахівництва виробництво м'яса птиці з 1964 по 1971 рр. збільшилось у 1,9 раза [410, с. 312; 415, с. 265]. Вже в цей період стало очевидним, що значні резерви збільшення виробництва м'яса птиці полягали саме у бройлерному виробництві. З метою його розвитку, ще в 1962 рр. у радгоспі «Красний» (Кримська обл.) введено в експлуатацію першу в УРСР і у СРСР, експериментальну бройлерну фабрику з виробництва м'яса птиці на промисловій основі [348, с. 12]. Птахівниче господарство перебудовувалося з виробництва яєць на утримання птиці м'ясного напрямку продуктивності. У Кримській області також вперше в УРСР створено комплекс вузькоспеціалізованих господарств, що працювали за планом єдиного технологічного процесу на основі виробничого кооперування [511, с. 2–3].

Науково-організаційне забезпечення розвитку м'ясного птахівництва в УРСР здійснювали вчені Української дослідної станції птахівництва, її в 1959 р. за наказом Української академії сільськогосподарських наук реорганізовано на

Український науково-дослідний інститут птахівництва, йому одночасно передано на баланс радгосп «Красний» Кримської області для розширення експериментальної бази [404, арк. 84].

Учені Кримського відділення Українського науково-дослідного інституту птахівництва разом із колективом спеціалістів радгоспу «Красний» вперше у Радянському Союзі відпрацювали технологію вирощування курчат-бройлерів, за нею в подальшому працювали майже всі птахофабрики в СРСР. По мірі її освоєння у господарстві збільшувалося виробництво м'яса бройлерів, а також поліпшувалися показники фінансової діяльності. Так, з 1967 по 1969 рр. виробництво м'яса у радгоспі «Красний» збільшилось на 29,3%, а рентабельність виробництва у 5,8 раза [348, с. 12].

За ініціативою та безпосередньої участі співробітників Українського науково-дослідного інституту птахівництва і спеціалістів радгоспу «Красний» у колгоспі «Прогрес» Павлоградського району Дніпропетровської області у 1968 р. організовано вирощування бройлерів на промисловій основі, а в 1969 р. прийнято рішення щодо поширення бройлерного виробництва у господарствах Кримської області [647, с. 14]. При цьому вони надавали практичну допомогу колгоспним і радгоспним фермам щодо постачання гібридних яєць від високопродуктивних м'ясних ліній курей, розробляли рецепти комбікормів для бройлерів, видавали науково-практичні рекомендації з технології виробництва м'яса бройлерів, підготовки кадрів птахівників. Так, у 1970 р. на базі радгоспу «Красний» проведено семінари для зоотехніків колгоспів і інкубаторно-птахівничих станцій Кримської області, де більше 30 представників із 6 колгоспів пройшли 20-денне стажування [348, с. 13].

Успішний розвиток птахівництва в УРСР після його переведення на промислову основу, позитивно вплинув і на соціально-економічний стан населення. Так, приміром, в республіці на той час м'ясо для громадського харчування і реалізації робітникам і службовцям радгоспів відпускалося за лімітами із державних ресурсів, які надходили у розпорядження областей для постачання населенню. У 1969 р. планова собівартість м'яса птиці (курятини) в системі Міністерства радгоспів УРСР була нижчою за її роздрібну ціну на 11,3%. Реалізовували її для громадського харчування та продажу робітникам і службовцям радгоспів за плановою собівартістю [248, арк. 72]. Це свідчило про високу економічну ефективність виробництва курятини у радгоспах. Однак, як засвідчили архівні документи, м'ясо, яке використовували у радгоспах для громадського харчування та продажу, за своєю якістю було значно гіршим від того, що здавали державі, це пояснюється тим, що в радгоспах реалізували значну частину м'яса від вимушеного забою тварин [248, арк. 73].

Та все ж необхідно відмітити, що соціальне положення селянства було набагато складнішим порівняно з робітниками промисловості. Про це свідчать дані щодо структури доходів і витрат сімей колгоспників і робітників промисловості [423, с. 418–419]. Аналіз наведених даних у *додатках Ж і И* свідчить, що основний дохід у робітників – це заробітна плата. У селян же заробітна плата становила від 5,8 % (у 1940 р.) до 19,1% (у 1985 р.). Сукупний дохід також складався з доходу від колгоспу. Однак разом ці статті надходжень у сім'ю були меншими за заробітну плату робітників, зокрема у 1940 р. на 25,8%, а у 1985 р. – на 8,8%. Щоб вийти на рівень заробітної плати робітників, селяни повинні були одержувати дохід від особистого підсобного господарства. А для його ведення потрібно затрачати час. Особливо догляд за тваринами вимагає постійної зайнятості за відсутності будь-яких вихідних днів, оскільки свиней, кіз, птицю й іншу живність потрібно щоденно годувати. І у селян майже не залишається вільного часу для витрат на соціально-культурні послуги та потреби, що у середньому за досліджувані роки в їх сім'ях у 1,7 раза менші, ніж у робітників промисловості.

Так само заробітна плата колгоспників була меншою і порівняно з працівниками радгоспу (*додаток К*) [424, с. 285, 303]. Однак умови праці у колгоспах були гіршими. Нижчим, передусім, був рівень механізації виробничих процесів.

На цьому ми акцентували увагу, оскільки виробництво яєць і м'яса птиці у колгоспах в УРСР завжди мало велике значення. І заслуга в успіхах колгоспного виробництва належить селянству.

Порівняльний аналіз собівартості виробництва яєць у колгоспах і радгоспах свідчить, що даний показник був вищим у колгоспах (*додаток Л*) [424, с. 290, 308; 426 с. 529, 530–531].

В Українському науково-дослідному інституті тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» під керівництвом завідувача відділу економіки і організації тваринництва Ф. Д. Познокіріна провели дослідження і вивчили економічну ефективність галузей тваринництва у колгоспах півдня УРСР. При цьому виявилось, що у 1956 р. із восьми досліджуваних колгоспів, птахівництво було рентабельним лише в одному, а в інших – збитковим [694, арк. 167, 181].

Нами з'ясовано, що для виробництва м'яса птиці в УРСР використовували резерви качківництва, гусівництва та індиківництва. Так, кількість проінкубованих яєць качок, гусей та індиків, зокрема у період з 1955 по 1959 р., поступово зростала (*Додаток М*). Як важливий резерв промислового виробництва м'яса птиці в республіці розглядали качківництво. Швидкому розвитку цієї галузі в УРСР сприяла популяризація досвіду Яготинської птахофабрики (Київ-

ська обл.), де вперше опанували технологію вирощування каченят на м'ясо без використання водойм. Ця птахофабрика стала школою передового досвіду щодо впровадження промислового качківництва [249, с. 13]. У 1965 р. спеціалістами Південноукраїнської державної зональної машинобудівельна станції (м. Херсон) вперше було виготовлено і випробувано у птахорадгоспі «Яготинський» механізовану кліткову батарею для вирощування каченят до 10-добового віку. До цього каченят вирощували у кліткових батареях, призначених для вирощування курчат [568, с. 27–29].

Загалом зазначені заходи сприяли збільшенню виробництва м'яса птиці, мобілізували такий резерв м'ясного птахівництва, як качківництво. І, якщо у системі господарств Головптахопрому УРСР у 1964 р. питома вага виробництва качиного м'яса від загального виробництва м'яса птиці становила 25%, то в 1969 р. цей показник збільшився до 41% [249, с. 13].

Важливу роль у розвитку промислового птахівництва, як і усього СРСР, відіграв XIII Всесвітній Конгрес з птахівництва, що відбувся у Києві 15 серпня 1966 р. [737, с. 10–11]. Його проведення сприяло встановленню дружніх зв'язків між птахівниками країн світу, зміцненню ділових контактів і поліпшенню процесу обміну науковою інформацією.

Нами встановлено, що в досліджуваній період відбувалося зростання концентрації виробництва з поглибленою спеціалізацією, що поліпшувало організацію технологічного процесу, праці, дозволяло краще використовувати корми, а це в цілому забезпечувало збільшення виробництва продукції птахівництва та зниження її собівартості. Так, станом на 1 січня 1970 р. в УРСР на виробництві яєць і м'яса птиці спеціалізувались 820 господарств, у тому числі на виробництві яєць 745, м'яса – 75 [191, арк. 10].

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 липня 1970 р. прийнято рішення щодо збільшення виробництва повноцінних і дешевих кормів для тваринництва за рахунок нарощування виробництва зерна фуражних культур та підвищення врожайності культур, а також розширення посівних площ кукурудзи, зернобобових, сої й інших культур у тих районах, де вони дають високі врожаї [462, с. 530–531]. Ця постанова була важливою і для розвитку промислового птахівництва в УРСР, оскільки забезпечення повнораціонними комбікормами птиці у промислових господарствах набуло значення ключового ланцюга в технології виробництва яєць і м'яса.

Виникла необхідність у введенні в експлуатацію нових птахофабрик та інших державних птахівничих господарств, запровадженні передових технологій для інтенсифікації галузі птахівництва. У зв'язку з цим у 1971 р. прийнято постанову: «Про заходи подальшого збільшення виробництва яєць і м'яса птиці

на промисловій основі» [460, с. 517–519). Відповідно до її рішень вимагалось використовувати полегшені збірні й інші сучасні конструкції промислового птахівництва для будівництва пташників. Одним із важливих пунктів постанови є зобов'язання Ради Міністрів союзних республік встановлювати щорічні завдання щодо виводу молодняку птиці на державних і міжколгоспних інкубаторно-птахівничих станціях, птахофабриках і птахорадгоспах з метою повного забезпечення колгоспів, радгоспів та населення молодняком для вирощування. Передбачалося, передусім, створити сприятливі умови для подальшого прискореного будівництва нових пташників, застосування повнораціонних комбікормів для годівлі птиці, що дозволяло застосовувати комплексну механізацію та зменшити затрати праці на виробництво яєць і м'яса птиці. Усі ці організаційні заходи спрямовувалися на збільшення виробництва продуктів птахівництва з метою забезпечення населення дієтичними продуктами харчування.

Періодично з'являлись урядові документи щодо проведення наукових досліджень і розвитку сільськогосподарської науки. Та всі вони були спрямовані на якнайшвидше впровадження наукових досягнень у виробництво.

Так, Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальший розвиток наукових досліджень у тваринництві і кормовиробництві, підвищенні їх ефективності і про заходи, що забезпечують широке впровадження досягнень науки і передового досвіду у виробництво», прийняту у 1971 р., передбачалось створити науково-виробничі об'єднання і селекційно-генетичні центри. Для їх організації було виділено капітальні вкладення на основі розрахунків вартості проведення відповідних заходів [581, арк. 93–95].

У цей період існували проблеми щодо проведення наукових досліджень у тваринництві загалом та кормовиробництві через відсутність оснащених необхідним обладнанням лабораторій, науково-виробничих, експериментальних баз. Чимало недоліків було щодо впровадження у виробництво закінчених наукових розробок. Необхідно було розширити фундаментальні дослідження з біології генетики і розведення тварин, розробити заходи з профілактики та лікування хвороб, поширених у тваринництві тощо.

У 1971 р. Державним комітетом Ради Міністрів СРСР по науці і техніці затверджено основні напрями наукових досліджень у тваринництві та кормовиробництві. При цьому передбачалось розвивати наукові дослідження, які сприяли б вирішенню проблеми забезпечення тваринництва білковими кормами. Передбачалось удосконалити на основі фізіологічних і біохімічних закономірностей обміну речовин у тварин систему їх повноцінної годівлі, яка б забезпечила підвищення продуктивності, зниження витрат кормів на одиницю продукції. Вимагалось розширити дослідження щодо застосування хімічних препара-

тів, кормових дріжджів і біостимуляторів та вивчити їх вплив на організм тварин [475, арк. 90–92].

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальший розвиток наукових досліджень у тваринництві і кормовиробництві, підвищенні їх ефективності і про міри, що забезпечують широке впровадження досягнень науки і передового досвіду у виробництво» було дозволено, як виняток, організувати Всесоюзний науково-дослідний інститут годівлі сільськогосподарських тварин [454. арк. 85]

З часом змінювалось ставлення до науковців у вищих навчальних закладах. Так, у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 серпня 1976 р. про міри щодо подальшого підвищення ефективності сільськогосподарської науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом зазначалось: «Міністерству сільського господарства СРСР розширити проведення наукових досліджень у підвідомчих вищих учбових закладах на базі існуючих лабораторій і кафедр, а також шляхом створення учбово-наукових центрів, забезпечити більш широке залучення до дослідницької роботи професорсько-викладацького складу вузів.» [458, с. 629].

У 1987 р. прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про удосконалення наукового забезпечення розвитку агропромислового комплексу держави», де підкреслено значення інтеграції науки з виробництвом та зростання ролі госпрозрахункових зв'язків на всіх рівнях [147, с. 5–8].

У 1990 р. на базі Південного відділення ВАСГНІЛ була заснована Українська академія аграрних наук [548].

Оскільки УРСР була частиною СРСР, то доцільним виявилось дослідити низку показників у порівнянні до СРСР і РРФСР.

Передусім, охарактеризуємо динаміку поголів'я птиці у господарствах усіх категорій (*додаток Н*) [424, с. 273; 425, с. 465; 426, с. 500]. Так, починаючи з 1941 р., поголів'я птиці в УРСР, як і СРСР загалом зростало до 1989 року. Станом на 1 січня 1991 р. даний показник був меншим порівняно з попереднім роком. Та на тлі загального збільшення кількості птиці в УРСР відносна її частка до поголів'я в СРСР зменшувалась – із 27,2% (у 1941 р.) до 20,5% (у 1991 р.). Приблизно половину усієї птиці утримували у господарствах РРФСР. В інших 13 республіках разом зосереджувалось поголів'я у межах однієї четвертої частини птиці у СРСР.

Проаналізовано виробництво яєць (*додаток П*) [424, с. 274; 425, с. 468; 426, с. 504]. Відповідно до загальної кількості, в УРСР їх виробляли в межах 26,8-19,9%. Більше половини одержаних яєць у СРСР припадало на господарства РРФСР. Отже, УРСР виробляла яєць майже стільки, скільки 13 республік

разом. Стосовно до РРФСР виробництво яєць в УРСР лише у 1940 році становило 49,7%, а в інші роки не перевищувало 40,0%.

Подібну тенденцію спостерігали і у виробництві м'яса тварин усіх видів, у тому числі й птиці (*додаток Р*) [424, с. 275; 425 с. 467; 426, с. 503]. В УРСР порівняно до РРФСР виробництво м'яса коливалось у межах 47,5–43,9%.

Зважаючи на те, що у 1940-му р. в УРСР відносна кількість птиці і вироблених яєць та м'яса усіх видів тварин порівняно до СРСР була найбільшою, а надалі зменшилась, слід навести дані щодо збитків, нанесених у Другій світовій війні: СРСР – 679 млрд крб., РСФСР – 255 млрд крб. – (37,6% по відношенню до СРСР), Українська РСР – 285 млрд крб. – 42,0%, тобто, на 11,8% більше порівняно з РРФСР [424, с. 57–58].

Отже, як свідчить статистика, найбільше постраждало в роки Другої світової війни народне господарство саме України.

Ще цікаво проаналізувати дані щодо постачання яєць і яєчних продуктів до загального фонду СРСР (*додаток С*) [426, с. 514]. Так, частка УРСР становила приблизно $\frac{1}{4}$ частину, за винятком 1990 р.

Значним внесок України був і щодо м'яса тварин (*додаток Т*) [426, с. 514]. Та по відношенню до РРФСР частка України досягала навіть 68,3%.

Таким чином, наведені дані свідчать, що основними виробниками яєць і м'яса тварин, а також постачальниками цих продуктів до загальносоюзного фонду були УРСР і РРФСР.

Загалом же виробництво продукції сільського господарства у досліджених співвідношеннях має таку ж закономірність (*додаток У*) [426, с. 459].

Отже, значний внесок УРСР є очевидним. Яким же чином розподілялись капіталовкладення у СРСР? Виявляється, що капіталовкладення в УРСР становили лише в межах 14%, тоді як у РРФСР – 65%, у середньому (*додаток Ф*) [424, с. 76].

Виявилось доцільним дослідити і природні умови розташування СРСР і республік (*додаток Х*) [426, с. 468]. Передусім, що стосується усіх сільськогосподарських угідь відповідних підприємств і господарств. Так, цих земель в УРСР у 13,5 рази менше порівняно з СРСР, та у 5,2 раза – з РРФСР.

Оскільки у загальносоюзний фонд Україна давала продукцію порівняно з РРФСР у значній кількості (наприклад, яєць і яєчних продуктів у середньому за 1980–1990 рр. – 36,1%), ми порівняли розподіл земельних угідь в УРСР по відношенню до РРФСР. Так, ріллі в УРСР було менше у 3,9, сінокосів – у 9,1 раза та пасовищ – у 12,5 рази. Отже, на багато менших земельних угіддях Україна виробляла і постачала у загальносоюзний фонд продукції птахівництва значну кількість, як мінімум третину порівняно з РРФСР.

Що ж стосується виробництва продукції птахівництва в УРСР у період 1950–1991 рр., зокрема яєць, то їх кількість поступово зростала до 1989 р., а надалі спостерігали зменшення цього показника, у 1990 р. він становив 16,3 млрд шт. [406 – 421]. І тут зауважмо, що у 2017 році за даними Держстату в Україні вироблено 15,5 млрд яєць і це без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та територій у Донецькій та Луганській областях.

У період незалежності України, коли відбулась руйнація створеної у СРСР командно-планової системи, галузь птахівництва перебудовувалась і птахівники вчилися працювати по-новому. І наразі птахівництво в Україні досягло значних успіхів і стало провідною галуззю тваринництва.

З нагоди 50-річчя промислового птахівництва у 2014 р. було проведено урочистий форум птахівників на Прикарпатті. Упродовж майже десятиліття птахівники України щороку у вересні проводили міжнародні конференції у м. Судак (АР Крим). У 2014 р., у зв'язку з анексією українського півострова Росією, організатори перенесли конференцію на Прикарпаття – у курортне місто Трускавець, де в готельному комплексі «Ріксос-Прикарпаття» були проведені всі запрограмовані заходи форуму. Х Міжнародну конференцію «Птахівництво-2014» її організатори (асоціація «Союз птахівників України» і ПП «Український центр розвитку птахівництва») присвятили 50-річчю промислового птахівництва. На цей форум, передусім, зібрались птахівники України, які тривалий час свого життя присвятили роботі у галузі птахівництва. Так, на форум приїхали генеральні директори кількох обласних об'єднань птахівників – О. Попко (ВО «Рівнептахопром») і С. Окаєвич (НВО «Вінницяптахопром»), колишні керівники ВО «Харківптахопром» А. Горбаньов та ВО «Львівптахопром» І. Заяць й інші. Відгукнувся на запрошення і зголосився прибути на свято й один із корифеїв галузі – А. Вербовиков. Більшості відомо, що у 80-х роках минулого століття він очолював ВНО «Укрптахопром». Адже на той час це була потужна структура, яка фактично координувала всю роботу галузі птахівництва, вирішуючи при цьому нагальні проблеми виробництва.

В ювілейному форумі прийняли участь провідні компанії-виробники та дистриб'ютори ветеринарних препаратів, кормів і кормових добавок, технологічного обладнання, керівники та спеціалісти птахопідприємств не лише з України, а й із-за кордону: Австрії, Бельгії, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Франції, Угорщини та ін.

У рамках конференції діяла виставка «Птахівництво-2014». Українським виробникам вітчизняна компанія ТОВ «ПО Техна» представила одну з найсучасніших розробок на ринку світового птахівництва – інноваційну технологію для

вирощування бройлерів «Robot», яка надає можливість збільшити поголів'я у пташнику та зменшити до мінімуму участь людини в більшості процесів вирощування. Обладнання «Robot» вже успішно застосовано на кількох великих птахопідприємствах України. На стенді компанії всім гостям форуму було надано можливість переглянути онлайн-трансляцію із справжнього пташника, де встановлено це інноваційне обладнання. Слід також зазначити, що нині на ринку обладнання для птахівництва в країнах Євросоюзу користується попитом високотехнологічна система «Балтика» українських виробників, що характеризується можливістю вільного вигулу птиці та виробництва екопродукції.

Щоб показати сучасний стан розвитку птахівництва в Україні, було проаналізовано підсумки роботи у 2016 році [352, с. 3–6]. Так, підсумкові дані Державної служби статистики України засвідчили, що у 2016 р. загалом зменшилось поголів'я птиці всіх видів. Так, станом на 1 січня 2017 р. чисельність птиці всіх видів у птахогосподарствах України всіх категорій становила 202447,4 тис. голів, що на 0,8% менше, порівняно з даними на 1 січня 2016 року. Як і декілька років поспіль, найбільше птиці було зосереджено у господарствах Київської (28110,7 тис. гол.), Вінницької (27661,2 тис. гол.), Черкаської (23950,0 тис. гол.) та Дніпропетровської (18573,2 тис. гол.) областей. За січень-грудень 2016 р. у господарствах усіх категорій вироблено яєць всіх видів птиці 15113,5 млн шт. У тому числі: у сільськогосподарських підприємствах – 8081,1 млн шт., а у господарствах населення – 7032,4 млн шт. Що стосується виробництва м'яса птиці, то за січень-грудень 2016 року сільськогосподарськими підприємствами реалізовано на забій 1325,5 тис. т птиці у живій масі, у т. ч. бройлерів – 1244,1 тис. т. Найбільше було реалізовано птиці на забій у таких областях як Вінницька (364,6 тис. т), Черкаська (352,1 тис. т) Дніпропетровська (219,5 тис. т) і Київська (152,1 тис. т). У 2016 р. перше місце з виробництва м'яса птиці посіла Вінницька область, а друге – Черкаська, за рахунок птахофабрик, які належить до вертикально інтегрованого холдингу ПАТ «Миронівський хлібопродукт». У 2016 р. птахогосподарствами та інкубаторно-птаховиробничими підприємствами України проінкубовано 724,4 млн яєць птиці всіх видів. Найбільша частка проінкубованих яєць припадала на Черкаську (196,3 млн шт.), Вінницьку (194,0 млн шт.), Дніпропетровську (128,5 млн шт.) та Київську (117,8 млн шт.) області. Здорового молодняка загалом виведено 573,7 млн голів, що лише на 0,1% менше порівняно з попереднім роком.

Таким чином, наведені статистичні дані щодо поголів'я птиці і виробництва продукції птахівництва, зокрема у 2016 р., засвідчили, що глобальні проблеми, які і нині продовжують існувати в державі, негативно відбилися на діяльності птахівничих підприємств, а це призвело загалом до зменшення чисельності птиці і виробництва яєць. Однак, при цьому слід зазначити, що у сільсь-

когосподарських підприємствах у загальній кількості реалізованої на забій худоби і птиці у живій масі (2033,8 тис. т) частка птиці становить 64,1%.

Проте, наразі вітчизняне птахівництво є високорозвиненою і конкурентоспроможною галуззю. Та у 90-х рр. ХХ ст., з розпадом СРСР, в Україні відбувалась загальноекономічна криза, яка негативно вплинула і на птахівництво. Так, статистичні дані свідчать, що упродовж 1991–1997 рр. у господарствах усіх категорій стрімко зменшувалось поголів'я птиці (*додаток Ц*). Однак, уже у 1998 р. спостерігалось навіть деяке збільшення чисельності птиці і до 2001 р. даний показник майже стабілізувався з порівняно невеликими коливаннями. З 2002 р. відбувалось збільшення загального поголів'я птиці усіх видів, і станом на 1 січня 2014-го становило 230,3 тис. голів, проте це на 24,8 тис. менше порівняно з 1990 роком. Надалі, внаслідок політичних змін в Україні, поголів'я птиці враховувалось без урахування Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частин територій у Донецькій та Луганській областях. І впродовж 2014–2015 рр. поголів'я птиці знову зменшувалось та потім стабілізувалось і у 2018-му почало відновлюватись.

Динаміка виробництва продукції птахівництва в Україні за часи незалежності також була різною. Так, наприклад, відповідно до поголів'я птиці в Україні у 1991–1997 рр. відбулось і зменшення виробництва яєць (*додаток Ш*). Та вже з 1998-го спостерігалось динамічне, без будь-яких коливань, збільшення їх кількості, яке тривало до 2013 року. Надалі виробництво яєць зменшувалось за причин, які ми вже вказували, характеризуючи зменшення поголів'я птиці у даний період. У нових ринкових умовах керівники кожного птахівничого підприємства окремо почали шукати вихід із становища, що склалось. Вони закуповували у західних країнах птицю сучасних кросів, обладнання, кормові добавки, ветеринарні препарати. Це надало можливість, починаючи з 1998 року, збільшити виробництво яєць і м'яса птиці.

Однак, хоча у результаті заходів щодо стабілізації і нарощування виробництва продукції птахівництва, інвестування та технічного переоснащення галузі з 1998 року намітилась тенденція до її відродження. Утім, таки залишалась низка проблем, що потребували комплексного підходу вирішення на рівні держави. А тому, з метою підвищення ефективності галузі птахівництва, збільшення виробництва продукції та зміцнення продовольчої безпеки України наказом № 485/131 від 31.12.2003 р. було затверджено цільову програму «Птахівництво» [402, 747]. Цим наказом передбачалось створити контрольно-випробувальні станції з випробування яєчних і м'ясних кросів курей та організувати племінний птахівничий завод курей м'ясних порід. Однак цей пункт наказу так і залишився невиконаним до сих пір.

На початку ХХІ ст. в Україні відродження птахівництва супроводжувалось активним завезенням птиці яєчних і м'ясних кросів із-за кордону. Це призвело до того, що зменшувалась частка кросів птиці української селекції. Так, зокрема, у Державному підприємстві «Дослідне господарство «Бірки» Інституту птахівництва Української академії аграрних наук (УААН) до 2004 року проводили поглиблену селекційно-племінну роботу з вихідними лініями трьох кросів яєчних курей «Бірки-2М» «Бірки-117» і «Бірки-кологор». Однак, у зв'язку з тим, що кроси «Бірки-2М» і «Бірки-117» не аутосексні, вони виявились не конкурентоспроможними з поширеними аутосексними кросами зарубіжної селекції [675, с. 1–6]. А тому було прийнято рішення припинити племінну роботу з тими кросами та розширити селекцію іншими генетичними ресурсами, якісні показники котрих відповідали вимогам сучасного розвитку птахівництва. Тут слід конкретизувати, що в аутосексних кросів у добовому віці півників і курочок можна розрізнити за статтю за кольором пуху або за швидкістю росту махових пір'їн. Отже, найбільшого поширення зазнали імпортовані кроси птиці. І вже у 2005 році серед 20 кросів, порід і популяцій яєчних курей, які використовували для виробництва харчових яєць у птахівничих господарствах України 16 із них були зарубіжної селекції [10].

У зв'язку з великим різноманіттям кросів і порід яєчних курей виникла необхідність наукового обґрунтування вибору найбільш ефективних кросів для їх використання в Україні. А тому, наказом (№58/11 від 03.02.2005 р. [403]) Міністерства аграрної політики і Української академії аграрних наук було затверджено методику і програму проведення породовипробування яєчних курей, орієнтовний перелік господарств-постачальників інкубаційних яєць для проведення даного заходу та кошторис витрат. Координаторами призначались Державний науково-виробничий концерн «Селекція», а також (за згодою) Виробничо-наукове об'єднання «Укрптахопром» і асоціація «Союз птахівників України». Виконавцем проведення породовипробування яєчних курей був Інститут птахівництва УААН. Однак породовипробування яєчних курей так і не було проведено.

Слід також охарактеризувати таку структуру, як асоціація «Союз птахівників України», створену у червні 2003 року.

Асоціація «Союз птахівників України» – це добровільне об'єднання українських підприємств-виробників галузі птахівництва, її місія – «формування сприятливих умов для розвитку галузі птахівництва в Україні» [659]. Завдання цієї асоціації глобальні та всебічні, передусім: участь у розробці та реалізація програм стабілізації і розвитку птахівництва в Україні; підтримка інтересів учасників у державних органах; підвищення конкурентоспроможності українських виробників продукції птахівництва; надання членам асоціації

інформаційної, консультативної, юридичної допомоги і представлення їх інтересів у міжнародних та іноземних організаціях; впровадження досягнень науково-технічного прогресу, проведення семінарів, конференцій та інше. Діяльність асоціації загалом також спрямована на співпрацю з органами державної влади України на загальнодержавному рівні.

Завдяки вкладенню значних фінансових ресурсів у реконструкцію та технічне переоснащення і розширення виробничих потужностей на тлі використання високопродуктивної птиці відбувалось збільшення виробництва продукції птахівництва. Сприятливе підґрунтя для розвитку птахівництва обумовило появу нових птахівничих господарств, що потребували наукового супроводу для організації ведення бізнесу у птахівництві. З цією метою вченими Інституту птахівництва УААН було розроблено модельні інвестиційні проекти створення птахівницьких підприємств з виробництва продукції птахівництва, а саме: харчових яєць курей, м'яса бройлерів, качок, індиків і гусей [192]. Крім цього, для спеціалістів Управлінь сільського господарства при державних обласних адміністраціях, керівників та спеціалістів племінних птахівничих господарств в Інституті птахівництва УААН було видано збірник науково-правових актів з племінної справи у птахівництві [193].

Досвід країн з розвинутим птахівництвом засвідчив, що поряд з виробництвом м'яса курчат-бройлерів перспективним та економічно ефективним постачальником дієтичного м'яса є індиківництво. У 70-80-і роки ХХ ст. в Українській РСР було створено мережу як племінних, так промислових господарств з виробництва м'яса індиків. В історіографії питання щодо наукових і організаційних засад розвитку індиківництва в Українській РСР у другій половині ХХ ст. вже розглядалось [356, с. 67–71]. Однак, наприкінці 90-х, внаслідок погіршення економічної ситуації в Україні, високої собівартості індичого м'яса, диспаритету цін, індиківництво стало збитковим і поступово занепало. І лише державне підприємство «Дослідне господарство Бірки» здійснювало селекційно-племінну роботу з індіками. У 2004 році було проведено атестацію птахогосподарств, в яких утримували племінних індиків, і присвоєно їм відповідні статуси. У цей час простежувалась стійка тенденція до відновлення промислового виробництва м'яса індиків, що відбувалось переважно за рахунок завезення індиченят фінальних гібридів із-за кордону та використання їх лише для вирощування на м'ясо [545]. Отже, з метою нарощування обсягів виробництва м'яса індиків, як складової збільшення виробництва продуктів харчування загалом, покращення соціально-економічного стану, наказом Міністерства аграрної політики України (№340 від 21.05.2007 [401]) було затверджено Програму розвитку індиківництва в Україні на період до 2015 р. Наукове забезпечення було покладено на Інститут птахівництва УААН. У результаті багаторічної селекційно-

племінної роботи українських вчених було створено крос індиків «Харківський». І у 2007 р. наказом Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук за № 780/110 було затверджено поєднувальні вихідні лінії «5» і «6» індиків кросу «Харківський» у складі восьми мікроліній [135]. Та все ж у більшості господарств для виробництва м'яса індиків вже використовували індиків кросів закордонної селекції. Ця тенденція спостерігається й наразі. Станом на 1 січня 2019 року поголів'я індиків у підприємствах в Україні становило 778,5 тис. та основне поголів'я птиці – це кури-несучки і курчата-бройлери. Однак у невеликій кількості у підприємствах є також гуси (260,4 тис.), качки (353,3 тис.), перепели (758,6 тис.) і страуси (0,9 тис.) [13].

Таким чином, птахівництво в Україні наразі є високорозвинутою галуззю. Упродовж усього періоду за часи незалежності країни важливу роль в організаційному і науковому забезпеченні птахівництва відіграв Інститут птахівництва УААН, що у 2011 р. був реорганізований і перетворений у науковий підрозділ Інституту тваринництва Національної академії наук України (наказ №297 від 03.11.2011 р.), а з грудня 2013 р. (наказ Національної академії аграрних наук №166 від 10.12.2013 р.) має статус Державної дослідної станції птахівництва, яка підпорядкована Національній академії аграрних наук України.

Отже, галузь птахівництва України за часи незалежності зазнала як періоди занепаду (1991–1997 рр.), стабілізації, так і поступового відновлення. І хоча тієї кількості птиці, яка утримувалась в Україні у 1990 р. не досягли і у 2017-му, однак виробництво яєць уже у 2010 р. перевершило показники 1990-го. Для забезпечення розвитку птахівництва на державному рівні було прийнято низку заходів: затверджено цільову програму «Птахівництво», програму розвитку індиківництва, проведення породовипробування яєчних кросів курей тощо. Наразі галузь птахівництва в Україні продовжує розвиватись

Висновки до розділу 2

Встановлено, що становлення і розвиток вітчизняного птахівництва на українських землях відбувалися поетапно. Зародженню галузевої наукової думки в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. передувало формування громадського птахівництва, становлення народної селекції, обмін племінним матеріалом, забезпечений розширенням торгових зв'язків, організація перших освітніх інституцій, де запроваджувалося читання дисциплін, пов'язаних із птахівництвом, а також сільськогосподарських товариств як консультативних органів удосконалення місцевої сільськогосподарської птиці, публікація перших тематичних друкованих праць, проведення сільськогосподарських виставок і конкурсів несучості. Уже на цьому етапі з'являється інтерес до походження по-

рід, уточнення методів розведення й принципів підбору, здійснюється пошук оптимальних для певної місцевості порід, методів утримання сільськогосподарської птиці.

Встановлено, що першим ВНЗ на українських землях, де на курсі сільської та домашньої економії вивчали окремі питання птахівництва, стала Києво-Могилянська академія. При Імператорському університеті Святого Володимира у Києві, відкриття, якого відбулось 15 липня 1834 р., діяла кафедра сільського господарства і лісівництва [385, с. 5–14], де дотично розглядали й деякі питання з птахівництва. З'ясовано, що першими практичними керівництвами з птахівництва були видання: «Птичий двор» (1774) Г. М. Теплова та «О земледелии, скотоводстве и птицеводстве» (1799) М. Г. Ліванова.

У цей період птахівництво вперше попадає в коло діяльності міжнародних організацій. Уже в 1912 р. створено Всесвітню наукову асоціацію з птахівництва. Створюються перші вузькогалузеві товариства по птахівництву. Важливу роль при цьому відіграли Імператорське російське товариство птахівництва, Російське товариство сільськогосподарського птахівництва у Москві, які мали філіали на українських землях, Південно-Російське товариство акліматизації з відділом птахівництва у Харкові, Катеринославське товариство птахівництва, відділення Російського товариства сільськогосподарської птиці у Полтаві. З'являються перші періодичні видання з птахівництва, це журнали «Вестник птицеводства» (1890), «Птицеводство» (1894), а також нові практичні та методичні керівництва «Куроводство. Подробное описание кур различных пород». Птичий двор в русских хозяйствах» І. І. Абозіна (1882), «Практическое птицеводство. Содержание, разведение птиц в русских хозяйствах» П. М. Єлагіна (1891) та ін.

Як період становлення наукових основ птахівництва розглядали другу половину XIX – першу половину XX ст. У цей час відбувається формування соціального запиту на виробництво продукції птахівництва у результаті зростання кількості міського населення, одержавлення галузі та формування її племінної бази. Організуються нові галузеві та спеціалізовані освітні й дослідні інституції, що системно розробляють питання розведення й селекції, утримання та відтворення сільськогосподарської птиці, її ветеринарного забезпечення. Встановлено, що перші стаціонарні дослідні з місцевою сільськогосподарською птицею проведено професором О.П. Бондаренком на базі Полтавської зоотехнічної дослідної станції. До становлення наукових основ птахівництва доклали зусиль П. Ю. Божко, О. С. Мельник, А. У. Биховець, В. П. Дзюба, Е. Е. Пеніонжкєвич та ін. Вагомий внесок у становлення птахівництва в Україні на початку XIX ст. зробив академік М. Ф. Іванов, який не лише вперше ввів дисципліну «Птахівництво», а й заклав теоретичні основи розвитку птахівництва.

Він запропонував класифікацію порід курей, що актуальна й наразі, надав визначення багатьом термінам, котрі використовують у птахівництві, систематизував статі птиці, охарактеризував форми гребенів курей, розробив методику зі створення нових порід сільськогосподарських тварин (і птиці у тому числі) та ін. Відшукано нові архівні дані, що свідчать про створення та діяльність у Кам'янець-Подільську Інституту птахівництва (1929–1934), а також уточнено дату створення Всеукраїнського науково-дослідного інституту птахівництва, а саме, у 1929 р.

Показано, що розвиток науково-організаційних основи ведення галузі відбувався на тлі соціально-економічних і політичних чинників. На початку другої половини ХХ ст. в Українській РСР птахівництво переважно розвивалося на базі дрібних ферм колгоспів, радгоспів, а також у присадибних господарствах колгоспників, робітників і службовців. Виробництво продукції птахівництва здебільшого було екстенсивним і не дозволяло у повній мірі використовувати генетичний потенціал продуктивності птиці, не сприяло запровадженню промислових технологій з механізацією та автоматизацією трудомістких процесів. При цьому для практики колгоспів більшою мірою були притаманні змішані птахівницькі господарства, де розведення яєчних порід курей поєднувалось з розведенням птиці м'ясного напрямку продуктивності (качок, гусей або індиків). Спеціалізація птахівництва в основному відбувалася у птахівницьких радгоспах і на птахофабриках.

У період 1953–1964 рр. в УРСР відмічено тенденцію до збільшення міського населення та зменшення сільського. Це вимагало будівництва птахоферм, котрі забезпечували б продуктами птахівництва міське населення. Збільшувалась кількість радгоспів, а відповідно й чисельність птиці, яку утримували у цих господарствах. Проте виробництво яєць збільшувалось до 1962 р. (надалі знижувалось), а м'яса – до 1960 р. Технологічні процеси у птахівничих господарствах різних категорій, котрі спрямовані на виробництво яєць і м'яса птиці, були чітко регламентовані постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, що свідчить про контролювання Комуністичною партією усіх сфер діяльності загалом у СРСР та союзних республіках. У 1953–1964 рр. в УРСР відбувався динамічний розвиток народного господарства, при цьому збільшились національний дохід, валова продукція усієї промисловості, капіталовкладення державних, кооперативних підприємств і організацій, колгоспів та населення. Розвиток промисловості в УРСР обумовив і прогрес у сільському господарстві. Підвищилась продуктивність праці у сільському господарстві колгоспів і радгоспів УРСР. Змінилась структура посівних площ у господарствах усіх категорій, збільшився валовий збір зернових. При цьому відмічено прямий зв'язок валового збору зе-

рнових в окремих економічних районах та областях УРСР з виробництвом яєць і м'яса птиці. Відбувалось будівництво широкогабаритних пташників з механізацією основних технологічних процесів, на деяких птахофермах молодняк утримували у кліткових батареях, а для вирощування на м'ясо використовували гібридну птицю, що забезпечувало інтенсифікацію виробництва продукції птахівництва. Отже, упродовж 1953–1964 рр. в УРСР було створено відповідні соціально-економічні та політичні передумови для забезпечення переведення галузі птахівництва на промислову основу.

Становлення та розвиток промислового птахівництва в УРСР було забезпечене сприятливими соціально-економічними та організаційними чинниками. Розвиток галузі відбувався одночасно з піднесенням промисловості та зростанням валового суспільного продукту, національного доходу, заробітної плати працівників, службовців і колгоспників тощо. Збільшувалась кількість міського населення, що стало однією із передумов створення навколо великих міст і промислових центрів республіки спеціалізованих господарств промислового типу – птахофабрик для постачання населенню харчових яєць і м'яса птиці.

Виробництво продуктів птахівництва було організовано і на спеціалізованих фермах колгоспів. Однак заробітна плата у колгоспників порівняно з працівниками радгоспів була нижчою й меншими були витрати на соціально-культурні й побутові послуги. Щоб досягти прибутків на рівні заробітної плати робітників промисловості чи радгоспів колгоспники повинні були утримувати підсобне господарство та одержувати від нього дохід, що вимагало неабияких затрат праці і часу. При цьому собівартість продукції (яєць і м'яса птиці), виробленої у колгоспах була вищою. Колгоспи характеризувались порівняно низькою механізацією виробничих процесів, а на початку другої половини ХХ ст. – й електрифікацією. Поряд з цим за радянської доби в УРСР функціонували птаховничі господарства, що здобули славу найпотужніших спеціалізованих підприємств СРСР, це, зокрема, у Кримській області – радгосп «Красний» (перейменованій у радгосп ім. Дзержинського), птахофабрики «Яготинська» та «Старинська» – у Київській області. Галузь птахівництва досліджуваного періоду характеризувалась поглибленням спеціалізації і концентрації виробництва. Збільшенню поголів'я птиці в УРСР, а також виробництву яєць і м'яса птиці сприяли відповідні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, що регламентували низку нагальних організаційних заходів.

Виробництво продукції птахівництва в УРСР було потужним, у загальносоюзний фонд республіка постачала майже $\frac{1}{4}$ яєць і яєчних продуктів, а це приблизно стільки ж, скільки 13 республік разом. Ще більша частка припадала на Україну у постачанні м'яса тварин усіх видів (і птиці у тому числі).

За часи незалежності у розвитку птахівництва в Україні був період занепаду, однак галузь відновила і стала провідною у тваринництві. Україна також перетворилась із імпортера продуктів птахівництва на їх експортера.

Науково-організаційне забезпечення галузі промислового птахівництва як в УРСР, так і в Україні здійснювали вчені Українського науково-дослідного інституту птахівництва, який наразі має статус Державної дослідної станції птахівництва НААН.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО СУПРОВОДУ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА

Завдання даного підрозділу дослідження полягає у доведенні системного характеру галузевого наукового знання, що передбачає виділення та узагальнення його основних теоретичних складників, встановлення їх зв'язків та взаємовпливів, впорядкування хронологічної послідовності розвитку. Передбачено дати характеристику основних наукових напрямів і теорій науки про птахівництво, внесок у їх розроблення зарубіжних і вітчизняних учених. Особливе значення надається визначенню ролі теоретичних чинників розвитку галузевого знання, специфіки його теоретизації та концептуалізації, впливу окремих складових на стан галузі птахівництва.

Птахівництво в Україні, як промислова галузь, почало зароджуватись ще на теренах Російської імперії, тому, досліджуючи еволюцію теоретико-методологічних засад його наукового супроводу слід вказати, що у 1774 р. вийшла книга Г. М. Теплова (1711–1779) «Пташиний двір», котру вважають першим підручником з птахівництва, де висвітлено розведення, утримання й годівля курей, гусей, качок, індиків і голубів. Більшість спостережень і рекомендацій, викладених у книзі, стали актуальними впродовж наступних століть і залишаються й наразі [733, с. 42]. У XVIII ст. деякі вчені прагнули розв'язати проблему щодо штучного виведення молодняку птиці за допомогою електричної енергії. Так, А. Т. Болотов (1738–1833) винайшов перший інкубатор, в котрому обігрів яєць здійснювався за допомогою запаленої лампочки. При цьому вчений розкритикував іноземний спосіб виводу курчат із яєць, розміщених у товстому шарі посліду голубів або курей [734, с. 9–10].

Один із перших учених з птахівництва М. Г. Ліванов (1751–1800) вважав, що найкращим кормом для гусей є ячмінь, від котрого вони мають м'ясо ніжніше, ніж за використання іншого хлібного зерна. Вчений також помітив необхідність застосування особливих умов при вирощуванні індиченят, які, передусім, зразу після вилуплення не виносять холодного повітря та підвищеної вологості [732, с. 44]. Особливо важливим стало вивчення питання температурно-вологісного режиму при утриманні індиченят за умов запровадження у другій половині XX ст. цілорічного виробництва м'яса птиці. З розвитком індиківництва, виведенням нових ліній і кросів птиці цього виду параметри мікроклімату для вирощування індиченят постійно удосконалювали.

Основою удосконалення старих і виведення нових порід птиці ретельний відбір і добір за екстер'єром та парування вважав В. І. Всеволодов (1790–1863)

[734. с. 10]. Його твердження залишається актуальним і наразі. Так, на початку ХХІ ст. В. П. Коваленко і М. І. Сахацький зазначили, що підбір і добір тісно пов'язані між собою, тому що є послідовними етапами якісного удосконалення окремих груп птиці, а також використовуються з метою створення нових порід і гібридів. Тобто, добір і підбір, як підкреслюють вчені, у сучасному птахівництві стали основою всієї племінної справи, а не лише селекції птиці [265, с. 355].

В еволюції селекційно-племінної роботи з птицею важливо розглянути й інші методологічні підходи до її розведення. М. Ф. Іванов на початку ХХ ст. зазначив, що як у російській, так і іноземній літературі мало було інформації щодо методів розведення птиці, тому вчений вперше їх чітко окреслив. Тут слід зауважити, що у тваринництві на той час вже було надано наукове обґрунтування методів розведення, а також існувала й певна наукова та практична термінологія. Отже, М. Ф. Іванов (1871–1935) охарактеризував чистопородне розведення птиці, підкресливши, що воно може бути консервативним і прогресивним. Як приклад чистого консервативного варіанту навів приклад щодо розведення курей породи орпінгтон половий, якісні показники якої знаходились на високому рівні, то ж їх потрібно було лише підтримувати у потомства. Ще вчений окреслив, що за умов парування птиці однієї породи та з однаковими зовнішніми й продуктивними ознаками, розведення називають чистим однорідним гомогенним. Якщо ж спаровується птиця з різними морфологічним або господарськими ознаками, то тоді розведення є чистим однорідним гетерогенним. Зокрема, до такого належить парування білих італійських курок з чорними італійськими півнями. М. Ф. Іванов надав визначення схрещуванню, або метизації, як спаровуванню птиці різних порід і залежно від мети виокремив промислове, поглинальне ввідне (прилиття крові) та відтворне. Розглянув вчений і міжвидову гібридизацію [4 с. 184–186, 194].

Удосконаленню селекційно-племінної роботи з птицею сприяв розвиток генетики – науки про спадковість, мінливість ознак організмів, методи управління ними та організацію спадкового матеріалу. Появу генетики обумовили результати експериментів, котрі провів у ХІХ ст. в Австрійській імперії Г. Мендель (1822–1884) і якого вважають засновником цієї науки у світі [304, с. 103–104]. Становленню нової науки в СРСР у період 1917–1934 рр. сприяла діяльність таких учених як М. К. Кольцов (1872–1940), Ю. О. Філіпченко, М. І. Вавілов (1887–1943), С. С. Четвериков (1880–1959), О. С. Серебровський (1892–1948) [593. с. 156–172]. Із плеяди вказаних учених саме О. С. Серебровський займався генетикою сільськогосподарських тварин і птиці у тому числі. Він один із засновників популяційної генетики, а його вчення про генофонд і геногеографію заклало еволюційно-географічний напрям у генетиці

та селекції [734, с. 392]. Суттєвим внеском ученого у розвиток теорії і методології у птахівництві стала його праця щодо генетики курей [634]. Важливими стали і його дослідження щодо міжвидової гібридизації птиці, котрою він займався працюючи в Асканії-Нова у 1932–1937 рр. [280, с. 57]. У подальшому, вже у 50-х роках в Українському науково-дослідному інституті тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» було одержано групу гібридних качок від схрещування мускусних качурів з качками домашніх порід, які походять від крижня [662, арк. 43, 44]. Тут слід відмітити, що і у ХХІ ст. одержання таких гібридів є актуальним. Їх називають мулардами і вирощують як для одержання м'яса, так і для відгодівлі на жирну печінку.

Повертаючись до доби розвитку генетики у СРСР на початку ХХ ст., слід зазначити, що у 20-х роках в біології почав формуватися напрям, запроваджений Т. Д. Лисенком (1898–1976), що отримав назву мічурінської біології, а пізніше – лисенківщина [593, с. 156–172]. Вказаний напрям на певний період загальмував не лише розвиток генетики, а й ефективність селекційно-плеємної роботи у птахівництві.

Прослідкувати еволюцію методології виведення нових порід птиці можна на прикладі породи курей російська біла, яка набула значного поширення в птахогосподарствах УРСР, особливо на початку другої половина ХХ ст. Породу створювали упродовж декількох десятиліть у птахівничих радгоспах РРФСР. При цьому на першому етапі (1929–1934 рр.) застосовували схрещування місцевих курок з півнями породи леггорн білий; на другому (1935–1944 рр.) – розведення одержаних помісей «в собі», на третьому (1946–1953 рр.) – у широких масштабах застосовували метод внутрішньопородного схрещування високопродуктивних груп птиці, яких тривалий час утримували за різної годівлі та кліматичних умов [772, с. 23]. Вагомий внесок у виведення російської білої породи курей зробив доктор біологічних наук, професор Всесоюзного науково-дослідного інституту птахівництва Е. Е. Пеніонжкевич [772, с. 26]. Варто зазначити, що вчений координував роботу дослідних станцій у республіках, зокрема в Українській РСР, виділив три основних етапи в роботі з поліпшення порід птиці. На перше місце він висував виявлення і попереднє вивчення місцевих груп сільськогосподарської птиці, на друге – концентрацію її кращих груп у колгоспних птахівничих фермах і у радгоспах для вивчення їхніх потенційних можливостей продуктивності, створюючи необхідні умови утримання й годівлі [486, с. 5]. Першочерговим завданням третього етапу вважав проведення селекційно-плеємної роботи з відібраною кращою птицею. При цьому за основу плеємної роботи покладав методи масової, сімейної селекції і розведення за

лініями. У наших попередніх публікаціях зазначалося, що Е. Е. Пеніонжкевич певний час працював у різних інституціях в УРСР [355, с. 126].

У 2017 р. виповнилось 110 років від дня народження всесвітньовідомого вченого в галузі птахівництва, доктора біологічних наук, професора Е. Е. Пеніонжкевича, який народився 7 травня 1907 р. у м. Гродно. У м. Сергеев Посад (Російська Федерація) на двоповерховому цегляному будинку за номером 18, що по вулиці Птицеградська, встановлено меморіальну дошку, на якій зазначено: «Здесь жил крупный учёный-биолог, заслуженный деятель науки Российской Федерации, почётный президент Всемирной научной ассоциации по птицеводству – профессор Пенионжкевич Эраст Эрастович (1907–1986)». Згадуючи видатного вченого, ми не можемо не відмітити, що його наукова діяльність починалась в УСРР. Так, після закінчення Любенської сільськогосподарської школи (1923–1925) Е. Е. Пеніонжкевич навчався у Харківському зоотехнікумі (що фактично діяв за статутом вищої школи). У 1929 р. Ераст Ерастович закінчив вказаний заклад, якому саме в цьому році було надано статус вищого навчального закладу та назву Харківський молочно-зоотехнічний інститут (вона зберігалась до 1932 р.) У період 1929–1932 рр. Е. Е. Пеніонжкевич працював завідувачем аграрним відділенням і викладачем Старобільського зоотехнікуму, потім інспектором Укрптахоотресту, а за сумісництвом викладав у Агроіндустріальному і Харківському ветеринарному інститутах. У 1929–1934 рр. його діяльність була також пов'язана з Інститутом птахівництва у Кам'янець-Подільському. Однак в офіційній його біографії сказано, що він був деканом факультету птахівництва Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, завідувачем кафедри інкубації і розведення тварин.

Звичайно, успішна науково-винахідницька і організаційно-громадська діяльність Е. Е. Пеніонжкевича в УСРР не могла залишити поза увагою урядовців і вчених, які координували виконання рішень КП(б)У щодо наукового забезпечення птахівництва в СРСР. У 1930 р. за рішенням Наркомзему у м. Загорськ було створено Науково-дослідний інститут птахівництва і птахопромисловості, до нього в 1935 р. запросили працювати Е. Е. Пеніонжкевича. У 1936 р. він одержав ступінь кандидата наук, а в 1941 р. – захистив докторську дисертацію «Морфологічні і фізіологічні показники, що визначають хід ембріонального процесу у домашньої птиці».

Не можна не згадати про подію світового масштабу, яка відбулась у 1966 р. і була також важливою віхою в житті вченого, а саме: «15 серпня в Києві відкрився XIII Всесвітній конгрес з птахівництва. Перед фасадом Жовтневого палацу культури, де проходив конгрес, майорять прапори 49 країн світу, а на території Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР знялися

в голубе небо стяги 20 держав. Основна мета конгресу обмін досвідом, всебічне обговорення актуальних наукових і технічних проблем птахівництва, демонстрація досягнень окремих країн у цій галузі», – так писав у своїх нотатках із все-світнього форуму птахівників Тарас Мигаль на шпальтах газети «Літературна Україна» [374, с. 1]. На засіданні Ради Всесвітньої наукової асоціації по птахівництву (ВНАП) президентом асоціації було обрано Е. Е. Пеніонжкевича. Виконувати обов'язки президента ВНАП відповідно до статуту асоціації він почав з 1 січня 1967 р. [571, с. 1].

Основні наукові дослідження Е. Е. Пеніонжкевича були спрямовані на розробку методів збільшення виводимості яєць сільськогосподарської птиці та зниження ембріональної смертності, підвищення продуктивності птиці в різних кліматичних зонах СРСР та ін. Він обґрунтував необхідність і доцільність створення системи одержання, розмноження та впровадження гібридної птиці у виробництво, пов'язав у єдиний комплекс роботу селекційних центрів (при науково-дослідних установах), племінних заводів, репродукторів I і II порядків з товарними господарствами. Ця структура існує й нині.

Упроваджуючи у виробництво результати досліджень, поширюючи знання з птахівництва, професор Е. Е. Пеніонжкевич публікував статті, брошури, підручники, навчальні посібники, рекомендації, читав лекції, виступав з науково-практичними доповідями тощо. Загалом він є автором понад 300 робіт, виданих в СРСР і закордоном.

Таким чином, дослідження науково-практичної, винахідницької, викладацької і організаційно-громадської діяльності професора Е. Е. Пеніонжкевича свідчать про вагомий внесок ученого у розвиток птахівництва як у СРСР, так УСРР/УРСР.

Вивчаючи теоретико-методологічні засади розвитку птахівництва в УРСР у другій половині ХХ ст., не можна не згадати видатного українського вченого Миколу Васильовича Дахновського (1902–1986), який усю свою науково-трудова діяльність присвятив розвитку галузі птахівництва. На жаль про життєвий шлях цього вченого ми можемо прочитати лише у другій книзі «Вчені у галузі тваринництва» із серії «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», яка видана у 1999 р. При цьому інформація наведена стисло, а тому необхідно дослідити внесок М. В. Дахновського у розвиток птахівництва в УРСР [128, с. 119–120].

М. В. Дахновський народився 24 червня 1902 р. на станції Попелюха Південно-Західної залізниці (Вінницька область). У період 1925–1929 рр. він навчався у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті. З 1930 р. працював на посаді директора Харківського племінного птахівничого радгоспу «Бірки», а у 1938 р. його призначили на посаду директора Української науково-

дослідної станції птахівництва, яка у цьому ж році була переведена із Кам'янець-Подільська до Харківської області на територію племінного птахорадгоспу «Бірки», що став експериментальною селекційно-племінною базою станції. Слід зазначити, що у період Другої світової війни станція була евакуйована на Поволжя (з 22 вересня 1941 р. по 31 грудня 1943 р.), а потім повернена знову в Харківську область, ст. Борки.

У 1953 р. під керівництвом доктора сільськогосподарських наук, професора С. І. Сметньова М. В. Дахновський захистив кандидатську дисертацію «Освоєння водойм для вирощування качок на основі раціонального використання їх біологічних особливостей». Примірник дисертації нині зберігається в архіві Державної дослідної станції птахівництва НААН. Дахновський розробив методи вирощування каченят з використанням природної кормової бази водойм. У подальшому, більшість його наукових робіт і публікацій були присвячені качківництву. Він докладно писав про природні корми на водоймах, породи качок, годівлю й утримання, відгодівлю на м'ясо та вирощування ремонтного молодняка. Доводив економічну ефективність вирощування качок на прісних та морських водоймах. На той час, коли для підйому сільського господарства в УРСР необхідно було розвивати птахівництво у колгоспах і радгоспах і при цьому раціонально використовувати кожен гектар землі усіх розмірів, що була у господарстві, а також водойми, ці науково-практичні рекомендації вченого сприйнято прогресивними й актуальними.

Не можна не згадати і той факт, що Микола Васильович наприкінці 1955 р. у складі делегації радянських спеціалістів відвідав Сполучні Штати Америки. Вивчивши досягнення цієї країни з птахівництва, він написав брошуру «Интенсивное птицеводство в Соединенных Штатах Америки», яка була надрукована у 1959 році. В ній автор висвітлив усі складові технології виробництва продукції птахівництва у США. Детально охарактеризував годівлю, утримання птиці, її розведення тощо. Дані науково-практичних досягнень у птахівництві США були використані для розвитку цієї галузі як в УРСР, так і у СРСР. Наприклад, М. В. Дахновський підкреслив, що у США на птахофермах не застосовують вологих мішанок для птиці, а також не дають зелених і соковитих кормів, їх у раціоні замінюють люцерновим борошном і вітамінними препаратами. Як відомо, наразі в Україні в промисловому птахівництві для годівлі птиці використовують сухі повнораціонні комбікорми, які збалансовані за всіма поживними і біологічно активними речовинами.

У серпні 1959 р. під керівництвом і за безпосередньою участю М. В. Дахновського Українську дослідну станцію птахівництва було реорганізовано в Український науково-дослідний інститут птахівництва,

директором якого він був по грудень 1963 р. Із 1964-го по 1972 р. Дахновський працював на посаді завідувача лабораторії технології виробництва кормів (радгосп «Красний», Крим), а з 1973 р. вийшов на пенсію.

За участю М. В. Дахновського в Українському науково-дослідному інституті виведено велику сіру породу гусей, створено українську породну групу качок, що включає 4 популяції, зібрано колекцію місцевих і рідкісних порід курей. Під його керівництвом та за безпосередньою участю були розроблені методи вирощування качок на морських і прісних водоймах, а також технології інтенсивного ведення птахівництва, вивчалась ефективність гібридизації у птахівництві, шляхи підвищення ефективності використання різних кормових ресурсів, розроблялися науково обґрунтовані технології промислового бройлерного птахівництва. Працюючи завідувачем лабораторії, він надавав теоретичну і практичну допомогу птахогосподарствам щодо збалансованої годівлі птиці різних статевих-вікових груп.

Учень М. В. Дахновського, доктор сільськогосподарських наук Борис Євгенович Подоба у своїх спогадах про вченого розповів про його погляди на інбридинг і міжлінійну гібридизацію у птахівництві. Він також повідомив про спільні наукові дослідження М. В. Дахновського і М. В. Дубовського, який був прихильником так званої «класичної генетики», яка в ті часи не визнавалась. У 1966 р. Б. Є. Подоба під керівництвом М. В. Дахновського захистив кандидатську дисертацію щодо застосування гетерозису у качківництві. Ця робота була присвячена міжлінійній гібридизації як методу підвищення ефекту гетерозису, що наразі є теоретичним підґрунтям методів створення сучасних кросів птиці. М. В. Дахновський нагороджений орденом «Червоної зірки», великою золотою медаллю ВДНГ та іншими відзнаками, є автором близько 100 наукових праць. Його життєвий шлях завершився у 1986 році у м. Симферополь. Отже, М. В. Дахновський – видатний український вчений, який зробив вагомий внесок у розвиток теоретико-методологічного забезпечення птахівництва в Україні.

Продовжуючи дослідження еволюції теоретико-методологічних засад племінної роботи в Україні слід вказати, що у 1956–1957 рр. під керівництвом В. С. Кобзева провадили схрещування курей породи російська біла, а півнів – австралорп і нью-гемпшир, з метою одержання гібридного молодняка.

М. Г. Курдюков у своїй роботі також мав за мету поліпшення продуктивних якостей курей російської білої породи. Адже одержати високу продуктивність курей можливо лише за проведення поглибленої селекційно-племінної роботи. Одержання упродовж трьох років 50% молодняка для ремонту стада від елітної групи курей дозволило збільшити поголів'я високопродуктивної птиці.

Окремі рекордистки мали несучість за рік у межах 262–275 яєць. Учений також зазначив, що за умов забезпечення курей російської білої породи вітаміном D, їх можна утримувати безвигульно без зниження інкубаційних якостей яєць [686, арк. 1–7]. М. Г. Курдюков провадив племінну роботу і з удосконалення первомайських курей. Тут слід зазначити, що породна група первомайських курей виведена в радгоспі «Первомайський» шляхом схрещування юрловських голосистих курей, род-айланд і віандот. У подальшому роботу з поліпшення цієї породної групи провадили у дослідному господарстві Української науково-дослідної станції птахівництва. Незважаючи на низку недоліків ця породна група курей яєчно-м'ясного напрямку продуктивності мала високі якісні показники тушок, які проявлялись у гібридів першого покоління при схрещуванні з іншими породами курей. Учений, звітуючи про результати виконання даної роботи, відмічав, що племінна робота, яка провадилась з первомайськими курми не відповідала вимогам, які виставляють до створення й удосконалення породної групи. Несучість за рік навіть первомайських курей-рекордисток коливалась лише у межах 196–222 шт. Необхідно було запроваджувати поглиблену племінну роботу з цими курми, збільшити їхнє поголів'я, щоб виділити елітну групу курей з високою продуктивністю, від якої можна відбрати молодняк для ремонту дорослого стада [574, арк. 25–28].

Проблему розведення і подальшого поліпшення полтавських місцевих курей розв'язувала Т. С. Лень. Полтавські глинясті, чорні та зозулясті кури – місцева породна група загальнокористувального напрямку продуктивності. Птиця мало поступалась яєчним курям за продуктивністю та переважала їх за живою масою. Полтавські кури добре пристосовані до природно-господарських умов Лісостепу України і поширені вони найбільш у Полтавській області – Миргородському і Лубенському районах. В основу роботи було покладено методи поглибленої селекційно-племінної роботи у поєднанні з поліпшеними умовами годівлі і утримання. Провадився підбір і добір батьківських пар за їхніми індивідуальними продуктивними якостями, оцінювання півнів за якістю потомства тощо. З метою надання допомоги в організації племінного стада полтавських курей у племінному господарстві «Рокитне» Полтавської області були передані племінні яйця. При цьому відмічалось, що у дослідному господарстві Полтавської державної сільськогосподарської станції молодняк полтавських глинястих курей для ремонту стада був виведений з яєць, одержаних від птиці власного стада. Однак організація племінної роботи там ускладнювалась, внаслідок відсутності спеціальних приміщень. У результаті поглибленої племінної роботи з полтавськими курми, яку провадила Т. С. Лень було досягнуто збільшення несучості птиці у середньому на 7,3% [572, арк. 8–22].

Учені Херсонського сільськогосподарського інституту, а саме: професори Г. А. Кодинець і І. С. Журавок, старший лаборант М. І. Цисельська та інші виконували науково-дослідну роботу «Ефективність схрещування курей породи російська біла з голошийкою». У цей період у багатьох передових птахівничих господарствах вже був поширений метод міжпородного схрещування курей. У зв'язку з роботою з відновлення та удосконалення давньої української голошийної породи курей, розпочату в Херсонському сільськогосподарському інституті у 1957 р., тому виникла проблема вивчити ефективність використання півнів цієї породи для промислового схрещування с курми породи російська біла, яка була найбільш поширеною у Херсонській області. Результати досліджень свідчать, що використання півнів голошийної породи для схрещування з курми російської білої породи має велике значення для одержання потомства з підвищеною життєздатністю і швидкістю росту та розвитку, а, отже, з кращими продуктивними якостями [695, арк. 121–128]. Крім цього, Г. А. Кодинець разом із М. І. Цисельською виконували науково-дослідну роботу «Відновлення і удосконалення породи курей голошийок». Адже у зв'язку з розвитком птахівництва особливого значення набувало питання поліпшення місцевої птиці, яку планувалось використовувати для створення українських порід і порідних груп курей для окремих районів з різними кліматичними умовами. У процесі виконання роботи в учбовому господарстві інституту було організовано ферму, де утримували курей породи голошийна і провадили племінну роботу з цією птицею [696, арк. 129–130].

М. В. Дубовський вже наприкінці 50-х років був переконаний, що метод міжлінійної гібридизації є одним з найефективніших методів сучасної селекції [179, с. 21–27]. На його теоретичні і методологічні розробки щодо ведення племінної роботи з птицею значно вплинула інформація про розвиток птахівництва у Сполучених Штатах Америки, яку виклав М.В. Дахновський у книзі «Интенсивное птицеводство в Соединенных штатах Америки» [160]. М.В. Дахновський відмітив, що міжпородне схрещування курей поширене як у США, так і в інших країнах та схрещування інбредних ліній (гібридизація) як новий метод розведення високопродуктивної птиці відкриває великі перспективи для подальшого розвитку птахівництва [160, с. 73].

У 1959 р. М. В. Дубовський розробив методику виведення м'ясних курчат (бройлерів), що було важливим здобутком теоретичного і методологічного забезпечення розвитку бройлерного виробництва не лише в Українській РСР, а й СРСР загалом. Учений в одному з розділів методики вказав: «...у Сполучених Штатах Америки подальший прогрес в поліпшенні бройлерів пов'язують з виведенням міжлінійних гібридів, тобто отримання м'ясних курчат у результаті

схрещування чотирьох спеціально підібраних і відібраних для цих цілей інбредних м'ясних ліній і при тому тих, що належать до різних порід» [180, арк. 47]. Для виведення курей, від яких можна одержувати м'ясних курчат, М. В. Дубовський виділив такі етапи роботи: «а) підбір найкращих поєднань порід курей яєчно-м'ясного напрямку продуктивності; б) селекція племінних м'ясних ліній в породах, що дають найкращі поєднання, з урахуванням їх поєднаності, як одного з найважливіших показників відбору; в) схрещування м'ясних ліній (племінних і інбредних, закладених всередині них), що належать до різних порід і підбір найкращих поєднань; г) отримання міжлінійних гібридних м'ясних курчат як результат схрещування трьох або чотирьох ліній» [180, арк. 48]. Учений вказав дев'ять порід, які потрібно взяти для проведення першого етапу роботи, а саме породи іноземного походження – плімутрок смугастий, плімутрок білий, нью-гемпшир, род-айланд, білий віандот, сусекс та місцеві породні групи – первомайські, полтавські глинясті, полтавські зозулясті.

Учені Херсонського сільськогосподарського інституту, а саме: професори Г. А. Кодинець і І. С. Журавок, старший лаборант М. І. Цисельська та інші виконували науково-дослідну роботу «Ефективність схрещування курей породи російська біла з голошийкою». У цей період у багатьох передових птахівничих господарствах вже був поширений метод міжпородного схрещування курей. У зв'язку з роботою з відновлення та удосконалення давньої української голошийної породи курей, розпочату в Херсонському сільськогосподарському інституті у 1957 р., тому виникла проблема вивчити ефективність використання півнів цієї породи для промислового схрещування з курми породи російська біла, яка була найбільш поширеною у Херсонській області. Результати досліджень свідчать, що використання півнів голошийної породи для схрещування з курми російської білої породи має велике значення для одержання потомства з підвищеною життєздатністю і швидкістю росту та розвитку, а, отже, з кращими продуктивними якостями [695, арк. 121–128]. Крім цього, Г. А. Кодинець разом із М. І. Цисельською виконували науково-дослідну роботу «Відновлення і удосконалення породи курей голошийок». Адже у зв'язку з розвитком птахівництва особливого значення набувало питання поліпшення місцевої птиці, яку планувалось використовувати для створення українських порід і порідних груп курей для окремих районів з різними кліматичними умовами. У процесі виконання роботи в учбовому господарстві інституту було організовано ферму, де утримували курей породи голошийна і провадили племінну роботу з цією птицею [696, арк. 129–130].

Провадили науково-дослідну роботу й з водоплавною птицею, передусім, з гусьми. У цей період вже було затверджено породу гусей велика сіра. Ці гуси в умовах України вже на той час характеризувались високою несучістю, вели-

кою живою масою і життєздатністю, гарними м'ясними якостями. Гуси добре використовують пасовище, що забезпечує витрати концентрованих кормів близько 1 кг на кг приросту живої маси. Однак гуси цієї породи мали такий суттєвий недолік як низький вивід молодняку у другий період сезону інкубації. Низький вивід гусенят був обумовлений переважно за рахунок збільшення кількості незапліднених яєць. Над розв'язання цієї проблеми працював М. Г. Курдюков [576, арк. 21–37]. Результати проведених ним досліджень засвідчили, що запліднююча здатність гусаків добре успадковується. Оцінювання запліднюючої здатності гусаків з врахуванням їх походження є перспективним шляхом підвищення плодючості не лише великих сірих, а й інших порід гусей з низькою заплідненістю яєць у другій половині сезону інкубації.

Українські вчені приділяли значну увагу штучному осіменінню птиці. Так, В. І. Бесулін і М. І. Сахацький опрацьовували техніку штучного осіменіння індичок [31, с. 40-44]. Методику штучного осіменіння гусок розробляв О. П. Бондаренко [55, с. 25–29]. Вчені вивчали також вплив різних буферних систем та ферментів на життєздатність спермії в птиці [621, с. 35–37; 622, с. 44–49]. Створені в Українському НДІ птахівництва синтетичні розріджувачі для сперми птиці набули широкого впровадження у багатьох господарствах СРСР [199, с. 26].

Методологічною основою племінної роботи у сучасному птахівництві стали три методи розведення: чистопородне схрещування та гібридизація. Однак гібридизацію розподіляють на міжвидову та міжпородну. Гібридизація передбачає отримання гібридів від схрещування спеціалізованих поєднаних батьківських і материнських ліній однієї або різних порід і навіть видів птиці. За цих умов міжпородна, міжлінійна гібридизація стала інтеграцією основних методів розведення – чистопородного і схрещування [265, с. 359].

Важливим досягненням у сучасному птахівництві є визначення статі птиці за використання полімеразної ланцюгової реакції. Цей метод був відкритий Керри Муллисом у 1983 р. і через деякий час його стали застосовувати у багатьох генетичних лабораторіях світу. У птахівництві його також використовують з метою визначення статі птиці. Однак українські вчені Р. А. Кулібаба і С. В. Руда довели, що поліморфізм гена CHD є в основі ефективного молекулярно-генетичного методу сексування птиці більшості видів за винятком безкільових [298, с. 256–262]. А використання праймерних систем SS1|SS2, OSFES з контролюванням ампліфікації дозволяє максимально ефективно і без стресової дії на організм птиці визначити стать у страусів.

Поплярними стали і методики визначення тих чи інших параметрів із застосуванням маркерних ознак. Ю. С. Лютим у 2003-2005 рр. на базі дослідного

господарства Інституту птахівництва УААН «Бірки» розроблено селекційно-генетичний прийом консолідації за кольором оперення в лінії А курей, який складається з послідовних етапів. Запровадження даного методу дозволило одержати точність сексування колорсексних добових курчат підвищити до 97,8 –99,7% [341, с. 62–66].

Для забезпечення високої продуктивності птиці її організм слід забезпечити усіма необхідними поживними, мінеральними та біологічно активними речовинами. Аналіз публікацій з птахівництва у XVIII–XIX ст. свідчить, що майже в усіх висвітлюються питання щодо годівлі птиці. Так, І. І. Абозін [1, с. 168] вказав, що із рослинних кормів в годівлі птиці найчастіше використовують пшеницю, ячмінь, овес, просо, рис, жито, гречку, конопляне насіння та ін. Крім того, овочі та зелень. Навів вчений і дані щодо хімічного складу окремих кормів у розрахунку на 100 футів, проте використав при цьому закордонні джерела.

Наукові основи годівлі птиці розробив Михайло Іудович Дьяков (1878–1952). Він опублікував такі роботи як «Основы рационального кормления птицы» (1915), «Комбинирование кормовых рационов в отношении минерального питания» (1938) [734, с. 264 265].

У Зоотехнічному інституті у Кам'янець-Подільську вчені на замовлення Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук виконували ґрунтовні дослідження щодо годівлі птиці та у результаті розробили 5 комбікормів для дорослої птиці та з'ясували їх вплив на несучість, смакові та інкубаційні властивості яєць і постембріональний розвиток молодняка [770, арк. 32].

У 1957–1959 рр. співробітники Київської дослідної станції тваринництва у 1957–1959 рр. К. І. Вересенко і А. І. Карнацька та молодший науковий співробітник Інституту біохімії АН УРСР Л. Н. Кузнецова під керівництвом К. Н. Вересенка та за консультування доктора біологічних наук інституту біохімії АН УРСР Р. В. Чаговця вивчали ефективність добавок до раціону вітаміну D₃ і азотбактерину при годівлі курей. На основі одержаних даних надали методичні рекомендації щодо годівлі курей-несучок при їх утриманні в індивідуальних клітках з метою усунення порушень обміну речовин, пов'язаних з нестачею мінеральних речовин і важливих вітамінів у кормах та забезпечити високу життєздатність і продуктивності птиці [691, арк. 61, 64].

Теоретичні розробки з годівлі птиці на початку 60-х років, як і наприкінці 50-х, спрямовувалися на вирішення питання нормування протеїну в раціоні. У 1963 р. В. К. Диман визнавав, що діючі на той час рекомендації щодо нормування протеїнового живлення птиці необхідно було переглянути із урахуванням останніх досягнень фізіології, біохімії і зоотехнії [172, с.12–13]. Нормування

протеїну повинно залежати від їхнього амінокислотного складу. М. М. Лемешева спрямовувала наукову діяльність на удосконалення протеїнового та амінокислотного живлення племінних індичок. Вона обґрунтувала можливість зниження на 2-4% рівня сирого протеїну в комбікормах для індиченят до 120-добового віку, а також і для дорослої птиці, але при цьому рівень амінокислот повинен бути оптимальним [312, с. 29–30].

Наприкінці 70-х рр. учені Одеського сільськогосподарського інституту, зокрема В. М. Ковбасенко та ін., розробили технологію виготовлення сухого білково-вітамінного концентрату з вмісту передшлунків жуйних тварин [266, с. 44–48]. Вчені довели позитивний вплив вказаної добавки (при її додаванні до раціону у кількості 0,5 г/гол. за добу) на якість м'яса і продуктивність курчат.

У 1982–1985 рр. М. І. Кадура вивчав ефективність використання бджолиного пилку в годівлі курчат-бройлерів [452, арк. 5–6]. Дослідження було проведено в умовах навчально-дослідного господарства Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. За використання пилку в годівлі бройлерів у них підвищилась збереженість, зменшились витрати корму на одиницю приросту живої маси і автор відмітив доцільність проведення експериментів у цьому напрямі [698, арк. 13–16].

Наприкінці 80-х років в Українському НДІ птахівництва П. Сурай та І. Іонов розробили експрес-метод визначення вітаміну А в олійних препаратах, який дозволяв провадити аналіз упродовж 1 години з високою точністю і достовірністю. Загалом у даній установі вчені розробили методи аналізу вітамінів А, Е, D і К і відділ репродукції сільськогосподарської птиці запровадив їх впровадження у зоолабораторіях птахофабрик на госпдоговірних засадах [680, с. 34].

Процеси травлення, газоенергетичний обмін у птиці вивчали вчені Одеського сільськогосподарського інституту під керівництвом І. С. Самойленка. Зі спогадів кандидата біологічних наук, доцента В. О. Найдиди ми відтворили діяльність учених наукової школи доктора біологічних наук, професора І. С. Самойленка (1914–1988), який тривалий час свого життя працював в Одеському державному аграрному університеті завідувачем кафедри фізіології і біохімії тварин. Спочатку, вважаємо за доцільне зупинитись на біографічних даних І. С. Самойленка. Так, народився він 23 листопада 1914 р. в с. Воеводське Лісогорівського району Миколаївської області в сім'ї селян. Після закінчення семирічної школи став студентом Мигійського технікуму насінництва польових культур. Отримавши спеціальність агронома в 1933 р. І. С. Самойленко працював протягом року нормовиком в держгоспі «Друга п'ятирічка» Першотравневого району Миколаївської області. Любов та інтерес до вивчення

природничих наук привели його в 1934 р. на біологічний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Під час навчання в університеті захопився вивченням фізіології тварин і брав активну участь у студентській науково-дослідній роботі. Після успішного захисту дипломної роботи в 1939 р. І. С. Самойленко вступив на навчання до аспірантури під керівництвом одного із учнів академіка І.П. Павлова – професора Є. І. Сінельнікова. Навчанню в аспірантурі перешкодила війна (1941–1945 рр.) і молодший лейтенант запасу 23 червня 1941 р. мобілізувався на фронт в якості пілота-спостерігача, а потім став викладачем тактики ведення повітряного бою у військовому училищі в м. Ульяновськ. Після закінчення війни та демобілізації (1945) завершив навчання в аспірантурі та в 1947 р. захистив дисертацію на здобуття вченого звання кандидата біологічних наук на тему «Секреторна функція черв'якоподібного відростка у кролика» за спеціальністю фізіологія людини і тварин. Після захисту дисертації працював науковим співробітником НДІ зоології і біології Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, а в 1948 р. був обраний на посаду завідувача кафедри загальної гігієни Одеського фармакологічного інституту. В період з 1951-го по 1953 р. І. С. Самойленко поглиблено займався науково-дослідною роботою в докторантурі при інституті фізіології АН УРСР ім. О.О. Богомольця під керівництвом заслуженого діяча науки, академіка Г. В. Фольборта. Після закінченню докторантури він повернувся до викладацької роботи на посаді доцента кафедри загальної зоогієни фармакологічного інституту в місті Одеса, а згодом – у місті Запоріжжя. Як молодий вчений, який належав до фізіологічної школи академіка І. П. Павлова, І. С. Самойленко в докторантурі та після її закінчення наполегливо працював над вивченням механізмів впливу чинників зовнішнього середовища на функції органів травлення – секреторну, всмоктувальну та моторно-евакуаторну діяльність тонкого кишечника у тварин залежно від теплового режиму зовнішнього середовища. Його дослідженнями встановлено вплив змін температури тіла, теплопродукції та тепловіддачі на функції тонкого кишечника. Вивчена роль вегетативної нервової системи і кори головного мозку в механізмах реакцій тонкого кишечника у тварин на коливання зовнішньої температури. В 1960 р. І. С. Самойленка було обрано на посаду завідувача кафедри фізіології і біохімії тварин Одеського сільськогосподарського інституту, а в 1961 р. він захистив докторську дисертацію «Тепловий режим зовнішнього середовища і функції тонкого відділу кишечника». На кафедрі фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин Іван Степанович оновив матеріальну базу, організував навчально-методичну і науково-дослідну роботу та створив свою наукову школу. Під його

керівництвом активно працювала аспірантура. Першими його аспірантами та учнями стали В. В. Коновалов, А. С. Головка, Л. М. Костюкова, Т. М. Трофімова, Ю. Х. Юсупов, Є. С. Мелідіс, Г. І. Алдоніна, Є. К. Кузовенкова, В. П. Бегунець. Одним із етапом наукових досліджень кафедри стало вивчення у курей вікових змін загального газоенергетичного обміну та його взаємозв'язку з функціональною активністю органів травлення.

На кафедрі була організована науково-дослідна робота сектору ензимних препаратів, що був у структурі лабораторії біофізики. В секторі працювали два штатних наукових співробітники, аспіранти та викладачі кафедри. Аспірантами Є. М. Савченко, Н. К. Резнік, В. О. Найдою., В. К. Осадчою, С. Я. Сапунковим, Е. Ф. Абдель Монем (Єгипет), В. В. Мельник вивчено зовнішньосекреторну активність підшлункової залози, процеси всмоктування, секреції, моторноевакуаторну діяльність тонкого кишечника, ферментативну активність цих органів, їх тканинне дихання, а також процеси трансамінування та АТФ-азну активність у печінці, перетравлювання поживних речовин кормів у курей та їх залежність від віку, напряму продуктивності, умов утримання, сезону інкубації, рівня загального газоенергетичного обміну. Встановлено участь у регуляції цих процесів ентеринних чинників різних відділів тонкого кишечника. Співробітниками та аспірантами кафедри була розроблена методика виготовлення та застосування ентероензимогормональних препаратів для птахівництва. Під керівництвом професора І. С. Самойленка підготували та захистили кандидатські дисертації 16 аспірантів. Він опублікував (одноосібно та в співавторстві) більше 100 наукових праць, присвячених вивченню теоретичних і практичних питань фізіології сільськогосподарських тварин.

Важливою складовою у розвитку птахівництва стало запровадження штучної інкубації. У XVIII ст. деякі вчені прагнули розв'язати проблему щодо штучного виведення молодяку птиці за допомогою електричної енергії. Так, А. Т. Болотов (1738–1833) винайшов перший інкубатор, в котрому обігрів яєць здійснювався за допомогою запаленої лампочки. При цьому вчений розкритикував іноземний спосіб виводу курчат із яєць, розміщених у товстому шарі посліду голубів або курей [734. с. 9–10].

У 30-х рр. XIX ст. Е. Е. Пеніонжкевич досліджував патології ембріонального розвитку, що виникають унаслідок порушень режиму інкубації, досліджував газопроникність підшкаралупної плівки яйця під час інкубації, провів гематологічні дослідження ембріонів у зв'язку з порушенням техніки інкубації, підготував до друку книгу «Основа інкубації, утримання та вирощування качок і гусей» [770, арк. 31].

Старший викладач Полтавського сільськогосподарського інституту Г. М. Левін, вивчаючи особливості ембріонального і постембріонального роз-

витку гетерозисних курчат, встановив взаємозв'язок між тривалістю інкубаційного періоду та ембріональною життєздатністю. Результати його досліджень також засвідчили, що у м'ясо-яєчних порід курей з укороченим терміном інкубаційного розвитку вище ембріональна життєздатність [432, арк. 29–31].

Наприкінці 50-х рр. у Херсонському сільськогосподарському інституті під керівництвом Г. А. Кодинця розв'язували проблему «щодо ультрафіолетове опромінення сільськогосподарських тварин і птиці в умовах півдня Української РСР. На той час вже було відомо, що ультрафіолетовий спектр суттєво пливає на тваринний організм. Ультрафіолетова недостатність негативно відбивається на стані організму тварин, що призводить до зниження їхньої продуктивності. В рамках комплексної проблеми загальна тема розподілялась на розділи: «Ультрафіолетове опромінення інкубаційних яєць сільськогосподарської птиці», «Дія ультрафіолетової радіації на ріст і розвиток молодняку сільськогосподарської птиці» та «Вплив ультрафіолетового опромінення на відгодівельну птицю різних вікових і господарських груп». Саме Г. А. Кодинець у 1954 р. запропонував метод ультрафіолетового опромінення інкубаційних яєць, який набув поширення у практиці інкубації. Метод ультрафіолетового опромінення інкубаційних яєць полягав у тому, що їх перед закладанням в інкубатор опромінювали ртутно-кварцовою лампою упродовж 2-х хвилин на відстані 80 см. Дослідження проводились в умовах інкубаторно-птахівничих станцій Херсонської області, де вже запроваджено метод ультрафіолетового опромінення яєць. При цьому опромінювали яйця курей, качок та індиків. Встановлено, що даний прийом забезпечує підвищення виводимості яєць та якості виведеного молодняку. Вчені досліджували також вплив на організм курчат ультрафіолетових променів з різною довжиною хвиль. Встановлено, що довгі ультрафіолетові хвилі стимулюють ріст і розвиток курчат, а короткі – пригнічують. У 1958 р. метод опромінення молодняку сільськогосподарської птиці почали впроваджувати у практику. Результати опромінення птиці на відгодівлі свідчать, що застосування даного методу на дорослій птиці неефективно. Проте ультрафіолетове опромінення молодшої птиці на відгодівлі забезпечує вищий приріст живої маси і кращу якість продукції [542, арк. 305–324].

У 1957 р. у Білоцерківському сільськогосподарському інституті асистент М. М. Дозорець виконував науково-дослідну роботу «Вікові і сезонні зміни шлункової секреції, склад крові і статевої продуктивності курей при клітковому і вигульному утриманні» [687, арк. 22–25]. Ним освоєно методику накладання шлункових фістул у курей і курчат. Він встановив, що у курей кліткового утримання упродовж перших 2-3 тижнів з моменту їх посадки у клітку відбувається

підвищення секреторної діяльності шлунка, а надалі вона стає нижчою порівняно з курми вигульного утримання. Внаслідок цього такі корми як овес, ячмінь, кукурудза та інші перетравлюються у курей при клітковому утриманні гірше, ніж при вигульному. Тривале утримання курей у клітках (упродовж 4-5 місяців) призводило до розвитку в них авітамінозу. Однак систематичне включення до раціону риб'ячого жиру і опромінення птиці ультрафіолетовими променями кварцової лампи запобігає появі авітамінозу. У цей же період у даній установі проводили дослідження (виконавець – В. І. Крамаренко) за темою «Ветеринарно-санітарна оцінка тушок і яєць, одержаних за різних умов утримання курей» [125, 30–31]. Результати свідчать, що якість м'яса курей не залежало від методів утримання птиці. Однак, за вигульного утримання курей якісні показники яєць (маса, товщина шкаралупи, маса жовтка тощо) виявились вищими порівняно з клітковим утриманням.

Вчені Білоцерківського інституту не лише виконували наукову роботу, а й постійно підтримували зв'язок з виробництвом. Так, зокрема, професор І. С. Загаєвський надавав консультації колгоспам і птахокомбінатам з питань діагностування і профілактики захворювань птиці [116, арк. 41-42].

Науково-дослідну роботу по птахівництву провадили вчені зоотехнічного факультету Української сільськогосподарської академії. У 1958 р. на факультеті були такі кафедри: розведення с.-г. тварин (завідувач проф. Кравченко), годування с.-г. тварин (зав. акад. Пшеничний), часна зоотехнія (зав. проф. Колесник), зоогігієна (зав. доц. Єрмолаєва), гістологія і зоологія (зав. проф. Безносенко), фізіологія тварин (зав. проф. Ярослав), біохімія (зав. акад. Гулий) [98, арк. 1а]. У цей період на кафедрі спеціальної зоотехнії до аспірантури було прийнято М. Г. Курдюкова, який розпочав наукову роботу за темою «Біологічно-господарчі різниці різних порід курей в однакових умовах годівлі і утримання» [591, арк. 13]. Він досліджував племінні і виробничі якості курей порід нью-гемпшир, російська біла, полтавські глинясті, первомайські, австралорп і плімутрок. Визначав кількість гемоглобіну і еритроцитів у крові дорослих курей усіх досліджуваних порід по сезонах року. Вивчав несучість курей та динаміку живої маси курчат тощо. На кафедрі зоогігієни під керівництвом К. С. Єрмолаєвої (виконавці: асистенти Бедрата О. Л. і Борщ М. С., старший лаборант Пухович Р. М.) провадили наукові дослідження за темою «Опрацювання зоогігієнічних нормативів утримання с.-г. тварин і птиці». Дослідження проведені в умовах Київської птахофабрики. Тема включала декілька розділів: «Порівняльна оцінка мікрокліматичних умов апри утриманні курей кліткових несушок в типовому і облеглому пташниках», «Порівняльна оцінка мікрокліматичних умов утримання курей несушок в облеглому типу пташниках та глибокій підстилці при ущільненій і не ущільненій посадці птиці», «Порівняльна оцінка

мікрокліматичних умов утримання курей несушок на змінюючій підстилці в пташниках облеженого типу при ущільненій і неущільненій посадці птиці» [247, арк. 93–98]. Результатами проведених досліджень встановлено, що відхід курей в облеженому пташнику був на 2,4% менший, ніж у капітальному (типовому). Вчені стверджують, що мікрокліматичні умови напіввідкритого пташника хоча і не в повній мірі відповідали вимогам нормативів державного стандарту сприяли кращому розвитку організму птиці. Результати щодо продуктивності птиці, також свідчать, що несучість курей за період досліду в облеженому пташнику на 13,2% більша порівняно з капітальним. У цих пташниках і яйцекладка у курей знижувалась повільніше і органи відтворення у самок 11,5-місячного віку були добре розвинуті. Тобто, вчені зробили загальний висновок, що при утриманні несучок у напіввідкритих пташниках можна дещо подовжити термін використання курей та збільшити виробництво яєць і вихід яйцемаси, оскільки маса яєць з віком птиці збільшується.

Методи штучної аерорнізації інкубаційних яєць птиці розробив В. Ф. Лепешенков, який працював на зоотехнічному факультеті Української сільськогосподарської академії [315, 316]. У 1969 р. була створена кафедра технології виробництва продукції свинарства, вівчарства та птахівництва. Дисципліну «Птахівництво» викладав Віктор Федорович Лепешенков (1928–1990). Із спогадів його доньки Світлани Білоусової відомо, що він народився 2 серпня 1928 року в с. Малюшкіно Нелідовського району Великолукської області (наразі Тверська) у Росії. Після війни навчався в Наумівському зоотехнікумі (на той час Калінінська область, наразі – Тверська). У 1949–1954 рр. відбув строкову військову службу на Балтійському флоті. Упродовж 1955–1960 рр. – директор інкубаторно-птахівничої станції м. Нелідово. У цей же час навчався у Всесоюзному сільськогосподарському інституті заочної освіти і одержав диплом вченого зоотехніка. З 1960 р. навчався в аспірантурі і працював в Українській сільськогосподарській академії. Докторську дисертацію захистив у 1988 р. за темою «Обґрунтування використання штучної періодичної аероіонізації при інкубації яєць сільськогосподарської птиці».

В еволюції штучної інкубації спостерігаємо запровадження й інших методів обробки інкубаційних яєць. Так, у 2001 р. у дослідному господарстві Інституту птахівництва УААН «Бірки» та в умовах птахогосподарств проведено дослідження, які дозволили розробити методику лазерної обробки яєць, що забезпечило синхронність виводу молодняку і підвищило його життєздатність [317, с. 432–435].

Отже, українськими вченими обґрунтовано нові теоретичні і методологічні підходи щодо проведення селекційно-племінної роботи, запровадження

ефективної годівлі птиці, розв'язування проблем, пов'язаних із штучною інкубацією яєць

Висновки до розділу 3

Українськими вченими в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. розроблено теоретико-методологічні основи розведення та селекції, утримання й відтворення, ветеринарного забезпечення галузі птахівництва. У напрямі розведення та селекції розроблено ефективні методи племінної роботи з поліпшення продуктивних якостей місцевих порід сільськогосподарської птиці, виведення нових порід і кросів на основі використання кращого племінного матеріалу зарубіжної селекції, методики добору птиці та її оцінки за продуктивністю потомства, принципи адаптаційної здатності птиці яєчних кросів зарубіжної селекції, математичні моделі для прогнозування несучості птиці. Удосконалено традиційні й розроблено нові методи оцінки плідників і індивідуального прогнозування продуктивності.

Обґрунтовано нові теоретичні і методологічні підходи до визначення генетичного потенціалу кількісних ознак за допомогою інформаційно-ентропійного аналізу генетичних маркерів. Вивчено генетичні структури популяцій сільськогосподарської птиці за кількісними ознаками з використанням комплексного і системного аналізів. Розроблені принципи створення синтетичних і гетерогенних популяцій як джерел генетичного біорізноманіття для подальшого добору. Теоретично обґрунтовано можливість створення багатократно гетерозису за продуктивністю яєчних курей. Українським ученим належить пріоритет у розробці способів прогнозування сумісності ліній сільськогосподарської птиці, вивчення спадкової структури аборигенних порід і популяцій курей за допомогою біохімічних, імуногенетичних і ДНК-маркерів. Досягнуто значні успіхи в розробці методів прискореного синтезу аутосексних генотипів всіх видів домашньої птиці і елімінації летальних генів з їх генотипів. Проведено оригінальні дослідження з вивчення динаміки росту пера і деяких промірів качок, впливу їх обезкрилення та ампутації гребенів на ріст і деякі показники обміну речовин.

У розробку теоретичних і методологічних основ розведення і селекції сільськогосподарської птиці здійснили внесок: П. Ю. Божко, М. В. Дахновський, М. В. Дубовський, Т. С. Лень, М. Г. Курдюков, Е. Е. Пеніонжкевич, К. В. Калмиков, Ю.В. Бондаренко, В.П. Коваленко, М. І. Сахацький, О. П. Подстрешний, О.О. Катеринич, Р. О. Кулібаба та ін.

У напрямі теорії і методології годівлі сільськогосподарської птиці розроблено норми збалансованої за поживними речовинами та мікроелементами го-

дівлі різних вікових груп, основи мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення. Обґрунтовано принципи нормування вітамінів у раціонах і рецепти вітамінно-мінеральних преміксів, нові методи аналізу вмісту вітамінів у кормах і біологічному матеріалі. Доведено вплив мінеральних сполук, лізину і метіоніну на здоров'я і продуктивність сільськогосподарської птиці. Визначено фізіологічний статус птиці в ембріогенезі та постнатальному онтогенезі залежно від її А-, Е- та К-вітамінної забезпеченості. Запропоновано нові енергозаощаджуючі способи й технічні засоби виробництва білкових кормових домішок із відходів птахівництва, технологію та технологічне устаткування для примусової відгодівлі водоплавної птиці.

Українськими вченими проведено серію досліджень з вивчення впливу обмеженого, перемінного та інших типів годівлі. Організовано багатопланові дослідження з обмеженої годівлі ремонтного молодняку різних видів птиці, яка забезпечує значну економію кормів на його вирощуванні без негативного впливу на майбутню продуктивність. Розроблено основи примусової відгодівлі водоплавної птиці. Запропоновано способи зменшення втрат корму при механізованій його роздачі бройлерам, основи фазової годівлі. Розроблено основи використання комбікормів з мінімальним вмістом тваринних білків в годівлі птиці, що забезпечують реалізацію її генетичного потенціалу. Отримала поширення спрощена методика розрахунку рецептів комбікормів для птиці.

У розробку теорії і методології нормованої годівлі птиці в Україні досліджуваного періоду здійснили внесок: С. А. Водолажченко, А. І. Голосов, Ю. Н. Батюжевський, Т. М. Головка, В. Ф. Каравашенко, А. Ф. Лойко, І. А. Іонов, П. Ф. Сурай, І. І. Ібатулін, М. Ю. Сичов, В. В. Отченашко, М. М. Лемешева, Л. І. Подобєд, Л. С. Дяченко, П. Ф. Сурай та ін.

Щодо теорії і методології утримання сільськогосподарської птиці розроблено ресурсозберігаючі природоохоронні прийоми і режими створення мікроклімату при вирощуванні та утриманні курей, а також індичок батьківського стада. Досліджено специфіку вирощування й утримання яєчних курей в широкабаритних пташниках із різними системами створення мікроклімату. Удосконалено технологічні прийоми вирощування, утримання та відгодівлі водоплавної птиці. Проведено низку дослідів з вивчення впливу підвищеного рівня штучного освітлення, освітлення різного кольору та переривчастих світлових режимів на продуктивність і збереженість птиці. Встановлено дію ультрафіолетового випромінювання на обмінні процеси в організмі птиці, їх ріст і продуктивність. Вивчено вплив променевої радіації на організм курей. Розроблено комп'ютеризовану математичну модель систем освітлення пташників.

Значний внесок у розробку різних способів утримання птиці зробили: М. В. Дахновський, Є. С. Кегелес, О. Д. Осадчук, Л. П. Радченко,

Г. В. Кір'янова, О.П. Бондаренко, Г. А. Кодинець, А. Ф. Цимборович, І. І. Івко, Ю. Б. Іщенко, С. В. Кульбаба, В.О. Мельник та ін.

У напрямі теорії і методології штучної інкубації яєць сільськогосподарської птиці основними науковими напрацюваннями є: розроблення методів тривалого зберігання інкубаційних яєць курей, вивчення ембріонального розвитку індиків різних типів залежно від розміщення яєць у шафі інкубатора тощо. Запропоновано технології і режими інкубації яєць, методи біологічного контролю ембріогенезу, а також нормативну та технічну документацію з питань технології інкубації яєць сільськогосподарської птиці. Представляють інтерес основи використання періодичної аероіонізації для зростання ефективності інкубації яєць сільськогосподарської птиці, а також лазерного опромінення. Розроблено біотехнологічні методи, які дозволяють відновити з використанням кріоконсервованого матеріалу втрачені генотипи птиці.

У розроблення теорії і методології штучної інкубації яєць вагомий внесок зробили: А. У. Биховець, А. В. Мещеряков, А. О. Борисихіна, Е. А. Дуюнов, О. М. Сергєєва, Г. С. Крок, В. О. Бреславець Г. С. Крок, Е. Е. Пеніюжкевич В. Ф. Лепешенковим, М. М. Хреновим Н. А. Гончаренком, А. А. Дуюновим та ін.

РОЗДІЛ 4 НАПРЯМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА

4.1. Селекційно-генетичне вдосконалення птиці

Українськими вченими зроблено вагомий внесок у розроблення теорії та методології племінної справи, що вимагає ґрунтовного вивчення та актуалізації найбільш вагомих наукових розробок. Особливу зацікавленість викликає період 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст., пов'язаний з пануванням творчого радянського дарвінізму, який позначився політичним пресом і монополізмом у біологічних науках. Даний період припав на роки, що передували переведенню птахівництва на промислову основу.

Окремі методи і прийоми селекційно-племінної роботи з птицею різних видів і напрямів продуктивності у вказаний період узагальнені в наукових працях М. В. Дахновського й А. П. Павлова, зокрема у розділі «Селекційно-племінна робота у птахівництві» в книзі «Птахівництво», яка була видана у 1955 р. Автори навели дані щодо історії і стану племінної справи у птахівництві Української РСР, починаючи з років більшовицького перевороту та становлення радянської влади.

Теоретичні й методологічні засади розвитку племінної роботи у птахівництві в Українській РСР важливо розглядати під впливом політичних чинників безпосередньо на розгортання галузевих досліджень, узагальнення селекційних здобутків українських учених. Дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та історичних методів, джерелознавчого та контент-аналізу, різнопланової джерельної бази.

Розвиток теорії і методології племінної роботи в Українській РСР на початку другої половини ХХ ст. позначився суперечливим характером, що було пов'язано з різними поглядами вчених на спадковість, що формувались під певним політичним тиском комуністичної влади. До середини 60-х років ХХ ст. провідним ученим-ідеологом, який спростовував вчення щодо передавання спадкових властивостей особинам через статеві клітини став академік ВАСГНІЛ Т. Д. Лисенко. Він вважав, що «основою підвищення продуктивності домашніх тварин, вдосконалення існуючих порід і створення нових є корми і умови утримання ... Наша зоотехнічна наука і практика, виходячи з державного плану отримання тваринницької продукції потрібної кількості та якості, повинна будувати всю свою роботу відповідно до принципу: за умовами годівлі, утримання і клімату підбирати і вдосконалювати породи і, одночасно, нерозривно

з цим, відповідно породам створювати умови годівлі та утримання...» [339 с. 567–568].

На початку другої половини ХХ ст. українські вчені значну увагу приділяли розробленню методів племінної роботи, спрямованої на поліпшення місцевої сільськогосподарської птиці, виведення нових порід і порідних груп. У досліджуваний період, як і надалі, в Українській РСР основним центром розробки теоретичних засад селекційно-племінної роботи у птахівництві був Українській НДІ птахівництва, створений відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1959 році та наказу Міністерства сільського господарства УРСР №786 від 22 серпня 1959 р. на базі Української дослідної станції птахівництва (УДСП) [405, арк. 83]. Ця установа забезпечувала єдине методичне керівництво науково-дослідною роботою з птахівництва в республіці [745, арк. 16]. Як свідчать архівні матеріали, за наказом № 385 від 27 серпня 1959 р. УНДП для розширення експериментального господарства було передано на баланс «... з усіма затвердженими асигнуваннями, штатами, планами по виробництву, праці, капітальному будівництву і фондами на матеріально-технічне постачання» [404, арк. 84] радгосп «Красний» Кримської області. Основну племінну роботу вчені провадили в умовах дослідного господарства «Бірки» [522, арк. 103].

Племінну роботу з курми російської білої породи проводили і в УНДП, зокрема для її удосконалення під керівництвом М.Г. Курдюкова у 1958 р. були відібрані молодки для гніздового спарювання, несучість матерів яких була у середньому 199 яєць за рік [686, арк. 2]. При проведенні племінної роботи з цими курми враховували, передусім, три основних показники продуктивності: несучість, масу яєць та живу масу курок [686, арк. 6].

Показовою для цього періоду була племінна робота з поліпшення місцевих полтавських курей. Як засвідчили архівні матеріали, «полтавські глинясті, чорні і зозулясті кури є однією з місцевих породних груп загальнокористувального напрямлення продуктивності, яка за своєю яєчною продуктивністю мало поступається курям яєчних порід і переважає їх за живою вагою. Полтавські кури добре пристосовані до природно-господарським умовам Лісостепу України, масиви її знаходяться у Полтавській області, Миргородському і Лубенському районах» [572, арк. 8].

Слід зазначити, що племінну роботу з підвищення продуктивних і племінних якостей цих курей започатковано ще в 1912 р. на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції. У 1928 р. на її базі організовано племінний розплідник з розведення цих курей, з нього населення одержувало поліпшену птицю. Під час Другої світової війни колгоспні птахоферми були повністю знищені, відновлення птахопоголів'я проводилось в основному за рахунок закупівлі птиці у населення. На серпневій сесії ВАСГНІЛ у 1948 р. було засудже-

но теорію і практику господарювання, в якій не приділялась належна увага роботі з місцевим генофондом сільськогосподарських тварин і птиці зокрема. Тому вже в 1948–1950 рр. розпочалося планомірне вивчення місцевих полтавських курей. Вже в 1958 р. у результаті спрямованої племінної роботи несучість глинястих курей в умовах УДСП становила 155 яєць, зозулястих – 177, а чорних – 176, що в середньому було на 7,3% більше порівняно з 1957 р. [572, арк. 22].

Українські вчені продовжували племінну роботу і з первомайськими курми. Доречно розглянути в ретроспективі процес створення первомайської породної групи курей. Як вказали П. Ю. Божко і М. В. Дахновський, роботу з виведення цих курей розпочато в 1935 р. колективом зоотехніків і пташниць племінного птахорадгоспу імені 1 Травня. Породну групу створено шляхом складного відтворного схрещування юрловських голосистих курей та род-айланд і віандот. Усе поголів'я первомайських курей восени 1938 р. передали Українській дослідній станції птахівництва для випробування і подальшого удосконалення. У результаті проведення ученими станції поглибленої селекційної роботи було усунуто істотні недоліки цієї птиці – низька виводимість яєць і погана збереженість молодняку. Восени 1941 р. УДСП евакуювала найкращу птицю первомайських курей у східні області СРСР, де провадила роботу щодо вдосконалення й впровадження їх на ферми колгоспів і радгоспів РРФСР. Восени 1942 р. первомайські кури-молодки були передані птахорадгоспу «Пачелма» Пензенської області. У зв'язку з цим, на початку 50-х років виникла конфліктна ситуація щодо авторства первомайської породної групи курей. Так, до редакції журналу «Птицеводство» члени науково-технічної ради УНДСП у 1951 р. надіслали відкритий лист, з проханням його опублікувати. У цьому листі було зазначено, що у січневому номері журналу «Птицеводство» опублікована стаття Александрової та Яциніна про первомайських курей і у цій статті автори повідомляють, що селекційний радгосп «Пачелма» веде роботу по виведенню нової вітчизняної породи курей – первомайської, чим уводять в оману читачів журналу та громадськість. Адже первомайська порода курей, як свідчить сама назва, була задумана і виведена в радгоспі імені 1 Мая (1 Травня) Харківської області УРСР [121, с. 32]. Автори вказаної статті З. Александрова і М. Яцинін надали відповідь на цей лист, яка була опублікована у журналі «Птицеводство» (1952 р., №6), де зазначалось, що колектив Пачелмського птахорадгоспу не присвоював собі початок роботи зі створення породної групи первомайських курей, а також було підкреслено: «Проведена протягом 10 років кропітка робота колективом працівників Пачелмського радгоспу з відбору, підбору, вдосконалення, типізації та розмноженню цих курей на засадах вчення Мічурі-

на–Лисенка увінчалася створенням великої (30 тис. голів) цінної вітчизняної породної групи курей з видатними якостями, які ми і привели в своїй статті про первомайських курей...» [3, с. 29]. Автори наголосили, що всі цінні доповнення до історії створення породи первомайських курей будуть прийняті з подякою і враховані при представленні породи на затвердження. Дійсно, у птахорадгоспі «Пачелма» (Пензенської області) розмножили цих курей, організували селекційно-племінну роботу і у середині 50-х років це господарство було одним з найбільших розплідників цієї породної групи в СРСР.

У результаті племінної роботи з первомайськими курми під керівництвом старшого наукового співробітника УНДСП М. Г. Курдюкова несучість птиці у 1958 р. у середньому становила 156 яєць, а окремих рекордисток цієї породної групи – 196–222 шт. [574, арк. 26]. Учений також провадив племінну роботу і з поліпшення продуктивних якостей великих сірих гусей [576, арк. 29–37]. Слід зазначити, що порода великих сірих гусей виведена працівниками Української дослідної станції птахівництва та її дослідного господарства «Бірки» шляхом відтворного схрещування гусаків тулузької породи з гусками роменськими місцевими, завезеними із Сумської області, затверджена Міністерством сільського господарств а СРСР у 1956 р. [722, с. 11–12]. Молодший науковий співробітник В. Н. Копилов здійснював методичне керівництво поліпшенням роменських гусей [575, арк. 39–40]. Загалом селекційно-племінну роботу з цією птицею провадили у Державному племінному розпліднику гусей роменської породи (Сумська область, Роменський район, с. Лозова) під керівництвом вчених Української науково-дослідної станції птахівництва. Так, у 1949 р. із експериментального господарства «Бірки» було завезено 300 голів роменських гусей [497, арк. 14]. Для ведення племінної роботи з цими гусьми застосовували мічення птиці (ножними кільцями доросле поголів'я і криломітками – молодняк) вели індивідуальний облік несучості, контролювали якість інкубаційних яєць, щомісячно (до 5- місяців) зважували молодняк тощо [630, арк. 14]. У зону діяльності даного розплідника входили Роменський, Талалаївський і Глинський райони Сумської області. І станом на 1 січня 1950 р. загальне поголів'я роменських гусей становило 6956 гол., що перевищувало показник у 1949 році у 3,6 раза. При цьому збільшилась кількість гусеферм. Такого зростання поголів'я роменських гусей досягли за рахунок його відтворення на колгоспних гусефермах, контрактиції молодняку у колгоспників, завезення племінних гусенят з інших областей і закупівля дорослої птиці на ринку [497, арк. 10–14]. Однак несучість роменських гусей була дуже низькою – 5,4 яйця у середньому на гуску у 1948 р. і збільшилась вона лише до 6,6 яєць у 1949 р. [630, арк.16].

Кандидат сільськогосподарських наук А. У. Биховець провадив роботу з розмноження і поліпшення переяславських гусей [577, арк. 38]. Директор УДСП, кандидат біологічних наук М. В. Дахновський у 1958 р. керував племінною роботою щодо поліпшення продуктивних якостей українських і чорних білогрудих качок [578, арк. 41].

Упродовж 1951–1964 рр. вченими УДСП/УНДІП провадилася племінна робота з породною групою чорних білогрудих качок, за даними К. В. Калмикова, розпочата ще в 1949 р. [239, с. 32–36]. Вихідним матеріалом були шість місцевих качок чорного оперення з білим підгруддям (живою масою 1,8 кг) та чорного білогрудого качура, одержаного від парування пекінських качок та хакі з живою масою у 150 діб 3,4 кг. Потім від цих качок виростили молодняк, з якого відібрали кращих самців і самок. Вихідних же шість качок було вибракувано, а качура залишили. При виведенні породної групи, починаючи з другого покоління, застосовували споріднене розведення, адже в історії зоотехнічної науки цей метод в помірному ступені вже застосовували, і в багатьох випадках були одержані позитивні результати. Одержаний молодняк до 1953 р. вирощували на природних вільних вигулах за повноцінної годівлі. Тобто умови вирощування молодняку відрізнялись від тих, за яких вирощували їхніх батьків, братів та сестер. Учені вважали (у світлі поглядів на той час теорій І. В. Мічуріна і Т. Д. Лисенка), що такий прийом дозволить уникнути шкідливих наслідків спорідненого парування.

К. В. Калмиков планував представити матеріали для оформлення породи до кінця 1957 р. [108, арк. 5]. Проте М. В. Дахновський нарікав на методи селекційно-племінної роботи К. В. Калмикова з цими качками і вважав продуктивні характеристики цих качок незадовільними [719, арк. 3–4]. Однак чорні білогруді качки як порода так і не були затверджені, як і качки українські сірі та глинясті. Однією з причин був той факт, що вони виявились непридатними для промислового виробництва качиноного м'яса. Так, у птахорадгоспі «Яготинський» у 1961 р. залишили для використання лише качок пекінської породи, а поголів'я українських сірих, глинястих і чорних білогрудих качок ліквідували. Проблема була в тому, що тушки українських породних груп, особливо чорних білогрудих, мали поганий товарний вигляд із-за темного пігменту в шкірі і темних пеньків [47, с. 46].

Над проблемою виведення курей спеціалізованого яєчного і м'ясного напрямів шляхом схрещування працювали кандидат біологічних наук М. В. Дубовський, а також В. М. Копилов, І. С. Скуратов, Р. К. Євтищенко та ін. [194, арк. 110], тоді як над виведенням високопродуктивних ліній російських

білих курей – М. Г. Курдюков, ліній курей породи нью-гемпшир – М. В. Дубовський [194, арк. 108].

Суттєвий внесок у розвиток науково-організаційних засад теоретичного та методологічного забезпечення птахівництва в УРСР зробили вчені державних сільськогосподарських станцій. Зокрема, наприкінці 50-х років на Миколаївській державній сільськогосподарській дослідній станції провадили роботу по створенню племінної птахівничої ферми. Так, у 1956 і 1957 рр. провели низку організаційно-господарських заходів з поліпшення умов годівлі, утримання й догляду за птицею, організовано годівлю птиці із самогодівниць, а напування – з автонапувалок, утримання – на глибокій підстилці. Запровадили додатково штучне освітлення вночі, з метою підвищення несучості курей. Вчені ставили за мету мати гібридні яйця, одержані в результаті схрещування курей різних порід. Для цього утримували курок породи російська біла, а півнів – австралорп і нью-гемпшир. Ця робота виконувалась під керівництвом завідувача відділу тваринництва, кандидата сільськогосподарських наук В. С. Кобзева (виконавці: В. С. Кобзев, М. В. Красная та ін.) відповідно до розділу «Створення високопродуктивних племінних ферм та удосконалення стад великої рогатої худоби, свиней, овець і птиці в експериментальному господарстві дослідної станції» науково-дослідної теми «Підвищення племінних і продуктивних якостей сільськогосподарських тварин». Утримували на дослідній станції також пекінських качок та курей породи первомайська, яких реалізовували колгоспам і радгоспам області. За організацією проведення міжпородного схрещування птиці у колгоспі ім. Леніна Снігірьовського району та радгоспі ім. Шевченка Жовтневого району відповідали А. С. Кобзев і С. М. Бакай [690, арк. 1–13].

Племінною роботою з птицею займались у племінних, передових та інших птахогосподарствах [711, с. 33]. Так, у колгоспі імені Сталіна (Житомирська область) при комплектуванні маточного стада гусей проводи трикратний добір молодняку, а з метою уникнення наслідків тривалого родинного розведення дорослих гусаків періодично замінювали плідниками, виведеними на інших фермах [710, с. 18]. У радгоспі «Яготинський» племінну роботу з качками пекінської породи на початку 60-х рр. вели методом масової селекції з одночасним поліпшенням їх годівлі та утримання і при цьому важливу увагу приділяли добору ремонтних каченят. Однак вже в 1964 р. спеціалісти радгоспу планували у подальшому перейти від масової селекції качок до їх розведення за лініями [47, с. 47, 51].

У досліджуваний період методи племінної роботи спрямовувались під впливом вказівок керівних структур. Так, у 1960 р. заступник міністра сільськогосподарства УРСР, член-кореспондент УАСГН І. Г. Зорін вказав: «На всіх спеціалізованих фермах, де будуть вирощувати бройлерів, необхідно впрова-

джувати промислове схрещування курей несучих порід з курми яйцем'ясних порід. При збільшенні поголів'я птиці яйцем'ясних порід буде провадитись промислове схрещування їх між собою (нью-гемпшир х плімутрок) і з іншими породами...» [202, с. 12].

В умовах інтенсифікації птахівництва в Українській РСР після його переведення на промислову основу у 1964 році [447, с. 512–517] необхідно було не лише збільшувати поголів'я птиці, а й поліпшувати її продуктивні якості, що виявлялось можливим за умов ведення цілеспрямованої племінної роботи. До цього періоду вже були певні досягнення з племінної роботи в птахівництві. У досліджуваній період основним центром розробки теорії та методології селекційно-племінної роботи у птахівництві був Українській науково-дослідний інститут (НДІ) птахівництва. Вчені цієї установи на базі дослідних господарств провадили селекційно-племінну роботу з птицею різних видів і напрямів продуктивності.

Так, П. М. Слюсар вказав, що на початку 60-х років на бройлерній фабриці дослідного господарства Українського НДІ птахівництва радгоспу «Красний» (у Кримській області) на м'ясо вирощували молодняк, одержаний від схрещування ліній курей сусекс, плімутрок смугастий, род-айланд і нью-гемпшир, які у 75-добовому віці досягали живої маси 1,3 кг [651, с. 19–20]. Такі показники свідчили про порівняно низьку інтенсивність росту птиці. Однак вже на той час із світової практики було відомо, що для виробництва бройлерів використовують і курей порід білий корніш та білий плімутрок [587, с. 353–354; 653, с. 9]. А тому з 1965 р. у радгоспі «Красний» почали провадити селекційну роботу з лініями курей порід корніш і плімутрок, завезених із Японії, та досліджувати продуктивність гібридів, одержаних від схрещування цих ліній. Отже, вперше в Українській РСР та СРСР загалом у дослідному господарстві Українського НДІ птахівництва було запроваджено методи селекційно-племінної роботи з курми породи білий корніш, яку використовували в якості батьківської форми, та білий плімутрок (материнська форма), з метою одержання високопродуктивних дволінійних гібридних курчат-бройлерів. Тут слід зазначити, що і у сучасному птахівництві, у XXI ст. для виробництва м'яса бройлерів використовують гібридів, одержаних від схрещування ліній курей порід корніш і білий плімутрок [185, с. 41–49].

Успішний розвиток бройлерної промисловості в Українській РСР у значній мірі залежав від організації мережі племінних птахівничих господарств з розведення курей м'ясного напрямку продуктивності. Використання для вирощування на м'ясо гібридних курчат, одержаних від схрещування поєднувальних ліній, забезпечувало одержання максимальних показників продуктивності за

найменших затрат корму на одиницю приросту живої маси. У 1968 р. Кучаківське птахогосподарство Бориспільського району Київської області було перейменоване на державний племінний птахівничий завод і підприємство розпочало провадити селекційно-племінну роботу з лініями м'ясних курей кросу «Гібро» [728, с. 4, 15]. У цей період у республіці планувалось будівництво одного племінного заводу і трьох радгоспів-репродукторів з розведення курей м'ясних ліній. Функції селекційно-генетичної станції покладались на дослідне господарство Українського НДІ птахівництва радгосп «Красний». Враховуючи те, що кожне господарство повинно працювати за чітко визначеною технологічною схемою, узгодженою зі схемами роботи інших господарств, М. Л. Шигаєва і В. Д. Лук'янова розробили технологію для племінних господарств курей м'ясного напрямку продуктивності [757, с. 3–11].

Наприкінці 60-х рр. в Українській РСР було значне поголів'я високопродуктивних індиків закордонних та вітчизняних ліній, однак поширення їх і одержання гібридів провадилось повільно через відсутність племінних господарств, що займались би розмноженням лінійної птиці та виведенням гібридної. У зв'язку з цим, учені Українського НДІ птахівництва спільно зі спеціалістами сектору птахівництва Українського науково-дослідного і проектного інституту сільського господарства (Укрндіпросільгосп) розробили типові технології для проектування й будівництва племінного заводу та господарства-репродуктора індиків [284, с. 12–17].

У дослідному господарстві Українського НДІ птахівництва за період з 1964 по 1970 рр. виведені лінії пекінських і українських білих качок. Було розроблено методичні рекомендації з племінної роботи з українськими лініями качок для одержання гібридів [235]. Учені Українського НДІ птахівництва В. Д. Лук'янова, М. Л. Шигаєва і Н. Ф. Косенко та спеціалісти Укрндіпросільгосп І. О. Мілютін і Ф. Ф. Татарчук розробили типові технології для племінних і товарних качківницьких господарств [335, с. 18–24].

У 60-х роках українські вчені В. О. Сергєєв і В. Д. Сергєєва [649, с. 25–30] вивчали прояв гетерозису по несучості при гібридизації спеціалізованих ліній.

На початку 70-х ХХ століття виникла нагальна необхідність поліпшення племінної справи, у зв'язку з цим було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1970 р. «Про заходи з поліпшення племінної справи у тваринництві і щодо подальшого розвитку штучного осіменіння сільськогосподарських тварин» [461, с. 498–501]. Цією постановою передбачалось створити державні контрольно-випробувальні господарства з птахівництва з метою створення необхідних умов для перевірки м'ясних якостей птиці.

У цей період українські вчені вели кропітку селекційно-племінну роботу з яєчною птицею, що була спрямована на виведення поєднаних ліній і гібридів курей породи леггорн [282, с. 3–9]. Результатом цієї роботи було створення кросів яєчних курей «Бірки-1» і «Бірки-П» [285].

У зв'язку зі складною взаємообумовленістю селекціонованих ознак В. П. Коваленко [262, с. 3–10] запропонував використовувати в селекції птиці множинний регресійний аналіз. Ним доведено, що використання кореляційного і регресійного аналізу в селекції може бути ефективним для визначення строків обліку продуктивності, оцінки прояву гетерозису і розробки критеріїв прогнозу спадкових якостей птиці.

У 70-х роках в Українській РСР для ведення племінної роботи було створено систему племінних птахівничих господарств, яка складалась із селекційно-генетичних станцій, державних племінних заводів, радгоспних і колгоспних ферм-репродукторів. Усі господарства мали певний взаємозв'язок між собою, а також з товарними птахівничими фермами та спеціалізованими птахофабриками.

В Українській РСР для забезпечення ІПС племінної продукцією були створені племінні-репродуктори. Так, зокрема у Полтавській області у 1972 р. налічувалось таких ферм: курячих – 65, качиних – 7, гусячих – 2, індичих – 1. Серед породного складу курей на російську білу породу припадало 34,0%, полтавських глинястих курей – 36,3%, білий леггорн – 29,1%, нью-гемпшир – 0,6% с.5 [521, арк. 2–7]. У 1972 р. у Полтавській області із 499 колгоспів лише 9 не мали птахоферм [435, арк. 20]. При цьому найбільше утримували курей яєчного напрямку (327 ферм), друге місце за кількістю посідали ферми з розведення курей комбінованого напрямку (138 ферм). Надавали перевагу і розведенню качок (64 ферми). Набагато було менше гусей (35 ферм) і лише у 7 колгоспах утримували індиків. Щодо породного складу качок, то у цей період найбільше було пекінських качок – 82,4%, українських сірих – 17,6% [515, арк. 30]. Гусей розводили найбільше великих сірих (80,2%), деяку кількість роменських (9,1%) і решту становили місцеві гуси (10,7%) [514, арк. 31]. На курку-несучку одержували у середньому за рік 164 яйця [110, арк. 33], на качку – 36, гуску – 15, індичку – 32 шт. [547, арк. 36].

Найбільш відповідальним ланцюгом у системі племінних господарств були селекційно-генетичні станції.

У середині 70-х років в Українській РСР було створено 3 селекційно-генетичні станції: з розведення курей яєчного напрямку продуктивності й індиків у дослідному господарстві Українського НДІ птахівництва «Бірки» Харківської області та з розведення курей м'ясного напрямку продуктивності у дослід-

ному господарстві радгосп «Красний» Кримської області. Слід відмітити, що у 80-х рр. станції було об'єднано у селекційно-генетичний центр, до якого належав Українській НДІ птахівництва і його два дослідних господарства та знаходився у системі Південного відділення ВАСГНІЛ [498, с. 3]. В Українській РСР у 70-х роках і до 1988 р. усі племзаводи і репродуктори першого порядку підпорядковувались Укрплемптахотресту. Так, ним провадилась робота щодо районування кросів яєчних курей і переведення господарств на використання двох кросів. У цей період у кожній області Української РСР були поширені кроси яєчних курей «Заря-17», «Волзький-3», «Хайсекс браун», «Беларусь-9». Крос «Беларусь-9» був найбільш поширеним, чисельність курей цього кросу у господарствах тресту становила більше 60%. Селекційну роботу з цим кросом провадили у держплемзаводі ім. Фрунзе і у племрепродукторах «Роздільнянський», «Кіровський» і «Христофоровський». У племзаводі «Кучаківський» провадили селекційно-племінну роботу з лініями курей кросу «Бройлер-6». Селекцією качок займався єдиний у республіці племптахозавод ім. XXVI з'їзду КПРС. На племзаводі провадили селекційно-племінну роботу з кросом «Х-11», комбінацією 13 («К-13») і пекінською популяцією. Племінну роботу з лініями індиків провадили на племзаводі «Головуровський» [491, с. 13–16].

Про необхідність подальшого поліпшення племінної справи як у птахівництві, так і загалом у тваринництві наприкінці 70–х ХХ ст., свідчить Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 5 травня 1978 р. У даній постанові зазначається, що у птахівництві основна увага повинна бути спрямована на виведення нових високопродуктивних ліній і кросів птиці м'ясного та яєчного напрямів. Значну увагу приділено й поліпшенню роботи станцій штучного осіменіння тварин [459, с. 493–498]. В. Д. Лук'янова і В. І. Бесулін приймали участь у розробці державного стандарту ГОСТ 27267-87 «Сперма петухов и индюков неразбавленная свежеполученная. Технические требования и методы испытаний» [149]. Інші вчені оцінювали умови утримання індиків як тла для відбору у селекційному процесі [608, с. 7–10], вивчали компоненти плодючості у спеціалізованих мікролініях материнської лінії індиків [134, с. 3–5]. У 80–х роках було створено крос індиків «Харківський-56», індиченята якого на випробуваннях у Чеській РСР мали високі показники м'ясної продуктивності. Цей крос впроваджували у господарствах Української РСР, однак офіційно на той час його ще не було затверджено [199, с. 25].

Селекційно-племінну роботу з яєчною птицею вчені Українського НДІ птахівництва провадили впродовж усього досліджуваного періоду. У середині 80-х років українськими вченими було створено крос «Бірки-117», кури якого на Міжнародній контрольно-випробувальній станції по птахівництву у Чеській

РСР були серед найкращих по несучості у розрахунку на початкову несучку [199, с. 27].

Продовжували співробітники Українського НДІ птахівництва племінну роботу з м'ясними курми, зокрема досліджували характер успадковування живої маси м'ясних курей у 49-добовому віці на основі добору батьківських пар за рангами [299, с. 5–6]. Проводили селекційно-племінну роботу українські вчені і з гусьми, працювали над створенням кросів, використовуючи рейнських, італійських і великих сірих гусей [199, с. 25].

Про діяльність племінних господарств в Україні у 1986 р. свідчать архівні дані [189, арк. 38] щодо кількості завезених яєць птиці різних видів у колгоспи Полтавської області. Так, племінні яйця курей кросу «Білорусь-9» було одержано із таких ДППЗ як «Христофоровський» (Дніпропетровська обл.), «Рудня» (Київської обл.). Із дослідного господарства УНДП – курей кросу «Бірки», ДППЗ ім. Чкалова – кросу «Янтар-1». Качині яйця лінійної птиці породи пекінська одержували із ДППЗ ім. Чкалова (Донецької обл.). Індичі яйця завозили із ДППЗ Гологурівський» (Київської обл.). У дослідному господарстві «Бірки» провадили племінну роботу і з ереванськими курми. Племінні яйця цієї породи (2,5 тис.) було передано на Зеньковське підприємство, при цьому вивід молодняку з них одержали на рівні 78,6%. Завезено яйця із РРФСР: качок кросу Х-11 із Білгородської області, курей породи кучинська ювілейна – із ДППЗ «Кучинський» Московської області.

Дані щодо несучості птиці у колгоспах Полтавської області у 1986 р. свідчать, що на курку-несучку у середньому одержували 195 яєць [551, арк. 11], качку – 48, гуску – 29, а індичку – 37 шт. [546, арк. 12].

У 80-х роках за участі та методичним керівництвом учених Українського НДІ птахівництва та Укрплемптахотресту було розроблено перспективні плани племінної роботи по кожному заводу на 1981–1985 рр. і до 1990 р., а також план селекційно-племінної роботи у птахівництві Української РСР на 1986–1990 рр. і до 2000 року [498].

Демократизація громадських відносин у другій половині 80-х років за період перебування на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, стимулювала зародження нових, більш ефективних форм і виробничої взаємодії племінних і товарних птахівничих підприємств. Почали організовуватись науково-виробничі, виробничо-наукові, виробничі об'єднання.

Так, племінний птахівничий завод «Поліський» (у Київській області) підпорядковувався Всесоюзному виробничо-науковому об'єднанню «Союзптахопром», оскільки він входив до бройлерно-виробничої системи, яку було створено у 1987 р. і головним підприємством визначено племзавод «Смена» Московської

області, де зосереджувався генофонд курей м'ясних ліній кросу «Смена» [717, с. 20–23].

Наприкінці 80-х років відбулась перебудова організаційної структури управління в системі Держагропрому Української РСР. Так, відповідно до наказу Держагропрому №230 від 7 вересня 1988 р. було створено виробничо-наукове об'єднання птахівничої промисловості «Укрптахопром» і при цьому було скасовано Республіканський трест племінних птахівничих господарств «Укрплемптахотрест» [536, арк. 62; 537, арк. 63–64]. Через місяць наказом Держагропрому №255 від 6 жовтня 1988 р. було покладено на виробничо-наукове об'єднання «Укрптахопром» обов'язки здійснення єдиної технологічної політики щодо виробництва продукції птахівництва і її переробки та відповідальність за розвиток птахівництва в Українській РСР [533, арк. 120]. Це об'єднання функціонувало і у 1991 році.

За часи незалежності основним координаційним центром племінної роботи з птицею різних видів залишався Інститут птахівництва ААН, а наразі – це Державна дослідна станція птахівництва НААН.

За даними Державного племінного реєстру України станом на 1 січня 2018 р. ця установа мала статус племінного заводу з розведення бірквівських барвистих курей і м'ясо-яєчної породи плімутрок білий [168, с. 125–126]. Цей племзавод залишається наразі єдиним в Україні з розведення яєчних і м'ясо-яєчних курей.

Що стосується м'ясних курей, зокрема кросу «Кобб-500», то у різних областях є лише племінні птахівничі репродуктори (ППР) другого порядку, функції якого виконують птахофабрики, а саме: ПАТ «Діанівська птахофабрика» (Донецька область), ТОВ «Племптахокомбінат «Запорізький» (Запорізька), СТОВ «Старинська птахофабрика» і ТОВ «Комплекс Агрмарс» (Київська), Філія «Голден Крос» ТОВ «Курганський бройлер» (Харківська), ДП «Перемога Нова» (Черкаська). Так само і по кросу м'ясних курей «Росс-308» до ППР-2 належать: ТОВ «Агідель» і ТОВ «Усич» (Волинська область), ТОВ «Племптахокомбінат «Запорізький» (Запорізька), ТОВ «Морозівська птахофабрика» (Київська) [168, с. 127–131].

Для виробництва харчових яєць у промислових господарствах України також використовують кроси зарубіжної селекції. Із племінних господарств по цих кросах є лише ППР-2. У Полтавській області цей статус має ПАТ «Полтавська птахофабрика» (крос «Ломанн»), у Київській – ТОВ «Слов'яни» («Ломанн ЛСЛ-Класік» і «Ломанн Браун-Лайт») і ТОВ «Ясенвіт» (крос «Хай-Лайн W-36») [168, с. 129–130, 132–134]. Отже, з розведення кросів м'ясних курей в Україні ППР другого порядку налічувалось 10, а яєчних – 8.

Для виробництва качиноного м'яса у птахогосподарствах країни використовують кроси з-за кордону. Статус ППР-2 по кросу качок «Star-53 Н.У.», яких завозять із Європи, має СТОВ «ППЗ «Коробівський». Поширеною в Україні є і порода качок башкірські цвітні, створеної у ППЗ «Благоварський» (Росія) – у ППР-2 ФГ «Голд-Сад» (Одеська область) і ТОВ «Колос-Агро Трейд» (Сумська). До племінних господарств (ППР-2) з розведення кросу «Благоварський» належать ПП «АП «Благодатненський птахопром» (Миколаївська область), ФГ «Гол-Сад» (Одеська), СТОВ «Карлівське ПП» (Полтавська), ТОВ «Колос-Агро Трейд» (Сумська). Тут слід зазначити, що вказане останнє господарство у 2018 році мало ще й статус ППР першого порядку з розведення цього кросу. У Рівненській області ПСП ПП «Здолбунівське» виконує функції ППР-2, де утримують качок пекінської породи. [168, с. 135–139]. Загалом з розведення качок в Україні є один ППР першого порядку і 6 – другого порядку.

Гусівництво в Україні базується на використанні різних порід. Селекційним надбанням є вітчизняні породи велика сіра і велика біла. По цих породах є племінний завод ПП «Роздольне» у Харківській області. Велику сіру породу утримують також у ППР першого і другого порядку СВК «Вікторія» (Одеська область), у ППР-2 – ПСП «Промінь» (Вінницька область), ПАТ «Агропромислова компанія» (Запорізька), СТОВ «Карлівське ПП. Розведення інших порід здійснюють у ППР другого порядку, зокрема у ТОВ «Зубр» у Львівській області (порода італійська біла), ПСП «Промінь» (горьківська), ПП «АП «Благодатненський птахопром» (кубанська сіра), ФГ «Орбіта» у Миколаївській області (легат) [168, с. 141–148]. Отже, по гусях 11 племінних господарств: ППЗ – 2, ППР-1 – 1, ППР-2 – 8.

Останніми роками в Україні популярності набуло перепелівництво. У 2012 році створено Асоціацію перепелівництва, яку й наразі очолює голова ФГ «Повіт-Агро» Олександр Васильович Павлик.

Найбільш поширеною є японська порода перепелів яєчного напрямку продуктивності. Статус ППР другого порядку з розведення цих перепелів має ТОВ фірма «Сільпостачсервіс» (Херсонська область). Для виробництва м'яса перепелів використовують такі породи як фараон і техаська. Однак господарства, які займаються виробництвом племінної продукції цих перепелів, на жаль, не мають відповідного статусу [168, с. 149–151].

На початку ХХІ ст. в Україну почали завозити чорних африканських страусів, які добре адаптувались і є досить популярними не лише для виробництва яєць і м'яса, а й для запровадження агротуризму. Важливо згадати, що першим репродуктором африканських страусів у Європі у ХІХ ст. стала «Асканія-Нова» [109, арк. 58]. Наразі статус ППР першого порядку з розведення чорних

африканських страусів має ПАТ «Агро-Союз» (Дніпропетровська область). І це єдине племінне господарство у країні з розведення птахів цього виду [168, с. 152].

4.2. Теоретичне обґрунтування основ раціональної годівлі у птахівництві

Одним із найважливіших ланцюгів у виробничих процесах галузі птахівництва стала годівля, котра, забезпечуючи раціональне живлення птиці, сприяє її нормальному росту й розвитку, збереженості та високій відтворній здатності за економного споживання кормів, досягненню генетично зумовленого рівня продуктивності, необхідної якості продукції. На шляху розвитку науки про годівлю птиці в Українській РСР важливим періодом є 50-і – перша половина 60-х рр. ХХ ст., що позначився запровадженням системних досліджень з нормованої годівлі, розробленням основ мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення, пошуками джерел компенсаторного живлення, які б сприяли зниженню витрат кормів на одиницю продукції та збереженості поголів'я.

Окремі аспекти становлення й розвитку годівлі сільськогосподарських тварин ґрунтовно висвітлені в наукових працях А. П. Калашникова [8, 9], І. С. Бородай [4], однак авторами не ставилася мета конкретизувати внесок українських учених у розроблення науково-організаційних засад годівлі птиці. Проблеми розроблення збалансованих раціонів годівлі у діяльності НДІ птахівництва порушені Н. І. Братишко [73], хоча такі важливі питання, як значення антибіотиків для стимуляції швидкості росту молодняка, залишилися не розкритими. Варто зазначити, що в наших попередніх публікаціях уже зроблено спробу відтворити пошуки вітчизняних учених з розроблення наукових засад годівлі для різних видів птиці [356, 357, 360].

Як засвідчили результати дослідження, на початку 50-х рр. в Українській РСР, як і загалом у СРСР, нагальною проблемою розвитку громадського птахівництва залишалося забезпечення господарств кормами для птиці [343, с. 3; 337, с. 2]. Для характеристики стану годівлі у господарствах громадського сектору птахівництва в Українській РСР в 50-х рр. минулого століття є показовим приклад птахоферми колгоспу імені Сталіна Баштанського району Миколаївської області [309, с. 21]. Зокрема, на птахофермі курчат з добового до 45-добового віку годували декілька разів на добу через кожні 2,5 години. У першу даванку курчата одержували знежирене молоко (перегін) і пшоно, у другу – кукурудзяну крупу, у третю – пшоняну кашу у суміші з подрібненим зеленим кормом (люцерною), у четверту – кукурудзяну крупу у суміші зі знежиреним мо-

локом, у п'яту – кашу з вареними подрібненими яйцями і зеленим кормом, у шосту – пшоняну кашу.

Слід зазначити, що вчені, починаючи з 1947 р., висловлювались проти використання каш у годівлі птиці і наполягали на тому, щоб відмовитись від варки зерна і на початку другої половини ХХ століття: «...ще деякі видатні фахівці птахівники не чітко уявляють собі, що варіння зерна, денатуруючи білок, погіршує його якість» [274, с. 26]. У 1951 р. оприлюднено результати досвіду пташниці П. С. Покуси, що на птахофермі колгоспу ім. Ілліча Зачепилівського району Харківської області згодовувала курям картоплю у суміші із зерновими та іншими кормами і щорічно добивалася високої несучості птиці [503, с. 4].

У цей період українськими вченими актуалізовано питання нормування годівлі птиці, адже саме нормована годівля забезпечує потребу у поживних речовинах, при цьому враховували, що умови розвитку птахівництва виключають індивідуальну годівлю. Крім цього, годівлю птиці потрібно було організовувати таким чином, щоб забезпечити максимальну механізацію процесу підготовки кормів [490, с. 20].

Головний зоотехнік Управління птахівництва Міністерства сільського господарства СРСР Г. М. Колобов у статті «Про деякі питання годівлі сільськогосподарської птиці» [274, с. 25], опублікованій у 1952 р., піддав критиці норми годівлі, які були розроблені НДІ птахівництва (тут слід уточнити, що на той час у СРСР це був єдиний інститут з птахівництва і координував роботу науководослідних станцій у союзних республіках, у тому числі в УРСР). Він запропонував нормування годівлі птиці здійснювати не на одну голову, як це було запроваджено на той час, а в розрахунку на 100 г концентрованого корму, що значно полегшувало складання раціонів і підготовку кормів до згодовування. Дана пропозиція була схвалена Н. В. Пігарьовим [490, с. 18]. Нагадаємо, що норми годівлі НДІ птахівництва, використання яких було обов'язковим для всіх регіонів СРСР і Української РСР, у тому числі й для годівлі дорослих курей породи білий леггорн, враховували живу масу птиці, інтенсивність несучості, а також пору року. При цьому раціон складали за нормами щодо вмісту (у грамах) кормових одиниць і перетравного протеїну в кормах у розрахунку на одну голову за добу [722, с. 65].

На основі аналізу літературних джерел нами виявлені й неординарні пропозиції щодо годівлі птиці цього періоду. Так, наприклад, агроном Одеського облшовктресту Ю.С. Кутлоєв пропонував в якості соковитих кормів у годівлі птиці використовувати шовковицю [303, с. 27]. Він надав інформацію щодо згодовування шовковиці в колгоспах Одеської області, яку висаджували на вигулах. При цьому вигул мав природній навіс від крони дерев, у затінку яких птиця ховалась від пекучих променів сонця у спеку і поповнювала свій раціон

специфічним і корисним для її організму соковитим кормом. Обсаджували шовковицею також ставки і водойми для водоплавної птиці.

У зв'язку з тим, що розвиток птахівництва гальмувався недостатньою кормовою базою, в СРСР було створено Всесоюзний науково-дослідний інститут кормів ім. Вільямса, а в Полтаві – Українській філіал цієї установи. Звіт про науково-дослідну роботу Українського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту ім. Вільямса у 1951 р. свідчить про напрями досліджень. Ученими було проаналізовано урожайність зернових і кормових культур в УРСР у порівнянні з даними за останні 6-11 років та охарактеризовано метеорологічні умови 1950–1951 сільськогосподарського року, котрі обумовили деякі нижчі показники [367, арк. 2–10]. Різнобічна тематика наукових досліджень була спрямована, передусім, на зміцнення кормової бази й при цьому співробітники установи надавали науково-виробничу допомогу колгоспам, радгоспам і сільськогосподарським управлінським структурам з питань кормовиробництва, травосіяння, насінництва трав тощо. [629, арк. 634–636]. У 1953 р. учені даної установи продовжували наукову роботу щодо розробки та впровадження у виробництво найбільш ефективних агротехнічних прийомів із застосуванням зеленого конвеєра, одержання високих урожаїв одно- і багаторічних кормових культур, виведення більш урожайних сортів поряд з розробкою методів боротьби з їх шкідниками тощо [482, арк. 1–2].

У 1953 р. у СРСР епоха «сталінізму» завершилась, відбулись зміни у суспільно-політичному житті країни, що відбилось і на напрямках наукових досліджень учених. І, якщо до 1955 р. в Українському філіалі Всесоюзного науково-дослідного інституту ім. Вільямса кукурудзу вивчали як компонент у зеленому конвеєрі, то в подальшому дослідження розширили, розглядаючи її в якості силосної культури та, передусім, розробляли методи підвищення урожаїв зерна [483, арк. 1–3].

У середині 50-х рр. започаткували пошуки ефективних препаратів для стимуляції швидкості росту молодняка. У колгоспах Мелітопольського району Запорізької області вченими Всесоюзної науково-дослідної лабораторії з вивчення отруйних грибків проведено виробничий дослід з використання антибіотиків при вирощуванні курчат. Водночас співробітниками Мелітопольської інкубаторно-птахівницької станції у колгоспі імені Кірова був проведений дослід зі згодовування пеніциліну курчатам до 30-добового віку. Результати дослідження свідчили про підвищення приросту живої маси курчат за використання пеніциліну, з огляду на це Міністерству сільського господарства СРСР, а також Міністерству охорони здоров'я СРСР було наказано: «...вжити заходи до якнайшвидшого збільшення виробництва технічного пеніциліну і біоміцину для їх ши-

рокого застосування при вирощуванні молодняка птиці» [613, с. 35]. За даними Г.В. Кір'янової [253, с. 29], при згодовуванні пеніциліну курчатам їхня збережність підвищувалась на 5,8–7,7%.

Ідея впровадження кормових антибіотиків у практику птахівництва була підтримана багатьма вченими. Із антибіотиків рекомендували застосовувати біоміцин або технічні (калієві та натрієві) солі пеніциліну. Їх нормування здійснювали на 1 кг корму і при цьому окупність кормів підвищувалась на 10-15%. Учені закликали вже у 1955 р. приступити до розробки методу виготовлення дослідних партій комбікормів з додаванням до них антибіотиків, оскільки, як вони стверджували, економічна доцільність їх застосування науково обґрунтована і практично доведена на досвіді господарств у СРСР і за кордоном [619, с. 28, 31]. Популяризуючи досвід розведення та вирощування індиків на Старинській птахофабриці, головний зоотехнік Г. М. Литвинець вказував, що у господарстві індиченят з добового віку до корму додавали один із антибіотиків: біоміцин, тераміцин, пеніцилін, левоміцетин або синтоміцин [319, с. 53].

За результатами дослідження, наприкінці 50-х років в Українській РСР стверджувалась наукова думка щодо необхідності підвищення рівня протеїнового живлення птиці. Так, І. Я. Тицький [709, с. 62] вказував, що лише кількісне нормування білка без урахування його якості не може гарантувати фізіологічної повноцінності застосування раціонів. Він також підкреслював, що на колгоспних птахофермах республіки рівень протеїнового живлення птиці ще низький і не забезпечує підвищення її несучості та виходу м'яса. А основним джерелом протеїнових кормів є розширення посівів і виведення більш урожайних сортів зернобобових культур на зерно і збільшення виробництва багаторічних бобових трав, оскільки в зернобобових культурах міститься 25-35% протеїну. Згодом А. А. Крикун [294, с. 4–6] зазначав, що білкові корми є найбільш важливими і одночасно дефіцитними та найдорожчими: частка білкових кормів становить 25-30% від загальної вартості раціону. При цьому слід відмітити, що посівні площі гороху в Українській РСР у 1964 р. збільшились у 8,8 разів порівняно із 1950-м [277, с. 176–177]. Одночасно розширювали і посіви кукурудзи на зерно, силос і зелений корм, а саме: з 2757,0 тис. га у 1950 р. до 7202,6 тис. га у 1964-му, тобто посіви збільшились у 2,6 рази [277, с. 180–181]. Оскільки збільшували посіви кукурудзи як на зерно, так і на силос та широко його використовували як соковитий корм для всіх видів птиці, вчені досліджували вплив силосу на організм птиці [22, с. 30–33]. Значну увагу приділяли вивченню впливу кукурудзи на продуктивність птиці [17, с. 33–34].

У Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті на зоотехнічному факультеті упродовж 1955–1958 рр. під керівництвом доктора ветери-

нарних наук, професора В. Матусевича провадили наукові дослідження по темі «Ефективність використання деяких мікроелементів (йод, марганець, кобальт, мідь) у тваринництві Хмельницької області». При цьому використовували як сільськогосподарських ссавців, так і птицю, яких утримували у різних колгоспах Хмельницької області. За використання досліджуваних мікроелементів у раціонах птиці у курей на відгодівлі збільшився приріст живої маси на 88%, а у каченят – на 60%. Однак, учений підкреслив, що годівля тварин на колгоспних фермах Хмельниччини неповноцінна, а тому при штучному їх додаванні до кормових раціонів одержали значний позитивний ефект [688, арк. 9–15]. Також під керівництвом В. Матусевича (виконавець – старший викладач В.Т. Горянов) було проведено дослідження по темі «Вплив мікродоз йоду на ріст і розвиток курчат». Оскільки вміст йоду у ґрунті, воді та кормових культурах на території учбово-дослідного господарства інституту виявлялось недостатнім, то додавання до раціону курчат мікродоз йоду підвищило їхній ріст і розвиток. При цьому в курчат відмітили кращий розвиток кісток скелета, вищу активність щитоподібної залози та в них раніше відбулось статеве дозрівання [689, арк. 15–16].

На початку 60-х років вже було науково обґрунтовано і практично доведено, що ефективніше птицю на птахофабриках годувати сухими комбікормами без використання кормів інших видів (соковитих, зелених тощо). Адже саме такий метод надає можливість механізувати трудомісткі процеси у пташниках і значно зменшити затрати праці. При цьому найбільш вагомими у господарській діяльності кожного птахівничого господарства виявилися затрати на корми. П. Бурмістров вказував, що на діючих на той час птахофабриках у собівартості яєць і м'яса птиці затрати на корми становили понад 80% [85, с. 41].

Вченими Українського НДІ птахівництва в умовах дослідного господарства інституту, радгоспу «Красний», у 1962–1963 рр. було вирощено декілька партій курчат на м'ясо за використання сухих комбікормів з різним складом і поживністю [709, с. 47–50]. За результатами проведених у виробничих умовах досліджень українські вчені зробили висновок, що сухий тип годівлі птиці є ефективним і при цьому важливу роль відіграє повноцінність комбікорму. Проте в даний період сухий тип годівлі ще не був поширеним. Навіть на такій потужній птахофабриці, як «Южная» (Кримська область), яка спеціалізувалася на виробництві харчових яєць, і де птицю утримували у широкогабаритних пташниках на підлозі на глибокій підстилці, при механізації процесів роздавання кормів, збирання яєць та автоматизованому управлінні освітленням й іншими процесами, курей годували як зерновою сумішшю, так і вологими мішанками [38, с. 38–40].

Отже, хоча ефективність годівлі сухими комбікормами і була доведена вченими вже на той час, однак перейти на застосування лише сухого типу годівлі не представлялося можливим. Держава не могла у достатній мірі забезпечити потреби птахогосподарств зерновими кормами, відходами технічних виробництв, вітамінними концентратами, трав'яним борошном, сухими дріжджами тощо. Тому господарства були змушені виготовляти соковиті і вітамінні корми, використовуючи для цього закріплені за ними землі.

Проблеми з кормовиробництвом засвідчують матеріали Пленуму ЦК КПРС (25–31 січня 1955 р.), де зазначалося: «Рік у рік не виконуються плани по виробництву комбікормів, риб'ячого і м'ясо-кісткового борошна для потреб тваринництва, особливо птахівництва. Незважаючи на те, що згодовування зернофуражу та інших концентратів... птиці у вигляді комбікормів більш ефективно, досі не організовано виробництва комбікормів із сировини колгоспів і радгоспів» [277, с. 30].

Що стосується годівлі водоплавної птиці, то наявність в Українській СРСР великої кількості водойм з прісною водою, багатих на природні корми рослинного і тваринного походження, була надійною базою для утримання на них великих груп качок. Вченими Українського НДІ птахівництва під керівництвом М. В. Дахновського розроблено та впроваджено у виробництво ряд прогресивних прийомів вирощування качок [722, с. 19].

Із переведенням у 1964 р. птахівництва на промислову основу загалом у СРСР [447, с. 512–517], і зокрема в Українській РСР, почалась його інтенсифікація. Розвиток птахівництва на промисловій основі з концентрацією поголів'я на великих птахофабриках і механізованих фермах колгоспів, радгоспів став основою зростання виробництва яєць і м'яса птиці. Поширилось використання лінійної і гібридної птиці. Однак реалізація її генетичного потенціалу була можливою лише за умов годівлі високопоживними і повнораціонними комбікормами у сухому вигляді, що дозволяло також механізувати трудомісткі процеси у пташнику. Це представляється важливим при великій концентрації поголів'я птиці. За високих темпів розвитку виробництва птахівничої продукції значно підвищується потреба в кормах. На часі були розробки найбільш ефективних норм годівлі птиці, оптимальних рецептів комбікормів, які дозволяли зменшити їх витрати на одиницю продукції тощо. Науково обґрунтованому вирішенню цих завдань сприяла організація систем досліджень, проведених українськими вченими з біохімії і фізіології птиці, обміну речовин [242, с. 20–24; 322, с. 68–69; 469, с. 27–31; 682, с. 29–31].

У спеціальній літературі періоду 1964–1991 рр. виявлено дані щодо результатів проведених досліджень з годівлі птиці у різних аспектах [118, 241,

242, 273]. Частково відтворено наукові дослідження українських вчених щодо годівлі птиці різних видів [356, 357, 360].

У промисловому птахівництві вартість кормів від загальних витрат на виробництво яєць і м'яса птиці становить 60–70% [712, с. 117]. Значним резервом зниження собівартості продукції птахівництва була, і залишається наразі, розробка раціональних і найбільш ефективних методів годівлі птиці, пов'язаних з використанням повнораціонних, оптимізованих за складом і поживністю, раціонів. Так, Т. М. Головка [139, с. 46–51] вивчав вплив різного рівня обмінної енергії та сирого протеїну в комбікормах на продуктивність несучок при їх утриманні у кліткових батареях. Ним встановлено, що найкращі показники за витратами корму на одиницю продукції, а також якістю яєць і збереженістю поголів'я можна одержати за вмісту у комбікормі для годівлі яєчних курей при їх утриманні у кліткових батареях на рівні 17 і 19%, а обмінної енергії – 271–273 ккал у 100 г корму. І у ХХІ ст., нормами годівлі, розробленими вченими Інституту птахівництва Національної академії аграрних наук України для курей–несучок у першу фазу продуктивного періоду (від початку несучості і до 47-тижневого віку) передбачено вміст сирого протеїну 17%, а обмінної енергії – 270 ккал у 100 г [444, с. 7].

І. І. Кондратенко здійснював пошук оптимального рівня енергопротеїнового відношення в раціоні курей породи плімутрок білий, який позитивно впливає на якість інкубаційних яєць [278, с. 82–89]. Такі дослідження були актуальними, оскільки стало інтенсивно розвиватись виробництво м'яса бройлерів, а породу плімутрок білий (як і наразі) використовували в якості материнської форми у схемі схрещування поєднувальних ліній м'ясних курей, а якість інкубаційних яєць у значній мірі залежить від годівлі птиці племінного стада.

За технологією, розробленою вченими Українського НДІ птахівництва, з відходів птахоферм можна виготовляти м'ясне, м'ясо-кісткове, м'ясо-пір'яне та пір'яне борошно. С. А. Водолажченко і З. В. Целуйко вивчали залежність кормових властивостей білкових кормів, виготовлених з відходів птахівництва, від тривалості зберігання [118, с. 52–57]. При цьому вони встановили, що якість кормового борошна при зберіганні знижується, хоча воно й залишається придатним для годівлі.

В організації технологічного процесу виготовлення кормових сумішей для птиці однією із важливих операцій стало дозування комбікорму. В цей період у комбікормовій промисловості застосовували безперервний процес виробництва з використанням об'ємних дозаторів. І. К. Євдокименко за результатами проведених досліджень, рекомендував у кормоцехах з продуктивністю вищою за 20 т за зміну, для підвищення рівномірності дозування об'ємних доза-

торів застосовувати попереднє змішування двох–трьох компонентів, у яких можливе відхилення від норми дозування більше 3% [183, с. 112–116]. А А. І. Голосов визначав оптимальну тривалість змішування компонентів комбікормів [140, с. 126–131].

Роздавання корму у промислових господарствах у 60-х роках вже було механізовано. В. Я. Тонкошуров вивчав способи зменшення втрат корму при механізованій його роздачі курчатам-бройлерам і за результатами проведених досліджень надав практичні рекомендації [712, с. 117–125].

Наприкінці 60-х років птицю годували комбікормами за рецептами, відповідно до ГОСТ 9266–59. Однак існуючий метод складання рецептів комбікормів, підрахунок їхньої поживності мав низку недоліків. Комбікормові підприємства, не маючи повного набору компонентів для виготовлення комбікормів, змушені були замінювати одні види сировини іншими, що загалом погіршувало якість корму. У зв'язку з цим В. Ф. Каравашенко із співавторами підкреслювали, що комбікорми повинні вироблятися з урахуванням науково обґрунтованих вимог до їхньої поживності, а комбікормові підприємства повинні знаходити такі комбінації інгредієнтів, щоб одержаний комбікорм був дешевим і якісним [241, с. 35–39]. Обов'язкова умова технології – дотримання гранично допустимих норм уведення окремих компонентів, що надавало б можливість виробляти комбікорми, що забезпечують високу продуктивність сільськогосподарської птиці з найменшими витратами кормів, розробляти рецепти комбікормів, виходячи з наявної сировини, механізувати процеси розрахунку поживності комбікормів за допомогою обчислювальної техніки.

У досліджуваний період вже був накопичений науково-практичний досвід щодо використання в годівлі птиці ферментних і антибіотичних препаратів. Як нами вже зазначалось, в Україні ще з 50-х років ХХ ст. почали використовувати антибіотики, з метою одержання, передусім, додаткових приростів живої маси птиці та підвищення збереженості поголів'я. Це залишалось актуальним і після переведення птахівництва на промислову основу.

Так, наприкінці 60-х рр. В. Ф. Каравашенко (Український НДІ птахівництва) разом із співробітниками Українського науково-дослідного інституту експериментальної ветеринарії дослідили вплив кормового вітамінізованого біоміцину на хімічні та органолептичні показники м'яса бройлерів. Вчені зазначили, що антибіотичні препарати при їх тривалому застосуванні можуть впливати не тільки на патогенну, а й корисну мікрофлору і це негативно відбивається на обмінних процесах і організмі, і тим самим ріст і розвиток птиці затримується. Загалом, за результатами їхніх досліджень, згодовування кормового вітамінізованого біоміцину сприяло збільшенню живої маси бройлерів, але з 50-ї доби

відбувалось пригнічення росту курчат. При цьому за смаком м'ясо бройлерів, які не одержували антибіотичний препарат, мало більш виражений присмак курячого м'яса [440, с. 75–81].

Оскільки для годівлі птиці застосовували повнораціонні комбікорми, до складу яких входило 10–15 компонентів, 13–15 мікродобавок (вітаміни і солі мікроелементів) і балансували їх за 7–20 показниках поживності, і в тому числі за обмінною енергією, тому на початку 70-х років у Кримському відділенні Українського НДІ птахівництва, у радгоспі «Красний», було розроблено спрощену методику розрахунку рецептів комбікормів для птиці – з мінімальною вартістю і збалансованих за необхідною поживністю [140, с. 10–12]. Розрахунок здійснювали симплекс-методом ЕВМ «Наїрі-К». При цьому враховували фактичний вміст у них поживних речовин (за даними зоотехнічного аналізу), вартість одиниці маси кожного компонента, норму годівлі і обмеження за вмістом тих чи інших інгредієнтів у раціоні. Для перевірки машинних розрахунків було проведено перерахунок рецептів комбікормів, які використовували для годівлі бройлерів в умовах радгоспу «Красний» і складених спеціалістами господарства. Використання електронно-обчислювальних машин дозволило зменшити час складання рецептів до 10–15 хвилин, та при цьому підвищити точність розрахунків і знизити вартість раціону.

У 1971 році вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого збільшення виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі» [460, с. 517–519]. Дана постанова спрямувала подальшу інтенсифікацію промислового птахівництва загалом у СРСР та УРСР зокрема. Однак інтенсивний розвиток птахівництва є неможливим без достатнього забезпечення птиці якісними комбікормами. Тому у 70-х роках вийшли дві постанови уряду колишнього СРСР стосовно виробництва комбікормів, а саме: «Про використання державних ресурсів комбікормів і білково-вітамінних добавок і сировини для їх виробництва у 1973 році» [445, с. 531–532] та «Про збільшення виробництва комбікормів і підвищення технічного рівня підприємств комбікормової промисловості Міністерства заготівлі СРСР у 1978–1985 роках» [448, с. 536].

Наукові співробітники Українського НДІ птахівництва на основі багаторічних досліджень опублікували рекомендації для працівників і спеціалістів птахівничих господарств щодо зниження витрат кормів, раціонального їх використання і збільшення виходу продукції [504].

У промислових господарствах курей яєчного і м'ясного напрямів продуктивності годували сухими повнораціонними комбікормами за нормами і рецептами, розробленими Всесоюзним науково-дослідним і технологічним інститу-

том птахівництва (ВНДТІП), а також Українським НДІ птахівництва [552, с. 82,104–105, 111, 129].

Повнораціонні комбікорми використовували не лише при годівлі курей-несучок і курчат-бройлерів, а й при вирощуванні каченят [473, с. 2] та індиченят [474, с. 2] на м'ясо. Стосовно дорослих індиків, качок і гусей, то у деяких господарствах застосовували комбінований тип годівлі з використанням не лише комбікорму, а й соковитих і зелених кормів у вологих мішанках [242, с. 195; 552, с. 155–156, 190–191].

У цей період поширювалось впровадження фазової годівлі птиці (як молодняку, так і дорослої) – годівлі, залежно від віку, фізіологічного стану та продуктивності, про що свідчать диференційовані рецепти комбікормів, які використовували у птахівничих господарствах та при проведенні експериментальних досліджень [242, с. 177, 201, 215; 434, с. 37].

Для балансування комбікормів для птиці за вмістом амінокислот використовували синтетичні незамінні амінокислоти, передусім лізин і метіонін [552, с. 182–184; 242, с. 225]. Для рівномірного розподілу в загальній масі комбікормів добавок вітамінів і мікроелементів застосовували премікси [242, с. 225; 448, с. 536]. Обов'язковим компонентом комбікормів було трав'яне борошно штучного сушіння [242, с. 114, 193, 201]. Виготовленню трав'яного борошна приділяли увагу, вже починаючи з постанови про переведення птахівництва на промислову основу. Так, у додатку до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1964 у переліку заходів щодо забезпечення виробництва повноцінних комбікормів для птиці зазначено: «...передбачити в проектах планів завдання по виготовленню агрегатів для приготування вітамінного трав'яного борошна, хвойного борошна, машин для прибирання трави і мішкотари. ЦСУ СРСР встановити щомісячну звітність по виробництву вітамінного трав'яного і хвойного борошна» [447, с. 517]. У постанові від 19 червня 1978 року зазначалось: «...при недопостачанні трав'яного борошна видача республікам комбікормів по виділених фондах на потреби тваринництва знижується на рівну недопостачанню кількість» [448, с. 536].

Для вирішення проблем стосовно годівлі птиці у птахівничих господарствах Української РСР та СРСР загалом мали значення й досягнення зарубіжних учених. Так, наприклад, учені і спеціалісти птахогосподарств вивчали закордонний досвід і за регулярними публікаціями у журналі «Птицеводство» огляду статей із журналу Всесвітньої наукової асоціації з птахівництва [39, с. 41–44].

Незважаючи на значні досягнення у розвитку годівлі птиці, у результаті збільшення виробництва продуктів птахівництва та інтенсифікації галузі, наприкінці 80-х років були такі проблеми як необхідність удосконалення норм і

режимів годівлі, рецептури комбікормів, технології їх виготовлення. У цей період О. Архіпов відмічав, що, у зв'язку з використанням у раціонах птиці все більшої кількості рослинних протеїнів, у тому числі мікробного походження, збільшилась потреба у синтетичних амінокислотах [16, с. 14–17]. Крім цього, було недостатньо комбікормів у гранульованому вигляді.

Ученими було розроблено способи визначення різних вітамінів і зокрема експрес-метод контролю А-вітамінних препаратів [680, с. 34].

На початку ХХІ ст. українськими ученими проведено низку досліджень із забезпечення птиці високопродуктивних кросів оптимальними умовами годівлі. Так, Л. І. Подобед, розробив способи і норми додавання до комбікормів курей яєчних кросів мінеральних джерел (у вигляді комплексних добавок) місцевих родовищ, які забезпечують підвищення засвоюваності кальцію організмом несучок та поліпшенню міцності шкаралупи яєць [505, с. 305–311]. А. І. Свеженцов із співаторами довели ефективність комплексного використання вітатону і вітаміну А в годівлі курей-несучок [645, с. 342–345].

4.3. Удосконалення методів і систем утримання птиці

Однією із важливих складових технології виробництва яєць і м'яса птиці є її утримання. Відомо чимало публікацій, в яких автори висвітлювали розробки різних способів утримання курей-несучок, качок, індиків, курчат-бройлерів, гусей: М. В. Дахновський, Є. С. Кегелес, О. Д. Осадчук, Г. В. Кір'янова, О. П. Бондаренко, І. В. Гаврилко, А. В. Шомін, І. М. Гаплевський, О. Г. Дуняков, Г. А. Кодинець, Ю. А. Куров, Г. А. Тардатьян та ін. [54, 132, 136, 161, 302, 722, 23, 685]. Проте авторами не ставилася мета висвітлити наукові та організаційні засади утримання птиці у птахогосподарствах громадського сектору в Українській РСР у другій половині ХХ ст. Отже, бачиться доцільним узагальнити науково-організаційні засади утримання птиці різних видів і статево-вікових груп на птахофермах колгоспів, радгоспів та на птахофабриках в Українській РСР у другій половині ХХ ст.

У 50-х роках ХХ століття виробництво продукції птахівництва було зосереджено переважно на птахофермах колгоспів і залежало від сезону року. Так, наприклад у колгоспі «Родіна» Богодухівського району Харківської області у цей період птахівництво «Велося по-старому, дідівськими методами. Не було ні хороших приміщень для птиці, ні раціонально організованого годування» [508, с. 6]. Качок розводили переважно у господарствах, де можна було використовувати природні водойми.

Учені Української дослідної станції птахівництва на той час провели значну кількість досліджень у дослідному господарстві та колгоспах і розробили систему ведення качківництва з утриманням качок у приміщеннях на підлозі та з використанням водойм. При цьому передбачалось будівництво недорогих приміщень для утримання птиці з використанням місцевих матеріалів. У 1957 році Науково-технічна рада Міністерства сільського господарства СРСР визнала цю систему економічно доцільною та рекомендувала її до запровадження в усіх республіках країни, де були водойми [722, с. 7, 20].

Важливою роботою Української дослідної станції птахівництва стала розробка у 1956–1958 рр. методів інтенсивного утримання курей [722, с. 22–23]. Її провадили кандидат біологічних наук М. В. Дахновський і наукові співробітники О. Д. Осадчук та Л. П. Радченко. Так, у дослідному господарстві «Бірки» було проведено дослід щодо ефективності утримання курей на глибокій незмінній підстилці порівняно з вигульним утриманням та щоденним прибиранням приміщення від посліду. В якості підстилкового матеріалу використовували подрібнені стрижні кукурудзи. Такий метод дозволив збільшити виробництва яєць та зменшити затрати праці по догляду за птицею у 7 разів. На основі проведених досліджень ученими було розроблено та 1957 р. видано методичні рекомендації з утримання дорослих курей на глибокій незмінній підстилці. Після цього даний метод почав швидко поширюватись на птахофермах і у 1958 р. його вже застосовували понад 600 колгоспів та 100 радгоспів УРСР.

Метод безвигульного утримання курей, а також індиків на глибокій підстилці (як на товарних, так і на племінних фермах) вимагав використання широкогабаритних пташників з гарною вентиляцією, облаштованих спеціальним обладнанням, автонапувалками і засобами механізації для наповнення годівниць кормами тощо. Хоча метод утримання курей-несучок на підлозі на глибокій підстилці набув поширення, все ж птицю утримували у вузькогабаритних пташниках, що знижувало ефективність даного методу, як зазначав М. В. Дахновський із співавторами [161, с. 17–23]. У зв'язку з цим, учені Української науково-дослідної станції птахівництва упродовж 1957–1958 рр. розробляли питання, пов'язані з обладнанням великих широкогабаритних пташників. Широкогабаритний пташник для утримання 6000 курей-несучок на підлозі на глибокій підстилці було збудовано у 1957 р. у дослідному господарстві «Бірки». Усе поголів'я у такому пташнику обслуговувала одна пташниця. Внутрішнє обладнання і засоби механізації були розроблені науковими співробітниками Української дослідної станції птахівництва спільно з механізаторами дослідного господарства. Пташник з вікнами, що дозволяло використовувати природне освітлення, був розділений на дві секції робочим проходом шириною

1,5 м. Обладнання (годівниці, гнізда та ін.) було розставлено таким чином, що дозволяло всі трудомісткі процеси (роздавання кормів, збирання яєць) у пташнику механізувати. Пташниця могла обслуговувати птицю, не заходячи в секцію.

Упродовж 1957–1959 рр. на Київській дослідній станції тваринництва виконували науково-дослідну роботу по темі «Зоотехнічна і економічна ефективність різних способів утримання курей-несучок». Цю тему виконували співробітники лабораторії зоогієни і відділу птахівництва і складалась вона із двох розділів. Керівником і одночасно виконавцем першого розділу «Порівняльна зоотехнічна і економічна оцінка різних способів утримання курей-несучок» був І. Бутковський, а керівником науково-дослідних робіт відповідно до другого розділу («Вивчення впливу зоогієнічних факторів на фізіологічний стан і продуктивність за різних способів їх утримання») – кандидат ветеринарних наук К. Бахмет (виконавці: К. Бахмет і М. Чайка). На основі проведених досліджень встановлено, що кліткове утримання птиці можна застосовувати у великих птахівничих господарствах за умов вирощування курчат і молодок для 3–4-разової заміни несучок упродовж року і використання вибракуваних курей на м'ясо без спеціальної відгодівлі. За нестачі птахівничих приміщень влітку можна використовувати дерев'яні будиночки, призначені для вільного утримання курей у польових умовах, а для зимового утримання птиці вони повинні бути утеплені і обладнанні вентиляційною системою і при цьому застосовувати глибоку підстилку. Найбільш ефективним способом утримання курей-несучок на колгоспних птахофермах з поголів'ям на 2-3 тис. несучок, стало утримання на глибокій незмінній підстилці [541, арк. 3, 59].

Враховуючи необхідність удосконалити процес вирощування молодняку птиці, знизити затрати і собівартість продукції наприкінці 50-х рр. І. Я. Маліщук із Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту сконструював обігрівальну систему – електричний обігрівач, що простіший у конструкції, зручніший та економічніший у використанні порівняно з існуючими установками. Ця наукова робота була виконана ним як керівником і виконавцем теми «Конструкція і принцип дії електричного обігрівача для вирощування молодняку птиці» [693, арк. 50–59].

Для уникнення сезонності у виробництві продукції птахівництва важливою складовою при утриманні птиці є світловий режим. Так, професор Херсонського сільськогосподарського інституту Г. А. Кодинець [268, с. 27–28] наприкінці 50-х років вивчав різні способи застосування штучного освітлення пташників при утриманні курей-несучок з метою підвищення їх несучості взимку. Він запропонував спосіб однократного раптового вмикання світла вночі на

40–50 хв. А потім поступового його вимикання за допомогою реостата, з метою імітування заходу сонця. У цей період кури активно поїдали корм із годівниць. За такого методу в зимовий період у несучок підвищувалась несучість більше, ніж при застосуванні звичайних способів подовження світлового дня.

Вже наприкінці 50-х років великого значення надавали цілорічному вирощуванню курчат на м'ясо. Так, співробітник Української дослідної станції птахівництва (а з 1959 року – Українського науково-дослідного інституту птахівництва [722, с. 7]) Г. В. Кір'янова вивчала ріст, збереженість, оплату корму та строки вирощування курчат на м'ясо породи нью-гемпшир і помісей [722, с. 23–24]. При цьому курчат вирощували на глибокій незмінній підстилці та у клітках. Одержані результати свідчили, що при утриманні у кліткових батареях курчата мали більшу живу масу та нижчі витрати кормів у розрахунку на кг приросту живої маси.

У 1964 р. відповідно до постанови птахівництво було переведено на промислову основу [447, с. 512–517]. У середині 60-х років Центральною випробувальною інкубаторно-птахівничою станцією було розроблено конструкцію 4-ярусної кліткової батареї КБН, призначеної для кліткового утримання курей-несучок на птахофабриках і птахофермах. В одній клітковій батареї можна було розмістити 2304 несучки (по 6 голів у клітці) [255]. Проте навіть наприкінці 60-х років ще в багатьох колгоспах влітку практикували птицю утримували у літніх будиночках, на вигулах тощо [564, с. 3].

Індиків утримували на глибокій підстилці, про що свідчать дані по Старинській птахофабриці, які були опубліковані у 1966 році. Після закінчення вирощування кожної партії індиченят підстилку з пташника прибирали, а пташник і весь інвентар дезінфікували. В літній період індиченята тривалий час перебували в табірних умовах. Такий табірний сезон розпочинався 25 квітня. Індиченят розміщували у спеціальних будиночках. Розташовували такі табори на посівах багаторічних трав після першого укусу, а також на землях, непридатних для орання [669, с. 4].

Способи утримання качок були різними і залежали від спеціалізації господарства та наявних умов для їх розведення. Так, Яготинська птахофабрика Київської області була потужним промисловим господарством з виробництва м'яса качок не лише в Українській РСР, а й СРСР загалом. Виробництво м'яса качок тут здійснювали цілорічно та каченят утримували без використання водойм. Там запровадили спеціальну схему вирощування каченят: з добового віку і до 10 діб їх утримували у механізованих кліткових батареях, з 11-ї доби до 30-ї – у акліматизаторах на підлозі, а з 31-ї до 50-ї – у приміщенні на підлозі на глибокій підстилці. В акліматизаторах та у приміщеннях для заключного вирощування

щування каченят використовували автогодівниці й жолобкові напувалки. В акліматизаторах один робітник обслуговував 10–11 тис. голів, а у приміщеннях –15–16 тис. молодняку [768, с. 1–2].

Слід відмітити, що наприкінці 60-х років утримання птиці у кліткових батареях вже стало досить поширеним, для цього промисловість випускала різні типи кліткових батарей. Про це свідчить те, що у збірнику довідкових матеріалів, положень і нормативів для складання виробничо-фінансового плану господарств Птахопрому СРСР, виданого у 1970 році, було наведено перелік кліткового обладнання та вказано його характеристики [642, с. 102–107]. Так, використовували кліткову батарею КБЕ-1 (п'ятиярусну, однорядну з вбудованими електрообігрівачами), призначену для вирощування курчат від добового до 30-добового віку, каченят – від добового до 10-добового віку; КБМ-2 (чотири- і п'ятиярусну, дворядну) – для курчат 31–60-добового віку; КБН (чотири- і триярусну, дворядну) – для утримання курей-несучок; комплект обладнання з клітковими батареями ОБН-1 (однорядними, чотирирядними) – для курей-несучок; кліткову батарею КБНУ (чотириярусну, дворядну) – для вирощування ремонтного молодняку курей від добового до 140-добового віку. Випускали ряд обладнання для утримання батьківського поголів'я курей, курей-несучок промислового стада, ремонтного молодняку курей та індиків, курчат-бройлерів, дорослих індиків та індиченят на підлозі на глибокій підстилці, що забезпечувало комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів – годівлю, напування, прибирання посліду [21, с. 114–119]. Вже в цей час для розподілу курячих яєць за масою використовували яйцесортувальні машини – ЯС-1, МСЯ-1М [642, с. 121].

У радгоспі «Красний» (дослідному господарстві Українського науково-дослідного інституту птахівництва) у 70-х роках бройлерів утримували у пташниках шириною 24 м і довжиною 84 м, розділених по всій довжині приміщення глухою перегородкою на дві рівні частини. У бройлерниках було встановлено обладнання «Бройлер-10» і «Бройлер-20». Усі пташники опалювали від центральної котельні і були обладнані примусовою вентиляцією. Утримували бройлерів на підлозі на глибокій підстилці при регульованому режимі освітлення, температури і повітрообміну. На початку 70-х років вчені Кримського відділення Українського НДІ птахівництва спільно із спеціалістами дослідного господарства радгосп «Красний» удосконалювали технологію виробництва м'яса бройлерів при підлоговому утриманні та розробляли технологію вирощування бройлерів у кліткових батареях. Вже на той час було встановлено, що перевагами кліткового утримання птиці є раціональніше використання виробни-

чих площ і можливість уникнути захворювань птиці на кокцидіоз та інші хвороби, які поширювались через послід [268, с. 149].

До 70-х років приміщення для утримання птиці будували з вікнами. Однак вже на початку 70-х в Українській РСР почало розгортатись будівництво безвіконних пташників із збірних полегшених конструкцій. Пов'язано це було з Постановою ЦК КПРСР і Ради Міністрів СРСР від 26 лютого 1971 р., де зазначалось: «З метою прискорення темпів будівництва птахофабрик та інших державних птахівницьких господарств і підвищення економічної ефективності капітальних вкладень Міністерству сільського господарства РСР і Держбуду РСР забезпечити будівництво зазначених господарств типовими проектами, що відповідають вимогам більш прогресивної технології утримання птиці, з урахуванням застосування в будівництві птахівницьких будівель збірних полегшених і інших сучасних конструкцій промислового виробництва» [460, с. 518].

Так, наприклад у період з 1 червня 1970 р. по 1 квітня 1971 р. на відстані 50 км від Києва поблизу с. Богданівка Броварського району було побудовано спеціалізований експериментальний промисловий комплекс – Богданівська птахофабрика Головптахопрому Міністерства радгоспів УРСР – на 210 тис. курей-несучок [43, с. 1]. При будівництві комплексу використовували розроблені проектними організаціями і Головптахопром Міністерства радгоспів УРСР уніфіковані будівлі о пташників із полегшених конструкцій промислового виробництва, що дозволило значно скоротити строк будівництва і забезпечити утримання курей у механізованих кліткових батареях в регульованих умовах середовища.

У цей період у колгоспі «Україна», розташованого у Летичівському районі Хмельницької області, було введено в експлуатацію 3 пташники, в кожному з них розміщувались чотири лінії одноярусних кліткових батарей ОБН-1, розрахованих на три курки-несучки в одній клітці. У цих батареях для напування птиці використовували жолобкові напувалки, збір яєць відбувався за допомогою стрічкового транспортера, звідки далі вони надходили до колектора, а надалі їх вручну пакували у тару [563, с. 2–3].

У Кучаківському племінному птахівничому заводі провадили поглиблену селекційну роботу з курми м'ясного кросу «Гібро», яких утримували на підлозі на глибокій підстилці. Цей метод полягає в тому, що певний шар закладеної підстилки перед посадкою птиці, використовується упродовж усього періоду її використання. При цьому кури використовували вигульні дворики (солярії), облаштовані з обох боків пташника [728, с. 44].

У практиці промислового індикуництва у 70-х роках застосовували різні способи утримання індиченят при їх вирощуванні на м'ясо, наприклад: з добо-

вого до 14–20-добового віку їх утримували у кліткових батареях, 15–21-добового – у акліматизаторах, у 50-добовому переводили в пташники-відгодівельники, або в літні табори. За іншим способом індиченят з добового віку до 45–30-добового утримували у кліткових батареях з наступним переведенням у пташники-відгодівельники. Ще були способи утримання індиченят з добового віку і до забою у пташниках на глибокій підстилці або упродовж усього періоду вирощування на м'ясо – у кліткових батареях [132, с. 45].

Дорослих індиків утримували на підлозі на глибокій підстилці, практикували також утримання плідників у клітках [132, с. 22; 136, с. 39–42]. З метою з'ясування параметрів кліток і визначення конструкції батареї для племінних індиків І. М. Гаплевський та О. Г. Дуняков [136, с. 39–42] провели дослідження у лабораторії механізації Українського НДІ птахівництва у 1977 р. Для цього було виготовлено два фрагменти експериментальних батарей. Вчені встановили, що кращі показники збереженості, статевої активності, якості сперми мали індики, яких утримували в індивідуальних клітках довжиною і шириною 700 мм та висотою 900 мм.

При вирощуванні бройлерів на підлозі у господарствах використовували також обладнання ЦБК-10 і ЦБК-20. На початку 70-х вже розробляли метод кліткового вирощування бройлерів. Однак основним недоліком впровадження цього методу було утворення намулянів (наминів) на грудях у бройлерів, що знижувало сортність тушок. Крім того, на той час ще не було розроблено спеціальної кліткової батареї для вирощування бройлерів. Вивчали доцільність утримання бройлерів у клітках, використовуючи саморобні і переобладнані [9, с. 41]. У 1978 році було видано рекомендації щодо вирощування курчат-бройлерів у спеціалізованих кліткових батареях [371].

Як зазначав Г. Х. Радченко – провідний спеціаліст з птахівництва Міністерства сільського господарства Української РСР, починаючи з 1971 р., на великих механізованих фермах колгоспів курей-несучок почали переводити з підлогового утримання на кліткове [570, с. 6–7]. На початок 80-х років на колгоспних птахофермах 80% наявного поголів'я несучок утримували у кліткових батареях (ОБН-1 і БГ-60). Ремонтний молодняк вирощували переважно у клітках КБУ і БГО-1-140.

У 1988 р. Державним агропромисловим комітетом СРСР було затверджено норми технологічного проектування птахівничих підприємств. Відповідно до цих норм курей яєчних порід і ремонтний молодняк утримували лише у кліткових батареях, м'ясних порід – на підстилці або комбіновано (підстилка – сітка) та в клітках, індиків – на підстилці і в клітках, качок і гусей – на підстилці і в клітках [465, с. 4].

Важливими є розробки працівників птахівничих господарств щодо удосконалення окремих ланцюгів технологічного процесу виробництва продукції птахівництва, пов'язаних з утриманням птиці, зокрема, її перевезення з однієї виробничої зони в іншу (при пересаджуванні молодняку у пташники для дорослої птиці тощо). Так, наприкінці 80-х рр. раціоналізатори із Ворошиловградської птахофабрики В. Слесарєв, В. Богданов, В. Назреватих, М. Дерibasов та І. Мальцев запропонували використовувати для перевезення птиці платформу ПТ-3,5, попередньо переобладнавши її, змінивши конструкцію контейнерів. Адже на той час промисловість не виготовляла спеціалізованих транспортних засобів для перевезення птиці [345, с. 43].

4.4. Розроблення технологій інкубації яєць птиці

Важливим ланцюгом у технології виробництва яєць і м'яса птиці є штучна інкубація яєць. Адже збільшення поголів'я птиці для вирощування на м'ясо та для комплектування стада несучок можна забезпечити лише за умов організації успішного інкубування яєць. Досягти прогресу розвитку штучної інкубації яєць птиці неможливо без застосування досягнень науки та техніки, належної організації і вдосконалення цього технологічного процесу.

Окремі питання штучної інкубації яєць вирішувалися українськими вченими вже в період 1950–1964 рр., що актуалізувало дослідження їх наукових пошуків і творчого використання найбільш вагомих розробок на сучасному етапі розвитку галузі. Деякі напрацювання українських учених з теорії та техніки штучної інкубації яєць узагальнили у своїх наукових працях: П. Ю. Божко, А. У. Биховець, А. П. Князева, Г. А. Кодинець та ін. [47, 89, 90, 258, 269]. Однак, автори не ставили за мету висвітлити теоретичні та методологічні засади розвитку штучної інкубації яєць в Українській РСР, особливості наукового забезпечення галузі та організації технологічного процесу на виробництві. З огляду на це, наші дослідження спрямовані на узагальнення теоретичних і методологічних засад розвитку штучної інкубації яєць, її організації на інкубаторно-птахівничих станціях та птахофабриках Української РСР у період 1951–1964 рр.

Як відомо, інтенсифікація птахівництва можлива лише за умов багаторазового комплектування стада птиці різного напрямку продуктивності, забезпечення птахівничих господарств великими партіями добового молодняку. З огляду на це, гостро постало питання розроблення теоретичних і методологічних засад штучної інкубації яєць. У період 1951–1964 рр. підґрунтям для розвитку штучної інкубації яєць були дослідження галузевих науково-дослідних установ і ви-

щих навчальних закладів СРСР та УРСР, зокрема Українського НДІ птахівництва, Харківського ветеринарного інституту, Білоцерківського та Херсонського сільськогосподарських інститутів.

На базі Українського НДІ птахівництва створено спеціалізований відділ інкубації яєць сільськогосподарської птиці, вченими якого розвинуто теоретичні основи інкубації яєць, розроблено методичні рекомендації щодо впровадження у виробництво завершених наукових розробок [722, с. 26]. Зокрема, доктор сільськогосподарських наук А. У. Биховець дослідив і теоретично обґрунтував необхідність періодичного охолодження яєць птиці. Довів, що оптимальні умови для її ембріонального розвитку створюються за диференційованого режиму, а періодичне охолодження яєць поліпшує газообмін за рахунок чого підвищується виділення вуглекислоти у другій половині інкубації [89, с. 20–29]. Подальшими дослідженнями А. У. Биховця і З. М. Гридасової, проведеними на експериментальній базі інституту на гусях різних порід, засвідчено, що внаслідок годівлі дорослих гусей неповноцінними зерновими відходами, відходи інкубації яєць збільшились удвічі [83, с. 27].

Наприкінці 50-х рр. відділом інкубації яєць Українського НДІ птахівництва проводилися спільні дослідження з науковцями кафедри гістології Харківського ветеринарного інституту [722, с. 31]. У їх результаті доктором ветеринарних наук, професором Г. С. Крок (Харківський ветеринарний інститут) доведено, що низька виводимість яєць сільськогосподарської птиці за їх штучної інкубації зумовлена недостатніми знаннями щодо закономірностей ембріогенезу. Свою наукову діяльність дослідниця спрямувала переважно на їх вивчення у птиці різних видів за впливу паратипових чинників, зокрема годівлі. У своїх наукових працях теоретично обґрунтувала, що годівля маточного поголів'я качок і гусей великими дозами силосу з качанів кукурудзи молочно-воскової стиглості негативно впливає на повноцінність інкубаційних яєць, як наслідок значна частина ембріонів гине вже на ранніх стадіях розвитку, а в ембріонів пізніших стадій часто виявляються значні зміни в серцево-судинній, сечостатевої та інших системах з самого початку їх формування, а також різні види виродливостей (потворств) [295, с. 46].

Як відомо, одним із методів, який дозволяє забезпечити одночасне закладання великої партії яєць і виведення молодняку в кількості, необхідній для комплектування потужної птахоферми, є продовження терміну зберігання інкубаційних яєць. Це, зокрема, їх періодичне прогрівання у період зберігання. Теоретичні і методологічні основи цього методу, який у подальшому набув поширення в масштабах усієї країни, заклали вчені Білоцерківського сільськогосподарського інституту, зокрема А. П. Князева. Так, у 1953–1955 рр. на базі Білоцерківської, Київської, Броварської та інших ПС УРСР провели комплексні

дослідження щодо застосування періодичного прогрівання качиних яєць упродовж 4, 8, і 12 діб їх зберігання до закладки і довели ефективність впливу даного технологічного прийому на виводимість яєць [258, с. 36–39].

Слід також згадати, що на початку 50-х років ХХ ст. доцентом Білоцерківського сільськогосподарського інституту І. С. Загаєвським закладено методологічні основи дезінфекції інкубаційних яєць птиці на основі їх хлорування перед закладанням в інкубатор, однак ученим не надано достатнього теоретичного обґрунтування цього прийому, що призвело до негативних відгуків. Так, старший зоотехнік Управління Главку сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР Жуковська зазначила: «Стаття доц. Білоцерківського сільськогосподарського інституту І. С. Загаєвського «Вплив дезінфекції яєць водоплавної птиці на виводимість» зачіпає два дуже важливих питання: вплив хлорування качиних яєць на паратифозного збудника сальмонелу Бреслау і вплив хлорування на виводимість качиних яєць. На жодне з порушених питань доц. Загаєвський вичерпної відповіді не дав». Надалі висловились, «що правильна техніка інкубації качиних яєць і їх якість забезпечують високий відсоток виводу качок без якої б то не було попередньої дезінфекції яєць» [493, с. 30]. Дійсно, у досліджуваній період методичні посібники з птахівництва включали вимоги щодо відбору яєць та режимів їх інкубування, графіків їх закладання (при цьому дозволялось інкубувати яйця птиці усіх видів одночасно), водночас рекомендації щодо дезінфекції яєць були відсутні [561, с. 103–138].

Узагальнюючи теоретичні розробки українських учених з розвитку теорії інкубації яєць, слід зупинитися на внеску доктора сільськогосподарських наук, професора Г.А. Кодинця (Херсонський сільськогосподарський інститут). Наукові праці вченого мали вирішальне значення для становлення комплексних досліджень з обробки інкубаційних яєць ультрафіолетовими променями, з'ясування їх біологічної дії на організм птиці [269]. За його рекомендаціями для опромінювання інкубаційних яєць використовувати переносні або стаціонарні установки з ртутно-кварцовими лампами типу ПРК-2 і ПРК-7 [269, с. 39]. Цей метод на початку 60-х років використовувався багатьма птахофабриками, зокрема Яготинською, при інкубуванні качиних яєць [47, с. 62].

Необхідно підкреслити, що в Українській РСР науково-методичне керівництво роботою всіх інкубаторно-птахівничих станцій здійснювали вчені науково-дослідних установ, проводили курси з підвищення кваліфікації. Так, зокрема, Українським НДІ птахівництва з 27 травня по 27 липня 1952 року проведені курси підвищення кваліфікації для зоотехніків ППС. На цих курсах навчались близько 50 спеціалістів і з різних областей УРСР, а заняття проводили М. В. Дахновський, А. У. Биховець, М. Г. Курдюков та ін. [256, с. 30].

Інкубаторно-птахівничі станції у розвитку птахівництва в Українській РСР відігравали значну роль. Ще у 1940 р. в республіці вже працювали 164 ПС, які мали інкубатори на 13,7 млн яйцемісць [175, арк. 1]. Як засвідчили архівні матеріали, з 1946 р. керівництво ПС здійснювала Республіканська контора інкубаторно-птахівничих станцій Міністерства тваринництва Української РСР, яка була створена на основі відповідної постанови Ради Міністрів Української РСР від 22 червня 1946 року [724, арк. 1]. Наказом №83 по Міністерству сільського господарства УРСР від 10 січня 1959 року призупинила свою виробничу діяльність у зв'язку з реорганізацією міністерства [725, арк.1].

ПС, передусім, забезпечували господарства добовим молодняком птиці. При цьому спеціалісти ПС організовували семінари, де надавали рекомендації з утримання й годівлі молодняку. Так, наприклад, старший зоотехнік Миргородської ПС П. Милодан [377, с. 29–30] повідомив, що у квітні 1951 р. колгоспу імені Берія Миргородського району Полтавської області передано для вирощування 8000 курчат, у зв'язку з чим проведено семінар з роз'яснення основних вимог щодо їх вирощування.

У 50-х роках інкубування яєць було сезонним і спеціалісти колгоспних птахоферм прагнули одержати молодняк раннього (квітневого) виводу, який за ствердженням, наприклад, завідуючого птахофермою колгоспу «Заповіт Леніна» (Гадяцький район Полтавської області) І. Ф. Савченка, легше вирощувати і такі курчата (курочки) за належних умов годівлі та утримання вже восени досягають статевої зрілості і починають нестись [614, с. 3–6].

Варто зазначити, що показники виводу молодняку та виводимості яєць були неоднаковими на різних ПС і залежали від різних чинників: виду птиці, умов утримання батьківського поголів'я та його годівлі тощо. Так, у 1951 році на Ніженській ПС проінкубовано 19798 гусячих яєць і одержано вивід гусенят на рівні 58,8%, по окремих партіях даний показник був дещо вищим [83, с. 16]. На Краснокуцькій ПС Харківської області (у 1952 році) за сезон було проінкубовано 7000 гусячих яєць і виведено 4739 гусенят, вивід при цьому становив 67,7%, а виводимість яєць – 82,4% [170, с. 16].

Однак вже наприкінці 50-х рр. були поставлені завдання вирощувати у колгоспах і радгоспах велику кількість молодняку птиці цілорічно, а не лише сезонно [723, с. 3]. ПС дедалі все менше могли забезпечувати вимоги господарств, тому колгоспи почали об'єднуватись і створювати міжколгоспні птахоферми. Так, на Сумщині перша така ферма була побудована у Краснопіллі, до її комплексу входили: інкубаторій, широкогабаритний пташник на 12 тис. курей, два курчатники, акліматизатор для дорощування молодняку, зерносклад, овочесховище, силососховище, кормоцех та інші приміщення [703, с. 4].

За даними В. Г. Зоріна в Українській РСР наприкінці 50-х років ХХ ст. функціонувало 590 колгоспних та радгоспних інкубаторіїв загальною потужністю на 68,8 млн яйцемісць [202, с.13].

Для штучного інкубування яєць птиці використовували різні типи інкубаторів. Зокрема, в 40-х роках в Українській РСР були поширені три типи інкубаторів: «Піонер» – на 600, «Комунар» – на 14000 і «Українській гігант» – на 49000 яєць одночасного закладання. У перших двох інкубаторах здійснювалася водяна система нагрівання, опалення гасовими лампами. Інкубатор «Українській гігант» мав парову систему нагрівання, пара надходила від спеціального казана, який опалювався кам'яним вугіллям [708, с. 43].

Для інкубування яєць у 1951–1963 рр. використовували інкубатори «Рекорд-39», «Рекорд-42», «ВІР-9», «Універсал» та ін. [706, с. 87–93]. Нові інкубатори «Універсал-45» і «Універсал-15», які значно поповнили інкубаторний парк вже наприкінці 50-х років, мали низку технічних переваг порівняно з тими, що випускались раніше, оскільки в них була поліпшена вентиляційна система, краща автоматика, окрема вивідна шафа тощо [24, с. 4]. Однак кожен із цих інкубаторів мав певні недоліки у роботі, які проявлялись у процесі їх експлуатації. На початку 60-х років технік-механік Мусіяка Київської птахофабрики надав практичні рекомендації, як зменшити шум від інкубатора «Універсал», а саме: електромотори в алюмінієвому корпусі порадив замінити двигунами у чавунному корпусі [384, с. 28.]

На початку 60-х років все більше інкубаторно-птахівничих станцій, інкубаторіїв радгоспів і колгоспів проводили цілорічне інкубування яєць птиці, однак при цьому з найбільшим завантаженням інкубаторний парк працював у весняно-літній період [217, с. 1–3]. Адже, наприклад, інкубація яєць гусей є лише сезонною, у зв'язку з біологічними особливостями яйцекладки цієї птиці.

У зв'язку з переходом птахівництва на промислову основу й укрупненням птахівничих господарств виникла необхідність вирощування крупних одновікових партій молодняку. Адже інтенсифікація птахівництва стала можливою лише за умов багаторазового комплектування стада птиці різного напрямку продуктивності, забезпечення птахівничих господарств великими партіями добового молодняку. З огляду на це, гостро постало питання розроблення теоретичних і методологічних засад штучної інкубації яєць.

У період становлення й розвитку промислового птахівництва (1964–1991 рр.) для інкубування яєць використовували переважно універсальні інкубатори барабанного типу, в яких інкубували яйця птиці різних видів. Так, у 1966 році для державного випробування інкубаторно-птахівничим станціям був переданий інкубатор «Універсал-50», який мав низку переваг порівняно з інку-

батором «Універсал-45». Передусім його місткість було збільшено на 16,3%, меншими були витрати електроенергії та затрати праці у розрахунку на 1000 виведених курчат. Однак виводимість яєць при інкубуванні курячих яєць була в обох інкубаторах однаковою, а вивід індишень від кількості запліднених яєць виявлявся навіть дещо нижчим (на 0,2%) в інкубаторі «Універсал-50» [605, с. 31].

Основними функціями інкубаторного-птахівничих станцій було проведення інкубування яєць і постачання добового молодняку птиці фермам колгоспів і радгоспів та населенню; організація зоотехнічного обслуговування промислових ферм і ферм-репродукторів колгоспів [552, с. 91].

Дослідженнями, які проводили вчені Українського НДІ В. В. Корявець і О. Д. Осадчук в умовах дослідного господарства «Бірки» встановлено, що при згодовування індикам батьківського стада комбікормів без добавок вітамінів А, Е і В знижується виводимість яєць і вивід індишень [281, с. 24–32].

На спеціалізованих промислових птахофермах колгоспів і радгоспів виробництво продукції птахівництва відбувалось по незамкнутому циклу. Наприклад, на фермах яєчного напрямку продуктивності було два основних цехи – вирощування ремонтного молодняку та промислового стада курей-несучок. А тому у своїй діяльності вони кооперувались з інкубаторно-птахівничими станціями [552, с. 91].

А. У. Биховець та Г. С. Крок наприкінці 60–х років вивчали проблеми інкубації яєць курей м'ясних ліній. Адже розроблені на той час режими і технології інкубації яєць курей яєчних порід забезпечували вивід курчат на 15–20 % вищий, ніж при інкубуванні яєць курей м'ясного напрямку [33, с. 90–104]. В УРСР саме вчені Українського НДІ птахівництва здійснювали науково-організаційне і теоретико-методологічне забезпечення розвитку бройлерного виробництва. Для цього даній установі було передано радгосп «Красний» Кримської області в якості дослідного господарства [404, арк. 84].

Оскільки важливою складовою в технології виробництва м'яса бройлерів є інкубація, то українські вчені разом із спеціалістами радгоспу «Красний» надавали науково-практичні рекомендації працівникам різних спеціалізованих господарств. Зокрема, у 1970 р. для зоотехніків колгоспів і інкубаторно-птахівничих станцій Кримської області було проведено семінари [348, с. 12–13].

Вивчаючи проблеми інкубації яєць курей породи плімутрок білий, а її використовували в якості материнської форми у схрещуванні для одержання гібридних яєць, з яких виводили бройлерів, українські вчені встановили, що температура в інкубаторі 37,5°C не забезпечує нормального розвитку ембріонів

цих курей. Така температура призводить до уповільнення ембріогенезу і смертність більша, ніж у зародків курей яєчної породи леггорн. У зв'язку з цим, ними було запропоновано підвищувати температуру в інкубаторі в перші 3–4 дні до 38,2 °С та відносну вологість до 55–60%.

У 70-х роках при інкубуванні індичих яєць вивід молодняку коливався у межах 60–65%, а тому вчені Українського НДІ птахівництва А. О. Борисихіна і Е. А. Дуюнов разом із О. М. Сергєєвою із ВНДТІП [58, с. 35–38] вивчали ембріональний розвиток індиків різних типів залежно від розміщення яєць у шафі інкубатора «Універсал-55». Вони встановили, що яйця індиків важкого типу слід розміщувати на середніх і нижніх ярусах інкубаційної шафи, а легкого та середнього – на верхніх та середніх.

Українські вчені провели низку поглиблених досліджень з вивчення ембріонального розвитку птиці різних видів. Так, Л. М. Россо із Херсонського сільськогосподарського інституту ім. О. Д. Цюрупи вивчав ембріональний розвиток довгих трубчастих кісток курей російської білої породи [594, с. 70–74]. Він встановив, що абсолютний приріст маси довгих трубчастих кісток зростає, а відносний, швидкість та інтенсивність росту кісток з віком ембріонів знижується.

А. В. Мещеряков і А. У. Биховець вивчали розміщення бластодиска в курячому яйці [372, с. 75–77], а також закономірності утворення тіньової картини при просвічуванні яєць курей [373, с. 78–80].

Наприкінці 70-х рр. у динамічному розвитку та збільшенні продуктів птахівництва у колгоспах і радгоспах Української РСР вагому роль відігравали міжгосподарські інкубаторно-птахівничі станції (МПС). Так, у 1974 р. в Україні налічувалось близько 490 інкубаторно-птахівничих станцій та з них 470 – це були МПС [229, с. 209]. Н. І. Колтиков [275, с. 74–81] зазначив, що у 1979 р. в Одеській області кількість МПС становила 24. Незважаючи на те, що в області було створено систему державних спеціалізованих господарств з промисловими інкубаторіями, на частку МПС припадала більша половина загального об'єму інкубації яєць сільськогосподарської птиці, у тому числі курей м'ясних і м'ясо-яєчних порід, качок, гусей, індиків, цесарок. Це свідчило про значну роль колгоспних птахоферм і птахофабрик, присадибних господарств у виробництві продуктів птахівництва на Одещині. До речі, в цьому регіоні було Одеське відділення Українського НДІ птахівництва.

Щоб забезпечити вивід великих партій молодняку птиці потрібно було одночасно закладати відповідну кількість яєць. Тривалість зберігання інкубаційних яєць курей не повинна перевищувати 6 діб. Щоб забезпечити закладання великої партії яєць на інкубацію потрібно або збільшити поголів'я батьківсько-

го стада, або подовжити термін зберігання інкубаційних яєць. У зв'язку з цим українськими вченими було розроблено рекомендації з тривалого зберігання інкубаційних яєць курей [382].

У 80-х роках Українському НДІ птахівництва було доручено розробити низку республіканських стандартів УРСР щодо інкубації яєць сільськогосподарської птиці. Так, В. О. Бреславець, В. А. Лук'янов, А. В. Шомін та інші розробили стандарт на яйця індичі інкубаційні [595], В. О. Бреславець, Л. Г. Прокудіна, А. В. Шомін та інші – на яйця качині інкубаційні [596], С. А. Водолажченко, Т. М. Ашкінадзе, В. О. Бреславець та інші – на курчат добових м'ясних порід [597].

Протягом тривалого періоду в Українській сільськогосподарській академії (м. Київ) В. Лепешенков вивчав вплив аероіонізації на розвиток ембріонів та результати інкубації яєць сільськогосподарської птиці [315, с. 110–113; 316, с. 25–26]. При цьому було розроблено генератор уніполярних іонів із використанням тритієвих джерел. До цього використовували електричні іонізатори, які виробляють однакову кількість негативних і позитивних іонів, а також генерують озон і оксиди азоту. Розроблений (тритієвий) генератор не давав генерацію озону і оксидів азоту і виробляв більше негативних іонів кисню, ніж позитивних. При застосуванні тритієвих іонізаторів у період ембріонального розвитку і вивідного періоду підвищувались вивідність яєць і вивід курчат та індиченят.

У другій половині 80-х років для інкубування яєць птиці усіх видів продовжували використовувати інкубатори «Універсал-45», «Універсал-50», «Універсал-55». Ці інкубатори були розраховані переважно на поетапне закладання яєць. Максимально в одній шафі інкубатора типу «Універсал» можна розмістити шість партій яєць [713, с. 172]. Для інкубування лише курячих яєць використовували спеціалізований інкубатор «ІКП–90», а качиних та індичих – «ІКП–60». Випуск інкубаторів «Універсал–55» було припинено у 1987 р., а на його заміну стали випускати універсальні інкубатори, а саме: «ІУП–Ф–45» – лише для попередньої інкубації яєць, та «ІУВ–Ф–15» – вивідний [86, с. 85–88].

Наприкінці 80-х років відповідно до наказу Державного агропромислового комітету Української РСР (№255 від 6 жовтня 1988 р.) з метою ефективного поєднання нових методів господарювання було прийнято рішення: «Організувати Виробничо-наукове об'єднання птахівничої промисловості – Укрптахопром з окремим апаратом управління і підпорядкувати його безпосередньо Держагропрому УРСР» [533, арк. 120]. Цим наказом в областях республіки створено виробничі об'єднання птахівничої промисловості (ВОПП) на базі господарств трестів і об'єднань колишнього Управління птахівничою промисловістю, міжгосподарських підприємств з птахівництва, інкубаторно-птахівничих

станцій, птахокомбінатів та інших підприємств [533, арк. 121]. Серед переліку підприємств і організацій, які входили до складу Укрптахопрому, були і міжколгоспні інкубаторно-птахівничі підприємства, які знаходились у складі обласних ВОПП. Так, у складі ВОПП «Вінницяптахопром» налічувалось 13 міжколгоспних інкубаторно-птахівничих підприємств, «Ворошиловградптахопром – 11, «Дніпропетровськптахопром» – 6, «Житомирптахопром» – 16, «Запоріжжяптахопром» – 5, «Івано-Франківськптахопром» – 4, «Київптахопром» – 8, «Кримптахопром» – 11, «Львівптахопром» – 5, «Миколаївптахопром» – 13, «Одесаптахопром» – 22, «Полтаваптахопром» – 27, «Сумиптахопром» – 15, «Херсонптахопром» – 14, «Хмельницькптахопром» – 13, «Черкасптахопром» – 16, Чернівецьке ВОПП – 4, «Чернігівптахопром» – 6 [538, арк. 126, 127, 130, 132–134, 136–140, 142, 145–149]. Наведені дані свідчать, що загалом на той період в Українській РСР діяли 209 міжколгоспних інкубаторно-птахівничих підприємств. Найбільше їх було у Полтавській та Одеській областях. У таких же областях як Волинська, Донецька, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська та Харківська міжколгоспні інкубаторно-птахівничі підприємства були відсутні.

За часи незалежності Україні вчені продовжували вирішувати питання з інкубації яєць птиці різних видів.

При використанні спеціалізованих кросів м'ясних курей виникали питання щодо інкубування яєць масою понад 70 г. Їх кількість є значною, особливо у другій половині продуктивного періоду батьківського стада. Для одержання високого виводу молодняку з таких яєць, їх інкубування потребувало корегування температури і вологості повітря в інкубаторі. У зв'язку з цим, українськими вченими внесено коригування до температурно-вологісного режиму інкубації яєць курей м'ясних кросів, що забезпечило оптимальні умови розвитку ембріонів і отримання якісного добового молодняку [107, с. 141–146].

Висновки до розділу 4

Технології виробництва продукції птахівництва ґрунтуються на таких основних складових, як селекційно-племінна робота, утримання й годівля птиці, інкубація яєць. У досліджуваний період координування та науково-методичне керівництво галузевими дослідженнями здійснювали вчені УДСП/УНДП/ДДСП, зокрема докладено значних зусиль до розвитку теорії та методології селекційно-племінної роботи в птахівництві. У результаті розроблено ефективні методи племінної роботи з поліпшення продуктивних якостей російської білої породи, полтавських, первомайських курей, роменських і пере-

яславських гусей та бронзових широкогрудих індиків, методи виведення великої сірої породи гусей, породних груп українських та чорних білогрудих качок. Проводилася не лише масова селекція птиці різних видів, а й схрещування курей різних ліній, з метою одержання міжлінійних гібридів. Вагомим національним надбанням є створена й затверджена у 1956 р. порода гусей велика сіра. У розробку теоретичних і методологічних основ розвитку птахівництва в УРСР досліджуваного періоду здійснили внесок: П. Ю. Божко, М. В. Дахновський, М. В. Дубовський, Т. С. Лень, М. Г. Курдюков, Е. Е. Пеніонжкевич, К. В. Калмиков, В. М. Копилов, І. С. Скуратов та ін.

Важливим технологічним процесом галузі птахівництва є штучна інкубація яєць, що забезпечує інтенсивне вирощування сільськогосподарської птиці. У період 1964–1991 рр. підґрунтям для розвитку штучної інкубації яєць були дослідження учених Українського НДІ птахівництва, Харківського зооветеринарного інституту, Української сільськогосподарської академії та інших галузевих науково-дослідних і вищих освітніх центрів. У розробленні теорії і методології штучної інкубації яєць вагомий внесок зробили: А. У. Биховець, А. В. Мещеряков, А. О. Борисихіна, Е. А. Дуюнов, О. М., Сергєєва, Г. С. Крок, та ін. Основними науковими напрацюваннями цього періоду є: розроблення рекомендацій з тривалого зберігання інкубаційних яєць курей, вивчення ембріонального розвитку індиків різних типів залежно від розміщення яєць у шафі інкубатора типу «Універсал», удосконалення режиму інкубації яєць курей породи плімутрок білий, дослідження впливу аероіонізації на розвиток ембріонів та результати інкубації яєць сільськогосподарської птиці тощо.

Простежено еволюцію й щодо поліпшення умов утримання птиці. Так, у 50-х рр. ХХ ст. на птахофермах колгоспів і радгоспів була низька механізація трудомістких процесів, птицю утримували у різних приміщеннях, влітку – у літніх будиночках та літніх таборах, а водоплавну птицю – на водяних вигулах. З кінця 50-х років почали застосовувати утримання птиці у приміщенні на підлозі на глибокій незмінюваній підстилці. У 60-х роках для утримання курей-несучок все більше використовували кліткові батареї. У 50–70-х роках птицю утримували у пташниках з вікнами, а, починаючи з 1971-го – без вікон. Такий метод дозволяв утримувати птицю в умовах з регульованим мікрокліматом. У цей період поширилось утримання курей-несучок, курчат-бройлерів, каченят та індиченят при вирощуванні на м'ясо у кліткових батареях. З кінця 70-х років почали застосовувати утримання каченят на сітчастій підлозі. У 70-80-х рр. удосконалювали існуючі і конструювали нові кліткові батареї та обладнання для утримання птиці. Слід зазначити, що значний внесок у розробку різних способів утримання курей-несучок, індиків, гусей, качок зробили вчені Українського науково-дослідного інституту птахівництва, а саме: М. В. Дахновський,

Є. С. Кегелес, О. Д. Осадчук, Л. П. Радченко, Г. В. Кір'янова, О. П. Бондаренко та ін., а також Г. А. Кодинець із Херсонського сільськогосподарського інституту.

Технологія годівлі птиці упродовж другої половини ХХ та на початку ХХІ ст. постійно удосконалювалась на основі впровадження у виробництво наукових розробок учених різних установ. Так, період 1951–1964 рр. позначився запровадженням системних досліджень з нормованої годівлі в УРСР, розробленням основ мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення, пошуками джерел компенсаторного живлення. Наукові дослідження вчених здебільшого були спрямовані на вивчення впливу різних раціонів на продуктивність птиці. На птахофабриках і птахофермах колгоспів і радгоспів практикували годівлю птиці зерном і зволженими мішанками, виготовленими з молотих зернових, різних соковитих, білкових і мінеральних кормів. Із середини 50-х рр. у раціонах птиці, передусім при вирощуванні та відгодівлі на м'ясо, застосовували кормові антибіотики, які сприяли зниженню витрат кормів на одиницю продукції та збереженості поголів'я. Нормування годівлі здійснювали у розрахунку на одну голову за добу і при цьому встановлювали норми щодо вмісту в раціоні кормових одиниць та перетравного протеїну. Надалі (починаючи з 1964 р.) українськими вченими докладено значних зусиль до розроблення теоретичних і методологічних основ годівлі птиці за промислового виробництва продукції птахівництва. Для даного періоду були характерні дослідження з вивчення впливу різного рівня обмінної енергії та сирого протеїну в комбікормах на продуктивність кліткових несучок, визначення оптимального рівня енергопротеїнового відношення в раціоні курей, встановлення залежності кормових властивостей білкових кормів, виготовлених з відходів птахівництва, від тривалості зберігання. Визначено оптимальну тривалість змішування компонентів комбікормів та запропоновано способи зменшення втрат корму при механізованій його роздачі курчатам-бройлерам, розроблено основи фазової годівлі. У досліджуваний період накопичено науково-практичний досвід щодо використання в годівлі птиці ферментних і антибіотичних препаратів, розроблено технологію виготовлення м'ясного, м'ясо-кісткового, м'ясо-пір'яного, пір'яного та трав'яного борошна. Отримала поширення спрощена методика розрахунку рецептів комбікормів для птиці, а також рекомендації для працівників і спеціалістів птахівничих господарств щодо зниження витрат кормів, раціонального їх використання і збільшення виходу продукції. У цілому запропоновані українськими вченими розробки склали теоретичну й методологічну основу для зростання рентабельності галузі птахівництва та зниження собівартості її продукції в період 1964–1991 років.

На технології виробництва яєць і м'яса птиці вплинула спеціалізація господарств, яка розпочалась вже наприкінці кінця 50-х років. У зв'язку з цим, у господарствах виробляли або яйця, або м'ясо птиці. Виробництво м'яса на птахофабриках, що спеціалізувались на виробництві яєць, м'ясо курей було додатковою продукцією, адже на забій відправляли вибракуваний молодняк і дорослу птицю та курей після закінчення продуктивного періоду. Все більше поширювався спосіб утримання курей-несучок у кліткових батареях і у сучасному птахівництві залишається лише цей метод, однак наразі вже в Україні запроваджується виробництво органічної продукції, яке передбачає утримання курей в умовах, наближених до природних і виключає утримання птиці у кліткових батареях.

РОЗДІЛ 5

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ПТАХІВНИЧОГО КОМПЛЕКСУ В УКРАЇНІ

5.1. Організація і науковий супровід яєчного і бройлерного птахівництва

Птахівництво є важливою галуззю, яка забезпечує постійно зростаючі потреби населення у найбільш цінних продуктах харчування. Як відомо, яйця курей є повноцінним продуктом харчування людей. Вони відзначаються високою поживністю та дієтичними властивостями. У другій половину ХХ ст. в Українській РСР попит на цей дієтичний продукт постійно збільшувався, що було пов'язано, насамперед, із зростанням чисельності населення, особливо населенням міст і промислових центрів [352]. Забезпечення населення курячими яйцями можливо за умов розвитку яєчного птахівництва.

У другій половину ХХ ст. було опубліковано низку наукових робіт українських вчених щодо племінної роботи, інкубації яєць, годівлі та утримання курей-несучок тощо. Адже саме розробки вчених та їх ефективне впровадження у виробництво стали науковим підґрунтям інтенсифікації галузі.

Нами виділено декілька періодів на шляху розвитку яєчного птахівництва в 1951–1991 роках, охарактеризуємо коротко кожен із них. Так, у період 1951–1964 рр. спостерігається тенденція як підвищення, так і зниження виробництва яєць [409, с. 297].

На початку другої половини ХХ ст. виробництво яєць було зосереджено переважно на птахофермах колгоспів [352]. Так, наприклад, на птахофермі колгоспу ім. Сталіна, Баштанського району, Миколаївської області утримували курей породи леггорн і в 1951 р. від несучки одержали 107 яєць. Утримували несучок на підлозі, підстилку змінювали кожні 5 днів, більшу частину дня птиця перебувала на вигульних подвір'ях, на яких у солом'яну підстилку насипали зернові відходи. Взимку світловий день подовжували шляхом вмикання штучного освітлення вранці з 5 годин і до настання світанку, а у вечері – з настанням сутінок і до 20 годин. Взимку в додаток до зернових кормів, рибного борошна, мінеральних кормів додавали сінну труху, суху подрібнену люцерну, силос, картоплю, буряк. Корми згодовували у вигляді сухих та вологих мішанок. Воду в напувалках замінювали тричі на добу [309, с. 21–22].

Те, що яєчне птахівництво розвивалось за рахунок виробництва яєць курей, а не птиці інших видів, обумовлено економічною ефективністю. Так, Н.Д. Кондратюк у 1953 році вказував: «Використання інших видів птиці для

виробництва харчових яєць економічно невиправдано. Досить сказати, що, якщо на виробництво 10 курячих яєць витрачається 2,2 кг концентрованих кормів, то на виробництво 10 качиних яєць – 6 кг, а 10 індичих і гусячих яєць – до 20 кг» [279, с. 7].

У цей період виробництво яєць у більшості господарств було збитковим. Це обумовлювалось низькою механізацією праці на птахофермах та неповною електрифікацією колгоспів і радгоспів [409, с. 324, 329].

Утримували курей-несучок як на підлозі (поширювався метод утримання несучок на глибокій підстилці), так і в кліткових батареях. На перших етапах підвищення концентрації поголів'я несучок призвело до збільшення фізичного навантаження на пташниць. Наприклад, якщо птицю утримували у дерев'яних кліткових батареях перших випусків, то пташниця повинна була підніматися по драбині з важкими відрами в руках аж до п'ятого ярусу [201, с. 4-8]. У 50-х роках було сконструйовано механізовану кліткову батарею для курей-несучок, удосконалену батарею для вирощування курчат [760, с. 25–29]. Однак у більшості господарств птахівництво велось екстенсивними методами.

Наприкінці 50-х рр. в Українській РСР, як і в СРСР загалом, постало питання щодо створення спеціалізованих господарств з виробництва яєць або м'яса птиці. Так, М. В. Дахновський на основі практики українського птахівництва та зарубіжного досвіду підкреслював, що поєднати виробництво яєць і м'яса в одній породі, в одному підприємстві, при одному технологічному процесі завжди менш ефективно, а чистопородне розведення курей комбінованого напрямку продуктивності не виправдувало себе [159, с. 9–10]. Вже ж на той час учений зазначав, що для виведення спеціалізованої птиці потрібно вести роботу з декількома породами і лініями, перевіряти їх на поєднуваність. Вчений також наголошував, що гібридизація – це метод, завдяки якому можна одержувати спеціалізовану птицю з високою продуктивністю. М. В. Дахновський також нагадав: «Три роки тому гібридизацію зустріли у нас негативно. Зараз ситуація змінилася, але робота по створенню гібридів ведеться тільки на одній Українській дослідній станції птахівництва» [159, с. 10]. На початку 60-х років у багатьох господарствах птахівництво було збитковим. Так, зокрема у Харківській області налічували 61 радгосп, із них птахівництвом займались у 45-ти. Причому, в цих господарствах собівартість 1000 яєць коливалась від 37 до 146 карбованців [184, с. 7–8]. Цілорічне виробництво продукції птахівництва повинна була забезпечувати цілорічна інкубація і цьому питанню приділяли значну увагу [222, с. 1–3].

Однак уже на той час у передових господарствах у виробництві харчових яєць досягали високих показників. Одним із таких був радгосп «Южний»

Кримської області. У радгоспі «Березовка» Харківської області у 1961 р. виробництво 1000 яєць становило 45 карбованців 52 копійки, а це був передовий результат [184, с. 7–8].

Умови соціально-економічного розвитку в СРСР призвели до змін у співвідношенні міського і сільського населення. Як у СРСР, так і в Українській РСР постерігалась тенденція до збільшення міського населення та зменшення сільського [352]. Отже, виникла необхідність забезпечення населення міст продуктами харчування. У зв'язки з цим, у 1963 р. було затверджено Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про збільшення виробництва яєць і м'яса птиці у приміських зонах великих міст і промислових центрів» [449, с. 519–520]. Відповідно до даного документу на птахофермах і птахофабриках необхідно було використовувати прогресивні методи годівлі птиці повноцінними сухими комбікормами і зерновими сумішами, а це дозволяло застосовувати комплексну механізацію виробництва, знизити затрати праці на обслуговування птиці, підвищити її продуктивність.

Ця постанова передувала постанові, прийнятій у 1964-му р., відповідно до якої птахівництво було офіційно переведено на промислову основу [421, с. 512–517]. Її прийняття сприяло розвитку птахівництва не лише в СРСР, а й в УРСР. Отже, почалась спеціалізація та інтенсифікація птахівництва на промисловій основі. Основними організаційними формами промислового виробництва яєць стали спеціалізовані племінні господарства, великі птахофабрики з закінченим циклом виробництва, промислові ферми колгоспів і радгоспів з виробництва харчових яєць.

Для виробництва харчових яєць поширилось використання гібридної птиці. Роботу з виведення поєднувальних ліній і гібридів курей провадили вчені Українського НДІ птахівництва [282, с. 3–9]. Так, у дослідне господарство «Бірки» Харківської області у 1964 р. було завезено інкубаційні яйця трьох ліній курей породи леггорн канадської популяції з Естонії, у 1965 р. – дводобових курчат п'яти ліній з Японії (фірма «Енія»). При завезенні птиці було поставлено за мету на основі імпортного матеріалу одержати високопродуктивні лінії, пристосовані до умов зони Лісостепу Української РСР, і на їхній основі вивести гібриди з несучістю 240–250 яєць масою 58–59 г.

Для інтенсифікації галузі птахівництва необхідно було будувати нові птахофабрики та інші державні птахівничі господарства і запроваджувати передові технології. Тому через деякий час після постанови про переведення птахівництва на промислову основу, а саме, у 1971 р., було прийнято другу постанову: «Про заходи з подальшого збільшення виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі» [460, с. 517–519]. Постановою вимагалось для будівництва пташників використовувати полегшені збірні й інші сучасні конструкції.

Отже, у розвитку птахівництва (і яєчного у тому числі) у другій половині ХХ ст. можна виділити другий етап – 1964–1971 рр. Цей період характеризувався збільшенням поголів'я курей-несучок зростанням виробництва яєць у колгоспах, радгоспах та інших державних господарствах [409, с. 283; 413, с. 250; 415, с. 240]. Однак, на тлі збільшення кількості курей-несучок спостережено й зростання загального поголів'я птиці. При цьому питома вага курей-несучок у період 1964–1971 рр. поступово зменшувалась із 78,0 до 51,6%. Це свідчить про поглиблення спеціалізації господарств. Якщо раніше виробництво курятини було переважно побічною продукцією виробництва яєць у господарствах, то поступово з'являлись спеціалізовані ферми і птахофабрики з виробництва м'яса курчат-бройлерів.

Зі збільшенням поголів'я курей-несучок у господарствах громадського сектору відбувалось і зростання виробництва яєць у колгоспах, радгоспах та інших державних господарствах [409, с. 297; 412, с. 247; 413, с. 260; 414, с. 264; 416, с. 175]. При цьому слід зазначити, що лєвова частка у виробництві яєць припадала на колгоспи. Однак поступово збільшувалось виробництво і у радгоспах та інших державних підприємствах. Якщо у 1964-му питома частка виробництва яєць у колгоспах становила 60,6 %, а у радгоспах – 35,5%, то вже у 1971-му це співвідношення відповідно становило 51,6 і 46,9%.

Наступний (третій) етап розвитку яєчного птахівництва охопив 1971–1982 рр. Верхня межа цього періоду пов'язана з прийняттям Продовольчої програми СРСР на період до 1990-го р., яку було прийнято на Пленумі ЦК у травні 1982 р. [553].

Одним із визначних наукових досягнєнь вітчизняних учених у цей період у розвитку яєчного птахівництва стало те, що у результаті багаторічної роботи з використанням імпоротної птиці вченими Українського НДІ птахівництва були створені кроси «Бірки-I» і «Бірки-II». Від гібридних несучок одержували на середню несучку відповідно 254 і 250 яєць з масою 59,8 та 61,0 г (у 12-місячному віці курок). Гібридні несучки були добре пристосовані до умов кліткового утримання [285].

При цьому нами встановлено, що на початку 70-х рр. як на великих птахофабриках, так і на механізованих фермах колгоспів, несучок почали переводити із підлогового на кліткове утримання [570, с. 6; 187, с. 142]. І наприкінці 70-х, зокрема у колгоспах, 80% наявного поголів'я курей-несучок утримували у механізованих кліткових батареях (ОБН-1 і БГ-60) [570, с. 6]

На світовому ринку швидко збільшувалась популярність аутосексного кросу «Хайсекс браун» фірми «Єврибрид». У 1977–1978 рр. птицю вихідних ліній цього кросу завезли до СРСР із Голландії. Одним із господарств в Україні

був держплемзавод «Христофоровський» Дніпропетровської області [251, с. 17].

На всіх етапах розвитку яєчного птахівництва у другій половині ХХ ст. виробництво яєць на птахофермах колгоспів відіграло важливу роль, незважаючи на прискорений розвиток державних птахофабрик і птахорадгоспів. Колгоспне птахівництво в Українській РСР у 1980 р. займало 38 % виробництва яєць від загальної кількості, виробленої птахогосподарствами громадського сектору. У цей період на спеціалізованих птахофермах колгоспів використовували гібридну птицю таких кросів: «Янтарь-1», «Хайсекс білий», «Беларусь-9», «Борки-І», «Борки-ІІ» та ін. Питома вага гібридної птиці на колгоспних фермах досягала 85% [570, с. 7].

Вже наприкінці 70-х рр. українські вчені дійшли висновку, що для промислового птахівництва потрібні були гібриди курей яєчних кросів з тривалою (16–18 міс.) безперервною несучістю і високою збереженістю. Високий рівень продуктивності та генетична однорідність птиці, яку використовували у промисловому птахівництві, призвели до зменшення селекційного прогресу. Таке становище примушувало майже систематично завозити в країну нові високопродуктивні кроси птиці, вартість яких постійно зростала. З метою інтенсифікації робіт з селекції птиці та розробки методів удосконалення нових високопродуктивних її кросів у 1975 р. на базі Українського НДІ птахівництва та його дослідних господарств було створено селекційно-генетичний центр по птахівництву, до складу якого входила селекційно-генетична станція, яка провадила селекційно-племінну роботу з яєчними курми. У цьому центрі вели дослідження зі створення кросів яєчних курей з ранньою статевою зрілістю і тривалою стійкою несучістю [331, с. 3–8].

В Українській РСР на четвертому етапі (1982–1991 рр.) розвитку як яєчного птахівництва зокрема, так промислового загалом у другій половині ХХ століття спостерігається збільшення виробництва яєць у господарствах громадського сектору [414, с. 264; 416, с. 175; 417, с. 174; 420, с. 363; 421, с. 358]. Зменшення виробництва яєць у 1991 році відбувалось на тлі зниження середньої річної несучості курей з 214 яєць у 1990 році до 203 шт. – у 1991-му. Однак рівень рентабельності у 1991-му був найвищим за весь період 1982–1991 рр. і становив 19,0 % [421, с. 360, 383].

У промисловому птахівництві значний збиток був від наявності битих яєць та з насічкою, які виникали у процесі їх виробництва. Вчені Українського НДІ птахівництва у 80-х рр. вивчали хімічний склад шкаралупи яєць з високою і низькою міцністю. При цьому вони встановили, що шкаралупа з низькою міцністю містить значно більше магнію, заліза і міді, а особливо кремнію та менше

кальцію [428, с. 17–19]. Під керівництвом Ю. Н. Батюжевського [11, с. 13–16] аспірантом Українського НДІ птахівництва проведено дослідження традиційних джерел кальцію і фосфору для яєчних курей та їх впливу на яєчну продуктивність несучок. Було встановлено, що використання в годівлі курей крейди, черепашки і вапняку та їх комбінацій в якості джерела кальцію майже однаково впливає на несучість, масу яєць і витрати корму на одиницю продукції. У другій половині яйцекладки більш цінними джерелами кальцію для курей виявились черепашка, вапняк і комбінація крейди з цими компонентами у різних співвідношеннях.

Українські вчені в умовах лабораторії біохімії сільськогосподарських тварин Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних районів УРСР з апробацією у виробничих умовах провели низку досліджень, в яких вивчали вплив метіоніну, сульфату натрію і триптофану на окремі показники обміну речовин і продуктивність курей-несучок [579, с. 99; 580, с. 176–177].

Вагомим внеском у наукове забезпечення годівлі птиці, і яєчних курей зокрема, стала книга В. Ф. Каравашенка «Годівля сільськогосподарської птиці» [236, с. 148–171]. Вона призначена для керівників і спеціалістів птахофабрик, птахівничих об'єднань, птахоферм колгоспів і радгоспів. У цей період курей-несучок і ремонтний молодняк годували лише сухими повнораціонними комбікормами, поживність яких змінювали залежно від віку птиці і продуктивності.

Важливими були й інші дослідження українських учених щодо годівлі птиці. Так, В. М. Мосякін вивчав динаміку концентрації вільних амінокислот у печінці залежно від умов протеїнового живлення курей-несучок. Він встановив, що помірний дефіцит сирого протеїну вірогідно не впливає загальний вміст амінокислот у печінці несучок [383, с. 27–31].

У цей період А. І. Свеженцов (працюючи завідувачем кафедри годівлі Одеського сільськогосподарського інституту [557, с. 10]) вивчав використання вітакорму для оптимізації біологічно активних речовин у раціонах курей-несучок та [643, с. 59–62; 644, с. 112–119].

Вченими Українського НДІ птахівництва розроблено план селекційно-племінної роботи в птахівництві (і зокрема з яєчними курми) в Українській РСР на період 1986–1990 рр. і до 2000 р., удосконалено крос курей «Бірки-II» і створено новий – «Бірки-117» [498, с. 7, 26–34, 50–55]. Однак офіційно затверджено цей крос яєчних курей було лише у 1996 р. [506].

У 1982–1991 рр. майже всіх курей-несучок утримували у кліткових батареях різних типів, виготовлених у СРСР (ОБН-1, БКН-3, КБН-1), а також завезених із-за кордону (ККТ, L-134, L-103) [324, с. 39–44; 133, с. 8–11]. Причому,

виробничники часто нарікали на якість і конструктивні не доопрацювання кліткових батарей, виготовлених у СРСР, що перешкоджало повному впровадженню автоматизованих систем управління процесами у птахівництві [1, с. 30–31].

В Українському НДІ птахівництва з 1986 р. розробляли систему автоматизованого обліку несучості курей на основі кліткової батареї L-103 з індивідуальним утриманням несучок і в 1989-му провели успішні лабораторні випробування цієї системи [673, с. 32–34].

У ХХІ ст. сучасна технологія промислового виробництва яєць в спеціалізованих господарствах базується на таких основних принципах: використання спеціалізованих яєчних кросів курей; утримання курей у кліткових батареях, що забезпечує механізацію та автоматизацію виробничих процесів; годівля курей повнораціонними сухими комбікормами; утримання птахів в закритих (безвіконних) пташниках великої місткості з оптимальним мікрокліматом і диференційованим світловим режимом; застосування ефективних ветеринарно-профілактичних заходів з метою забезпечення високої збереженості птиці; рівномірне цілорічне виробництво у відповідності з технологічним графіком, який передбачає ефективне використання всіх виробничих потужностей.

Птахівничі підприємства з виробництва харчових яєць мають наступні цехи: цех виробництва інкубаційних яєць, інкубації, вирощування ремонтного молодняку для комплектування батьківського і промислового стада, виробництва харчових яєць. Для проведення забою птиці та утилізації відходів передбачено наявність на птахофабриці відповідних цехів.

Господарства яєчного напряму виробничої діяльності можуть бути організовані з закінченим циклом виробництва, що передбачає наявність на птахофабриці всіх виробничих цехів, або спеціалізуватись на одному технологічному процесі – утриманні батьківського стада і виробництві інкубаційних яєць, інкубації або утриманні промислового стада та виробництві харчових яєць. Такі вузькоспеціалізовані підприємства, зазвичай, входять до складу виробничого об'єднання певної спеціалізації.

Для забезпечення цілорічного ритмічного виробництва харчових яєць необхідно організувати рівномірне та безперервне функціонування роботи усіх цехів птахівничого господарства – необхідна узгодженість роботи цеху виробництва інкубаційних яєць, цеху вирощування ремонтного молодняку з метою своєчасного формування основного цеху – виробництва харчових яєць.

Особливо важливого значення для успішної роботи птахівничих підприємств з виробництва харчових яєць набуло узгодження роботи племінних і промислових (товарних) господарств. Племінний завод комплектує декілька

репродукторів першого порядку, а за кожним таким репродуктором закріплено декілька репродукторів другого порядку, котрі, у свою чергу, будуть поставляти інкубаційне яйце або добовий молодняк промисловим (товарним) господарствам.

Для підвищення несучості курей і якості яєць М. М. Лемешева і В. В. Юрченко запропонували у пшенично-соняшникові комбікорми племінних курей уводити соняшникову олію у поєднанні з сірчаноокислим цинком (400 г/т) [314, с. 274–277].

За останні роки в країнах ЄС значно підвищилась увага до проблеми бактеріальної контамінації продукції птахівництва. Вирішують проблему безпечності яєць і м'яса птиці і в українські вчені. Так, дослідженнями Ю.А. Дворської із співавторами встановлено, що застосування кормових ферментів сприяє зниженню кількості сальмонели в кишечнику птиці [164, с. 145–148]. Ферменти у комплексі з іншими кормовими добавками, такими як комплексні полімери маннанові олігосахариди, що здатні зв'язувати деякі види сальмонели, є ефективним методом у системі профілактичних заходів проти сальмонельозу.

Тут слід підкреслити, що у зв'язку з вимушеним видаленням антибіотиків із раціону птиці, після введення заборони на їх використання, дуже важливо винайти альтернативні методи контролю сальмонели.

Що стосується виробництва м'яса бройлерів в УРСР, то цей напрям почав інтенсивно розвиватись на початку 60-х рр. До цього періоду м'ясо курятини переважно було побічним продуктом при виробництві курячих яєць.

Як вказав Н. В. Сулим, у 50-х роках виробництво курячого м'яса відбувалось за рахунок вирощування півників, як побічної продукції птахофабрик яєчного напрямку виробничої діяльності, птахівничих радгоспів, радгоспних і колгоспних птахоферм [679, с. 70–75]. Дорослих курей також використовували на м'ясо після закінчення яйцекладки. Такі способи виробництва курячого м'яса обумовлювали його високу собівартість і не завжди відповідну його якість.

Основним же резервом виробництва м'яса в УРСР у період 1951–1964 рр. було качківництво, при цьому качок на м'ясо вирощували переважно екстенсивним методом з використанням водойм і дешевих природних кормів [357, с. 177–181].

Однак, уже наприкінці 50-х рр. почали запроваджувати цілорічне вирощування курчат на м'ясо. Так, Г. В. Кір'янова [722, с. 23–24], співробітниця тоді ще Української дослідної станції птахівництва, яку у 1959 р. перейменували в Український науково-дослідний інститут (НДІ) птахівництва [722, с. 7], вивчала зоотехнічні показники вирощування на м'ясо курчат породи нью-

гемпшир та помісей, яких утримували на глибокій підстилці та у клітках. Було встановлено більшу живу масу та нижчі витрати кормів у розрахунку на кг приросту живої маси у курчат при їх вирощуванні у клітках.

У досліджуваній період основним науковим центром розробки теорії та методології селекційно-племінної роботи у бройлерному птахівництві був Українській НДІ птахівництва. На базі дослідних господарств вчені цієї установи провадили цілеспрямовану селекційно-племінну роботу з м'ясними курми. Зокрема П. М. Слюсар [651, с. 19–20] підкреслив, що на птахофабриці дослідного господарства Українського НДІ птахівництва радгоспу «Красний» (Кримської області) на початку 60-х рр. на м'ясо вирощували молодняк, одержаний від схрещування ліній курей порід плімутрок смугастий, суссекс, род-айланд і ньюгемпшир, які досягали живої маси 1,3 кг у 75-добовому віці. Однак вже на той час із світової практики було відомо, що для виробництва м'яса курчат-бройлерів ефективніше використовувати курей порід білий корніш та білий плімутрок [587, с. 353–354; 653, с. 9]. У зв'язку з цим, у радгоспі «Красний» з 1965 р. почали провадити селекційну роботу з лініями курей порід корніш і плімутрок, яких завезли з Японії, та досліджувати продуктивність гібридних курчат, одержаних внаслідок схрещування ліній цих порід. Отже, вперше саме в УРСР у дослідному господарстві Українського НДІ птахівництва запроваджено методи селекційно-племінної роботи з курми порід білий корніш та білий плімутрок з метою одержання високопродуктивних гібридних бройлерів.

Низку досліджень українські вчені (Караващенко В. Ф., Біляєва В. Є., Мулярчук М. Д., Портнова М. С., Коваленко І. В., Кондратенко П., Лойко А. та ін.) провели з вивчення питань годівлі як м'ясних курей загалом, так і курчат-бройлерів зокрема [243, с. 40–45; 278, с. 82–89; 322, с. 68–69].

В Українській РСР вже на початок 70-х рр. було накопичено значний досвід організації бройлерного виробництва з використанням інтенсивних форм розведення та утримання птиці на державних птахофабриках та спеціалізованих фермах колгоспів. У системі Головптахопрому Міністерства радгоспів Української РСР діяли 12 бройлерних фабрик з потужністю більше 18 млн. м'ясних курчат і в 1973 році було вироблено 12,5 тис. тонн м'яса бройлерів у живій масі [187, с. 148].

Успішний розвиток бройлерного птахівництва в Українській РСР залежав значною мірою від організації низки племінних птахівничих господарств з розведення м'ясних курей. Максимальні показники продуктивності птиці при її вирощуванні на м'ясо за найменших витрат корму на одиницю приросту живої маси забезпечувало використання гібридних курчат, яких одержували при схрещуванні поєднувальних ліній. Так, зокрема, Кучаківське птахогосподарст-

во (Бориспільський район, Київської області) у 1968 р. було реорганізоване у державний племінний птахівничий завод, де розпочали селекційно-племінну роботу з лініями кросу м'ясних курей «Гібро» [728, с. 4, 15]. На дослідне господарство Українського НДІ птахівництва (на той час радгосп «Красний») було покладено функції селекційно-генетичної станції. М. Л. Шигаєва разом із В. Д. Лук'яною розробили технологію для племінних господарств курей м'ясного напрямку продуктивності, зважаючи на те, що кожне господарство повинно було працювати відповідно до технологічної схеми, узгодженої з певними схемами роботи інших птахівничих господарств [757, с. 3–11].

Курчат-бройлерів вирощували переважно на підлозі з використанням різного обладнання, у тому числі і ЦБК-10 та ЦБК-20. Однак, вже на початку 70-х розробляли метод кліткового вирощування бройлерів. Проте основним недоліком поширення цього методу стало утворення намулянів на грудях у бройлерів, що знижувало якість тушок. Та на той час спеціальної кліткової батареї для утримання бройлерів ще не було розроблено. Доцільність утримання бройлерів у клітках вивчали, використовуючи саморобні і переобладнані клітки [302, с. 41].

Розподіл праці у межах єдиної технологічної схеми призвів до необхідності кооперування діяльності спеціалізованих господарств, створення виробничих об'єднань птахофабрик.

Ф. О. Сойніков у 1975 р. у брошурі «Резерви бройлерного виробництва» виклав інформацію про організацію вирощування бройлерів на основі кооперації селекційно-генетичної станції Українського НДІ птахівництва, племінних господарств «Кримптахопрому», колгоспів і радгоспів Кримської області [655, с. 8–10]. Проаналізував набутий досвід спеціалізації, концентрації, міжгосподарського виробничого кооперування в птахівництві, впровадження прогресивної на той час технології вирощування курчат-бройлерів.

У зв'язку з тим, що в 1976 р. за різних причин відбулось зменшення виробництва м'яса птиці та інших видів загалом [416, с. 175], уже в лютому 1977 р. було прийнято постанову щодо додаткових заходів зі збільшення виробництва свинини, м'яса птиці у колгоспах, радгоспах, інших державних господарствах і в особистих підсобних господарствах населення [456, с. 522–523]. Нею передбачалось рекомендувати колгоспам і зобов'язати керівників тих радгоспів, де (внаслідок поглиблення спеціалізації господарств) було ліквідовано птахівницькі ферми, відновити їх або навіть організувати нові. Цією постановою зобов'язали Ради Міністрів усіх союзних республік організувати в колгоспах і радгоспах виробництво бройлерів та м'ясної птиці інших видів на основі міжгосподарської кооперації з птахофабриками, а також вирощування мо-

лодняку птиці в літній період у приміщеннях, що звільнялись при переведенні скота на пасовищне утримання.

Цього самого року було розпочато будівництво Нікопольської міжколгоспної бройлерної фабрики, де бройлерів вирощували в кліткових батареях «Б-3». Постачальником інкубаційних яєць для цієї фабрики була птахофабрика-репродуктор II порядку «Шахтарськ», Донецької області. Виводили бройлерів для подальшого вирощування і в інкубаторії Нікопольської птахофабрики. Комбікорми виготовляли на власному комбікормовому заводі. На початку 80-х рр. на птахофабриці було впроваджено автоматичний контроль за температурним режимом у пташнику та систему дистанційного управління процесом роздавання кормів, видаленням посліду, світловим режимом безпосередньо з диспетчерського пункту. У 1986 р. на Нікопольській птахофабриці бройлерів забивали у віці 63 доби з живою масою 1300 г, а на кілограм приросту живої маси витрачали 3,5 кормових одиниць [707, с. 9–10]

Незважаючи на те, що утримання бройлерів у кліткових батареях поширювалось ще у 70-х рр., галузевий стандарт на технологію вирощування бройлерів у кліткових батареях було розроблено у 80-х рр. і введено в дію з 1 жовтня 1986 р. Цей стандарт був спільною розробкою вчених Всесоюзного науково-дослідного і технологічного інституту птахівництва (ВНДТІП) і Українського НДІ птахівництва на основі наукових досліджень та досягнень передових підприємств [757, с. 40–41]. У цей період у СРСР у системі господарств Управління птахівничої промисловості майже 50% бройлерів було вирощено у кліткових батареях, тоді як у 1980 р. їхня кількість становила 35%, а в 1975-му – лише 11% [80, с. 27–37]. Слід відмітити, що українськими вченими ще у 1978 році було видано методичні рекомендації щодо вирощування бройлерів у кліткових батареях [371].

З метою вивчення ефективності вирощування бройлерів, розділених за статтю, у 1982–1985 рр. М. І. Кадура із Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту провів дослідження в умовах Снятинської птахофабрики Івано-Франківської області. Одержані результати свідчать, що не лише півники, а й курочки за роздільного вирощування їх на підлозі на глибокій підстилці мають вищу інтенсивність росту на відміну від спільного вирощування без розділення за статтю [697, арк. 17–19].

У 80-х рр., як і у попередніх десятиліттях, одним із чинників, що стримував розвиток бройлерного виробництва в Українській РСР (як і птахівництва загалом) була недостатня кормова база.

На необхідність вираховувати витрати кормів на одиницю приросту живої маси не в кормових одиницях, а в кілограмах корму наголошувала наприкі-

нці 80-х рр. Д. Івлєва [216, с. 12–14]. На той факт, що птиця у господарствах Львівської, Харківської, Запорізької, Дніпропетровської і Вінницької областей не забезпечувалась повноцінними комбікормами, вказував і А. Вербовиков – на той час начальник Головптахопрому Української РСР [100, с. 8–12]. Практичний досвід свідчив, що на птахофабриці «Перемога» Черкаської області у середині 80-х рр. у структурі виробництва м'яса бройлерів на корми припадало 79,7% [173, с. 15–16].

У науковий супровід годівлі м'ясних курей вагомим внеском стала книга В. Ф. Каравашенка [236, с. 171–190]. Вона призначалась для керівників і спеціалістів птахофабрик, птахівничих об'єднань, птахоферм радгоспів і колгоспів. У цей період дорослих м'ясних курей, ремонтний молодняк і курчат-бройлерів годували виключно сухими повнораціонними комбікормами. Їхню поживність змінювали залежно від віку птиці та її продуктивності.

С. Водолажченко вишукував високобілкові кормові засоби для їх використання у комбікормах для птиці [117, с. 20–21]. Ф. Ведякіна і С. Водолажченко вивчали заміну в раціонах батьківського поголів'я бройлерів кормів тваринного походження соняшниковим шротом [99, с. 11–12]. П. Ф. Сурай разом з іншими українськими вченими вивчав міжвітамінні взаємовідношення в організмі курчат-бройлерів при згодовуванні їм підвищених доз вітамінів А, Е і D [681, с. 19–24].

Проте повноцінна годівля птиці створює лише тло для прояву її генетичного потенціалу продуктивності. Племінну роботу з птицею забезпечували племінні господарства. Одним із потужних племінних заводів з розведення м'ясних курей в Українській РСР у цей період був племінний птахівничий завод (племптахозавод) «Поліський» (Київська область), який почав давати першу продукцію вже у 1980 році. Головний зоотехнік господарства П. Куречко повідомив, що спочатку у племінному заводі провадили роботу з кросом «Тетра-Б», який завозили з Угорщини, але потім почали розводити крос «Бройлер-6» із Державного племптахозаводу «Таурай» Литовської РСР [301, с. 10–11]. Племінну продукцію із племптахозаводу відправляли до 14 областей України, а також до Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану, Вірменії, Грузії та Азербайджану. Як засвідчив В. Бородай, у 1986 р. на базі заводу було створено бройлерно-виробничу систему «Дніпро», в яку входили 16 господарств з Української РСР та 8 – з інших регіонів СРСР [59, с. 23–25]. Постійний обмін досвідом і партнерська взаємодопомога надавали можливість у господарствах цієї системи досягати високих результатів у бройлерному виробництві.

Для виробництва м'яса бройлерів використовували птицю, завезену з-за кордону, з лініями котрої провадили селекційно-племінну роботу у племінних

господарствах як Української РСР, так і інших республік СРСР. Найбільшого поширення в птахівничих господарствах УРСР наприкінці 70-х набув крос курей кросу «Бройлер-6». Лінійну птицю цього кросу завезено з Голландії, з фірми «Єврибрид». Селекційно-племінну роботу з цим кросом провадили на селекційно-генетичній станції у дослідному господарстві Українського НДІ птахівництва ім. Ф. Е. Дзержинського (колишній радгосп «Красний»), а також у племінних заводах «Кучаківський», «Кримський» і племінних репродукторах першого порядку «Подільський», «Іскра», «Новолозоватський» та ін. [550, с. 26–27].

Особливо значних результатів з інтенсивного розвитку бройлерного виробництва досягали у капіталістичних державах, а саме: Сполучених Штатах Америки (США), Великобританії, Канаді, Федеративній республіці Німеччини та ін. Українські вчені, як і радянські загалом, вивчали закордонний досвід виробництва м'яса бройлерів. Так, зокрема, М. В. Дахновський у 1959-му видав книгу про птахівництво у США, де висвітлив, наприклад, питання використання антибіотиків у комбікормах для бройлерів, утримання курчат на підлозі на глибокій незмінній підстилці тощо, що в подальшому почали застосовувати і в птахівничих господарствах як у СРСР, так і в Українській РСР [160, с. 38–39, 118]. Пізніше й інші українські вчені аналізували виробництво м'яса бройлерів у США. Так, було показано, що у 1953 р. жива маса бройлерів, яких відправляли на забій, становила 1,4 кг, а у 1962-му – 1,5 кг [655, с. 70–75]. А. В. Сергєєв із співавторами [37, с. 38–41] у 1986 р. проаналізував основні тенденції розвитку бройлерного виробництва за кордоном до 2000 року, де показав, що у США постійно скорочувався термін вирощування бройлерів, наприклад, із 63-х діб у 1964 році до 47-и діб – у 1984-му та підвищувалася жива маса у віці забою (відповідно з 1589 до 1888 г) і знижувалися витрати корму на одиницю приросту (з 5,5 до 1,96 кг). Що ж стосується показників виробництва м'яса бройлерів у птахогосподарствах Української РСР, то Всесоюзними нормами технологічного проектування птахівничих підприємств, затвердженими у 1988 р., передбачено забивати бройлерів при їх вирощуванні на глибокій підстилці у віці 9 тижнів при мінімальній живій масі 1,55 кг, а при утриманні у кліткових батареях – у 8 тижнів при живій масі 1,4 кг [464, с. 8].

Дані щодо виробництва м'яса птиці усіх видів в Українській РСР у другій половині ХХ століття наведено в *додатку В*. Аналіз динаміки наведених даних свідчить, що зменшення виробництва м'яса птиці відбувалось у період 1953–1955 рр., потім кількість виробленого м'яса зростала до 1960 р., а надалі, до 1964-го – знову знижувалась. Однак вже з 1965 р. і до 1990-го (за винятком 1976-го) виробництво м'яса птиці поступово збільшувалось, що було обумов-

лено зростанням виробництва м'яса бройлерів і характеризувало ефективність переведення птахівництва на промислову основу з 1964 року.

Технологічний процес виробництва м'яса курчат-бройлерів має бути організований таким чином, щоб забезпечити максимальну продуктивність птиці і рівномірне протягом року виробництво м'яса.

Виробництвом м'яса птиці у нашій країні займаються птахофабрики, виробничі об'єднання, спеціалізовані птахівничі ферми, фермерські господарства.

Сучасне промислове виробництво м'яса бройлерів ґрунтується на таких основних принципах: використання птиці сучасних високопродуктивних м'ясних кросів; вирощування і утримання птиці у пташниках обладнаних сучасними ресурсозберігаючими і енергозберігаючими системами створення і підтримання оптимального мікроклімату, необхідних режимів освітлення; виконання виробничих процесів згідно технологічних графіків і карт, які забезпечують ритмічне цілорічне виробництво м'яса бройлерів; комплектування виробничих площ за принципом «все зайнято – все порожньо»; годівля повнораціональними комбікормами, дотримання ветеринарно-санітарних вимог.

Науковці постійно розв'язують проблему щодо підвищення якості продукції. Так, Бородаєв В. П. із співавторами доведено, що використання фітопрепарату, виготовленого з квіток чорнобривців, дозволяє поліпшити якість тушок бройлерів [61]. Та з метою одержання якісної продукції останнім часом в Україні поширюється органічне виробництво птиці. У цьому зв'язку М. Д. Кучерук і Д. А. Засекін провели дослідження на курчатах-бройлерах кросу «Кобб-500», яких утримували в умовах діючого господарства, де запроваджено органічне виробництво [306, с. 163–167]. Бройлерів утримували на теплій підлозі з тирсовою підстилкою та вони мали можливість за належних погодних умов виходити на вигульні майданчики. Антибіотики з профілактичною метою не застосовували. Період вирощування становив 81 добу. Одержані результати дослідження засвідчили, що курчата-бройлери кросу «Кобб-500» за органічного вирощування мали дещо нижчі прирости живої маси, при цьому патологічних відхилень в картині крові курчат не виявлено.

Потрібно зазначити, що сучасне промислове птахівництво потребує постійного удосконалення утримання птиці. У деяких господарствах продовжують використовувати застаріле обладнання. На великих підприємствах використовують сучасне обладнання для утримання птиці як закордонного, так вітчизняного виробництва. У цьому зв'язку, потрібно вказати, що українські підприємства ВО «Техна» і завод «Ніжинсільмаш» почали виготовляти сучасне обладнання для утримання птиці на підлозі і у

кліткових батареях, які використовують у птахогосподарствах не лише України. Дослідженнями М. І. Сахацького доведено, що вирощування бройлерів у вітчизняних кліткових батареях виробничого об'єднання «Техна» забезпечує збільшення виробництва продукції з одиниці площі пташника при суттєвому заощадженні кормів, електроенергії, газу, трудових та інших ресурсів [620, с. 407–415].

Загалом кліткова технологія виробництва м'яса бройлерів стала перспективною для застосування наразі в бройлерній індустрії, особливо у зв'язку з постійним зростанням вартості кормів, енергоносіїв, посиленням вимог до виробництва природоохоронного законодавства.

У сучасній Україні птахівництво є найбільш розвинутою галуззю тваринництва. У загальному виробництві м'яса тварин усіх видів частка м'яса птиці останнім часом становить 65,2% і при цьому 93,9% – м'ясо курчат-бройлерів [351, с. 3–6].

5.2. Розвиток індиківництва, качківництва, гусівництва, цесарківництва, фазанівництва, перепелівництва та страусівництва як структурних компонент птахівничого комплексу України

Індиківництво стало тією підгалуззю птахівництва, яка дозволяє вирішувати проблему забезпечення м'ясом птиці населення у багатьох державах світу. Проте на сучасному етапі розвитку птахівництва в Україні частка індичатини у загальному виробництві м'яса птиці незначна. До того ж, нині постала проблема не лише збільшення виробництва м'яса птиці, а й розширення асортименту продукції та виробництва органічної продукції, котру можна одержати від птиці за її утримання в умовах, наближених до природних, тобто екстенсивним методом. У другій половині ХХ ст. в Україні індиківництво розвивалось при застосуванні екстенсивних методів, тому аналіз в історичній ретроспективі наукових і організаційних засад розвитку цієї галузі сприятиме розробці технологічних прийомів виробництва м'яса індиків як органічної продукції.

У спеціальній літературі є інформація про результати виробничої діяльності господарств щодо розведення індиків, наукові розробки з питань утримання, годівлі цієї птиці, її відтворення тощо [32, с. 32–33; 342, с. 30–34; 346, с. 22–23; 371, с. 5–17; 658, с. 20–22]. Однак, в українській історіографії індиківництво не було об'єктом окремого вивчення, до того ж, на даний час ми можемо проаналізувати розвиток цієї галузі в УРСР у заломленні сучасних поглядів і нинішнього стану соціально-економічних і політичних умов в Україні. В наукових узагальнюючих працях, які певною мірою характеризують становлення і

розвиток наукового забезпечення галузі птахівництва в СРСР зустрічаються окремі згадки щодо індиківництва [733, с. 476, 487, 490]. У зв'язку з цим ми дослідили науково-організаційні засади розвитку індиківництва в УРСР у 1951–1990 рр. Методологія дослідницького пошуку ґрунтувалася на застосуванні системно-історичного підходу. Використовувалися загальнонаукові, міждисциплінарні, історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний) методи дослідження. Дослідницька концепція передбачала залучення загальних методів наукового пізнання, таких як аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення. Широко застосовувалися методи джерелознавчого аналізу.

Вивчаючи розвиток індиківництва в УРСР у другій половині ХХ столітті, слід зазначити, що у 50-х роках індиків утримували переважно на фермах колгоспів і радгоспів та у господарствах населення. Поширенню індиківництва значно сприяла робота інкубаторно-птахівницьких станцій (ІПС). Так, розведення індиків у районі діяльності Ждановської ІПС Сталінської області розпочалося із завезення 550 чистопородних індиченят із дослідного господарства «Бірки», які були передані колгоспам «Шлях Ілліча» та імені Калініна. Як свідчать літературні джерела, в 1951 р. вже були створені племінні ферми з розведення індиків у колгоспах імені М. Горького, імені Леніна, імені Хрущова, імені Кірова та імені Молотова [259, с. 14].

У 1952 р. на Переяслав-Хмельницькій ІПС було виведено 37,9 тис. індиченят при 76,3 % виводу [288, с. 14]. Утримували дорослих індиків на вигулах і пасовищах і годували вологими мішанками. При цьому спеціалізованих колгоспів і радгоспів з розведення індиків не було: крім індиків утримували й іншу птицю, передусім курей. Так, наприклад, у 1952 р. на птахофермі колгоспу імені Сталіна Христинівського району було 500 індиків і більше 2500 голів курей [727, с. 11].

У Житомирській області Бердичівського району у 1954 р. у колгоспах «Новий шлях» і «Шлях комунізму» було вирощено ремонтних індиченят у клітках до 24-добового віку, а надалі їх утримували з використанням вигулів. При цьому у колгоспі «Шлях комунізму» індиченят з 10-ї доби щоденно випускали на вигули, а потім знову розміщували у клітках і за такого методу жива маса молодняка була вищою ніж при постійному вирощуванні у клітках до 24-добового віку [186, с. 42].

Повсюдно поширювали досвід роботи кращих птахоферм з розведення індиків. Так, у 1954 р. у кількості 5000 примірників було видано плакат «Передова індича ферма» (автор Терехова Л.), на якому стисло висвітлено досвід діяльності одного з колгоспів Ставропольського краю. Це відповідало вказівкам ЦК ВКП (б) «... видати серію плакатів про досягнення колгоспів, радгоспів, МТС, передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва, які б відображали

методи одержання ними високих показників у веденні сільського господарства...» [519, с. 318].

Делегація вчених із СРСР у середині 50-х рр. побувала на одній з потужних ферм з розведення індиків у Шотландії (братів Вілсон), де вели племінну роботу й щорічно продавали до 100 тис. добових індиченят. До двохмісячного віку індиченят на фермі утримували в клітках, а потім на вигулах. Племінних дорослих індиків годували тільки сухими сумішами і зерном, вологих мішанок не давали. Індиків які вирощують на м'ясо, з 10-тижневого віку і до забою (6-місяців) утримують на спеціальних верандах і годують сухими сумішами [534, с. 46].

Ознайомившись з умовами утримання птиці за кордоном, вчені перевіряли ефективність цих методів в умовах колгоспів і радгоспів країни і за позитивних результатів впроваджували далі у практику птахівництва в СРСР. Як свідчать архівні документи, існувала спеціальна установа «Державне Бюро Іноземної Техніко-економічної Інформації у підпорядкуванні Наркомпостача СРСР», у листі якої (від 10 квітня 1931 року) до обласних крайових земельних відділів республік зазначалось: «...очевидна необхідність в максимальному ступені використовувати іноземний досвід і техніко-економічні досягнення передових капіталістичних країн. Тим часом, незважаючи на ряд партійних і урядових директив про максимальне використання досвіду іноземних держав, так як тільки цим шляхом ми можемо в найкоротший термін наздогнати і перегнати передові капіталістичні країни, – до іноземної інформації, що характеризує новітні досягнення в зазначених областях сільського господарства вдаються лише окремі організації» [150, арк. 26].

Повертаючись до досліджуваного періоду, слід відмітити, що на початку 50-х р. в УРСР вже почала спеціалізуватись на індиківництві Старинська птахофабрика, яка у другій половині ХХ століття була найпотужнішим господарством з виробництва м'яса індиків не лише в УРСР, а й у СРСР загалом. Так, у 1953 р. кількість дорослих індиків на цій птахофабриці становила тисячу голів, а в 1958 р. – уже п'ять тисяч [318, с. 21]. Досвід роботи цього господарства був важливим для розвитку індиківництва в Україні, адже якщо у 1957 році тривалість продуктивного періоду маточного поголів'я становила 6 місяців, то у 1962-у – 8. Після закінчення племінного сезону усе племінне стадо переводили на табірно-польове утримання. Птицю годували вологими мішанками, багатими на білок, а після линьки їх відгодовували і забивали. Таким чином маточне стадо утримували у господарстві загалом 10 місяців [346, с. 22–23]. Парування індиків було природним. При цьому з січня самців утримували окремо від самок і щодня з 16-ї години до 9-ї ранку їх пускали до самок.

Слід зауважити, що у 50-х рр. учені Української дослідної станції птахівництва не приділяли належної уваги розвитку індиківництва. Про це свідчить доповідь голови колгоспу імені Горького Приморського району Сталінської області Цибулька на сесії Української академії сільськогосподарських наук (проходила 3-6 червня 1957 р.), який розповів про досвід вирощування індиків і критикував Українську дослідну станцію птахівництва за відсутність наукової роботи у даному напрямі [427, с. 44]. На цій сесії було прийнято рішення повсюдно рекомендувати вигульно-пасовищне утримання індиків. Це було пов'язано ще й незадовільною кормовою базою у республіці: «Рік у рік не виконуються плани по виробництву комбікормів, риб'ячого і м'ясо-кісткового борошна для потреб тваринництва, особливо птахівництва» [277, с. 30].

У 60-х рр. в УРСР відбувалась тенденція до зменшення поголів'я індиків у колгоспах і збільшення у радгоспах при майже незмінній загальній кількості птиці даного виду. Так, якщо у 1960 р. у колгоспах України налічували 150 тис. голів індиків, а у радгоспах 21 тис., то у 1965 р. поголів'я у радгоспах збільшилось майже у 3,5 рази (до 72 тис.) і в 1969 р. кількість індиків у колгоспах і радгоспах становила відповідно 95 і 86 тис. голів. [569, с. 8].

Хоча вже у 60-х рр. Старинська птахофабрика вважалась одним із найкращих господарств, але такі ведення індиківництва здійснювалось за екстенсивної системи, а тому показники були набагато гіршими, ніж у інших країнах, де застосовували інтенсивну систему при виробництві продукції індиківництва. Так, наприклад, якщо на фермах США індиків на м'ясо вирощували до 16-тижневого віку, то на Старинській птахофабриці – до 24-26-тижневого. І в цьому віці жива маса птиці становила у середньому 5,6 кг, у США – 9,0, а у спеціалізованому господарстві Мак-Кідді (Канада) – 10 кг, за витрат корму на кг живої маси, відповідно, 7,0 та 4,5 і 3,5-4,1 кормових одиниць [41, с. 43–46].

Українські вчені у цей період надавали науково-практичні поради господарствам стосовно розвитку індиківництва та в тому числі і щодо інкубування індичих яєць у різних інкубаторах. Так, А. У. Биховець підкреслював, що в інкубатор «Рекорд-39» слід поетапно закладати шість партій яєць індиків з інтервалом у чотири доби, оскільки в ньому лише 8-кратний обмін повітря за годину, а інкубатор «Універсал-45» можна завантажувати повністю одночасно, адже вентиляція у цьому агрегаті потужніша – 28-кратний повітрообмін за годину. За використання даних інкубаторів в умовах Старинської птахофабрики у 1962 р. було одержано вивід індиченят на рівні 75% [88, с. 26–28].

Що стосується розвитку індиківництва за кордоном, то у листопаді 1974 р. у Чехословаччині відбулась нарада спеціалістів країн – членів Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), які займались індиківництвом. У роботі наради взяли участь делегації Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини і

СРСР. На нараді представники соціалістичних країн проаналізували виробництво м'яса індиків у капіталістичних державах. Було наведено дані, котрі свідчили, що у всіх країнах світу щорічно вирощували 350 млн індиків, у тому числі у США – 120 млн, Канаді – 20 млн, у Південній Америці – 15 млн, в Африці – 20 млн, в Англії – 20 млн голів [257, с. 40]. Отже, взірцем у виробництві м'яса індиків для соціалістичних країн залишались, передусім, Сполучні Штати Америки. На нараді було прийнято рішення об'єднати зусилля держав РЕВ для ефективнішого використання генофонду індиків в умовах промислового індиківництва, а науково-дослідну роботу спрямувати на створення спеціалізованих ліній і гібридів, пристосованих до кліткового утримання.

У зв'язку зі збільшенням чисельності індиків важкого типу і впровадженням кліткового способу утримання дорослого поголів'я основним методом відтворення птиці цього виду стало штучне осіменіння, а тому в Українському науково-дослідному інституті птахівництва В. Бесулін та І. Реут з 1971 р. вивчали вплив методів утримання індиків та індичок на їхні відтворювальні якості [32, с. 32–33]. Як свідчать результати експериментальних досліджень, за кліткового утримання порівняно з підлоговим заплідненість яєць індичок була дещо вищою. Однак у самців при утриманні у клітках були великі намуляни (намини) на пальцях ніг, однак за показниками спермопродукції суттєвих відмінностей між групами не встановлено.

Аналізуючи наукові засади розвитку індиківництва, слід зауважити, що будь-які дослідження вчені наукових установ повинні були спрямовувати на вирішення наявних проблем тими шляхами, які зазначались у постановах і рішеннях з'їздів, пленумів ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та союзних республік. Так, у середині 70-х років завідувач сільськогосподарським відділом ЦК Компартії України Коваленко наголошував, що у збільшенні виробництва м'яса в Українській РСР велике значення має м'ясне птахівництво, особливо бройлерне, адже, наприклад, у 1976 р. 38% м'яса птиці припадало на його виробництво на птахофабриках і фермах яєчного напрямку спеціалізації [260, с. 7–9]. Це свідчить про недостатню увагу уряду щодо розвитку індиківництва, хоча про розведення індиків теж згадують: «...ввести в дію максимальну кількість племінних господарств, особливо репродукторів другого порядку, істотно збільшити чисельність батьківських стад для отримання вже в майбутньому році значно більшої кількості бройлерного молодняка, а також каченят, гусенят і індичат» [598, с. 6]. Для збільшення поголів'я індиків уже у 1977 році планувалось увести в роботу Гологурівський племзавод і Верхньодніпровський репродуктор [260, с. 8]. І в 80-х рр. у Державному племінному птахівничому заводі (ДППЗ) «Гологурівський» Київської області було 10 тис. голів індиків кросу «112» і для поліпшення якісних показників продуктивності птиці було завезено

крос «Хідон» [492, с. 20]. Однак для розвитку індиківництва однієї племінної бази (хоча і вона була незадовільною) та спеціалізованих господарств і ферм недостатньо, необхідно мати комбікорми, щоб забезпечити повноцінну годівлю птиці.

Слід зазначити, що індиківництво в УРСР порівняно з іншими республіками СРСР було добре розвинуте. Так, серед шести господарств Птахопрому СРСР, що за виробничо-економічними показниками по індиківництву у 1983 р. визнані передовими, були Гуляйпольська птахофабрика Запорізької області та Старинська птахофабрика Київської області. Старинська птахофабрика була найпотужнішою на лише в УРСР, а й у СРСР. У 1983 р. цим підприємством було здано молодняку на м'ясо у кількості 545 тис. голів середньою живою масою 5565 г. Однак термін вирощування індиків був найдовшим і становив 205 діб (на Гуляйпольській птахофабриці молодняк здавали на забій у 120 діб середньою живою масою 4200 г), а відповідно і високі затрати на 100 кг приросту живої маси – 716 корм. од. [549, с. 9].

Важливою складовою науково-організаційних засад розвитку індиківництва в УРСР і СРСР загалом виявився галузевий стандарт «Производство мяса индеек. Технологический процесс выращивания индюшат на подстилке. Основные параметры» (ОСТ46 136-83), розроблений у Всесоюзному науково-дослідному і технологічному інституті птахівництва (ВНДТИП) на основі результатів наукових досліджень, досвіду роботи господарств з розведення індиків у СРСР і за кордоном, а також пропозицій зацікавлених організацій. Він уведений в дію з 1 січня 1984 р. терміном на 5 років [9, с. 26–27]. Цей стандарт встановлював єдині зоотехнічні й технологічні параметри за умов вирощування індиченят на м'ясо у спеціалізованих господарствах.

У СРСР продовжували вивчати досвід розвитку індиківництва у світі. Особливо радянських вчених приваблювало індиківництво у капіталістичних державах, де ця підгалузь птахівництва була добре розвинена. Так, у січні 1984 року делегація Міністерства сільського господарства СРСР ознайомилась з роботою низки провідних фірм і компаній Великобританії, які займались індиківництвом, адже у 1983 році у цій державі було вироблено 130 тис. т індичатини, що становило більше 17% усього виробництва м'яса птиці [344, с. 32-34]. Члени делегації звернули увагу на те, що спосіб утримання індиків у Великобританії – на глибокій підстилці, де в якості підстилкового матеріалу використовували солому та стружку і з добового до 25-56-тижневого віку молодняк знаходився в зоні вирощування, а потім його переводили в зону утримання дорослої птиці.

Слід відмітити, що племінне індиківництво Великобританії і у ХХІ ст. посідає одне із провідних місць у світі і постачає свою продукцію у різні країни, які займаються виробництвом м'яса індиків, в тому числі, і в Україну.

З вересня 1986 р. було введено в дію (також терміном на 5 років) галузевий стандарт «Производство мяса индеек. Технологический процесс выращивания ремонтного молодняка селекционного, прародительского и родительского стада индеек. Основные параметры (ОСТ 46 189-85), який розробили співробітники ВНДТП, Українського НДІ птахівництва та Північнокавказької зональної дослідної станції птахівництва, використовуючи результати наукових досліджень, досвід роботи господарств з розведення індиків у СРСР і за кордоном, а також пропозиції зацікавлених організацій [10, с. 27].

Про зменшення частки індичатини у структурі виробництва м'яса птиці в СРСР загалом наприкінці 80-х років зазначили спеціалісти Північно-Кавказької зональної дослідної станції птахівництва. Вони вказали на певні проблеми: збільшення щільності посадки індиків при утриманні на глибокій підстилці, що зумовлює погіршення санітарних умов і, як наслідок, призводить до підвищеної смертності поголів'я та зниження продуктивності, були недоліки й кліткового утримання індиків. А тому вчені пропонували поєднувати утримання індиків батьківського стада на сітчастій підлозі і на глибокій підстилці [342, с. 23–25].

У 80-х рр. ХХ ст. в УРСР розведенням індиків займався Державний племінний птахівничий завод (ДППЗ) «Головурівський» Київської області. У цей період у племзаводі було 10 тис. голів індиків кросу «112» і для поліпшення якісних показників продуктивності птиці було завезено крос «Хідон» [492, с. 20]. У 1982 р. з використанням даних ДППЗ «Головурівський» були розроблені тимчасові рекомендації щодо використання індиків кросу «112» [122, с. 1–24].

Наприкінці 80-х рр. виробництво м'яса індиків було зосереджено у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Одеській і Харківській областях і, переважно, у господарствах системи Птахопрому. У 1990 р. в УРСР було вироблено 12 тис. т м'яса індиків у живій масі, у тому числі у господарствах громадського сектору більше 9,2 тис. т, а в загальному виробництві м'яса індичатина становила лише 2% [272, с. 2]. У 1988 р. ученими Українського НДІ птахівництва було видано методичні рекомендації щодо інтенсифікації виробництва м'яса індиків. У даному практичному посібнику вчені надали характеристику поширеному на той час кросу «Хідон», завезеному з Нідерландів, і кросу «Х-56», створеному в Українському науково-дослідному інституті птахівництва на основі білих широкогрудих індиків двох популяцій, завезених із-за кордону з прилиттям крові білих московських [371, с. 4].

Високих показників з виробництва м'яса індиків досягли на Токарівській птахофабриці Харківської області. Від індиківництва господарство одержувало близько 1 млн. крб. прибутку на рік [272, с. 2]. Проте Старинська птахофабрика Київської області залишилась лідером у виробництві м'яса індиків в УРСР і в 1990 році. При цьому термін вирощування індиків скоротився до 136 діб, а витрати корму на 100 кг приросту живої маси – до 453 корм. од. Однак потужності підприємства збільшились – було здано молодняку на м'ясо 613, 7 тис. голів середньою живою масою 5049 г. [550, с. 3].

Таким чином, у другій половині ХХ ст. індиківництво в УРСР не набуло потужного розвитку. Основними чинниками, що гальмували розвиток цієї підгалузі птахівництва були дефіцит племінної продукції, незадовільна кормова база, нестача технологічного обладнання. До того ж залишались «...низькими ціни як на племінну продукцію, так і на м'ясо індиків, що не може забезпечити достатнього рівня рентабельності індиківничих господарств» [272, с. 3].

У структурі птахівництва певне місце відведено качківництву, оскільки качки належать до скоростиглої м'ясної птиці, від якої можна одержати ніжне, соковите м'ясо, гарний пух і велику жирну печінку. Пошук подальших шляхів розвитку галузі качківництва не можливий без ґрунтового аналізу та актуалізації передового вітчизняного та зарубіжного досвіду, накопиченого кількома поколіннями учених у єдиному контексті спадкоємності.

Окремі наукові здобутки вітчизняних учених у галузі качківництва узагальнили у своїх наукових працях: М. В. Дахновський, А. П. Князева, Ж. Пономарьова, Г. М. Шульга, В. К. Якнюнас, П. Є. Ягодин [158, 258, 513, 763, 769, 767]. Однак, авторами не ставилося за мету здійснити історичну реконструкцію розвитку галузі в другій половині ХХ ст., що зумовлювалася, насамперед, науково-організаційними чинниками.

У наших публікаціях висвітлено організаційні засади розвитку індиківництва та гусівництва в Українській РСР, їх наукове забезпечення у другій половині ХХ ст. [356, 360]. Метою даного дослідження стало узагальнення науково-організаційних основ розвитку качківництва в УРСР у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Дослідницькі завдання полягали в обґрунтуванні науково-методичної та координаційної ролі галузевих науково-дослідних установ у розробленні ефективних прийомів ведення галузі, репрезентації здобутків виробничих підрозділів з нарощування темпів виробництва продукції качківництва та запровадженні передового досвіду.

За результатами нашого дослідження, на початку другої половини ХХ ст. качківництво в УРСР було добре розвинуто порівняно з іншими республіками СРСР, при цьому поголів'я качок досягало 10% від загальної кількості птиці [767, с. 8]. Як відомо, в РРФСР колгоспам забороняли розводити качок, якщо у

господарстві не було водойм, щоб ефективно використовувати природні корми. Про це свідчить публікація М.П. Третякова та її схвалення Головоптахопромом [512, с. 31].

Технології виробництва м'яса качок в Україні почали приділяти пильну увагу ще у 50-х рр. ХХ ст. Відомими є роботи М.В. Дахновського [158]. Варто зазначити, що в науковому забезпеченні галузі качківництва в республіці вагомим роль належала вченим Української дослідної станції птахівництва, в подальшому реорганізованій у провідний галузевий науковий інститут союзного значення. Ученими дослідної станції у 30 колгоспах Харківської, Запорізької, Херсонської і Полтавської областей проведено дослідження з вирощування качок на водоймах різних типів і розмірів з використанням природних кормів. У результаті розроблено та впроваджено у виробництво науково-організаційні прийоми ведення качківництва [714, с. 11]

Так, дослідженнями М. В. Дахновського доведено, що ефективність вирощування качок на водоймах значною мірою залежить від пристосування птиці до фуражування [158, с. 73]. Здобутком учених Українського науково-дослідного інституту птахівництва стала породна група українських качок (сірих, глинястих і білих), найкраще пристосована до фуражування на прісних і морських водоймах.

На Одеській державній сільськогосподарській станції у 1958 р. співробітники відділу тваринництва проводили дослідження з вирощування каченят на м'ясо на прісних водоймах у радгоспі «Красний луч», колгоспі «Родіна» Біляївського району і на ділянці «Плавні», що належить дослідній станції. На основі даних про розвиток птиці за певних умов утримання й годівлі підготовлено рекомендації колгоспам і радгоспам щодо вирощування каченят на м'ясо на прісних водоймах Одеської області [97, арк. 6].

Суттєвий внесок у розроблення наукових основ ведення галузі качківництва в Українській РСР належить науковцям Білоцерківського сільськогосподарського інституту, які в період 1953–1955 рр. в умовах Білоцерківської інкубаторно-птахівничої станції, Київської, Броварської та інших ІПС провели комплексні дослідження щодо застосування періодичного прогрівання качиних яєць упродовж 4, 8, і 12 діб їхнього зберігання до закладки. У їх результаті доведено ефективність впливу даного технологічного прийому на виводимість качиних яєць, що мало практичне значення у масштабах усього СРСР [258, с. 36–39].

На початку другої половини ХХ ст. на колгоспних фермах УРСР здебільшого розводили породну групу сірих українських качок, яких завозили з Української науково-дослідної станції птахівництва, із дослідного господарства «Бірки» [10, с. 40]. У 1955 році на Броварській ІПС було вирощено 2116 каченят породи хакі-кемпбелл. Годували каченят вологими мішанками і з

15-добового віку їх вирощували на водоймі [769, с. 16–18]. Таким же чином, з використанням водойм вирощували каченят і на птахокомбінатах УРСР. Забивали каченят у віці 60-70 діб [767, с. 26–27].

На Краснолиманській ППС Сталінської області – одній з інкубаторно-птахівничих станцій УРСР, що відіграла істотну роль у розвитку птахівництва у колгоспах, закріпленими за нею, значну увагу приділяли інкубації качиних яєць. Для одержання більшої кількості качиних інкубаційних яєць у колгоспах Краснолиманського району організовано великі качині ферми: у маточному стаді колгоспу імені Жданова було 850 качок, колгоспі імені Леніна – 760, імені Калініна – 470 качок. У 1957 р. колгоспам було передано на вирощування 306,4 тис. голів молодняку, у тому числі 111,79 тис. каченят [95, с. 20].

У зв'язку з необхідністю підібрати для Хмельницької області таку породу качок, яка відрізнялась би кращими продуктивними якостями (скоростиглістю, більшою живою масою та вищою несучістю) порівняно з білими пекінськими качками, яких розводили у колгоспах, доцент із Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту М. І. Щериця наприкінці 50-х рр. виконував науково-дослідну роботу по темі «Вивчення м'ясних якостей українських глинястих качок в учбово-дослідному господарстві». Результати досліджень засвідчили про високу життєздатність українських глинястих качок та їх скоростиглість [692, арк. 49–50].

На початку 60-х рр. «На десятки кілометрів навколо озера Супій і річечок, що в нього впадали, розкинулися володіння радгоспу «Яготинський», Київської області. Тут справжнє качине царство. На водних просторах водойм, багатих природними рослинними і тваринними кормами, влітку біліють багатотисячні стада качок» [487, с. 23]. І наприкінці 80-х рр. серед чотирьох птахофабрик УРСР, які за підсумками виробничої діяльності у 1987 р. були визнані урядом СРСР найкращими, була й Яготинська птахофабрика Київської області [501, с. 2–3].

У 1974 р. у системі спеціалізованих господарств СРСР на 1 кг приросту живої маси качок було у середньому витрачено 6,3 корм. од., у тому числі в УРСР – 6,7 корм. од. [296, с. 15]. Хоча надалі спостерігаємо і зменшення витрат корму на одиницю приросту живої маси качок, все ж таки цей показник залишався високим. Однією із основних причин цього стало повільне впровадження у цій підгалузі птахівництва промислових форм ведення виробництва, що застосовували у передових господарствах, котрі спеціалізувалися на качківництві. Одним із таких господарств була провідна птахофабрика з виробництва м'яса качок не лише в Українській РСР, а й в СРСР, як ми вже зазначали, – Яготинська, Київської області. За даними тресту «Київптахопром» у 1976 р. (станом на

1.01.1977 р.) поголів'я дорослих качок у даному господарстві становило 46 тисяч, витрати корму на 1 ц приросту живої маси каченят – 4,70 корм. од. Для порівняння – на Гайсинській птахофабриці, яка спеціалізувалася на виробництві м'яса індиків, а качківництво було додатковим підрозділом, даний показник був набагато вищим і становив 8,26 корм. од. [12, с. 3, 39]. Звичайно, у тих господарствах, в яких качківництво не належало до основних виробничих підрозділів, технічна база була іноді примітивною, а технологія недосконалою. Слід відмітити, що вирощували на м'ясо качок і в господарствах, які спеціалізувались на виробництві курячих яєць. До такого господарства наприкінці 70-х рр. належав, наприклад, Гаврилівський птахорадгосп Київської області. До речі, у цьому господарстві у вказаний період витрати корму на 1 ц приросту живої маси каченят становили лише 4,28 ц корм. од.

У багатьох колгоспах практикували вирощування качок у приміщеннях, а літом – у таборах. Таким чином у колгоспі імені ХХ з'їзду КПРС Комінтерновського району Одеської області у 1978 році було вироблено 800 т качиного м'яса за рентабельності 21% [252, с. 5].

Про вирощування каченят на м'ясо у неспеціалізованих по качківництву господарствах свідчить інформація директора Кримського тресту «Птахопром» О. Ященка [773, с. 4–6], опублікована у 1984 р. Він вказав, що для виробництва качиного м'яса у господарствах Кримської області з квітня по листопад максимально використовували різноманітні навіси й пусті у цей період кошари. Так, у 1983 р. із 11,1 тис. т качиного м'яса, виробленого господарствами треста, більше 6 тис. т одержано за умов вирощування каченят у таких приміщеннях. У легких і дешевих спорудах вирощували каченят і на птахофабриці «Южная», що спеціалізувалася на виробництві курячих яєць. У 80-х рр. в УРСР селекційну роботу з качками проводив племзавод імені ХХVІ з'їзду КПРС Черкаської області, де розводили птицю кросу «Х-11», комбінації 13 і пекінської популяції [492, с. 20].

У 80-х рр. качківництво в УРСР вже стало добре розвиненою підгалуззю птахівництва, завдяки впровадженню у виробництво досягнень науки й техніки, а також поширення передового досвіду. Так, дослідниками Українського НДІ птахівництва, ВНДТІП та інших установ було розроблено технологію вирощування каченят у багатоярусних кліткових батареях, що дозволяла збільшити вихід м'яса з одиниці площі пташника у 1,9-2,1 раза, а каченята важких кросів у 7-тижневому віці досягали живої маси 2,4-2,8 кг, середніх – 2,63–2,4 кг [370, с. 1].

У жовтні 1989 р. господарства, що займались розведенням качок у різних регіонах СРСР і закуповували племінну продукцію в експериментальному гос-

подарстві Казахської зональної дослідної станції птахівництва, об'єднались у виробничо-наукову систему «Медео» з виробництва інкубаційних яєць і м'яса качок. До цієї системи увійшло й Таращанське міжколгоспне виробниче об'єднання Київської області [684, с. 8–10].

За виробничо-економічними показниками у 1990 р. одними з найкращих господарств з розведення качок в СРСР були українські підприємства, а саме: Новоайдарська птахофабрика Луганської області та Яготинська птахофабрика Київської області. На цих птахофабриках молодняк здавали на забій середньою живою масою відповідно 2594 і 2475 г, витрати корму на 100 кг приросту живої маси становили 370 і 410 корм. од. [550, с. 4]. На Новоайдарській птахофабриці, наприклад, каченят на м'ясо вирощували цілорічно без використання водойм і при цьому застосовували сухий тип годівлі. В УРСР потужними господарствами з виробництва качинового м'яса були Таранівська птахофабрика Харківської області, птахофабрика «Южная» і племптахорепродуктор «Партизан» Кримської, Кагарлицька птахофабрика Одеської областей та інші [236, с. 5, 73].

Незважаючи на те, що в даний період рекомендували вирощувати каченят за інтенсивного методу з використанням сухих повнораціонних комбікормів, учені Українського НДІ птахівництва при вирощуванні ремонтних каченят дотримувалися обґрунтованих М. В. Дахновським підходів стосовно обов'язкового використання зелених і соковитих кормів: «Ми вважаємо, що виростити повноцінних несучок для батьківського стада без зелених кормів влітку, комбінованих силосів та соковитих кормів в осінньо-зимовий період дуже важко» [513, с. 23].

Завдяки запровадженню низки науково обґрунтованих підходів, поширенню інтенсивного вирощування каченят на м'ясо, частка качинового м'яса в Українській РСР вже наприкінці 80-х років перевищила 20% (від загальної кількості м'яса птиці) [236, с. 3].

У період незалежності України продовжували працювати «Яготинська птахофабрика». Вчені приділяли певну увагу розвитку цієї підгалузі птахівництва, яка потребує й кадрового забезпечення. Так, В. П. Бородай та ін. [68] детально характеризують технологію виробництва м'яса качок. Поширене качківництво і у фермерських та присадибних господарствах. Однак виробництво м'яса водоплавної птиці має й ряд небезпек, пов'язаних із захворюваннями. Особлива небезпека полягає у інвазуванні птиці червоним курячим кліщем. Еколого-епізоотичну ситуацію щодо дерманісіозу водоплавної птиці з'ясували Л. В. Нагорная і Т.І. Фотіна [387 с. 339–344]. Ними встановлено, що у фермерських і приватних господарствах північно-східного регіону України з 25 обстежених господарств у 17 було встановлено різний ступінь інвазування кліщем *Dermanyssus gallinae*. Вчені вказали, що при застосування препаратів

«Уктосан» і «Уктосан-пудра» було досягнуто позитивні результати при лікувально-профілактичних обробках за ураження птиці ектопаразитами.

Виробництво м'яса водоплавної птиці базується також на використанні гусей. Гусівництво для України є традиційною галуззю. Так, станом на 1 січня 1990 р. в УРСР поголів'я гусей становило 47% (1,6 млн голів) від загальної кількості цієї птиці в СРСР [731, с. 3].

Про гусівництво в Україні за часів царської Росії розповів киянин Д. І. Герасімов у практичному посібнику «Основы промыслового птицеводства», який було видано у 1914 році. Зокрема він зазначив «У Волинській і Подільській губерніях пташиний промисел зосереджений, головним чином, на розведенні гусей ... На внутрішньому ринку йдуть ... пух і перо; бита птиця відправляється до Варшави, а живі гуси направляються за межу» [476, с. 263].

Після 1917 р. в Радянському Союзі прагнули якнайшвидше збільшити виробництво продуктів птахівництва (яєць і м'яса) у селянських господарствах, щоб «... побільшити продаж продуктів птахівництва за кордон: до Німеччини, Австрії та інших держав. З другого боку... збільшити споживання продуктів птахівництва всією нашою людністю.» [46, с. 3–4]. При цьому основну увагу приділяли розведенню курей: «Головний прибуток од птахівництва залежить від продажу яєць» [46, с. 9]. Вирішення проблеми виробництва м'яса вбачали у розвитку качківництва. Гусівництво в УРСР на той час належної уваги не приділяли. І, якщо станом на 1 січня 1941 року на колгоспних птахофермах республіки породних курей було вже 84,8%, а качок – 75,1, то гусей – лише 25% [722, с. 6]. Приділяти увагу гусівництву в УРСР та СРСР загалом почали лише у другій половині ХХ ст.. Наразі в історичній та іншій літературі відсутні узагальнені публікації щодо розвитку гусівництва в УРСР у цей період.

В УРСР у другій половині ХХ ст. гусей утримували на птахофермах колгоспів та радгоспів. При цьому ведення гусівництва було екстенсивним. Гусей утримували у тих господарствах, де були водойми, а також пасовища, для забезпечення цієї птиці зеленими кормами. Гусівництво повинно було бути найбільш економічно вигідним. Н.Д. Кондратюк зазначав: «...при відсутності належних пасовищ на утримання одного гусака до шестимісячного віку витрачається близько 20 кг концентрованих кормів, а при утриманні на пасовищі на одного гусака в цьому ж віці витрачається всього лише 5,5 кг корму» [279, с. 6]. За такого методу, з використанням пасовищ, гусенят на м'ясо вирощували до 180-добового віку [617, с. 269].

На початку 50-х рр. у колгоспах гусенят виводили як під квочками, так і одержували молодняк від ІПС. У 1951 р. на Ніженській ІПС було проінкубовано 19798 гусячих яєць і одержано вивід гусенят на рівні 58,8%, а по окремих партіях даний показник був навіть дещо вищим [83, с. 16]. Щоб одержувати за-

довільні результати інкубації, зоотехнічний персонал Ніженської ІПС систематично контролював умови утримання й годівлі дорослого поголів'я гусей на птахівничих фермах. Відпрацьовували і режими інкубування яєць, одержуючи порівняно високий вивід гусенят при охолодженні яєць, починаючи з 15-ї доби інкубації. Чотирирічний практичний досвід роботи цієї ІПС засвідчив, що інкубувати гусячі яйця можна не лише ранньої весни, а й у літні місяці, до припинення несучості гусок, при цьому вивід молодняку суттєво не відрізняється. Проте за результатами інкубування гусячих яєць на Миргородській ІПС вивід гусенят становив лише 40% [376, с. 8]. У 1952 р. на Краснокуцькій ІПС Харківської області за сезон було проінкубовано 7000 гусячих яєць і виведено 4739 гусенят. При цьому вивід становив 67,7%, виводимість яєць 82,4% [170, с. 16].

Роботу ІПС в УРСР контролювали вчені Української науково-дослідної станції птахівництва. Так, наприклад, з 27 травня по 27 липня 1952 р. були проведені курси підвищення кваліфікації зоотехніків ІПС, на яких навчались близько 50 спеціалістів і з різних областей УРСР. Заняття проводили А. У. Биховець, М. В. Дахновський, М. Г. Курдюков, Н. Н. Золотов та інші [256, с. 30].

Слід зазначити й низьку несучість гусок. Так, у колгоспі ім. Сталіна Миколаївської області у 1951 р. на одну гуску одержано 20 яєць [309, с. 22]. Варто зауважити, що результати інкубації гусячих яєць залежать не лише від техніки інкубації, але і від їхньої якості. Результати досліджень вчених Української науково-дослідної станції птахівництва А. У. Биховця і З. М. Гридасової [89, с. 27], котрі були проведені на гусях різних порід на експериментальній базі, свідчать, що внаслідок годівлі дорослих гусей неповноцінними зерновими відходами знизалась їх несучість у 3 рази, а відходи інкубації яєць збільшилися у 2 рази, у той же час утримання гусей на водних вигулах позитивно вплинуло на виводимість яєць.

Загалом вважалось, що у колгоспах можна розводити гусей тільки за умов наявності у господарстві пасовищ та ставків чи інших водяних вигулів для цієї птиці.

Як відомо, розвиток птахівництва, як і тваринництва в цілому, є неможливим без міцної кормової бази. Про проблеми з кормовиробництвом свідчать матеріали Пленуму ЦК КПРС (25-31 січня 1955 р.): «Рік у рік не виконуються плани по виробництву комбікормів, риб'ячого і м'ясо-кісткового борошна для потреб тваринництва, особливо птахівництва. Незважаючи на те, що згодовування зернофуражу та інших концентратів... птиці у вигляді комбікормів більш ефективно, досі не організовано виробництва комбікормів із сировини колгоспів і радгоспів» [277, с. 30].

Для забезпечення розвитку гусівництва українські вчені у період після Другої світової війни на базі дослідного господарства «Бірки» Харківської області вели селекційно-племінну роботу зі створення великої сірої породи гусей, яку було затверджено Міністерством сільського господарстві СРСР лише у 1956 році [722, с. 12].

Як засвідчили результати дослідження, гусівництво у 60-х рр. характеризується занепадом. Передусім, значно зменшилось поголів'я гусей не лише в УРСР, а й у СРСР загалом. Якщо на початку 60-х рр. у птахівничих господарствах громадського сектору СРСР було 2,3-2,5 млн гусей, то у 1968-у – 241,7 тис. голів [731, с. 2], що у 9,5-10,3 разів менше. Це відбулось у результаті переведення громадського птахівництва на промислову основу, коли почалась масова організація великих спеціалізованих птахівницьких господарств і ферм. Гуси ж, порівняно з курми і качками, є менш продуктивними, що й зумовило зменшення їхнього поголів'я. Щоб розвивати гусівництво, необхідно було розробити методи інтенсивного вирощування гусенят на м'ясо. Над розв'язанням цієї проблеми працювали вчені Всесоюзного науково-дослідного і технологічного інституту птахівництва (ВНДТІП). Для гусей характерна сезонність яйцекладки, а тому, щоб організувати вирощування молодняку в осінньо-зимовий період, необхідно було стимулювати у гусок повторний цикл яйцекладки.

П. Салєєв [616, с. 15–16] у 1965 р. провів дослідження на гусях великої сірої породи і після закінчення першого циклу яйцекладки у гусок було викликано повторний цикл. Для цього спочатку скоротили світловий день до 7 годин, зберігаючи повноцінну годівлю, і на такому режимі гуси знаходились у період з 20 липня по 11 серпня. За цей період гуси інтенсивно перелиняли і з 11 серпня гусей поступово перевели на 14-годинний світловий день. Статеву активність гусаки почали проявляти за 20-30 діб до початку яйцекладки у гусок. За осінній цикл було одержано по 16,4 яйця від кожної гуски, а разом за рік – 53 яйця. Заплідненість яєць становила 77,2%, а їхня виводимість – 91,1%. Виведений молодняк утримували на глибокій підстилці у брудергаузі з водотрубною системою обігріву. По мірі забруднення підстилки настеляли шар свіжої тирси. Гусенят вирощували до 60-добового віку, годували повнораціонними комбікормами і при цьому вивчали вплив різного вмісту сирого протеїну та обмінної енергії на їх м'ясну продуктивність. У результаті виявилось, що найкращі результати мали гусенята у віці забою при рівні у комбікормі 18 і 20% сирого протеїну та 2811 і 3067 ккал/кг обмінної енергії. Гусенята у віці забою мали живу масу відповідно 4600 і 4570 г, а витрати корму становили 3,09-2,93 кг/кг приросту.

У 70-х рр. з'явилися результати наукових розробок учених Всесоюзного науково-дослідного інституту розведення і генетики сільськогосподарських

тварин, які рекомендували у практиці птахогосподарств СРСР, які розводили гусей, батьківське поголів'я цієї птиці утримувати у кліткових батареях [300, с. 26–27]. Однак дані рекомендації не набули поширення. У цей період уряд СРСР приділяв увагу проблемі виробництва м'яса птиці. Так, Н. Руденко зазначав: «Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по збільшенню виробництва м'яса птиці» направлена на те, щоб ... у повній мірі і в максимально стислі терміни скористатися наявними можливостями м'ясного птахівництва для прискороного нарощування темпів випуску м'яса найбільш економічно ефективними методами» [603, с. 3]. А. Коваленко, характеризуючи розвиток м'ясного птахівництва в Україні, вказав, що у 1976 р. «...питома вага птиці в загальних заготівлях м'яса в республіці становила лише 6,2%. До того ж 38% пташиного м'яса припадало на частку птахофабрик і ферм яєчного напрямку. Бройлери ж становлять трохи більше четвертої частини. Можливості колгоспів і радгоспів дозволяють значно збільшити виробництво індичого та гусячого м'яса, що користується великим попитом» [260, с. 7].

Практично, гусівництво не відповідало вимогам промислового птахівництва. Його розвиток гальмувався, передусім, низьким рівнем автоматизації трудомістких процесів. Одним із важливих ланцюгів виробництва м'яса гусей є годівля птиці. Автоматизувати та механізувати цей процес на тому етапі було неможливо, внаслідок специфіки типу годівлі (вологого й комбінованого). Це стало можливим лише при використанні сухих повнораціонних комбікормів. А вказівка була: «При вирощуванні на м'ясо водоплавної птиці, особливо гусей, навіть при інтенсивній системі виробництва треба застосовувати такі методи годівлі, при яких можна у великій кількості використовувати дешеві та менш дефіцитні зелені, соковиті і грубі корми» [603, с. 6].

Наприкінці 70-х рр. ферми з розведення гусей з'явилися і в структурі промислових птахофабрик. Наприклад, станом на 1 січня 1978 року на Гаврилівській птахофабриці Вишгородського району Київської області налічувалось 3000 голів дорослих гусей і 1000 молодняку [13, с. 3].

Вирощування гусенят на м'ясо часто було збитковим для господарства. Так, наприклад, у колгоспі імені Кутузова Татарбунарського району Одеської області у 1978 р. собівартість 100 кг приросту живої маси гусей становила 167,6 крб., а реалізаційна ціна – 116,3 крб., а в 1979-му – відповідно 163,7 і 160,2 крб. [451, с. 8]. Однак, у колгоспі «Маяк» Чорнобаївського району Черкаської області у 1983 р. собівартість 100 кг гусячого м'яса становила 118,7 крб., а 1000 яєць – 434,95 крб. Загалом колгосп одержав від гусівництва 200 тис. крб. чистого прибутку, а рентабельність цієї підгалузі становила 64% [463, с. 20].

У цей період в УРСР у колгоспах і радгоспах гусей утримували переважно у переобладнаних тваринницьких приміщеннях з вигулами, повсюдно використовували природні й штучні водойми [198, с. 18; 129, с. 20–21]. У непродуктивний період для гусей максимально використовували зелені корми, трав'яне борошно, комбінований силос, коренеплоди, що дозволяло економити концентровані корми [463, с. 19].

Уряд СРСР вимагав використовувати усі резерви й можливості, щоб збільшити виробництво м'яса птиці, і в тому числі за рахунок її вирощування на присадибних ділянках колгоспників, працівників радгоспів і службовців.

У цьому зв'язку, вченими Одеського відділу м'ясного птахівництва Українського НДІ птахівництва спільно зі спеціалістами обласного міжгосподарського об'єднання з птахівництва було розроблено рекомендації вирощування птиці у присадибних господарствах на основі взаємовигідної кооперації. При цьому, добовий молодняк доставляли у присадибне господарство та для годівлі гусенят, наприклад, безкоштовно видавали зернофураж або комбікорм у розрахунку 2 кг на кожний кілограм м'яса, що було здано господарству. Надалі 70% вирощеного молодняку повертали господарству, а решту поголів'я залишали здавальнику безкоштовно у вигляді натурооплати [321, с. 23]. Про таку вигідну кооперацію свідчив досвід власників одного із присадибних господарств на території колгоспу імені Кутузова в Одеській області: «...дохід нашої сім'ї за вирощування 600 гусенят упродовж 2,5 місяців становив 1690 крб.» [29, с. 11].

Наприкінці 80-х рр. істотну увагу приділяли гусівництву. У зв'язку з державною програмою форсування розвитку цієї галузі, ставилось завдання щодо організації ферм з розведення гусей в кожній республіці, забезпечення населення гусенятами через ІПС. Необхідно було зберегти генофонд порід і породних груп гусей, яких на той час було 22. Вони знаходились на колекційній фермі ВНДТІП (1000 голів дорослих гусей), в їхньому числі: італійські, псковські лисі, великі сірі, китайські білі, переяслівські, оброшинські, тулузькі, адлерські, глинясті, арзамаські, роменські, емденські, рейнські, кубанські, ландські, горьківські, шадринські, холмогорські, китайські сірі, стрічкові, тульські бійцеві, віштинес [144, с. 33]. Слід зазначити, що ці породи зберігались також у підсобному господарстві Чорнухінської птахофабрики Луганської області. Ця ферма була дублером генофондного поголів'я гусей ВНДТІП. Кількість батьківського поголів'я становило близько 2 тис. голів. Добовий молодняк реалізовували населенню для вирощування у присадибному господарстві. Слід відмітити, що серед сільського населення УРСР завжди був великий попит на добових гусенят для вирощування у присадибних господарствах.

Для того, щоб зберегти генофонд існуючих і зникаючих порід важливою виявилась розробка українських учених. Так, на базі Українського НДІ птахів-

ництва у 80-х рр. розроблено технологію кріоконсервування сперми гусаків у рідкому азоті, котра дозволяла одержувати заплідненість яєць у середньому за сезон 75–87%, а вивід гусенят – 59–68% [14, с. 8]. Актуальною залишалась і тема підготовки гусок до двоциклічної яйцекладки на рік, а тому вчені Українського НДІ провели дослідження на групах різновікових гусей (1–3 роки) рейнської і великої сірої порід у дослідному господарстві «Бірки». Результати одержаних досліджень дозволили зробити висновок, що надання гускам 56-добового «відпочинку» у підготовчий період перед осінньою яйцекладкою і 63-добового перед весняною, а також годівля за нормами для племінного сезону сприяє кращому розвитку у них відтворювальних органів, що в подальшому позитивно відбивається на продуктивності.

У червні 1988 р. було затверджено загальносоюзні норми технологічного проектування птахівничих підприємств, відповідно до котрих тривалість вирощування гусенят на м'ясо повинна становити 9 тижнів, а жива маса у цьому віці для господарств УРСР – не менше 3,7 кг [465, с. 8]. У серпні 1988 р. для стабільного розвитку гусівництва та підвищення його ефективності Держагропром СРСР було прийнято Постанову «Про заходи щодо подальшого розвитку гусівництва», де передбачалось розвивати гусівництво в особистих підсобних господарствах населення, як пріоритетний напрям [731, с. 2].

У 1990 р. за показниками виробничо-економічної діяльності птахівничих господарств одними з провідних у СРСР виявились колгоспи «Ленінська правда» Полтавської області та «Україна» Дніпропетровської області, що спеціалізувалися на розведенні гусей. У цих господарствах на гуску-несучку одержували 57 яєць, а вивід молодняку становив 72,0% [550, с. 4]. Звітних даних щодо вирощування гусенят на м'ясо у вказаній публікації не наведено, оскільки основним напрямом розвитку гусівництва в УРСР було утримання батьківського поголів'я гусей, з метою одержання інкубаційних яєць і подальшої їх передачі на ІПС для інкубування, а потім реалізації добових гусенят населенню для вирощування їх на м'ясо.

У нашому дослідженні ми приділили увагу також цесарківництву, голубівництву, фазанівництву, перепелівництву та страусівництву.

Досліджень з цесарківництва в Україні проведено недостатньо. Однак є узагальнені дані щодо технології виробництва м'яса цесарок [68, с. 309–316]. Так, цесарок батьківського стада утримують у типових пташниках, таких, які використовують для утримання курей. Батьківське стадо цесарок утримують на глибокій підстилці при статевому співвідношенні 1:4. У пташника для утримання цесарок на глибокій підстилці використовують те ж обладнання, що й для курей. Тривалість вирощування цесарят на м'ясо – 10-12 тижнів. На забій здають цесарят

живою масою не менше 600 г (середня жива маса 850-900 г). При годівлі комбікормами, призначеними для курчат-бройлерів жива маса цесаренят у 90-добовому віці досягає 1-1,1 кг при витратах комбікорму 2,8 кг на 1 кг приросту.

В Україні вчені приділяли увагу розвитку м'ясного голубівництва, хоча промислових підприємств наразі немає. А це перспективна і економічно вигідна галузь. Вчені Інституту птахівництва (Дуюнов Е. А., Мельник В. О. і Дуюнов Е. Е.) ще у 2006 р. довели перспективність м'ясного голубівництва в Україні [182, с. 370–371].

Українськими вченими узагальнено технологічні нормативи та описано технологію виробництва м'яса голубів [68, с. 316-318]. Передусім, слід зазначити, що для виробництва м'яса голубів використовують спеціалізовані м'ясні породи: кінг, монден, монтобан, римський велетень, тексан, штрассер та ін. Для реалізації на м'ясо голубенят відгодовують 30-40 діб, при цьому вони досягають забійної живої маси 600-700 г.

Що стосується розведення фазанів, то першими відкрили фазанів стародавні греки та дали їм цю назву тому, що знайшли їх біля річки Фазис (тепер р. Ріоні) [599, с. 13].

Про перспективи розвитку фазанівництва в Україні свідчать дослідження, проведені Е. А. Дуюновим із співав. [181, с. 376–383]. В УРСР значну увагу розведення фазанів почали приділяти у 50-х рр. ХХ ст. Виникла необхідність збагатити мисливську фауну України. У зв'язку з цим, було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР №1305 від 18 жовтня 1956 р. «Про організацію державних племінних розплідників фазанів», котра зобов'язувала Міністерство сільського господарства УРСР вже до 25 жовтня створити розплідники фазанів, а саме: в урочищі «Холодна гора» у Білогорському районі Кримської області та в урочищі «Світильниківська дача», що у Броварському районі Київської області [555, арк. 100–102]. Вже з 1958 р. у розпліднику фазанів «Холодна гора» від 500 голів маточного поголів'я одержували щорічно 4–5 тис. фазанів на рік і він став найбільшим в УРСР і СРСР [340, с. 22].

Старший мисливець Заліського державного лісомисливського господарства І. Львов повідомив, що у 1958 р. із Чехословаччини було завезено 200 фазанів *Phasianus col.* (50 самців і 150 самок), яких розводили вольєрним способом та у спеціально підготовлених для цього відкритих угіддях [340, с. 22–24]. Для комплектування маточного поголів'я на кожні 5 самок відбирали 1 самця. Яйцекладка тривала 2,5–3,5 місяці. Інкубували яйця фазанів в інкубаторах «Рекорд-39» разом з яйцями інших видів птиці. Виводили фазанят і під квочками, в якості яких використовували курей.

У наш час фазанів вирощують для подальшої їх передачі мисливським господарствам для полювання або для одержання м'яса. Для поповнення мисливських угідь вибирають той підвид фазанів, який придатний до поширення у природних умовах даної місцевості. Для розведення в присадибних та фермерських господарствах з метою виробництва делікатесного м'яса використовують птицю роду фазан звичайний, а також мисливських фазанів, які створені при схрещуванні закавказького та китайського підвидів.

Українськими вченими розроблено норми вмісту обмінної енергії та поживних речовин, незамінних амінокислот і добавок мікроелементів у повнораціонних комбікормах для годівлі фазанів [584, с. 7, 9, 16, 26]. Розроблено технологічні нормативи для утримання молодняку та дорослих фазанів [495, с. 86–87].

Що стосується перепелівництва, то в Українську РСР перепелів вперше завезли у 1977 р. на Комінтернівську птахофабрику. Були невеликі перепелині ферми у різних регіонах України. Так, наприклад, В. Луцкеа [338, с. 25] розповів, що у колгоспі імені 1 Травня Кримської області перепелину ферму організували у 1989 р. Для цього господарство вступило до складу виробничо-наукової системи «Перепел».

За часи незалежності України вітчизняними вченими розроблено деталізовані норми годівлі, в яких вказано потребу яєчних і м'ясних перепелів в обмінній енергії, сиromу протеїні, незамінних амінокислотах тощо [584, с. 7, 9, 16, 20]. Однак ці норми не передбачали диференційованої годівлі дорослих перепелів. У зв'язку з цим, О. А. Кретов та О. Г. Сидоренко розробили схему фазової годівля самок перепелів японської породи в продуктивний період, котра дозволила знизити травматизм яйцепроводу птиці, поліпшити якісні показники яєць. Підвищити збереженість поголів'я на 5,6% [290 с. 161–166]. Доведено позитивний вплив пробіотичних препаратів на мікроструктурні зміни у м'ясі перепелів [289, с. 161–166].

Модифікуючий ефект насіння амаранту на ліпідний склад підшлункової залози та вміст вітамінів у печінці перепелів за дії нітратів встановили С. І. Цехмістренко та ін. [746, 19–22]. Дослідники відмітили зниження вмісту вільного холестеролу та підвищення кількості його естерів, що вказало на формування адаптаційних механізмів у тканинах організму перепелів за дії стрес-фактора. При цьому, біологічно активні речовини амаранту сприяли підвищенню живої маси та збереженості птиці.

З метою підвищення м'ясної продуктивності перепелів С. В. Сенік та І. О. Кононський використовували в годівлі птиці препарати чистотілу звичайного [633. с. 33–35].

Вплив різних рівнів сирого жиру в раціоні перепелів на баланс кальцію та фосфору в організмі перепелів залежно від їх віку встановлено М. Ю. Сичовим [635, с. 4–7]. Результати вченого засвідчили, що при згодовуванні перепелам комбікорму з вмістом сирого жиру на рівні 5%, відбувалась тенденція щодо підвищення утримання кальцію і фосфору в їх організмі. Вченим також досліджено перетравність поживних речовин корму у перепелів за різних рівнів жиру в комбікормах [637, с. 5–7]. Встановлено, що як зменшення кількості жиру в комбікормах від 5 до 3%, так і збільшення його вмісту до 7% викликає зниження перетравності протеїну, жиру і клітковини.

Вихід продуктів забою та харчову цінність м'яса перепелів за використання комбікормів з різними рівнями енергії дослідив В. В. Отченашко [481, с. 5–9].

На основі проведених досліджень ученими Інституту птахівництва розроблено технологічні нормативи щодо утримання перепелів і внесено їх до відомчих норм технологічного проектування птахівничих підприємств, котрі введено в дію з січня 2006 р. [495, с.7, 9, 10, 41–45, 51].

Ученими також узагальнено дані щодо виробництва продукції перепеливництва В.П. Бородай із спів.[68, с. 305–309]. Для забезпечення цілорічного ритмічного виробництва м'яса перепелів перепелині ферми повинні працювати згідно технологічного графіка.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні почало розвиватися фермерське і комерційне страусівництво. Так, у підручнику В.І. Бесуліна та ін. [560], який видано у 2003 році для студентів зооінженерних факультетів вищих аграрних закладів освіти III-IV рівнів акредитації, вперше включено такий розділ як «Технологія виробництва м'яса страусів [560, с. 4155-435]. Однак у цьому розділі автори до страусів віднесли не лише чорних африканських страусів, а й ему [560, с.425], і нанду [560, с. 428]. Такі помилки щодо знань із класифікації безкильових птахів свідчать про те, що для України ці птахи є екзотичними і нетрадиційними для використання з метою одержання продукції птахівництва.

У підручнику (2006), авторами якого є В. П. Бородай, М. І. Сахацький, А.І. Вертійчук та ін. узагальнено сучасні дані щодо технології виробництва м'яса чорних африканських страусів [68, с. 322–327]. Зокрема, українські вчені вказали, що статевої зрілості африканські страуси досягають у 3-річному віці самки та у 4-річному – самці. У дикій природі страуси не є виражено моногамними птахами. Самець тримає біля себе головну самку і кілька другорядних самок. В умовах інтенсивного виробництва на страусових фермах у вольєрах для розведення утримують одного самця і до чотирьох самок. Але найбільш поширеною практикою стало формування племінних пар або

племінних тріо (один самець і дві самки). Сім'ї чи пари страусів починають формувати до початку репродуктивного періоду, щоб вони могли синхронізувати свою поведінку.

Корми для африканських страусів виготовляють у вигляді вологих сумішей. Українські вчені розробили норми вмісту незамінних амінокислот у комбікормах для страусів, а також добавок мікроелементів [584, с. 17, 26]

Від страусів одержують різноманітну продукцію та цінним, передусім, є дієтичне м'ясо цих птахів. За нормами ВНТП-АПК-04.05 забій африканських страусів проводять у 9–12-місячному віці при досягненні живої маси 90-110 кг [495, с. 89].

Результати проведених досліджень у ПрАТ «Агро-Союз» (с. Майське, Синельниківський район Дніпропетровської області) упродовж 2005–2012 рр. щодо динаміки рівня розвитку деяких статей та маси тіла страусів при розведенні в закритих популяціях навели М. І. Сахацький разом з Ю. В. Осадчою і Ю. П. Кучинською [628, с. 80–87]. Вчені встановили, що розведення страусів упродовж 6 років «у собі» за умов розширеного відтворення без застосування спрямованого відбору призвело до певних змін маси та рівня розвитку статей тіла (висота в спині; обхват тулуба за крилами; довжина, ширина та глибина тулуба; довжина плесна і гомілки; навскісна ширина гомілки). У чорношийних самців і самок за цей період знизилася маса тіла, дещо коротшим і ширшим став тулуб, виявлена тенденція до збільшення довжини кінцівок. У блакитношийних самців знизилася маса тіла, став ширшим тулуб і збільшилася довжина кінцівок, а у самок – зросла маса та збільшився рівень розвитку майже всіх статей тіла (за винятком глибини тулуба).

Дослідження щодо управління страусовою фермою в умовах України та технології виробництва продукції страусівництва проведено А. О. Брузницьким [81, с. 35–37; 82, с. 38–40].

Ю. В. Осадча [470, с. 101–106] з'ясувала, що між кількістю яєць, знесених страусами за перші 4 тижні продуктивного періоду і за весь сезон, виявлено високий кореляційний зв'язок, а це стало підставою для розробки методики оцінки та відбору страусів у разі їх селекції на підвищення несучості. Застосування нової методики забезпечує скорочення інтервалу між поколіннями страусів на 1 рік і зростання темпу селекції на підвищення їх несучості на 0,2 яйця в рік. У разі системного застосування нового способу забезпечується прискорення селекційного процесу на підвищення несучості страусів на 0,2 яйця за рік або на 1 яйце за одне покоління.

Динаміку активності α -амілази у різних відділах шлунково-кишкового каналу страусенят за впливу біологічно активної кормової добавки «Гумілід»

встановили Л. М. Степченко і С. Г. Коляда [678, с. 154–158]. Учені також довели, що активність целюлозолітичних ферментів у сліпих відростках кишечника страусенят з 3- до 60-добового віку зростала майже у 5 разів, а на тлі додавання кормової добавки цей процес інтенсифікувався. «Гумілід» сприяв підвищенню активності досліджуваних ферментів у 6,7 раза, збільшенню об'єму сліпих відростків і кількості мікроорганізмів, що розщеплюють компоненти рослинних кормів [276, с. 30–33].

Відомо, що існує залежність виводимості яєць птиці від їх пористості. Однак, загальноприйнятий метод підрахунку кількості пор на шкаралупі непридатний для яєць страусів. У зв'язку з цим, М. І. Сахацький і Ю. В. Осадча удосконалили існуючу методику і встановили, що пористість яєць, а також їх виводимість у чорношийних страусів вірогідно вища порівняно з блакитношийними [627, с. 324–332]. Р. О. Кулібаба і С. В. Руда розробили метод визначення статі у страусів з використанням полімеразної ланцюгової реакції [298 с. 256–262].

Висновки до розділу 5

На технології виробництва яєць і м'яса птиці вплинула спеціалізація господарств, яка розпочалась вже наприкінці 50-х рр. У зв'язку з цим, у господарствах виробляли або яйця, або м'ясо птиці. Виробництво м'яса на птахофабриках, що спеціалізувались на виробництві яєць, м'ясо курей було додатковою продукцією, адже на забій відправляли вибракуваний молодняк і дорослу птицю та курей після закінчення продуктивного періоду. Все більше поширювався спосіб утримання курей-несучок у кліткових батареях і у сучасному птахівництві залишається лише цей метод, однак наразі вже в Україні запроваджується виробництво органічної продукції, яке передбачає утримання курей в умовах, наближених до природних і виключає утримання птиці у кліткових батареях.

У розвитку яєчного птахівництва в громадському секторі УРСР в 1951–1991 рр. виділено чотири періоди. Встановлено, що в період 1951–1964 рр. галузь розвивалось екстенсивним шляхом. Ученими вивчено ефективність утримання несучок на глибокій підстилці та в кліткових батареях, подовження світлового дня. Досліджено вплив різних кормових раціонів на яєчну продуктивність курей-несучок. У селекції вирішувалися питання щодо виведення спеціалізованої птиці на основі ведення роботи з декількома породами і лініями. Період 1964–1971 рр. позначився переведенням птахівництва на промислову основу. Впроваджено прогресивні методи годівлі птиці повноцінними сухими комбікормами і зерновими сумішами, що дозволяло застосовувати комплексну механізацію виробництва, знизити затрати праці на обслуговування птиці, підвищити її продуктивність. Основними організаційними формами про-

мислового виробництва яєць стали великі птахофабрики з закінченим циклом виробництва, промислові ферми колгоспів і радгоспів з виробництва харчових яєць, започатковано використання гібридних курей. Період 1971–1982 рр. позначився подальшим розвитком промислового яєчного птахівництва. Одним із визначних наукових досягнень українських учених стало створення кросів «Бірки-І» і «Бірки-ІІ». Птицю почали переводити із підлогового утримання у механізовані кліткові батареї. На спеціалізованих птахофермах широко використовували гібридну птицю. Українські вчені дійшли висновку, що для промислового птахівництва потрібні гібриди курей яєчних кросів з тривалою (16–18 міс.) безперервною несучістю і високою збереженістю. Високий рівень продуктивності і генетична однорідність птиці, яку використовували у промисловому птахівництві, призвели до зменшення селекційного прогресу, що примушувало систематично завозити в країну нові високопродуктивні кроси птиці, вартість яких постійно зростала. Упродовж четвертого етапу (1982–1991 рр.) розвитку яєчного птахівництва вивчено ефективність використання традиційних джерел кальцію й фосфору для яєчних курей та їх вплив на яєчну продуктивність несучок, досліджено вплив метіоніну, сульфату натрію і триптофану на окремі показники обміну речовин і продуктивність курей-несучок. Встановлено динаміку концентрації вільних амінокислот у печінці залежно від умов протеїнового живлення курей-несучок. Вченими Українського НДІ птахівництва розроблено план селекційно-племінної роботи в яєчному птахівництві на період 1986–1990 рр. і до 2000 року, удосконалено крос курей «Бірки-ІІ» і створено новий – «Бірки-117», який було затверджено лише у 1996 р.

У другій половині ХХ ст. в УРСР виробництво м'яса бройлерів почало інтенсивно розвиватись після переведення у 1964 р. птахівництва на промислову основу. У зв'язку з цим, у період 1964–1991 рр. відбувалось динамічне зростання виробництва м'яса птиці загалом. Курчат-бройлерів утримували як на підлозі на глибокій підстилці, так і в кліткових батареях. При цьому поступово зменшувались термін вирощування бройлерів і витрати корму на одиницю приросту живої маси та підвищувалась жива маса курчат у віці забою.

Наукове і методичне забезпечення в організації процесу бройлерного виробництва в УРСР здійснювали, передусім, учені Українського НДІ птахівництва, а саме: В. Д. Лук'янова, Шигаєва М. Л., Н. В. Сулим, С. Водолажченко, П. Кондратенко, В. Ф. Каравашенко та ін.

Індиківництво в Українській РСР у період 1951–1990 рр. загалом розвивалось повільно і у 50-х роках було зосереджено переважно у колгоспах і радгоспах, а найпотужнішим господарством з виробництва м'яса індиків у другій половині ХХ століття не лише в УРСР, а й у СРСР була Старинська птахофаб-

рика. Виробництво продукції відбувалось у господарствах різних форм господарювання як за екстенсивної, так і інтенсивної систем утримання індиків. Учені детально вивчали досвід розвитку індиківництва, передусім у капіталістичних країнах, і поширювали його шляхом впровадження у практику виробництва у господарствах Української РСР. Наукові розробки вчених у цей період були спрямовані на створення нових кросів, способів утримання і годівлі дорослих індиків та молодняку при вирощуванні на м'ясо.

В Українській РСР другої половини ХХ ст. стрімкого розвитку набуло качківництво. Науково-методичне керівництво та координацію досліджень з розвитку галузі здійснювали вчені Українського науково-дослідного інституту птахівництва. Їх зусиллями виведено породну групу качок, найбільш пристосованих до фуражування на прісних і морських водоймах. Розроблено основні способи вирощування качок як за екстенсивного методу з використанням природних зелених і соковитих кормів, так і інтенсивного за використанням сухих повнораціонних комбікормів. На різних етапах досліджуваного періоду у виробництві качинового м'яса провідну роль відіграли виробничі підрозділи, зокрема Яготинська, Гайсинська, Новоайдарська, Таранівська, Кагарлицька, «Южна» птахофабрики, окремі племінні господарства і репродуктори.

Гусівництво в Українській РСР у період 1951–1990 рр. розвивалось завдяки наявності ферм з розведення гусей переважно у колгоспах і радгоспах. При цьому основну увагу приділяли утриманню гусей батьківського поголів'я з метою одержання інкубаційних яєць та виведення гусенят і реалізації їх населенню. Наукові розробки вчених у цей період були спрямовані на створення нових порід гусей, збереження генофонду існуючих порід і породних груп, а також розробку технологічних прийомів інкубування гусячих яєць, способів утримання і годівлі дорослих гусей та молодняку при вирощуванні на м'ясо.

У період незалежності України для виробництва м'яса птиці використовують бройлерів (їх частка стала основною), а також індиків, качок, гусей. У цей же період поширилось цесарківництво, фазанівництво, перепелівництво і з'явилась нова підгалузь – страусівництво. Значний внесок у розвиток страусівництва в Україні зробили дослідження М. І. Сахацького, Ю. В. Осадчої, Ю. П. Кучинської, Л. М. Степченко, С. Г. Коляди, А. О. Брузницького та ін.

РОЗДІЛ 6

РОЗБУДОВА КОНКУРЕНТНОСПРОМОЖНОЇ ГАЛУЗІ ПТАХІВНИЦТВА В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

6.1. Внесок науково-дослідних установ у розробку інноваційних технологій виробництва продукції птахівництва

Уже з перших років незалежності України наукове і методичне забезпечення птахівництва було покладено на Інститут птахівництва Української академії аграрних наук. Ця установа упродовж ХХІ ст. зазнала певних структурних змін і наразі має статус Державної дослідної станції птахівництва (ДДСП) Національної академії аграрних наук України (НААНУ). В останнє десятиліття ХХ і на початку ХХІ ст. розробки вчених установи є основними у науковому забезпеченні птахівництва в Україні.

В історіографії відсутні публікації щодо організаційної, наукової та методичної роботи вчених Державної дослідної станції птахівництва в Україні за часи незалежності. Є лише публікації окремих вчених цієї установи, в яких висвітлюються результати наукових досліджень і досягнень з годівлі птиці, селекційно-племінної роботи, інкубації, технології виробництва яєць і м'яса птиці тощо [74, 227, 218, 363, 509, 683 та ін.]. Тому важливо проаналізувати та в історичній ретроспективі висвітлити наукову діяльність Державної дослідної станції птахівництва в Україні за часи незалежності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

Державна дослідна станція птахівництва НААН є головною установою, котра здійснює наукове забезпечення птахівництва в Україні. Основні напрями наукової діяльності цієї установи спрямовані на розроблення нових методів і способів удосконалення існуючих і виведення нових високопродуктивних ліній, кросів, популяцій сільськогосподарської птиці; збереження та раціональне використання генофонду птиці; удосконалення методів інкубації яєць курей, гусей, індиків і качок; розроблення систем повнораціональної годівлі та контролю якості як комбікормів, так і окремих його компонентів, профілактики та лікування мікотоксикозів птиці. В інституті також вирішують питання запровадження ресурсозберігаючих і природоохоронних технологій виробництва яєць і м'яса, способів діагностики, лікування та профілактики захворювань птиці, розробляють державні і галузеві стандарти, технічні умови як на продукцію птахівництва, так і технологічні процеси.

За часи незалежності України відбулось декілька реорганізацій Інституту птахівництва. Так, у 2011 р., відповідно до наказу Національної академії аграрних наук України №297 від 3 листопада дану установу було перетворено у нау-

ковий підрозділ Інституту тваринництва НААНУ, а з грудня 2013 р. (наказ Національної академії аграрних наук №166 від 10.12.2013 р.) вона має статус Державної дослідної станції птахівництва та підпорядкована Національній академії аграрних наук України. У різні роки досліджуваного періоду установу очолювали Микола Іванович Сахацький (1988–2003), Юрій Олександрович Рябоконт (2003–2006), Олександр Володимирович Терещенко (2006–2012, 2014–2017). Наразі (з 2017 року) Державну дослідну станцію птахівництва НААН очолює доктор сільськогосподарських наук Олег Олександрович Катеринич.

Однією із важливих проблем не лише в Україні, а й у світі стала необхідність розробки методів збереження генофонду птиці. Це є один із напрямів діяльності українських учених даної установи. А тому на початку 90-х рр. ХХ ст. учені Інституту птахівництва Української академії аграрних наук (такий статус мала ДДСП), а саме: О. П. Подстрешний і В. Ю. Стефанович разом із ученими Всеросійського НДІ розведення і генетики тварин проводили дослідження щодо ефективності збереження генофонду при груповому утриманні курей і півнів у різних угрупованнях та при штучному осіменінні курей як свіжою, так і криоконсервованою спермою [507, с. 3–8]. При цьому М. Т. Тагіров, О. В. Терещенко і М. І. Сахацький [683, с. 12–15], з метою збереження рідкісних порід курей, вивчали ефективність різних способів трансплантації ранніх ембріонів курей у чуже яйце.

Учені продовжували селекційно-племінну роботу з курми, з метою створення високопродуктивних кросів. Так, у 1996 р. було затверджено крос яєчних курей «Бірки-117», над створенням якого вчені працювали упродовж 1971–1993 рр. Серед авторів – В. Д. Лук'янова, М. І. Сахацький, Ю. О. Рябоконт, О. П. Подстрешний, О. Рожковський, І. А. Степаненко [506].

Для інтенсифікації такого напрямку птахівництва як гусівництво, необхідно було застосовувати штучне осіменіння гусок – важливого методу поліпшення відтворювальних якостей птиці, що дозволяє підвищити заплідненість яєць. Так, О. П. Бондаренко [53, с. 15–20] поліпшив технологію штучного осіменіння гусок. С. В. Бичко із співробітниками [34, с. 394–398] удосконалювали технології низькотемпературного консервування сперми гусаків. Г. В. Білецька разом із І. Ю. Безрукавою та іншими розробляла схеми вакцинації гусей проти вірусного ентериту з використанням інактивованої вакцини [28, с. 336–337].

Учені Інституту птахівництва здійснювали наукове забезпечення розвитку й такої підгалузі птахівництва як індиківництво. Так, наказом Міністерства аграрної політики України №340 від 21.05.2007 р., з метою збільшення виробництва м'яса індиків, була затверджена «Програма розвитку індиківництва на

період до 2015 року» [401]. Наукове забезпечення було покладено на Інститут птахівництва УААН. Тут слід відмітити, що в результаті багаторічної селекційно-племінної роботи вчених цієї установи було створено крос індиків «Харківський», а поєднувальні вихідні ліній «5» і «6» цього кросу було затверджено у 2007 р. наказом Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук за № 780/110 [135].

Як відомо, одним із важливих чинників забезпечення оптимальних технологічних умов виробництва продукції птахівництва (поряд з годівлею та ветеринарно-санітарними заходами) стало створення нормативного мікроклімату у пташниках. Питанням дослідження мікроклімату приділяли увагу В. К. Резніковський та І. І. Івко із співавторами [583, с. 48–50]. І. І. Івко, Ю. Б. Іщенко і С. В. Кульбаба розробили комп'ютеризовану математичну модель систем освітлення пташників [227, с. 403–413]. С. В. Кульбаба також запропонував застосовувати в системі освітлення пташників для утримання курей-несучок компактних люмінісцентних ламп потужністю 16 Вт і температурою кольору 2700 °К, розміщуючи одну від одної на відстані 3 і 6 м [297, 426–432]. При цьому підвищилась збереженість птиці, маса яєць, а витрати електроенергії зменшились у 3,1 та 6,2 раза.

В. О. Мельник і О. В. Ципляк вивчили вплив щільності посадки курей батьківського стада бірківської м'ясо-яєчної популяції при вирощуванні на підстилці на деякі якісні та інкубаційні показники яєць [363, с. 417–419]. В. О. Бреславець і Н. В. Шоміна [74, с. 355–360] дослідили газо- та вологопроникненість шкаралупи яєць курей різних порід і віку, а Н. О. Прокудіна, Н. С. Огурцова та О. Б. Артеменко проаналізували причини ембріональної смертності сільськогосподарської птиці при інкубуванні яєць в умовах інкубаторних станцій і птахівничих господарств України [554, с. 431–444].

На початку ХХІ ст. структура Інституту птахівництва була такою: відділ селекції та генетики птиці; лабораторія фізіології та годівлі птиці; лабораторія мікотоксикології; лабораторія технології виробництва продукції птахівництва в спеціалізованих, фермерських і присадибних господарствах; лабораторія репродукції птиці; відділ профілактики хвороб сільськогосподарської птиці, який має у своєму складі лабораторію діагностики і специфічної профілактики хвороб птиці та лабораторію ветеринарної біотехнології; відділ маркетингу, до складу якого входили лабораторія інформації, реклами, патентно-ліцензійної роботи і стандартизації та лабораторія наукових досліджень з питань інтелектуальної власності і маркетингу [431, с. 2].

Співробітниками Інституту птахівництва УААН на базі Державного підприємства «Дослідне господарство «Бірки» провадили поглиблену селекційно-

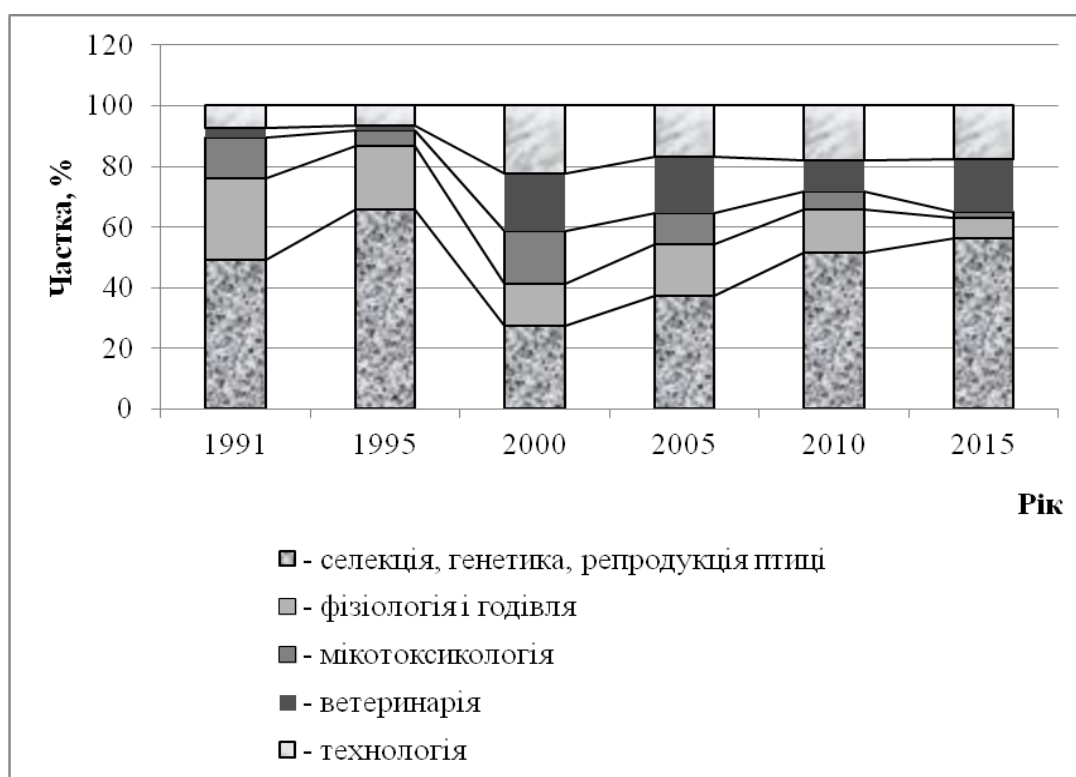
племінну роботу з полтавськими глинястими курми із застосуванням методу індивідуально-сімейної селекції з оцінкою плідників за якістю нащадків. Однією з найцінніших ознак полтавських глинястих курей стала підвищена життєздатність, стійкість до стресів та неопластичних захворювань, зокрема хвороби Марека, оскільки упродовж 15 років українські вчені провадили селекцію в напрямі покращення цього показника. Значну увагу приділяли поліпшенню якості яєчної продукції цих курей та її товарному вигляду. У зв'язку з тим, що споживачів зараз приваблюють яйця з коричневою шкаралупою, науковці Інституту птахівництва протягом 5 генерацій провадили поглиблену селекційну роботу у напрямі підвищення інтенсивності забарвлення шкаралупи яєць [509]. Однак у промислових господарствах полтавські глинясті кури поширення не набули, оскільки вже наприкінці ХХ ст. виробництво харчових яєць в Україні ґрунтувалось переважно на використанні кросів яєчних курей, одержаних при схрещуванні поєднувальних ліній. Так, зокрема, у Державному підприємстві «Дослідне господарство «Бірки» Інституту птахівництва УААН до 2004 р. провадили поглиблену селекційно-племінну роботу з вихідними лініями трьох кросів яєчних курей «Бірки-2М» «Бірки-117» і «Бірки-кологор». Проте, оскільки кроси «Бірки-2М» і «Бірки-117» були не аутосексними, вони виявились не конкурентоспроможними з поширеними аутосексними кросами зарубіжної селекції [675, с. 1–6]. А тому вчені припинили племінну роботу з тими кросами та розширили селекцію інших генетичних ресурсів, що відповідали вимогам сучасного птахівництва. Тут слід відмітити, що у результаті багаторічної селекційно-племінної роботи у 2016 році наказом №146 від 11 квітня було затверджено селекційне досягнення у птахівництві, а саме: заводську лінію Г2 м'ясо-яєчних курей породи плімутрок білий. Організацією-оригіном визнано Державну дослідну станцію птахівництва НААН. Авторами цього селекційного досягнення, яким належить найбільша частка участі у його створенні, є Ю. В. Бондаренко, О. О. Катеринич і О. П. Захарченко.

Вченими Інституту птахівництва була проведена значна робота щодо наукового обґрунтування норм і режимів годівлі птиці високопродуктивних ліній та кросів, визначені оптимальні параметри обмеженої годівлі ремонтного молодняка, розроблені експрес-методи аналізу кормів і продуктів птахівництва, удосконалена система контролю за повноцінністю годівлі птиці [584, с. 4]. Особливу увагу приділяли забезпеченню протейнового та енергетичного живлення птиці [607, с. 18–22]. Слід підкреслити, що проблему вітамінного забезпечення птиці вирішували І. А. Іонов, П. Ф. Сурай та ін. [218, с. 38–46; 219, с. 31–38; 221, с. 81–83; 774, с. 46–47].

Наукові здобутки вчених були узагальнені й відображені у рекомендаціях з нормування годівлі сільськогосподарської птиці. Розробили рекомендації Н. І. Братішко, О. В. Притуленко, В. М. Гордієнко, О. М. Стефанович, А. М. Котик, Т. Є. Клименко, О. О. Катеринич, А. І. Горобець, Р. К. Жук, Р. Б. Гриценко, а також М. М. Лемешева із Харківської державної зооветеринарної академії [584].

Одним із важливих напрямів досліджень українських учених, якому приділяли увагу в Інституті птахівництва ще з 1972 р. – це мікотоксикологія. За часи незалежності України у даній установі проблемі мікотоксикозів птиці були присвячені роботи А. М. Котика, В. О. Труфанової, О. В. Труфанова [286, с. 22–27; 287, с. 96–103].

Аналіз публікацій учених Інституту птахівництва/Державної дослідної станції птахівництва за період незалежності України, проведений на основі даних про друковані праці співробітників за 1981–2016 рр. свідчить, що як у 1991 р., так і 2015-му основна частка наукових робіт припадала на дослідження з селекції, генетики та репродукції птиці (рис. 6.1) [178]. При цьому, кількість досліджень з мікотоксикології та фізіології й годівлі птиці зменшилась, а з ветеринарії – збільшилась.

Рис. 6.1. Структура напрямів досліджень, %

Важливим є внесок учених Інституту птахівництва у розробку нормативних документів, котрі стали складовою нормативної бази птахівництва України. Так, на початку XXI ст. (спільно з ученими інших установ) Ю. Рябоконт, І. Івко, В. Мельник, В. Пудов, С. Кульбаба, Е. Дуюнов розробили відомчі норми технологічного проектування «Підприємства птахівництва», які є чинними і наразі [495]. Однак при цьому враховано, що у птахівничі господарства України завозять нові кроси й породи високопродуктивної птиці із-за кордону. Фірми-постачальники птиці надають рекомендації з утримання, годівлі, селекції, параметрів мікроклімату тощо. А тому птахівники можуть використовувати технологічні рекомендації фірм-постачальників племінної та товарної птахопродукції.

За період 2003–2009 рр. в Інституті птахівництва було розроблено понад 50 національних та галузевих стандартів України на продукцію, технологічні процеси, терміни й визначення у птахівництві та птахопереробній промисловості, методи лабораторної діагностики хвороб птиці тощо [231, с. 3–11].

У жовтні 2018 р. пішов із життя відомий вчений, який зробив значний внесок у розвиток птахівництва в Україні, розробляючи теоретичні та методологічні основи розвитку штучної інкубації яєць птиці різних видів. Але за життя, спілкуючись з ним, пощастило записати інтерв'ю про його життєвий шлях і наукову діяльність. Отже, Віталій Олексійович Бреславець народився 3 жовтня 1937 р., у м. Валки, Харківської області, доктор сільськогосподарських наук, професор. Після закінчення Харківського зоотехнічного інституту працював у радгоспі «Провальський» Свердловського району Луганської області, з 1961 р. – у радгоспі «40 років Жовтня» Зміївського району Харківської області. У 1963 . вступив до аспірантури при Українському НДІ птахівництва. У червні 1969 р. на вченій раді Харківського зооветеринарного інституту (ХЗВІ) захистив кандидатську дисертацію на тему «Вплив віку курей-несучок на деякі фізико-хімічні властивості яєць, життєздатність та інтенсивність обміну речовин у ембріонів». Кандидат біологічних наук з 1969 р, з 1976 р. – старший науковий співробітник за спеціальністю «гістологія і ембріологія». У травні 1997 р. на вченій раді Інституту тваринництва УААН захистив докторську дисертацію на тему «Наукове обґрунтування вимог до продукції птахівництва та методів контролю її якості». Вчене звання професора присуджено в 2000 р. З 1966-го по 2003 р. працював в Українському НДІ птахівництва, який був перейменований в Інститут птахівництва (ІП) Української академії аграрних наук (УААН), на різних посадах (старшого наукового співробітника відділу зоогігієни, зав. лабораторії стандартизації і якості продукції птахівництва, зав. відділом репродукції птиці). У 1975 році працював на Кубі на посаді професора департаменту репти-

лій і птиці Центру національних досліджень Куби, де займався підготовкою наукових кадрів. У 1978 р. закінчив Всесоюзний інститут підвищення кваліфікації керівних та інженерно-технічних працівників у галузі стандартизації якості продукції і метрології. У 1983 р. закінчив вищі державні курси підвищення кваліфікації керівних, інженерно-технічних і наукових працівників питань патентування і винахідництва. З 2003-го до 2018 р. працював головним науковим співробітником Національного наукового центру «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини». Підготував 5 кандидатів наук, які працюють на Кубі, в Сирії, Україні. Наукову роботу поєднував з педагогічною діяльністю: читав лекції у школі підвищення кваліфікації та працював на посаді професора кафедри тваринництва Харківської державної зооветеринарної академії. В. О. Бреславцем опубліковано понад 200 робіт, з них біля 160 наукового та навчально-методичного характеру. Під його керівництвом і за його участю розроблено та впроваджено у виробництво понад 40 стандартів і технологічних інструкцій, має 4 авторські свідоцтва та 6 патентів України.

Більшість наукових розробок В. О. Бреславця (разом із співавторами) впроваджено у виробництво та дають високий економічний ефект. Зокрема, розроблена на рівні світових стандартів система управління інкубаторами, котра обладнана автоматичними регуляторами (має понад 140 програм) мікрокліматичних умов і може бути встановлена на шафах інкубаторів будь-яких типів. Вона дозволяє отримувати високі показники виводу та якості молодняку, поліпшити умови праці обслуговуючого персоналу, відкриває можливості не лише ефективно відновити існуюче обладнання, але й започаткувати основи проектування та виробництва конкурентно-спроможних на світовому ринку інкубаторів нового покоління.

Наукові праці, методичні рекомендації, стандарти, технологічні інструкції В. О. Бреславця широко використовуються у виробництві та навчальному процесі як в нашій країні, так і в країнах ближнього та далекого зарубіжжя.

Рішенням Харківської обласної Ради народних депутатів від 21 квітня 1986 року В. О. Бреславець нагороджений медаллю «Ветеран праці». Він також нагороджений почесними грамотами: Міністерства агропромислового комплексу України за творчий внесок у науково-методичне забезпечення навчального процесу, активну участь у конкурсі-огляді науково-методичної документації навчальних закладів післядипломної освіти керівників і спеціалістів АПК України за 1997 р.; Союзу птахівників України за високі досягнення та вагомий внесок у розвиток птахівничої галузі з нагоди 50-річчя промислового птахівництва в Україні; Державного комітету ветеринарної медицини України за багаторічну сумлінну працю в галузі ветеринарної медицини, впровадження наукових досягнень у виробництво засобів захисту тварин та з нагоди 80-річчя створення

Національної академії аграрних наук України; Харківської обласної ради за сумлінну працю, вагомий внесок у розвиток агропромислового виробництва Харківської області, активну громадську діяльність та з нагоди 85-річчя від дні заснування Національного наукового центру «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини»; Національним науковим центром «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини» за значний внесок у розвиток ННЦ «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини», вагомимі наукові досягнення та з нагоди Дня науки, Українським відділенням Всесвітньої наукової асоціації з птахівництва за активну участь в роботі Українських конференцій (II–XI) з інкубації яєць сільськогосподарської птиці; Харківською державною зооветеринарною академією – за багаторічну плідну працю у спеціалізованій вченій раді К 64.070.01. Також рішенням президії Української академії аграрних наук В. О. Бреславець нагороджений почесною відзнакою (2007).

В. О. Бреславець приймав участь у розробці державних і галузевих стандартів з птахівництва: «ГСТУ 46.046-2004. Напівфабрикати із м'яса птиці. Технічні умови»; «ДСТУ 4655:2006. Яйця інкубаційні. Технологія передінкубаційного оброблення. Основні параметри»; «ДСТУ 4656 :2006. Яйця перепелині харчові та інкубаційні. Технічні умови»; «ДСТУ 4609:2007. Сировина пір'янопухова. Технічні умови»; «ДСТУ 5028:2008. Яйця курячі харчові. Технічні умови»; «ДСТУ 5037:2008. Птахопереробна промисловість. Терміни та визначення понять»; «ДСТУ 5036:2008. Птахівництво. Терміни та визначення понять»; «СОУ 01.2-37-196. Яйця курячі інкубаційні вільні від специфічних патогенних мікроорганізмів»; «СОУ 01.24-37-298. Технологічний процес виробництва інкубаційних яєць курей, вільних від специфічних патогенних факторів. Основні параметри»; «СОУ 01.24-37-299. Птиця вільна від патогенів для отримання інкубаційного яйця».

У розвиток наукового забезпечення різних напрямів і підгалузей птахівництва в Україні у період незалежності значний внесок зробили вчені й інших науко-дослідних установ, які знаходяться у підпорядкуванні УААН/НААН. Зокрема, вчені Інституту біології УААН на початку ХХІ ст. довели можливість використання в годівлі племінних курей ячмінно-бобового раціону як і стандартного, оскільки негативного впливу на несучість, морфометричні показники яєць та їх інкубаційні якості не виявлено. При цьому вони також підтвердили пряму залежність між вмістом каротиноїдів у кормах і жовтку яєць, а також між кількістю каротиноїдів, вітамінів А і Е у жовтку та печінці ембріонів і курчат [156, с. 234–240]. А. В. Гунчак із співавторами встановили ефективність використання фітопрепарату з листя евкаліпту при вирощуванні курчат-бройлерів. Так, випоювання бройлерам настоєм з листя евкаліпту із розрахунку 0,8 мл/кг

живої маси за добу разом з аскорбіновою кислотою (5 мг/л настою) сприяло зниженню інтенсивності перекисного окиснення ліпідів, позитивно вплинуло на білковий, ліпідний і вуглеводний обміни, стимулювало процеси травлення, Т- і В-клітинні ланцюги імунітету, а також підвищило продуктивність птиці [157, с. 92–99].

Оскільки в Україні в сучасних умовах проблема еймеріозу (кокцидіозу) у птиці залишається не розв'язаною, незважаючи на великий арсенал зареєстрованих у країні еймеріостатиків, одним із наукових спрямувань учених Державного науково-дослідного контрольного інституту ветеринарних препаратів та кормових добавок (м. Львів) стали гістологічні дослідження тканин тонкого відділу кишечника бройлерів при ураженні еймеріозом. Так, І. К. Авдос'єва та ін. виявили дистрофічні зміни, передусім, епітеліоцитів ворсинок, їх злушення та атрофію, набряк і розволокнення стінок судин, потовщення м'язового шару дванадцятипалої кишки тощо [3, с. 5–15]. Та вчені стверджують, що застосування еймеріостатиків на основі трав забезпечить новий підхід ефективного контролю за еймеріозом, беручи до уваги гостру потребу у нових засобах відповідно до поширеної появи резистентних штамів еймерій.

Значні економічні збитки птахогосподарствам наносять інфекційні, особливо вірусні захворювання, до яких належить інфекційний енцефаломієліт. У зв'язку з цим, співробітниками ТОВ «Біо-Тест-Лабораторія» (м. Київ) розроблено вакцину зі штаму Calnek-1142. І. О. Кононенко та ін. вказали, що після імунізації через 14 діб у курчат дослідної групи відбулось достовірне підвищення титру антитіл до вірусу інфекційного енцефаломієліту порівняно з показниками у контролі [271, с. 139–144].

6.2. Дослідницькі ініціативи українських учених вищих аграрних навчальних закладів з розвитку птахівництва та підготовка кадрів

За часи незалежності України галузь птахівництва зазнала як період занепаду, так і відновлення та подальшого розвитку. При цьому важливу роль у науковому забезпеченні птахівництва відігравав Інститут птахівництва Української академії аграрних наук. Його було реорганізовано і наразі дана установа має статус Державної дослідної станції птахівництва, яка підпорядковується Національній академії аграрних наук України. Однак є значна кількість досліджень, присвячених розв'язанню різних проблем, пов'язаних з виробництвом продукції птахівництва (розведення, селекції, годівлі, утримання, профілактики захворювань птиці та ін.), проведених ученими різних вищих навчальних закладів [36, 61, 60, 138, 155, 163, 264, 310, 535]. Видано бібліографічні покажчики нау-

кових праць відомих учених, які працювали і працюють наразі у вищих навчальних закладах України, де представлено їхні біографічні дані та науковий доробок – підручники, навчальні посібники, монографії, наукові статті, рекомендації, патенти на винаходи й інше [261, 557, 558]. В окремих вузівських виданнях висвітлено історію кожної кафедри закладу і у ретроспективі наведено короткі відомості про співробітників і напрями їхньої наукової діяльності [114, 233]. У підручнику «Птахівництво і технологія виробництва яєць та м'яса птиці» є розділ, що містить коротку інформацію з історії птахівництва в Україні, де наведено інформацію про внесок українських учених у розвиток цієї галузі за часи незалежності держави [560]. На даний час ця інформація застаріла та потребує оновлення. Не акцентовано увагу й на підготовці кваліфікованих кадрів для галузі, яку здійснювали вищі навчальні заклади аграрної освіти. У зв'язку з цим необхідно проаналізувати та узагальнити результати наукової роботи українських вчених вищих аграрних закладів освіти незалежної України, спрямованих на забезпечення розвитку птахівництва та підготовку кадрів для цієї галузі.

Соціально-економічні й політичні зміни, що відбулись в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. відбилися і на розвитку галузі птахівництва. Проте вона залишалась однією з найперспективніших галузей тваринництва. У цей період в Україні виникла проблема щодо забезпечення галузі птахівництва науковими розробками з питань технології виробництва яєць і м'яса птиці, а також кваліфікованими кадрами. У зв'язку з цим, як структурний підрозділ Національного аграрного університету (наразі заклад має назву Національний університет біоресурсів і природокористування України) 1 квітня 1995 р. була створена кафедра птахівництва, за ініціативи Ольги Василівни Циганюк і Віталія Петровича Бородая та за підтримки ректора Дмитра Олексійовича Мельничука. Вона була першою кафедрою птахівництва, створеної за часи незалежності в Україні. Та на той час продовжувала діяльність кафедра птахівництва в Харківській державній зооветеринарній академії, яка була організована ще у 1943 році [11, с. 186].

На кафедрі птахівництва у Національному аграрному університеті на початку її створення працювали: завідувач кафедри, кандидат біологічних наук, генеральний директор держплемпатхозаводу «Поліський» Віталій Петрович Бородай; кандидат сільськогосподарських наук, доцент Ольга Василівна Циганюк; кандидат біологічних наук, доцент Анатолій Іванович Вертійчук; асистент Вікторія Вікторівна Мельник. Упродовж 1996–2000 рр. під керівництвом В. П. Бородая співробітники кафедри виконували науково-дослідну роботу щодо створення спеціалізованих ліній м'ясних курей. У цей період було запроваджено спеціалізацію з птахівництва і студенти вивчали такі дисципліни як «Морфологія і фізіологія сільськогосподарських птахів», «Інкубація яєць та ембріологія», «Селекція сільськогосподарських птахів», «Хвороби птахів», «Тех-

нологія виробництва яєць і м'яса птахів», «Технологія переробки продукції птахівництва». У 2000 р. В. П. Бородай захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук на тему «Теоретичне обґрунтування і практична реалізація програм удосконалення птиці м'ясних кросів». З 2001 р. на посаду доцента кафедри птахівництва було зараховано кандидата сільськогосподарських наук Наталію Павлівну Пономаренко, яка за консультування В. П. Бородая у 2010 р. захистила дисертацію на здобуття доктора сільськогосподарських наук «Теоретичне обґрунтування і методологія системи оцінювання курей яєчних кросів».

У 2002 р. на кафедрі засновано науково-виробничий журнал «Сучасне птахівництво». Ініціаторами його створення стали В. П. Бородай, М. Є. Жеребов і М. Ф. Токарев. Головним редактором журналу упродовж 2002–2017 рр. був доктор сільськогосподарських наук, професор В. П. Бородай. У журналі публікуються наукові статті з різних напрямів галузі птахівництва, надаються рекомендації щодо впровадження наукових розробок у виробничий процес, представлена інформація про провідні птахівничі підприємства країни, сучасні технології галузі, надаються поради фермерам і птахівникам-аматорам. Провідні теми журналу: технологія виробництва продукції птахівництва, годівля птиці, селекція, племінна робота, ветеринарія, цікава орнітологія, сільський двір, нетрадиційне птахівництво. Журнал включено до переліку фахових видань за сільськогосподарськими, а потім – і за ветеринарними науками.

Упродовж 1996–2012 рр. під науковим керівництвом В. П. Бородая співробітники кафедри виконували науково-дослідну роботу за такими темами: «Створення спеціалізованої материнської лінії батьківської форми м'ясних курей» (1996–2000); «Дослідити вплив паратипових факторів на ембріогенез та якість м'яса курей різних кросів» (2001–2005); «Обґрунтувати та розробити методи підвищення реалізації генетичного потенціалу курей яєчних кросів» (2006–2008); «Дослідити показники якості і безпеки продукції, отриманої від курей різного напрямку продуктивності, і встановити їх відповідність стандартам ЄС» (2004–2006); «Розробити систему комплексної оцінки технологій виробництва і контролю якості продукції птахівництва» (2007–2009); «Розробити технологічні прийоми підвищення продуктивності перепелів різних порід» (2009–2011); «Вивчити генетичну структуру популяцій курей яєчного напрямку продуктивності із застосуванням мікросателітних маркерів» (2010–2012) [455, с. 219]. У результаті наукової роботи вченими кафедри розроблено методіку створення спеціалізованих ліній м'ясних курей [69].

Довелось поспілкуватись і з В. П. Бородаєм, про якого слід згадати, як про засновника кафедри птахівництва в Національному аграрному університеті. Наразі він працює в Інституті аграрної екології і природокористування НААН.

В.П. Бородай народився 8 травня 1939 року. У 1961 р. закінчив Українську с.-г. академію, зооінженерний факультет; упродовж 1961–1966 рр. працював старшим зоотехніком колгоспу «Всесвітній Жовтень» та Обласної агрохімічної лабораторії Чернігівського району й області; у 1966–1969 рр. – навчався в аспірантурі на кафедрі годівлі тварин Української с.-г. академії; 1969–1977 – директор Київської обласної держплемстанції і викладач Немішаївського с.-г. технікуму Бородянського району Київської області (за сумісництвом); у 1971 р. – захистив кандидатську дисертацію на тему «Особливості морфологічної будови і хімічний склад м'язів свиней раннього відлучення» в Українській с.-г. академії, кандидат біологічних наук; 1977–1981 рр. – директор радгоспу-комбінату «Калитянський» Броварського району та старший науковий співробітник Полтавського науково-дослідного інституту свинарства (за сумісництвом); 1981–1983 рр. – генеральний директор Київського тресту радгоспів «Київтваринпром» та в.о. доцента кафедри свинарства, вівчарства, птахівництва Української с.-г. академії (за сумісництвом); з 1983 р. – генеральний директор Держплемптахозаводу «Поліський», ЗАТ «Гаврилівський птахівничий комплекс» (Київська обл., Вишгородський р-н, с. Гаврилівка); за сумісництвом – директор селекційно-генетичного центру м'ясних курей «Оріана» – Київського філіалу Інституту птахівництва НААН України та завідувач кафедри птахівництва НУ-БіП України (1996-2011); у 1996 р. – присвоєно вчене звання доцента; у 1998 р. – присвоєно почесне звання професора НАУ; у 2000 р. – захистив докторську дисертацію на тему «Теоретичне обґрунтування і практична реалізація програм удосконалення птиці м'ясних кросів» в Інституті розведення і генетики тварин НААН України, у 2002 р. – присвоєно вчене звання професора. Він є академіком Академії вищої освіти України та академік Академії культурної спадщини Українського козацтва.

Бородай В.П. – висококваліфікований науковий співробітник і викладач; він керував магістерською програмою «Птахівництво» і випускними роботами студентів освітніх ступенів «Бакалавр» і «Магістр», читав курс лекцій з дисципліни «Технологія виробництва продукції птахівництва». Неодноразово був призначений головою Державної екзаменаційної комісії в аграрних закладах освіти. Під його керівництвом захищено 2 кандидатські і 1 докторська дисертація. Він є автором 230 наукових і науково-методичних праць, у тому числі: п'ятох монографій, п'ятох підручників і навчального посібника. У 2013 р. обраний заступником голови Ради заслужених вчених НУБіП України.

Кафедра птахівництва з 2013 року була двічі реорганізована, змінювали її назву й наразі це кафедра технологій у птахівництві, свинарстві та вівчарстві. На кафедрі викладають дисципліни не лише з птахівництва. Готують спеціалістів освітніх ступенів «Бакалавр» і «Магістр», діє магістерська програма «Сучасні технології промислового птахівництва», котра забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців для галузі птахівництва України.

Важливим внеском у підготовку спеціалістів для галузі птахівництва стали видані підручник «Технологія виробництва продукції птахівництва» (2006) і практикум «Технологія виробництва продукції птахівництва» (2013) [704, 705]. Авторами підручника є співробітники, які на той час працювали викладачами на кафедрі птахівництва (Бородай В. П., Сахацький М. І., Вертійчук А. І., Мельник В. В., Пономаренко Н. П., Базиволяк С. М., Краснощок В. Г.), а практикум підготовлений у співавторстві з викладачами інших вищих навчальних закладів – наразі Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету (Похил О. М., Солоха Д. Й.), Херсонського державного аграрного університету (Коваленко В. П.) і Миколаївського національного аграрного університету (Патрєва Л. С.).

Слід відмітити й внесок у розвиток галузі птахівництва та підготовку кадрів доктора біологічних наук, академіка Національної аграрної академії наук України, професора Миколи Івановича Сахацького, який у період 1988–2003 рр. очолював Інститут птахівництва Української академії аграрних наук, а надалі перейшов працювати до Національного аграрного університету професором кафедри птахівництва. Він продовжує працювати в Національному університеті біоресурсів і природокористування України й наразі є завідувачем кафедри біології тварин. Проводить підготовку аспірантів, а його наукова робота спрямована на удосконалення технології утримання птиці тощо.

У Національному університеті біоресурсів і природокористування України на кафедрі годівлі тварин і технології кормів ім. П.Д. Пшеничного під керівництвом академіка НААН України Ільдуса Ібатулловича Ібатулліна проведено чисельні дослідження з оптимізації нормованої годівлі птиці різних видів. Дослідження учнів його наукової школи (Сичов М. Ю., Отченашко В. В., Кривенюк М. Я, Ястребов К. Ю., Слободянюк Н. М., Зламанюк Л. М., Ільчук І. І., Кондратюк В. М., Баланчук І. М., Голубєв М. І. та ін.) зробили значний внесок у вирішення проблем щодо годівлі птиці [336, с. 199–201].

Згуртувати молодих учених навколо вирішення нагальних проблем у тій чи іншій галузі науки є можливим лише для талановитого, досвідченого професіонала з глибокими теоретичними знаннями і практичним досвідом. Як зазначає Д. Зербіно, «наукова школа – це професійна добровільна співдружність людей, що сформувалася під егідою особистості вченого-лідера [197, с. 10]. Ака-

демік Ільдус Ібатуллович Ібатуллін має величезний досвід у науковій, викладацькій керівній діяльності, він продовжив традиції наукової школи П. Д. Пшеничного [224, с. 4–6], розвинувши дослідження питань нормованого живлення тварин, способів підготовки кормів до згодовування та балансування раціонів тварин за різних типів годівлі тощо.

Так сталося, що керівництво Казанського державного ветеринарного інституту, в якому на посаді асистента кафедри годівлі тварин і технології кормів працював (після одержання диплома вченого зоотехніка) Ільдус Ібатуллович, швидко оцінило молодого й перспективного юнака і його направили в цільову аспірантуру до Києва. У 1971 р. він був зарахований до аспірантури Української сільськогосподарської академії на кафедру годівлі сільськогосподарських тварин, яку очолював відомий учений, доктор сільськогосподарських наук, професор, перший ректор цього закладу, віце-президент Української академії сільськогосподарських наук П.Д. Пшеничний. Він і став науковим керівником аспіранта І. І. Ібатулліна [336, с. 12–13].

Життєвий шлях І. І. Ібатулліна багатогранний і основні віхи його життя вже висвітлено [1; 111, с. 6–7; 223; 336, с. 148–151,]. Наразі він є першим проктором Національного університету біоресурсів і природокористування України, головою спеціалізованої вченої ради Д 26.004.05, членом Президії Національної академії аграрних наук України, членом наукової ради Міністерства освіти і науки України та ін. Академік І. І. Ібатуллін є заслуженим діячем науки і техніки України (указом Президента України від 24.09.1998 р.), нагороджений орденами III (2003) і II ступеня «За заслуги» (2008), орденом «Михайла Ломоносова» (2008), нагороджений «Знаком Пошани» Міністерства аграрної політики України (2001) і Київського міського голови (2005), Почесними грамотами Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України, Почесною відзнакою Української академії аграрних наук (2006) [336, с. 149–150]. Академік І. І. Ібатуллін має понад 50 авторських свідоцтв і патентів України на винаходи й корисні моделі. Він є автором і співавтором багатьох підручників, посібників, монографій, наукових рекомендацій, методичних розробок для навчального процесу, нормативних документів, у переліку праць – понад 300 найменувань [336, с. 152–187].

Під керівництвом І. І. Ібатулліна здійснюються фундаментальні і пошуково-прикладні наукові дослідження з оптимізації живлення та нормування годівлі птиці. При цьому представниками наукової школи значна увага приділяється дослідженням енергетичного, протеїнового, амінокислотного, мінерального і вітамінного живлення птиці різних видів. Визначенню впливу оптиміза-

ції годівлі на яєчну і м'ясну продуктивність птиці та економічність використання кормів.

Наукова школа академіка НААН Ільдуса Ібатулловича Ібатулліна стрімко розвивалась. Під його керівництвом молоді вчені вирішували актуальні проблеми з годівлі тварин (і птиці зокрема) та ефективного використання різних кормових ресурсів. Першою ученицею І. І. Ібатулліна, яка надала науково-експериментальне обґрунтування комплексній переробці і використанню колаген- та кератинвмісних шкіряних відходів у годівлі сільськогосподарських тварин, і у 1997 р. захистила докторську дисертацію, стала Л. М. Борисенко. Під науковим керівництвом І. І. Ібатулліна науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук здобули також Т. Л. Сивик, Р. А. Чудак, В. С. Бомко, М. Ю. Сичов, В. В. Отченашко і М. Я. Кривенок. При цьому роботи М. Ю. Сичова, В. В. Отченашка і М. Я. Кривенка присвячені проблемам годівлі птиці.

Зокрема, М. Ю. Сичовим теоретично обґрунтовано та експериментально встановлено основні закономірності ліпідного живлення м'ясних каченят та перепелів яєчного і м'ясного напрямів продуктивності, удосконалено принципи нормування ліпідів у комбікормах для птиці. Доведено, що біологічна дія ліпідів на організмі птиці пов'язана з їх походженням, хімічним складом і кількістю у комбікормах. Встановлено стимулюючий вплив лінолевої кислоти на обмінні процеси у тканинах м'ясних каченят та перепелів, що зумовлює збільшення живої маси та покращує якість м'яса. Підвищення рівня жиру та лінолевої кислоти в комбікормах качок сприяє збільшенню вмісту лінолевої кислоти в грудних м'язах та печінці, підвищує перетравність органічної речовини, протеїну та клітковини, збільшує утримання азоту в організмі. Виявлено, що соєва олія у комбікормах позитивно впливає на накопичення ω -3- та ω -6- жирних кислот у м'язах і забійні якості птиці м'ясного напрямку продуктивності. Уперше доведено, що за різних джерел ліпідів (за умов оптимізації їх рівня у комбікормах) негативного впливу на акумулювання ліпідів у печінці й плазмі крові каченят не спостерігається [636, 639, 640, 638].

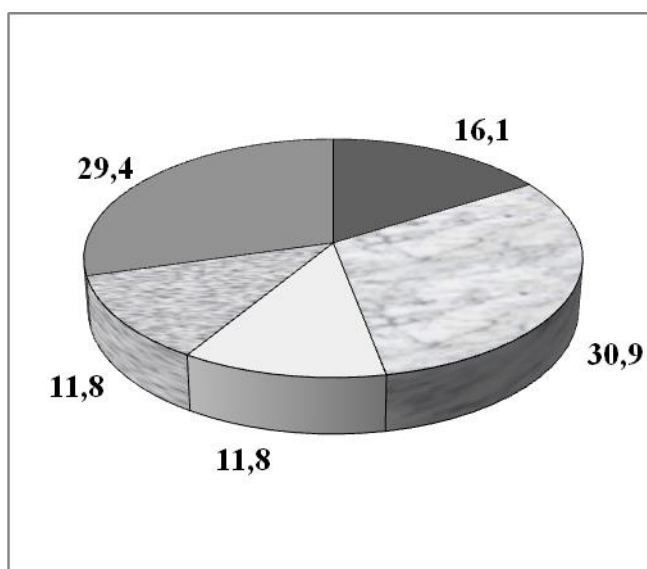
Внесок у розвиток теоретичних принципів нормованої годівлі сільськогосподарської птиці зробив В. В. Отченашко, який вперше теоретично обґрунтував й експериментально встановив оптимальні параметри протеїнового, енергетичного, мінерального та вітамінного живлення перепелів м'ясного напрямку продуктивності у різні періоди їх росту й розвитку та виробничого використання у взаємозв'язку з ефективністю використання поживних речовин кормів, продуктивністю тощо [429]. Ним виявлено, що вплив різних рівнів протеїнового живлення на споживання корму перепелами м'ясної породи описується поліноміальною кривою й характеризується зворотною залежністю. Максимальне

споживання корму перепелами відбувається за вмісту протеїну в раціоні 16 і 20%. Перетравність в організмі перепелів протеїну, жиру та безазотистих екстрактивних речовин знаходиться у прямій залежності з вмістом протеїну в кормі. Цю залежність можна використати для розробки економічних програм годівлі дорослих перепелів, враховуючи ефект певного підвищення споживання корму птицею за умов зниження вмісту сирого протеїну та нелінійного характеру даного явища [480, с. 11–14]. В. В. Отченашко також засвідчив, що вплив енергетичного живлення на м'ясні якості перепелів опосередкований його дією на ріст, а, отже, й на абсолютні значення показників забою. Залежно від рівня енергії в раціоні перепелів змінюється інтенсивність росту їх м'язової тканини на окремих ділянках тіла [481, с. 5–9].

М. Я. Кривенок вперше встановив ефективне співвідношення амінокислот (аргініну до лізину, треоніну до метіоніну, треоніну до триптофану), за якого проявляється їх синергізм і покращується перетравність поживних речовин корму та баланс азоту, за трифазової годівлі курей яєчного напрямку продуктивності. Виявлено, що потреби несучок у амінокислотах і сирому протеїні з віком зменшуються непропорційно. Доведено, що перетравність поживних речовин корму, доступність та ефективність використання незамінних амінокислот у організмі курей залежать не тільки від їх рівнів у комбікормах, а й від співвідношення за фазами годівлі птиці та від різної її продуктивності [225, с. 90–95; 291, с. 8–11; 292, с. 160–165; 293, с. 24–27].

Вагомим є внесок Ільдуса Ібатулловача та його учнів у розвиток годівлі птиці різних видів і напрямів продуктивності. Частка напрямів досліджень за видами птиці, проведених у науковій школі під керівництвом академіка І. І. Ібатулліна та узагальнених у результаті аналізу тематики захищених докторських і кандидатських дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата й доктора за сільськогосподарськими науками [336, с. 199–201], представлена на *рисунку 6.2*.

Аналіз наведених даних свідчить, що майже 70% проведених у науковій школі досліджень присвячені розв'язанню проблем годівлі птиці та технології кормів.

Рис. 6.2. Частка напрямів досліджень (проведених у науковій школі) за видами птиці, %: 16,1 – качки; 30,9 – перепели; 11,8 – бройлери; 11,8 – кури-несучки; 29,4 – інші види с.-г. тварин

При цьому, ефективність використання зерна сої та ріпаку різних технологій підготовки в раціонах курчат-бройлерів вивчав К. Ю. Ястребов; перетравність корму, обмін речовин і продуктивність бройлерів за різних рівнів енергетичного та протеїнового живлення досліджував В. М. Недашківський, обмінної енергії в кормі – С. В. Боярчук, а триптофану та треоніну – Р. В. Мартинюк. Продуктивність та обмін речовин у курей-несучок за різних рівнів у раціоні вітаміну Е і селену вивчали А. І. Чигрин і В. В. Отченашко, а за використання кормової добавки мінерол – М. Ю. Сичов. Низку досліджень з оптимізації годівлі перепелів провели В. В. Отченашко, Н. М. Слободянюк, Л. М. Зламанюк, І. І. Ільчук, В. М. Кондратюк, Д. П. Уманець. Вчені з'ясували перетравність корму, обмін речовин і продуктивні якості перепелів за різних рівнів у раціоні кальцію, фосфору, натрію, калію, вітаміну А, лізину й метіоніну та кобальту і цинку [336, с. 199–201]. Н. М. Нечай довела ефективність застосування підкислювачів у годівлі молодняку перепелів м'ясного напрямку продуктивності [438, с. 32–35], Т. А. Голубева показала доцільність використання сухої пивної дробини у структурі комбікормів для годівлі молодняку перепелів [142], м'ясну продуктивність перепелів за різних рівнів та співвідношень аргініну й лізину у комбікормах вивчала А. М. Омелян [502, с. 46]. Дослідження щодо оптимізації годівлі м'ясних каченят провели М. Ю. Сичов, І. М. Баланчук, М. І. Голубев, Р. М. Дейнеко, С. В. Мовчан, С. В. Павліченко [336, с. 199–201].

І. І. Ібатуллін, перебуваючи на різних сходинках управління наукою, наразі, працюючи першим проректором у Національному університеті біоресурсів

і природокористування України та як зазначив академік НААН В. О. Бусол, «...заклав основи проактивності управління аграрною наукою у вищому навчальному закладі, а сам автор цього процесу став загально визнаним проактивним менеджером науки. Завдяки цьому в Університеті створена сильна і самодостатньо працююча система науки, зі злагодженою роботою всіх складових науково-дослідних робіт, передбачення подій, у т.ч. щодо державного фінансування науки, ініціювання змін організації досліджень в інтересах науки і потреб виробництва, а також збереження і формування нових наукових шкіл» [336, с. 63]. І. І. Ібатуллін є видатним вченим і завжди надає наукові консультації та цінні поради співробітникам, докторантам, аспірантам і не лише Національного університету біоресурсів і природокористування України, а й інших вищих аграрних закладів освіти.

Вчені НУБіП України провадили наукові дослідження за різними напрямів у птахівництві. Так, під керівництвом М. О. Захаренка досліджено клінічні та гематологічні показники перепелів при застосуванні лікопінової біомаси гриба *Blakeslea Trispora* [305, с. 16–18]. Лікопін володіє високою антиоксидантною властивістю в організмі, що майже у 3 рази вище порівняно з β -каротином. Одним із перспективних джерел природного лікопіну стала біомаса гриба *Bl. Trispora*, що є результатом глибинної ферментації. Метою роботи вчених було вирішення питання гігієнічної оцінки лікопінової біомаси даного гриба, встановлення впливу різних доз лікопіну на клінічний стан, метаболічний статус, продуктивність перепелів тощо.

В. П. Бородаєм оцінено параметри росту курей м'ясних кросів і розроблено критерії її добору з використанням моделі Т. Бріджеса [60, с. 53–67]. На основі сучасних методів ученим розроблено прийоми моделювання селекційних ознак птиці, прогнозування рівня м'ясної продуктивності.

Дисципліна «Технологія виробництва продукції птахівництва» є складовою фахової підготовки студентів за спеціальністю 204 – «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва». За цією спеціальністю в Україні крім Національного університету біоресурсів і природокористування України здійснюють підготовку більше десяти вищих навчальних закладів IV рівня акредитації, а саме: Білоцерківський національний аграрний університет, Вінницький національний аграрний університет, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, Житомирський національний агроекологічний університет, Луганський національний аграрний університет, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнології ім. Гжицького, Миколаївський національний аграрний університет, Одеський державний аграрний університет, Подільський державний аграрно-технічний університет, Пол-

тавська державна аграрна академія, Сумський національний аграрний університет, Харківська державна зооветеринарна академія, Херсонський державний аграрний університет.

Серед перелічених закладів лише у деяких здійснюють підготовку студентів за магістерської програмою з птахівництва, як у Національному університеті біоресурсів і природокористування України. Передусім, слід відмітити Харківську державну зооветеринарну академію, де було організовано кафедру птахівництва ще в 1943 році. На кафедрі було створено наукову школу, засновником якої став П. Ю. Божко, традиції котрої продовжувала М. М. Лемешева. У період 1991–2016 рр. у різні роки дисципліну з птахівництва викладали доценти З.Ф. Якименко, Б.В. Рубан, професори В. О. Бреславець і М. М. Лемешева та ін. [233, с. 186–187]. У 2002 році Б.Ф. Рубан видав навчальний посібник «Птахи і птахівництво», а М. М. Лемешева – книгу «Годівля сільськогосподарської птиці», які призначені для студентів, аспірантів, спеціалістів галузі птахівництва та ін. [599, 311].

У Білоцерківському Національному аграрному університеті (на початку 90-х рр. заклад називався Білоцерківський державний сільськогосподарський інститут) у період 1985–2011 рр. очолював кафедру дрібного тваринництва доктор біологічних наук Віктор Іванович Бесулін (1939–2017). З середини 2000-х кафедра дрібного тваринництва зазнавала структурні зміни і мала різні назви та з 2014 року – це кафедра технології виробництва продукції птахівництва та свинарства [35]. Слід відмітити, що В. І. Бесулін упродовж 1971–1985 рр. працював в Українському науково-дослідному інституті птахівництва на посаді завідувача лабораторії біології відтворення птиці [128, с. 39–41]. А тому і подальша його наукова діяльність була присвячена дослідженням з птахівництва. У 2003 році за редакції В. І. Бесуліна вийшов підручник «Птахівництво і технологія виробництва яєць та м'яса птиці», авторами якого став колектив учених із різних навчальних закладів: В. І. Бесулін, В. І. Гужва, С. М. Куцак, В. П. Коваленко, В. П. Бородай [560]. Наразі кафедру очолює кандидат біологічних наук, доцент Петро Михайлович Каркач. Під його керівництвом проводиться наукова робота, яка спрямована на вивчення альтернативних систем утримання курей, удосконалення й впровадження ресурсозберігаючих режимів і джерел освітлення пташників, удосконалення технології утримання молодняку та дорослих індиків й інше. На кафедрі здійснюють підготовку студентів освітнього ступеня «Магістр» за магістерською програмою «Енерго- та ресурсозберігаючі технології виробництва яєць та м'яса сільськогосподарської птиці».

Аналізуючи внесок учених Херсонського державного аграрного університету у досліджуваний період слід згадати видатного вченого в галузі розведен-

ня і селекції тварин (і птиці зокрема), доктора сільськогосподарських наук, член-кореспондента Національної академії аграрних наук України, професора Віталія Петровича Коваленка (1940–2011), який працював у даному закладі з 1981 р. і до останніх днів свого життя. Під його керівництвом і консультуванням захищено 8 докторських дисертацій і 49 кандидатських. Зокрема, як кандидатську, так і докторську дисертації захистив В. В. Дебров, який продовжує працювати у цьому закладі. Доктор сільськогосподарських наук, професор Валерій Васильович Дебров підготував п'ять кандидатів наук і останнім часом тематика його науково-дослідної роботи спрямована на удосконалення методів оцінки та відбору при формуванні високопродуктивних стад птиці яєчних кросів. Ученицею В. П. Коваленка стала О. В. Ведмеденко, яка захистила кандидатську дисертацію «Ефективність використання родинних форм різних кросів для створення курей м'ясо-яєчного напрямку продуктивності» й наразі є завідувачкою кафедри технології виробництва продукції тваринництва, де забезпечують викладання дисципліни «Технологія виробництва продукції птахівництва» [261, с. 46; 743]. За консультування В. П. Коваленка докторську дисертацію «Удосконалення методів селекції птиці м'ясного типу» захистила Людмила Семенівна Патрева. На даний час вона очолює кафедру птахівництва, якості та безпечності продукції у Миколаївському національному аграрному університеті, котру було створено у 2012 р. і де здійснюють підготовку студентів освітнього ступеня «Бакалавр», забезпечуючи викладання дисципліни «Технологія виробництва продукції птахівництва», а також дисциплін «Інкубація яєць», «Виробництво харчових яєць» і «Виробництво м'яса сільськогосподарської птиці» з магістерської програми з птахівництва.

Добре відомо у колі вчених (і не лише в Україні) ім'я доктора сільськогосподарських наук, професора А. І. Свеженцова, який у 1991–1995 рр. працював завідувачем кафедри годівлі сільськогосподарських тварин у Кримському сільськогосподарському інституті, а впродовж 1995–2005 рр. – у Дніпропетровському аграрному університеті (назва закладу на той час). Серед напрямів досліджень з годівлі сільськогосподарських тварин низка його наукових робіт присвячена птахівництву. Під його керівництвом проведено наукові дослідження щодо використання в годівлі курей-несучок гірчичної макухи, гумату калію, ферментного препарату, гемоглобінового порошку та мармурової крихти, кормових добавок мікробіологічного походження й інші [557, с. 6, 86–88]. О.І. Мусіч під керівництвом А. І. Свеженцова провела дослідження та показала доцільність використання в годівлі курей-несучок каротиноїдних дріжджів і препарату «Сел-Плекс» [385, с. 203–207]. У Дніпропетровському державний аграрно-економічний університеті професор Лілія Михайлівна Степченко (заві-

дувач кафедри фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин) з 2002 року очолює наукову школу «Застосування гумінових речовин у сільському господарстві», засновницею якої у 1959 р. стала Лідія Асенівна Христева [558, с. 14.]. Під керівництвом Л. М. Степченко проведено низку досліджень щодо використання в раціоні птиці різних видів препаратів гумінової природи [558, с. 130–146].

У Львівській національній академії ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького вивчення дисципліни «Технологія виробництва продукції птахівництва» забезпечує кафедра технології виробництва і переробки продукції дрібних тварин. Наукова робота вчених цього закладу за часи незалежності України також спрямована і на вирішення проблем у галузі птахівництва. Так, В.М. Гунчак провів дослідження і встановив, що за умов наявності в кормі високого рівня нітратів у курчат-бройлерів настає скритий токсикоз, а аскорбінова кислота, при додаванні її до комбікорму, запобігає даному явищу [155, с. 232–234]. Під керівництвом Я. І. Кирилів Л. М. Фіялович провела дослідження щодо ефективності використання у годівлі племінних гусей нетрадиційних добавок [735, с. 261–264]. Г. А. Паскевич досліджувала генетичну структуру кросів яєчних курей [485, с. 89–95].

В Одеській національній академії харчових технологій впроваджено використання мінеральних добавок у годівлі птиці, виготовлених із джерел місцевих родовищ, які дозволяють збільшити товщину шкаралупи яєць і поліпшити її якість [505, с. 305–311].

У Сумському національному університеті підготовку фахівців з птахівництва освітніх ступенів «Бакалавр» і «Магістр» у рамках спеціальності «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва здійснюють на кафедрі спеціальної зоотехнії. Вчені даного університету провадять і наукову роботу з різних напрямів у птахівництві. Так, з 2010 р. кафедру технології кормів і годівлі тварин очолює доктор біологічних наук, професор Юрій Васильович Бондаренко. Слід відмітити, що він тривалий час працював в Інституті птахівництва Української академії аграрних наук, і у 1995 р. захистив докторську дисертацію «Генетичні основи виведення та використання аутосексної птиці». Ю. В. Бондаренко є провідним спеціалістом в Україні з генетики птиці. Вперше запропонував спосіб прогнозування гетерозису в яєчному птахівництві, що надає можливість проводити вибір батьківських і материнських форм без попередніх схрещувань ліній. Розробив генетичні основи й методичні прийоми виведення аутосексних ліній та комбінацій сільськогосподарської птиці. За його безпосередньої участі створено кілька ліній та комбінацій яєчних курей, качок і гусей, які дозволяють з точністю 97-100% визначити стать добового молодняка

за забарвленням пуху або швидкістю росту оперення [128, с. 60–61]. Останніми роками його наукова діяльність спрямована на вивчення спадкових аномалій розвитку сільськогосподарської птиці. У Сумському національному університеті вчені тривалий час вирішували питання щодо захисту здоров'я птиці. Так, Т. І. Фотіна, А. І. Фотін, О. О. Міланко, В. В. Коптев вивчали роль сероварів сальмонел в етіології сальмонельозу птиці та їх вплив на якість продукції птахівництва [738, с. 469–474]. Ю. Є. Дворська дослідила антиоксидатний статус курчат при Т-2 токсикозі, використовуючи у методиці досліджень культуру гриба *Fusarium sporotrichoides*, що була отримана у лабораторії мікотоксикології Інституту птахівництва УААН А. М. Котиком і В. О. Труфановою [162, с. 240–243]. Вона також довела, що для зниження негативного впливу мікотоксинів кормів на здоров'я й продуктивність птиці необхідно застосовувати адсорбенти – непоживні речовини з великою молекулярною масою, котрі, потрапляючи до шлунково-кишкового тракту, здатні зв'язувати мікотоксини, а надалі утворений комплекс, виводиться з організму з послідом. Завдяки цьому не відбувається всмоктування мікотоксинів у кишечнику і нівелюється їхній негативний вплив на організм птиці [163, с. 299–302].

Крім забезпечення викладання дисципліни «Технологія виробництва продукції птахівництва» наукові дослідження з птахівництва провадять учені й у Подільському державному аграрно-технічному університеті: Н.В. Пустова [567], Т. М. Приліпко, В. О. Кадиш, Ю.В. Костецька [535, с. 104–110] та ін. Зокрема Н. В. Пустова дослідила екстер'єрні та інтер'єрні характеристики курей різної селекції, завезених у птахогосподарства України із-за кордону [565, с. 81–84]. Вивчила морфологічні та хімічні показники харчових яєць курей сучасних кросів [566, с. 9–10].

У Вінницькому національному аграрному університеті Л. Л. Царук і Н. А. Бережнюк дослідили баланс мінеральних речовин у організмі курчат-бройлерів [744, с. 111–117]. Під керівництвом Р. А. Чудака проведено низку досліджень щодо удосконалення годівлі птиці, з метою підвищення її продуктивності [748, с. 48–50; 749, с. 44–47; 750, с. 51–54].

Висновки до розділу 6

Встановлено, що період незалежності України виявився найбільш продуктивним для становлення і розвитку наукових основ птахівництва в Україні. Першочергово це було забезпечено формуванням добре структурованої науково-дослідної мережі та племінної бази, розробленням основ професіоналізації галузі. Основоположний внесок у теоретико-методологічне забезпечення роз-

витку птахівництва в Україні у цей період зробили вчені науково-дослідних установ, передусім, Державної дослідної станції птахівництва НААН як галузевого координаційного та науково-методичного центру, а також Інституту біології НААН, ННЦ «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини» та ін. На їх базі створені високопродуктивні популяції та кроси сільськогосподарської птиці, розроблено основи її збалансованої годівлі, впроваджені ресурсозберігаючі технології виробництва продукції птахівництва.

Провідна роль у підготовці кадрів для галузі птахівництва та її теоретико-методологічному забезпеченні належить Національному університету біоресурсів і природокористування України. До становлення наукових основ птахівництва доклали зусиль вчені таких закладів вищої освіти: Білоцерківського національного аграрного університету, Вінницького національного аграрного університету, Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету, Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнології ім. Гжицького, Миколаївського національного аграрного університету, Подільського державного аграрно-технічного університету, Полтавської державної аграрної академії, Сумського національного аграрного університету, Харківської державної зооветеринарної академії, Херсонського державного аграрного університету.

У розробленні наукових основ розвитку птахівництва цього періоду вагома роль належить науковим школам як неформальним творчим об'єднанням. Проведено аналіз діяльності наукової школи академіка НААН України Ільдуса Ібатулловича Ібатулліна, яким підготовлено 7 докторів і 34 кандидати сільськогосподарських наук. Майже 70% проведених досліджень присвячені вирішенню проблем годівлі птиці та технології кормів. Наукові дослідження під керівництвом І. І. Ібатулліна охопили низку проблемних напрямів у годівлі птиці: ліпідне живлення качок і перепелів; обґрунтування норм годівлі перепелів м'ясного напрямку продуктивності та амінокислотного живлення яєчних курей; ефективність використання зерна сої і ріпаку різних технологій підготовки в раціонах курчат-бройлерів; оптимізація вмісту вітаміну Е і селену у комбікормах для курей-несучок; перетравність корму, продуктивність та обмін речовин у японських перепелів за різних рівнів у комбікормах кальцію, фосфору, натрію, калію, кобальту, цинку, вітаміну А, лізину, метіоніну; продуктивність, перетравність корму та обмін речовин у курчат-бройлерів і м'ясних каченят залежно від енергетичного й протеїнового живлення та інше.

Серед представників наукової школи, які зробили внесок у розвиток оптимізації годівлі птиці та використання різних складових кормів: М. Ю. Сичов, В. В. Отченашко, М. Я. Кривенок, К. Ю. Ястребов, А. І. Чигрин, Н. М. Слободянюк, Л. М. Зламанюк, І. І. Ільчук, В. М. Кондратюк,

Д. П. Уманець, О. В. Яценко, В. М. Недашківський, І. М. Баланчук, Р. В. Мартинюк, М. І. Голубєв, С. В. Боярчук, Р. М. Дейнеко, С. В. Мовчан, С. В. Павліченко, Н. М. Нечай, Т. А. Голубєва, А. М. Омелян.

Під науковим керівництвом академіка НААН М.І. Сахацького, який у 2004 р. обіймав посаду директора Інституту птахівництва УААН, а потім перейшов працювати на кафедру птахівництва до Національного університету біоресурсів і природокористування України, захищено 15 кандидатських дисертацій. Його учнями і послідовниками розвинуто основи збереження і раціонального використання племінних ресурсів птахівництва. Вагомий внесок у розвитку теоретико-методологічних основ галузі належить вченим науково-освітнього центру члена-кореспондента УААН В. П. Коваленка. Основні напрями, які розроблялися його учнями: удосконалення методів оцінки та відбору при формуванні високопродуктивних стад птиці яєчних і м'ясних кросів, прийоми використання родинних форм різних кросів для створення курей м'ясо-яєчного напрямку продуктивності та ін.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Аналіз історіографії теми дослідження свідчить, що проблема розвитку науково-організаційних основ птахівництва в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. предметом окремого дослідження не була. Виявлені наукові праці розгалужуються за напрямками: становлення й розвиток сільськогосподарської дослідної справи та вищої професійної освіти; історія вітчизняної птахівничої галузі та її окремих підгалузей; еволюція окремих наукових напрямів, течій і концепцій розведення, годівлі й утримання сільськогосподарської птиці; внесок вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, наукових і громадських організацій у розвиток теоретичних і методологічних основ птахівництва; становлення й розвиток наукового забезпечення галузі у контексті діяльності відомих учених. З'ясовано, що запропоновані попередніми дослідниками періодизації становлення галузевої наукової думки носять суперечливий характер, потребували доопрацювання узагальнення щодо динаміки домінуючих наукових напрямів, встановлення специфіки розвитку теоретичних і методологічних засад. До цього часу належним чином не були осмислені наукові здобутки багатьох українських учених, не окреслено шляхи їх використання на сучасному етапі розвитку птахівництва. Джерельна база дослідження включає опубліковані і неопубліковані документи центральних державних і обласних архівів України, архівів галузевих НДІ; наукові праці учених у галузі птахівництва; періодичні видання. Об'єктивне відтворення розвитку науково-організаційних засад птахівництва в Україні досліджуваного періоду ґрунтується на формуванні різнопланової повноцінної методологічної бази дослідження, основу якої складають взаємодоповнюючі методи: спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації, ретроспективний), загальнонаукові (аналітично-синтетичний, системний, логічний), джерелознавчий, архівознавчий, термінологічний аналіз.

Важливу роль у зародженні птахівництва в Україні на теренах Російської імперії відіграли створені товариства: Імператорське російське товариство птахівництва (1985); Російське товариство сільськогосподарського птахівництва у Москві (1986); Південно-Російське товариство акліматизації з відділом птахівництва у Харкові (1987); Катеринославське товариство птахівництва (1897); відділення Російського товариства сільськогосподарської птиці у Полтаві (1902). Полтавське відділення організовувало виставки з птахівництва, де представляли породисту птицю різних видів та обладнання для її утримання й годівлі, що сприяло поширенню знань з цієї галузі серед населення України.

Значний внесок у становлення птахівництва в Україні на початку ХІХ ст. зробив академік М. Ф. Іванов, який заклав теоретичні основи розвитку птахів-

ництва, вперше ввів дисципліну «Птахівництво». Племінну роботу з місцевими полтавськими курми на Полтавській дослідній станції започаткували завдяки О. П. Бондаренку.

У 1929 р. у Кам'янець-Подільську створено Всеукраїнський НДІ птахівництва, котрий у 1934 р. був перетворений в Українську науково-дослідну станцію птахівництва. Вчені на той час провадили дослідження з селекції і племінної справи, фізіології, годівлі, технології вирощування й утримання птиці усіх видів, інкубації яєць, вирішували питання щодо економіки та організації ведення птахівництва. На основі власних досліджень, проведених на експериментальній базі ВУНДІП, а також враховуючи інший вітчизняний та зарубіжний досвід, учені заклали дослідити потребу птиці в поживних речовинах, нормування кормів для сільськогосподарської птиці та раціональне їх застосування, а також заміни в годівлі птиці дорогих концентрованих кормів на дешеві. Вивчили поживність кормів, що використовували в годівлі птиці: визначили вміст перетравного протеїну та кормових одиниць. Розробили методику й техніку утилізації відходів інкубації яєць, визначили їх поживну цінність і норми введення до раціону курей; розв'язували проблеми щодо штучної інкубації яєць, вивчаючи питання добору, зберігання й транспортування яєць качок і курей та техніки інкубування яєць в інкубаторах секційного й шафового типів. Провели низку досліджень щодо дезінфекції інкубаційних яєць від пошесних хвороб у газовій камері з використанням пари формальдегіду, розробили метод і техніку щеплення проти курячого віспо-дефтериту та йодвакцини проти холери курей. Науковці також вивчали питання кліткового вирощування молодняку, розробили метод зберігання тушок птиці без капітально споруджених холодильників у господарствах та провадили наукову роботу в інших напрямках. Значний внесок у теоретико-методологічне забезпечення птахівництва зробили такі вчені ВУНДІП: П. Ю. Божко, О. С. Мельник, Г. І. Граціянський, М. Т. Геращенко, Е. Е. Пеніонжкєвич, А. У. Биховець.

У Кам'янець-Подільську упродовж 1929–1933 рр. діяв перший і єдиний в Україні Інститут птахівництва – навчальний заклад, де здійснювали підготовку фахівців для галузі птахівництва, а також провадили наукові дослідження. Зокрема Е. Е. Пеніонжкєвич не лише читав лекції з птахівництва для студентів, а й виконував науково-дослідну роботу щодо вивчення патології ембріонального розвитку, що виникають унаслідок порушень технічних факторів інкубації; досліджував газопроникність підшкаралупної оболонки яйця під час інкубації і зв'язок цього чинника з виводимістю; проводив гематологічні дослідження ембріонів у зв'язку з порушенням техніки інкубації тощо.

Становлення та розвиток промислового птахівництва в УРСР зумовлювалися, насамперед, соціально-економічними чинниками. Розвиток галузі відбу-

вався одночасно з піднесенням промисловості та зростанням валового суспільного продукту, національного доходу, заробітної плати працівників, службовців і колгоспників тощо. Збільшувалась кількість міського населення, що стало однією із передумов створення навколо великих міст і промислових центрів республіки спеціалізованих господарств промислового типу – птахофабрик для постачання населенню харчових яєць і м'яса птиці. Виробництво продуктів птахівництва було організовано і на спеціалізованих фермах колгоспів. Галузь птахівництва досліджуваного періоду характеризується поглибленням спеціалізації і концентрації виробництва. Збільшенню поголів'я птиці в УРСР, а також виробництву яєць і м'яса птиці сприяли відповідні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які регламентували низку нагальних організаційних заходів.

Виявлено визначальний вплив науково-організаційних чинників на всіх етапах розвитку птахівництва. У 70-х роках в УРСР створено розгалужену мережу племінних птахівничих господарств, яка складалась із селекційно-генетичного центру, селекційно-генетичних станцій, державних племінних заводів, радгоспних і колгоспних ферм-репродукторів, які взаємодіяли з товарними птахівничими фермами і спеціалізованими птахофабриками. з другої половини 80-х років запроваджено науково-виробничі об'єднання. Для координації їх діяльності в 1988 р. створено Республіканський трест племінних птахівничих господарств «Укрплемптахотрест». У період незалежності України створено нові координуючі установи: Виробничо-наукове об'єднання «Укрптахопром» і асоціація «Союз птахівників України».

Проведено періодизацію розвитку галузі птахівництва в Україні у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст. Упродовж першого етапу, який охопив 1951–1991 рр., виокремили чотири рівнозначні періоди: перший – 1951–1964 рр., другий – 1964–1975 рр., третій – 1975–1982 рр. і четвертий – 1982–1990 рр. П'ятий період (1991–2018) – це етап, який припадає на часи незалежності України. Упродовж першого етапу птахівництво характеризувалося сезонністю виробництва продукції. Птахівництво громадського сектору зосереджувалося переважно у колгоспах, система утримання птиці залишалася екстенсивною, з використанням пасовищ для гусей та індиків і водяних вигулів для водоплавної птиці. Значного піднесення птахівництво зазнало після його офіційного переведення на промислову основу у 1964 році. З цього періоду перевагу у виробництві м'яса птиці надавали бройлерному виробництву. Утримували бройлерів як на підлозі на глибокій підстилці, так і у кліткових батареях. При цьому приділяли увагу й розвитку качківництва та індиківництва, де поширювались інтенсивні методи вирощування молодняку на м'ясо. Для виробництва яєць і м'яса все більше використовували лінійну і гібридну птицю. Українськи-

ми вченими було створено породу гусей велика сіра, породні групи українських качок. Значну увагу у виробництві м'яса приділяли вирощуванню каченят. М. В. Дахновським було розроблено метод вирощування каченят на водоймах з використанням природних кормів. Було створено вітчизняні кроси яєчних курей «Бірки–I» і «Бірки–II». Загалом наукове і методичне забезпечення розвитку птахівництва здійснювали вчені Українського НДІ птахівництва. Так, у різні роки етапу 1951–1990 рр. вагомий внесок у розвиток птахівництва зробили А. У. Биховець, І. С. Скуратов, Л. М. Белов, М. Г. Курдюков, Т. С. Лень, В. І. Бутовська, Р. К. Євтищенко, М. В. Дубовський, М. В. Дахновський, М. О. Демченко, І. Я. Тицький, В. В. Хаскін, А. Б. Байдевятов, К. О. Бахмет, І. Ю. Безрукава, І. М. Дорошко, Є. С. Остренській, Б. В. Литовченко, В. Ф. Нестеренко, С.Є. Бродецька, В. Ф. Іващенко, Ю. Н. Батюжевський, С. А. Водолажченко, В. Ф. Каравашенко, Ю. М. Насонов, В. І. Коновалов, Т. Я. Сапожнікова, О. Т. Гадючко, Г. Т. Коваленко, В. П. Коваленко, Ю.В. Бондаренко, І. А. Степаненко, В. Д. Лук'янова, О. Д. Подстрешний, В. О. Сергєєв, В. Д. Сергєєва, В. І. Бесулін, І. К. Реут, М. І. Сахацький, О. П. Бондаренко, В. О. Бреславець, В. О. Лук'янов, А. А. Попов, Л. Г. Прокудіна, П. М. Слюсар та інші.

За часи незалежності галузь птахівництва України зазнала як періоди занепаду (1991–1997 рр.), стабілізації, так і поступового відновлення. Посилилась підготовка кадрів для галузі птахівництва і в 1995 р. організовано у Національному аграрному університеті (НУБіП України) єдину в Україні кафедру птахівництва на чолі з В.П. Бородаєм. Видано підручники для студентів вищих навчальних закладів аграрної освіти, в котрих українські вчені узагальнили наукові здобутки й практичний досвід у птахівництві за кордоном і в Україні.

Основним координаційним центром наукового забезпечення галузі залишився Інститут птахівництва, що у результаті декількох реорганізацій наразі має статус Державної дослідної станції птахівництва НААН.

Під керівництвом провідних учених здійснювали фундаментальні та прикладні дослідження з різних напрямів у птахівництві. У Державному підприємстві «Дослідне господарство «Бірки» Інституту птахівництва до 2004 р. проводили поглиблену селекційно-племінну роботу з вихідними лініями кросів яєчних курей «Бірки-2М» «Бірки-117» і «Бірки-кологор». Затверджено породу м'ясо-яєчних курей полтавська глиняста (2007), поєднувальні вихідні лінії індиків кросу «Харківський» (2007), заводську лінію Г2 м'ясо-яєчних курей породи плімутрок білий (2016), яка створена переважно співробітникам Державної дослідної станції птахівництва НААН за участі вчених вищих аграрних закладів

освіти – Сумського національного аграрного університету і НУБіП України, створено популяцію яєчних курей бірківська барвіста.

Вченими розроблено нові та оптимізовано існуючі норми годівлі курей, індиків, качок, гусей, перепелів, цесарок, фазанів, страусів. Науковці удосконалили амінокислотне, вітамінне, мінеральне живлення птиці. Розробили біологічні стимулятори і кормові добавки та вивчили їх вплив на продуктивність, фізіологічний стан і відтворювальні якості птиці. Проведено низку досліджень з використання різних пробіотиків у годівлі птиці як альтернативи кормовим антибіотикам. У виробництво упроваджено наукові розробки із застосування переривчастих світлових режимів при вирощуванні молодняку різного виробничого призначення та утриманні дорослої птиці. Вивчено вплив кольору освітлення на продуктивність птиці. Проведено дослідження щодо органічного виробництва продукції птахівництва тощо. Удосконалено температурні режими інкубації яєць птиці різних видів. Розроблено методи глибинної обробки інкубаційних яєць птиці різних видів, препарати для дезінфекції яєць та обладнання, апарат «Уфотек» для санації повітря в інкубаторії тощо. Загалом проведено значну кількість досліджень, котрі стали теоретико-методологічною основою розвитку птахівництва в Україні.

Обґрунтовано, що вирішальний внесок у розроблення теоретико-методологічних засад наукового супроводу галузі птахівництва, координацію галузевих досліджень здійснили вчені Інституту птахівництва / Державної дослідної станції птахівництва. Основні напрями наукової діяльності цієї установи спрямовувалися на розроблення нових методів і способів удосконалення існуючих та виведення нових високопродуктивних ліній, кросів і популяцій сільськогосподарської птиці; збереження і раціональне використання генофонду птиці; удосконалення методів інкубації яєць курей, гусей, індиків та качок; розроблення систем повнораціонної годівлі і контролю якості як комбікормів, так і окремих його компонентів, профілактики та лікування мікотоксикозів птиці. Розроблено проблеми запровадження ресурсозберігаючих і природоохоронних технологій виробництва яєць і м'яса, способів діагностики, лікування та профілактики захворювань птиці, державні і галузеві стандарти, технічні умови як на продукцію птахівництва, так і технологічні процеси. Дані розробки були виконані В. Д. Лук'яною, М. І. Сахацьким, Ю. О. Рябоконею, О. П. Подстрешним, О. Рожковським, І. А. Степаненко, Ю. В. Бондаренком, О. О. Катериничем, О. П. Захарченком, І. А. Іоновим, Н. І. Братішко, О. В. Притуленком, В. М. Гордієнком, О. М. Стефановичем та ін.

Узагальнено внесок учених галузевих ВНЗ у розвиток наукових основ птахівництва, підготовку фахівців вищої кваліфікації, який упродовж досліджуваного періоду здійснювали Національний університет біоресурсів і приро-

докористування України, Білоцерківський національний аграрний університет, Миколаївський національний аграрний університет, Харківська державна зооветеринарна академія та ін. Встановлено, що першу в Україні кафедру птахівництва організовано при Національному університеті біоресурсів і природокористування України у 1995 р. Вона зазнала структурних змін лише у 2013 р. і певний період була єдиною спеціалізованою кафедрою в Україні, де викладали лише дисципліни з птахівництва для підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів. Доведено вагомий внесок у розробку питань розведення і годівлі, утримання та відтворення сільськогосподарської птиці учених, що працювали на базі галузевих ВНЗ: В. І. Бесуліна, М. І. Сахацького, І. І. Ібатулліна, В. П. Бородая, В. П. Коваленка, Б. В. Рубана, М. М. Лемешевої, Ю. В. Бондаренка, А. І. Свеженцова, Л. М. Степченко та ін.

Доведено, що технологія виробництва продукції птахівництва ґрунтується на таких основних складових, як селекційно-племінна робота, утримання й годівля птиці, інкубація яєць.

Українськими вченими розроблено ефективні методи племінної роботи з поліпшення продуктивних якостей основних вітчизняних порід сільськогосподарської птиці: полтавських, первомайських курей, роменських і переяславських гусей та бронзових широкогрудих індиків, великої сірої породи гусей, породних груп українських та чорних білогрудих качок. Проводилася не лише масова селекція птиці різних видів, а й схрещування курей різних ліній, з метою одержання міжлінійних гібридів. У розробку теоретичних і методологічних основ селекційно-племінної роботи здійснили внесок: П. Ю. Божко, М. В. Дахновський, М. В. Дубовський, Т. С. Лень, М. Г. Курдюков, Е. Е. Пеніонжкевич, К. В. Калмиков, В. М. Копилов, І. С. Скуратов та ін.

Досліджено основні тенденції розвитку годівлі птиці упродовж другої половини ХХ та на початку ХХІ століття. Так, період 1951–1964 рр. позначився запровадженням системних досліджень з нормованої годівлі в УРСР, розробленням основ мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення, пошуками джерел компенсаторного живлення. Наукові дослідження вчених здебільшого були спрямовані на вивчення впливу різних раціонів на продуктивність птиці. На птахофабриках і птахофермах колгоспів і радгоспів практикували годівлю птиці зерном і зволженими мішанками, виготовленими із молотих зернових, різних соковитих, білкових і мінеральних кормів. Із середини 50-х років у раціонах птиці, передусім при вирощуванні та відгодівлі на м'ясо, застосовували кормові антибіотики, які сприяли зниженню витрат кормів на одиницю продукції та збереженості поголів'я. Нормування годівлі здійснювали у розрахунку на одну голову за добу і при цьому встановлювали норми щодо

вмісту в раціоні кормових одиниць та перетравного протеїну. Надалі (починаючи з 1964 р.) українськими вченими докладено значних зусиль до розроблення теоретичних і методологічних основ годівлі птиці за промислового виробництва продукції птахівництва. Для даного періоду були характерні дослідження з вивчення впливу різного рівня обмінної енергії та сирого протеїну в комбікормах на продуктивність кліткових несучок, визначення оптимального рівня енерго-протеїнового відношення в раціоні курей, встановлення залежності кормових властивостей білкових кормів, виготовлених з відходів птахівництва, від тривалості зберігання. Визначено оптимальну тривалість змішування компонентів комбікормів та запропоновано способи зменшення втрат корму при механізованій його роздачі курчатам-бройлерам, розроблено основи фазової годівлі. У досліджуваній період накопичено науково-практичний досвід щодо використання в годівлі птиці ферментних і антибіотичних препаратів, розроблено технологію виготовлення м'ясного, м'ясо-кісткового, м'ясо-пир'яного, пир'яного та трав'яного борошна. Отримала поширення спрощена методика розрахунку рецептів комбікормів для птиці, а також рекомендації для працівників і спеціалістів птахівничих господарств щодо зниження витрат кормів, раціонального їх використання і збільшення виходу продукції.

Зазнала помітного розвитку технологія утримання птиці. У 50-і роки ХХ ст. птахоферми колгоспів і радгоспів відрізнялися низькою механізацією трудомістких процесів, птицю утримували влітку – у літніх будиночках та літніх таборах, а водоплавну – на водяних вигулах. З кінця 50-х років її утримували у приміщенні на підлозі на глибокій незмінюваній підстилці. У 60-х роках почали використовували кліткові батареї, що дозволило значно інтенсифікувати виробництво яєць. У 70-80-х роках удосконалювали існуючі і конструювали нові кліткові батареї та обладнання для утримання птиці. Значний внесок у розробку різних способів утримання птиці зробили: М. В. Дахновський, Є. С. Кегелес, О. Д. Осадчук, Л. П. Радченко, Г. В. Кір'янова, О. П. Бондаренко, Г. А. Кодинець та ін.

Як важливий технологічний процес галузі птахівництва розглядали штучну інкубацію яєць, що забезпечує інтенсивне вирощування сільськогосподарської птиці. У розроблення теорії і методології штучної інкубації яєць вагомий внесок зробили: А. У. Биховець, А. В. Мещеряков, А. О. Борисихіна, Е. А. Дуюнов, О. М., Сергеева, Г. С. Крок, та ін. Основними науковими напрацюваннями з цього напрямку є: розроблення рекомендацій з тривалого зберігання інкубаційних яєць курей, вивчення ембріонального розвитку індиків різних типів залежно від розміщення яєць у шафі інкубатора типу «Універсал», удосконалення режиму інкубації яєць курей породи плімутрок білий, дослідження

впливу аероіонізації на розвиток ембріонів та результати інкубації яєць сільськогосподарської птиці тощо.

Розвиток наукових основ птахівництва в Україні досліджуваного періоду був забезпечений академізацією галузевої науки. Академічними установами (УАСГН, 1956–1962, Південне Відділення ВАСГНІЛ, 1969–1989, УААН/НААН, 1990 – до нині) здійснювалося координування та науково-методичне керівництво галузевими дослідженнями. У межах діяльності УАСГН проводили роботу за такими проблемами: збільшення виробництва продукції птахівництва при одночасному зниженні її собівартості; розроблення методів прискореного відтворення і якісного поліпшення сільськогосподарської птиці; фізіологічні й біохімічні основи підвищення її продуктивності та ін. Важливе значення приділяли розробленню раціонів для сільськогосподарської птиці за зонами республіки; найбільш раціональних методів і прийомів інтенсивної відгодівлі птиці; систем ведення птахівництва відповідно до природно-кліматичних і господарських умов. Більшої спрямованості набули дослідження з фізіології та біохімії у птахівництві. Незважаючи на активізацію багатьох наукових напрямів, зростання результативності наукових розробок, намітилися певні недоліки, зокрема у плані опрацюванню науково-методичних питань.

У межах діяльності Південного Відділення ВАСГНІЛ основна увага зосереджувалася на вдосконаленні існуючих технологій виробництва продуктів птахівництва, виведенні високопродуктивних порід і кросів, вивченні природи гетерозису тощо. Завершено дослідження з прогнозування ефекту селекції, розроблення програм генетичного аналізу стад. Важливе значення приділялося розробленню основ зростання виробництва і якості кормів, раціональних методів і систем утримання сільськогосподарської птиці. Незважаючи на досягнення у галузі птахівництва Південне Відділення ВАСГНІЛ недостатньо впливало на прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Однією з причин було повільне викорінення недоліків у плануванні, координації та фінансуванні НДР. Як результат, значна частина розробок не знаходила широкого застосування у виробництві.

У межах діяльності УААН/НААН приділялося значної уваги зростанню результативності фундаментальних і прикладних досліджень, обґрунтуванню пріоритетних напрямів наукових досліджень. Академією запроваджено нову форму творчого об'єднання науковців певних напрямів діяльності – НМЦ, зокрема за напрямом птахівництво. Ця форма співпраці вчених дала можливість наблизити науково-методичну роботу всіх установ до рівня головних інститутів, запровадити комплексність досліджень, підвищити рівень наукових розробок. Зі становленням НААН новим для сільськогосподарської науки став програмно-цільовий підхід до організації і проведення наукових досліджень. Це

дало змогу поглибити можливості планування у сфері науки; посилити взаємозв'язок між науковою і виробничою діяльністю; започаткувати перехід від переважно відомчого управління наукою до керування всім циклом науково-технічного прогресу. У наступні десятиріччя здійснено перехід від розроблення загальних комплексних НТП до вузькогалузевих, що сприяло концентрації зусиль установ-співвиконавців на окремих проблемах, які потребували нагального вирішення.

Доведено, що галузева наукова думка знайшла помітний розвиток науковими школами у галузі птахівництва. Конкретизовано наукові розробки однієї із найбільш авторитетних на теренах України наукової школи, створеної на базі Національного університету біоресурсів і природокористування України академіком НААН І.І. Ібатулліном, в активі якої 7 докторів наук і 34 кандидати сільськогосподарських наук. Науковою школою проведено пріоритетні дослідження з годівлі птиці: ліпідне живлення качок і перепелів; обґрунтування норм годівлі перепелів м'ясного напряму продуктивності та амінокислотного живлення яєчних курей; оптимізація вмісту вітаміну Е і селену у комбікормах для курей-несучок; перетравність корму, продуктивність та обмін речовин у японських перепелів за різних рівнів у комбікормах кальцію, фосфору, натрію, калію, кобальту, цинку, вітаміну А, лізину, метіоніну; продуктивність, перетравність корму та обмін речовин у курчат-бройлерів і м'ясних каченят залежно від енергетичного і протеїнового живлення; м'ясна продуктивність каченят за різних рівнів кальцію, фосфору, цинку, марганцю, лізину, треоніну, триптофану, метіоніну і сірки та інше. Серед представників наукової школи, які зробили внесок у розвиток оптимізації годівлі птиці та використання різних складових кормів, є: М. Ю. Сичов, В. В. Отченашко, М. Я. Кривенок, К. Ю. Ястребов, А.І. Чигрин, Н. М. Слободянюк, Л. М. Зламанюк, І. І. Ільчук, В. М. Кондратюк, Д.П. Уманець, О. В. Яценко, В. М. Недашківський, І. М. Баланчук, Р. В. Мартинюк, М. І. Голубєв, С. В. Боярчук, Р. М. Дейнеко, С. В. Мовчан, С. В. Павліченко, Н. М. Нечай, Т. А. Голубєва, А. М. Омелян. Узагальнено наукові здобутки наукових шкіл у галузі птахівництва В. П. Коваленка, заснованої при Херсонському державному аграрному університеті, та академіка М. І. Сахацького, при Національному університеті біоресурсів і природокористування України, якими розроблено ефективні технології виробництва продукції птахівництва, збереження генофонду сільськогосподарської птиці.

Встановлено динаміку розвитку окремих підгалузей птахівництва. Упродовж досліджуваного періоду відмічено переважаючий розвиток яєчного та бройлерного птахівництва, що пояснювалося їх більшою рентабельністю виробництва. У другій половині ХХ ст. в Українській РСР виробництво м'яса бройлерів почало інтенсивно розвиватись після переведення у 1964 р. птахівництва

на промислову основу. У зв'язку з цим у період 1964-1991 рр. відбувалось динамічне зростання виробництва м'яса птиці загалом. Курчат-бройлерів утримували як на підлозі на глибокій підстилці, так і в кліткових батареях. При цьому поступово зменшувались термін вирощування бройлерів і витрати корму на одиницю приросту живої маси та підвищувалась жива маса курчат у віці забою.

Наукове і методичне забезпечення в організації процесу бройлерного виробництва в Українській РСР здійснювали, передусім, вчені Українського НДІ птахівництва, а саме: В. Д. Лук'янова, М. Л. Шигаєва, Н. В. Сулим, С. Водолажченко, П. Кондратенко, В. Ф. Каравашенко та ін.

Індиківництво в Українській РСР у період 1951–1990 рр. розвивалось повільно і у 50-х роках було зосереджено переважно у колгоспах і радгоспах, а найпотужнішим господарством з виробництва м'яса індиків у другій половині ХХ століття не лише в УРСР, а й у СРСР була Старинська птахофабрика. Виробництво продукції відбувалось у господарствах різних форм господарювання як за екстенсивної, так і інтенсивної систем утримання індиків. Вчені детально вивчали досвід розвитку індиківництва, передусім у капіталістичних державах, і поширювали його шляхом впровадження у практику виробництва у господарствах Української РСР. Наукові розробки вчених у цей період були спрямовані на створення нових кросів, способів утримання і годівлі дорослих індиків та молодняку при вирощуванні на м'ясо.

В Україні минулого століття стрімкого розвитку набуло качківництво. Українськими вченими виведено породну групу качок, найбільш пристосованих до фуражування на прісних і морських водоймах. Розроблено основні способи вирощування качок як за екстенсивного методу з використанням природних зелених і соковитих кормів, так і інтенсивного за використанням сухих повнораціонних комбікормів. На різних етапах досліджуваного періоду у виробництві качиного м'яса провідну роль відіграли виробничі підрозділи, зокрема Яготинська, Гайсинська, Новоайдарська, Таранівська, Кагарлицька, «Южна» птахофабрики, окремі племінні господарства і репродуктори.

Гусівництво в Україні розвивалось завдяки наявності ферм з розведення гусей переважно у колгоспах і радгоспах. При цьому основну увагу приділяли утриманню гусей батьківського поголів'я з метою одержання інкубаційних яєць та виведення гусенят і реалізації їх населенню. Наукові розробки вчених у цей період були спрямовані на створення нових порід гусей, збереження генофонду існуючих порід і породних груп, а також розробку технологічних прийомів інкубування гусячих яєць, способів утримання і годівлі дорослих гусей та молодняку при вирощуванні на м'ясо. За часи незалежності в Україні поширилось цесарківництво, фазанівництво, перепелівництво і з'явилась нова підгалузь – страусівництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абозин И. И. Куроводство. Подробное описание кур различных пород. Москва, 1982. 360 с.
2. Абозин И. И. Краткий курс птицеводства. 2-е изд., пересмотр. и доп. М. Ф. Ивановым. Спб. : изд. А. Ф. Девриена, 1913. 119 с.
3. Авдос'єва І. К., Щебенцовська О. М., Сидорук Н. О., Федів А. М. Сучасні тенденції діагностики та профілактики еймеріозів птиці. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т тваринництва НААН. Харків, 2013. Вип. 69. С. 5–15.
4. Академик М. Ф. Иванов : пол. собр. соч. в 7 т. / под ред. Л.К. Гребень и др. Москва : Колос, 1963. Т. 6. 671 с.
5. Академіки Академії наук Вищої школи України: Довідник. К, 2005. 385 с.
6. Александрова З., Яцынин Н. Письмо в редакцию. *Птицеводство*. 1952. № 6. С. 29.
7. Александров А. Д. Птицеводство во Франции. *Птицеводство*. 1960. № 11. С. 45–47.
8. Алексеев Н., Морозов О. Техника в оперативном управлении. *Птицеводство*. 1988. № 4. С. 30–31.
9. Алексеев Ф., Лукашенко В. Новый отраслевой стандарт. *Птицеводство*. 1984. № 10. С. 26–27.
10. Алексеев Ф., Филоненко Ф. Отраслевой стандарт на технологию выращивания ремонтного молодняка индеек. *Птицеводство*. 1986. № 9. С. 27–28.
11. Альхадж Тахтух Мохамед Хасан. Сравнительная оценка традиционных источников кальция и фосфора для яичных кур. *Научно-технический бюллетень*. Харьков, 1990. № 28. С. 13–16.
12. Анализ производственно-финансовой деятельности производственных объединений, птицефабрик и птицесовхозов треста «Киевптицепром» за 1976 год. Киев, 1977. 75 с.
13. Анализ производственно-финансовой деятельности объединений, птицефабрик и птицесовхозов треста «Киевптицепром» за 1978 год. Киев, 1979. 93 с.
14. Андреев В., Сахацкий Н., Осташко Ф. Криоконсервация спермы гусей. *Птицеводство*. 1984. № 5. С. 8–9.
15. Артеменко А. Б., Белецкий Е. И., Бичко С. В., Кулибаба Р. А. Лаборатория репродукции птицы Института птицеводства УААН. История и современность. *Птахівництво* : міжвід. тем. наук. зб. Харків, 2004. Вип. 57. С. 37–42.
16. Архипов А. Пути повышения эффективности использования кормов. *Птицеводство*. 1989. № 2. С.14–17.
17. Ахундов Д. С. Влияние кукурузы на откорм петушков, *Птицеводство*. 1958. № 1. С. 33–34.

18. Бажан О. Г. Україна в умовах тимчасової лібералізації радянського суспільства в 1953–1964 роках (політичний та соціокультурний аспекти). Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Полтава, 2005. № 4 (17). С. 35–39

19. Басовський М. З. Коваленко Віталій Петрович. *Вчені-селекціонери у тваринництві* / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. К. : Аграрна наука, 1997. С. 82–83. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).

20. Батюжевський Ю. Н. Каравашенко Володимир Федорович. *Вчені у галузі тваринництва* / УААН; наук. ред. Г.О. Богданова, В.П. Бурката. К. : Аграрна наука, 1999. С. 156–158. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).

21. Батюшина В. И. Передовая птичница Н.А. Кнопка. *Птицеводство*. 1954. № 1. С. 20–21.

22. Бауман В. К. Влияние силоса и его органических кислот на минеральный обмен у кур. *Птицеводство*. 1958. № 1. С. 30–33.

23. Бахмет К. О. Деякі підсумки науково-дослідної роботи в галузі птахівництва. *Птахівництво* : респуб. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1968. Вип. 5. С. 3–10.

24. Бевольская М. В. Размножение страусов. К. : ЛОГОС, 2004. 240 с.

25. Бей Р. В. Еволюція наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.) / НААН, ННСГБ. Вінниця, 2015. 380 с. («Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 90).

26. Безрукава І.Ю., Наливайко Л.І., Білецька Г.В. Відділ профілактики хвороб птиці інституту птахівництва УААН на службі вітчизняного птахівництва. *Птахівництво* : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2009. Вип. 64. С. 3–7.

27. Безрукавая И. Ю., Наливайко Л. И., Белецкая А. В. Отдел профилактики болезней птицы на службе отечественного птицеводства. *Птахівництво*: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2004. Вип. 57. С. 27–30.

28. Белецкая А. В., Безрукавая И. Ю., Юрко П. С., Шомин А. А. Разработка схемы вакцинации гусей против вирусного энтерита с использованием инактивированной вакцины. *Материалы XVI конф. «Достижения в современном птицеводстве : исследования и инновации»* / ВНАП РО. Сергиев Посад, 2009. С. 336–337.

29. Белая Е. На моем участке – 600 гусей. *Птицеводство*. 1979. № 9. С. 9–11.

30. Бесов Л. М. Історія науки і техніки. 3-є вид., переробл. і доп. Х., 2004. 382 с.

31. Бесулін В. І., Сахацький М. І. До питання про техніку штучного осіменіння індичок. *Птахівництво*: Республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1976. Вип. 21. С. 40–44.

32. Бесулин В., Реут И. Осеменение индеек при клеточном содержании. *Птицеводство*. 1977. № 2. С. 32–33.

33. Биховець А. У., Крок Г. С. До питання інкубації яєць курей м'ясних ліній. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С. 90–104.

34. Бичко С. В., Артеменко О. Б., Терещенко О. В. Вдосконалення технології низькотемпературного консервування сперми гусаків. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2004. Вип. 55. С. 394–398.

35. Білоцерківський Національний аграрний університет [Електронний ресурс]. URL: <https://btsau.edu.ua/uk/content/profesorsko-vykladackyy-sklad-kafedry-tehnologiyi-vyrobnytva-produkciyi-ptahivnytva-ta> (дата звернення: 09.01.2019).

36. Бількевич В. В., Дяченко Л. С. Ріст, конверсія корму та економічна ефективність вирощування курчат-бройлерів за різного терміну згодовування препарату НуПро. *Птахівництво*: міжвід. темат. наук. зб. 2010. Вип. 66. С. 149–155.

37. Біотехнологічний факультет : історія і сьогодення. До 85-річчя від дня народження та 50-річчя відродження / [упоряд. Повозніков М. Г., Бласюк С. М., Кравець Н. В. та ін.]. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. 260 с.

38. Библик Е. А. Содержание кур-несушек в широкогабаритных птичниках. *Птицеводство*. 1963. № 7. С. 38–40.

39. Благова В. Журнал Всемирной научной ассоциации по птицеводству. *Птицеводство*. 1988. № 6. С. 41–44.

40. Блюсюк С.М., Бучковська В.І., Євстафієва Ю.М., Харкавлук В.І. Ефективність використання кормового концентрату «Живина» при вирощуванні курчат-бройлерів. *Збірник наукових праць ПДАТУ*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 24. Ч. 1. С. 12–17.

41. Богданов М. Н. Вести индейководство современными методами. *Птицеводство*. 1963. №7 С. 43-46.

42. Богданов М. Н., Васильев В. Н., Волков В. А., Дахновский Н. В.. Птицеводство Канады. М., 1961. 103 с.

43. Богдановский комплекс по производству яиц. М. : Колос, 5 с.

44. Божко П. Е. Опыт птицеводов Германской Демократической Республики. *Птицеводство*. 1962. № 2. С. 34–36.

45. Божко П. Е. Птицеводство Японии. *Птицеводство*. 1963. № 9. С. 30–32.

46. Божко П. Що зробили наші дослідні станції та дослідницькі установи в справі птахівництва. Харків: Радянський селянин, 1929. 67 с.

47. Божко П. Е., Сенникова А. А. Производство утиного мяса в совхозе «Яготинский». Москва : Колос, 1965. 152 с.

48. Бондаренко М. С. Шляхи розвитку птахівництва. *Птахівництво* : респуб. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1976. Вип.22. С. 3–9.

49. Бондаренко А. Подготовка гусынь к двухцикличной годовой яйцекладке. *Птицеводство*. 1984. № 5. С. 6–8.

50. Бондаренко О. М. Історична роль Полтавського товариства сільського господарства у розвитку птахівництва Полтавщини (кінець ХІХ – початок ХХ

ст.). *Вісник Полтавської державної аграрної академії* : науково-виробничий, фаховий журнал. 2009. № 1. С. 85–86.

51. Бондаренко О. М. З історії розвитку птахівництва на Полтавщині (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Полтавської державної аграрної академії* : науково-виробничий, фаховий журнал. 2010. № 2. С. 87–92.

52. Бондаренко О. М. Розвиток галузі птахівництва на Полтавщині (до 125-річчя з дня народження професора О.П. Бондаренка). *Вісник Полтавської державної аграрної академії* : науково-виробничий, фаховий журнал. 2009. №2. С. 160–162.

53. Бондаренко О.П. Вдосконалення технології штучного осіменіння гусей. *Птахівництво*: міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1993. Вип.46. С. 15–20.

54. Бондаренко О. П. Продуктивні якості гусей, утримуваних в клітках і на підлозі, при двох циклах несучості на рік. *Птахівництво* : респ. міжвід. темат. наук. зб. 1981. Вип. 32. С. 44–50.

55. Бондаренко О. П. Штучне осіменіння гусок розрідженою спермою, *Птахівництво* : Республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1982. Вип. 33. С. 25–29.

56. Бондаренко Ю. В. Основные Этапы развития генетики сельскохозяйственных птиц. *Птахівництво* : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Бірки, 2000. Вип. 49. С. 3–18.

57. Бондаренко Ю. В., Остапенко В. И., Омар Хусейн Али, Бульченко И. А., Шубин П., И. Половой диморфизм и определение пола у бройлеров кросса «Росс-308». *Птахівництво* : міжвід. тем. наук. зб. Харків, 2013. Вип. 69. С. 51–54.

58. Борисихіна А. О., Дуюнов Е. А., Сергєєва О. М. Ембріональний розвиток індиків різних типів залежно від розміщення яєць у шафі інкубатора. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1981. Вип. 32. С. 35–38.

59. Бородай В. Крупнейший в стране. *Птицеводство*. 1989. № 7. С. 23–25.

60. Бородай В. П. Теорія і практика удосконалення птиці м'ясних кросів: монографія. Херсон : Айлант, 1998. 100 с.

61. Бородай В. П., Вертійчук А. І., Мельник В. В. Вплив фітопрепаратів на продуктивність і якість тушок бройлерів. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. 2005. Вип. 57. С. 147–149.

62. Бородай В. П., Вертійчку А. І., Мельник В.В. Селекційний матеріал для створення кросу м'ясних курей *Вісник Дніпропетровського державного аграрного ун-ту*. Дніпропетровськ, 2011. № 2. С. 132–134.

63. Бородай В. П., Вертійчук А. І., Мельник В. В., Пономаренко Н. П. Спосіб підвищення якості м'яса курчат-бройлерів. *Вісник наукових праць Вінницького НАУ*. Серія: Сільськогосподарські науки. Вінниця, 2011. Вип. 11(51). С. 3–5.

64. Бородай В. П., Мельник В. В., Чекан А. С. Інкубація яєць чорних африканських страусів в умовах вітчизняних господарств. *Сучасне птахівництво*. 2004. № 11. С. 7–9.
65. Бородай В. П., Петров Ю. С., Пономаренко Н. П., Базиволяк С. М., Куріна А. С., Володкевич С. В. Підвищення продуктивності перепелів різних порід за використання препарату «Сел-Плекс». К. : ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. 12 с.
66. Бородай В. П., Пономаренко Н. П., Шельов А. В., Спиридонов В. Г. Інформаційна база даних (каталог) показників генетичної структури популяцій курей спеціалізованих кросів, які використовують в Україні. ТОВ «Аграр Медіа Груп». 2012. 41 с.
67. Бородай В. П., Пономаренко Н. П., Шельов А. В., Спиридонов В. Г. Рекомендації щодо проведення генетичної оцінки популяцій курей спеціалізованих яєчних кросів із застосуванням ДНК-маркерів. ТОВ «Аграр Медіа Груп». 2012. 41 с.
68. Бородай В. П., Сахацький М. І., Вертійчук А. І., Мельник В. В., Пономаренко Н. П., Базиволяк С. М., Краснощок В. Г. Технологія виробництва продукції птахівництва: підручн. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця: Нова книга, 360 с.
69. Бородай В. П., Вертійчук А. І., Циганюк О. В., Мельник В. В. Методика створення спеціалізованих ліній м'ясних курей: рекомендації для підприємств, установ і фермерів України за спеціалізацією із птахівництва. К. : видавничий центр НАУ, 2001. 10 с.
70. Бородай І. До історії становлення зоотехнічної науки в Україні. *Київська старовина*. 2010. № 1. С. 3–10.
71. Бородай І. С. Становлення та розвиток вчення про годівлю сільськогосподарських тварин. *Історичні записки* : зб. наук. пр. Луганськ, 2010. Вип. 27. С. 6–14.
72. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки : монографія / НААН, ДНСГБ; наук. ред. д-р с.-г наук, чл.-кор. НААН В. А. Вергунов. Вінниця, 2012. 416 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 59).
73. Братишко Н. І. Лабораторія годівлі птиці – пройдений шлях і перспективи. *Птахівництво* : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2009. Вип. 64. С. 9–13.
74. Бреславець В. О., Шоміна Н. В. Виводимість яєць та смертність ембріонів курей різних порід в залежності від їх віку . *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2004. Вип. 54. С. 16–21.
75. Бреславець В. О., Шоміна Н. В. Дослідження газо- та вологопроникненості шкаралупи яєць курей різних порід та віку. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 58. С. 355–360.
76. Бреславець В. О., Шоміна Н. В. Особливості ембріонального розвитку курей залежно від напрямку продуктивності та віку. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2004. Вип. 55. С. 406–415.

77. Бреславець В. О., Шоміна Н. В., Князев Ю. Р. Вплив розчинів гіпохлориту натрію та оцтової кислоти на ембріональний розвиток та виводимість яєць курей. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2005. Вип. 56. С. 25–35.
78. Бреславець В. О., Шоміна Н. В., Ракова А. А. Вплив хімічної обробки у другу половину інкубації на мікробну контамінацію та виводимість яєць. *Ветеринарна медицина* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2005. Вип. 85, Т. 1. С. 164–169.
79. Бреславець В. О., Кучмістов В. О., Прокудіна Н. О. Хімічна обробка яєць – один з методів зменшення ембріональної смертності качок. *Пробл. зооінженерії та вет. медицини*. Харків, 1998. Вип. 3. С. 142–145.
80. Бройлерному производству – надежное клеточное оборудование. *Птицеводство*. 1986. № 8. С. 27–37.
81. Брузницкий, А. А. Страусоводство станет промышленным. *Птицеводство*. 2007. №2. С. 35–37.
82. Брузницкий А. А. Управление фермой. *Международная конференция по развитию промышленного страусоводства*. Днепропетровск: АОЗТ «АГРОСОЮЗ», 2005. С. 38–40.
83. Булах Ф. В. Нежинская инкубаторно-птицеводческая станция. *Птицеводство*. 1952. № 4. С. 16–17.
84. Буркат В. П. Селекція, генетика і біотехнологія у тваринництві України. *Місце і роль аграрної науки в процесі розвитку АПК України*. К. : Аграрна наука, 2007. С. 205–216.
85. Бурмистров П. А. О производстве сочных и витаминных кормов на птицефабриках. *Птицеводство*. 1963. № 7. С. 41–42.
86. Буртов Ю. З., Голдин Ю. С., Кривописин И.П. Справочник инкубации яиц. Москва : ВО «Агропромиздат», 1990. 239 с.
87. Бучковська В. І. Інститут птахівництва на Поділлі (30-ті роки ХХ ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть* : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, ДНСГБ УААН. К., 2006. Вип. 23. С. 19–22.
88. Быховец А. У. Инкубация яиц индеек. *Птицеводство*. 1963. № 11. С. 26–28.
89. Быховец А. У., Гридасова З. М. Инкубационные свойства гусиных яиц. *Птицеводство*. 1952. № 1. С. 27–28.
90. Быховец А.У. Периодические охлаждения яиц при инкубации повышают жизнеспособность птицы. *Птицеводство*: республ. межвед. темат. науч. сборник. Киев, 1966. С. 20–29.
91. Вавилов Н.И. Избранные произведения: в 2-х т. Л.: Наука, 1967. («Классики науки»).
92. Васильева О.О. Історія і перспективи розвитку страусівництва і фазанівництва в галузі птахівництва України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. VIII Всеукр. конф. молодих вч. та спец-тів, 16 березня 2012 р. К., 2012. Ч.2. С. 117–119.

93. Васильєва О.О. Історія та перспективи розвитку фазанівництва в галузі птахівництва України. *Вісник Полтавської державної аграрної академії* : науково-виробничий, фаховий журнал. 2009. № 2. С. 58–62.
94. Васильєва О. О. Страусівництво – нова перспективна галузь сільськогосподарського виробництва України. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2009. №1. С. 78–84.
95. Васютин А. А. Инкубация яиц водоплавающей птицы на Краснолиманской ИПС. *Птицеводство*. 1958. № 3. С. 20–21.
96. Введение // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 7. Спр. 7 арк. 2–3.
97. Введение // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 732. Арк. 4–20.
98. Введення // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2093. Арк. 1а–2.
99. Ведякина Ф.Я., Водолажченко С.А. Замена кормов животного происхождения подсолнечниковым шротом в рационах кур родительского стада бройлеров. *Научно-технический бюллетень*. Харьков, 1990. № 28. С. 11–12.
100. Вербовиков А. Ускорить развитие отрасли. *Птицеводство*. 1986. № 1. С. 8–12.
101. Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 рік). К., 2009. 278 с.
102. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні. Від зародження до академічного існування : організаційний аспект / НААН, ННСГБ. Київ : Аграрна наука, 2012. 416 с.
103. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні: у 3-х ч. Ч. 1. Творці та розбудовники (бібліографічні нариси). К.: Аграрна наука, 2018. 604 с.
104. Вергунов В. А., Щебетюк Н. Б. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956-1962) /УААН, ДНСГБ; за заг. ред. проф. В.А.Вергунова. К. : Аграрна наука, 2008. 304. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України, особах, документах, бібліографії». Кн.26).
105. Вернадский В. И. Работы по истории знаний. *Труды по истории науки в России*. М.: Наука, 1988. С. 255–261.
106. Вернадский В. И. Записка о необходимости возобновления работ Комиссии по истории наук. Изв. Рос. АН, 6-я серия. 1926. Т. 20. № 18. С. 1693.
107. Вечеря Ю. О., Прокопенко Н. П. Оцінка режимів інкубації яєць, сортованих за масою. *Аграрна наука та харчові технології*. 2017. Вип. 3(97). С. 141–146.
108. Вице-президенту Украинской сельскохозяйственной академии // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2054. Арк. 5–6.
109. Вице-президенту Украинской академии с. х. наук, академику П. Д. Пшеничному // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2009. Арк. 58–59.
110. Виробництво яєць // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 33.
111. Вітаємо з Ювілеєм Ільдуса Ібатулловича Ібатуллоєва, першого проєктора Національного університету біоресурсів і природокористування України! *Сучасне птахівництво*. 2016. № 3. С. 6–7.

112. Виробництво м'яса африканських страусів. Технологічний процес вирощування страусенят на м'ясо. Основні параметри : СОУ 01.24-37-535:2006. Київ: Мінагрополітики, 2006. 16 с.
113. В коллективе героев. *Птицеводство*. 1966. № 10. С. 2–4.
114. Власенко В. М., Молоцький М. Я., Павловський Ю. О., Кашкін Б. Й. Білоцерківський державний сільськогосподарський інститут: 75 років: минуле і сучасність. Київ : Урожай, 1995. 272 с.
115. Власюк П. А. Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня. Київ : Держсільгоспвидав, 1957. 653 с.
116. Внедрение в производство научно-исследовательских работ, передового опыта и оказание помощи производству // ЦДАВО. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 41-42
117. Водолажченко С. Специализированные добавки при кормлении молодняка. *Птицеводство*. 1990. № 12. С. 20–21.
118. Водолажченко С. А., Целуйко З. В. Залежність кормових властивостей білкових кормів, виготовлених з відходів птахівництва, від тривалості зберігання. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1970. Вип. 9. С. 52–57.
119. Водолазский И. У. Птица – один из важных источников увеличения производства мяса. *Птицеводство*. 1959. №7. С. 2–21.
120. Вопросы организации Украинской академии сельскохозяйственных наук // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 9. Спр. 739. Арк. 9–11.
121. В редакцию журнала «Птицеводство». *Птицеводство*. 1951. № 11. С. 32.
122. Временные рекомендации по использованию индеек кросса №112 /сост. Колесникова Г. Н., Маценко Н. В., Канарейкин Н. А. Киев, 1982. 24 с.
123. Вступление // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 7. Спр. 92. Арк. 3–4.
124. Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (1931–1935 рр.): Збірн. док. і матер. / УААН: ДНСГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, І.В. Гриник, З.П. Кірпаль, Н.І. Семчук, О.П. Решетник, О.М. Пильтяй; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; Наук. ред. В.А. Вергунов. К.: Аграр. наука, 2006. 314 с.
125. Вторая тема: «Ветеринарно санитарная оценка тушек и яиц, полученных при различных условиях содержания кур» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 30–31
126. Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. К. : Аграрна наука, 1997. 249 с. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).
127. Вчені тваринники. Книга 9 /уклад. М. М. Холкін; Укр. акад. аграр. наук. Київ: Аграр. наука, 2004. 210 с. (Серія: «Укр. вчені-аграрії ХХ століття»).
128. Вчені у галузі тваринництва / УААН; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. К. : Аграрна наука, 1999. 423 с. (Серія: «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).

129. Выборный И. Наша главная задача. Птицеводство. 1984. № 5. С. 20–21.
130. Выполнение учебного плана // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп.7. Спр. 7 Арк. 7–9.
131. Выпуски из высших учебных заведений, расположенных на территории СССР // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1570. Арк. 238–239.
132. Гаврилко І. В., Шомін А. В. Виробництво індичого м'яса на промисловій основі. Київ : Урожай, 1978. 88 с.
133. Гавриш А., Музалевский Г. По пути к безотходной технологии. *Птицеводство*. 1984. №10. С. 8–11.
134. Гадючко О. Т., Дуюнов А. Э. Компоненты плодовитости в специализируемых микролиниях материнской линии индеек. *Научно-технический бюллетень УНДИП*, Харьков, 1990. №28. С. 3–5.
135. Гадючко О., Катеринич О., Терещенко О., Рябоконт Ю. Дієтична птиця – в перспективі [Електронний ресурс]. 2009. Режим доступу: <https://propozitsiya.com/diietichna-pticya-v-perspektivi> (дата звернення: 30.11.2019).
136. Гаплевський І. М., Дуняков О. Г. Утримання племінних індиків у клітках. *Птахівництво* : республ. між від. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1982. Вип. 33. С. 39–42.
137. Гейсун А. А., Степченко Л. М. Ефективність застосування кормової добавки вермикультури при вирощуванні фазана мисливського. *Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва* : зб. наук. пр. / Білоцерк. нац. аграр. ун-т. Біла Церква. 2018. № 1. С. 38–45.
138. Гладка Н. І. Вплив препарату вермикультури на вікові зміни альдолази в печінці курчат-бройлерів. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. 2004. Вип. 55. С. 223–225.
139. Головка Т. М. Вплив різного рівня обмінної енергії та сирого протеїну в комбікормах на продуктивність кліткових несучок. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1970. Вип. 9. С. 46–51.
140. Голосов А. І. Визначення оптимальної тривалості змішування компонентів комбікорму. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб., Київ: Урожай, 1969. Вип. 8. С. 126–131.
141. Голосов А. Расчет рецептов комбикормов на ЭВМ. *Птицеводство*. 1975. № 7. С. 10–12.
142. Голубева Т.А. Використання сухої пивної дробини у годівлі молодняку перепелів. *Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 7 (49). URL: http://nd.nubip.edu.ua/2014_7/20.pdf (дата звернення: 13.01.2019).
143. Голубничий Ф. Совершенствовать выращивание мясных цыплят. *Птицеводство*. 1962. №1. С. 22–23.
144. Горбачева Н., Кочетов А. Породы гусей для приусадебных хозяйств. *Птицеводство*. 1990. № 6. С. 33–36.

145. Горбенко З.Г. Мікотоксикози в історичній перспективі. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2013. Вип. 73. С. 31–39.*

146. Городній М. Г. Науково-дослідні установи по сільському господарству на Україні. *Колгоспник України. 1957. № 2. С. 11.*

147. Горячко И., Полуда В. Научные разработки – производству. *Птицеводство. 1988. № 7. С. 5–8.*

148. ГОСТ 18473-73 Птицеводство. Термины и определения. Срок действия установлен с 01.01.1974 г. до 01.01.1979 г. Москва : Государственный комитет стандартов Совета Министров СССР, 1973. 5 с.

149. ГОСТ 27267-87. Сперма петухов и индюков неразбавленная свежеполученная. Технические требования и методы испытаний, срок действия с 1988-07-01 до 1993-07-01. 1987. URL: <http://engenegr.ru/gost-27267-87> (дата звернення: 10.11.2018).

150. Государственное Бюро иностранной Техничко-Экономической информации состоящ. в ведении Наркомснаба СССР // ЦДАВО Украины. Ф. Р-27. Оп. 10. Спр. 402. Арк. 26.

151. Гребень Л.К. Творчий розвиток вчення академіка М. Ф. Іванова. *Соц. тваринництво. 1961. № 9. С. 32–35.*

152. Гребень Л.К. М. Ф. Іванов – видатний радянський вчений. 1961. Київ: Державне вид. с.-г. літ. УРСР. 67 с.

153. Гринжевский М. В., Радченко Т. Х. У птицеводов Украины – год 1965. *Ефективне птахівництво : генетика, інкубація, утримання, технології, обладнання, маркетинг, ветеринарія : спец. ж-л з питань птахівництва. 2014. № 3. С. 2.*

154. Группировка населенных пунктов в областях УССР по количеству в них колхозов по состоянию на 1 января 1950 года // ЦДАВО Украины. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 1327. Арк. 1.

155. Гунчак В. М. Профілактична дія аскорбінової кислоти при наявності нітратів у кормі курчат. *Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб. 2004. Вип. 55. С. 232–234.*

156. Гунчак А. В., Андрєєва Л. В., Стояновська Г.І., Ратич І. Б., Кишко В. І. Вплив складу раціону для племінних курей на якість інкубаційних яєць, рівень каротиноїдів і жиророзчинних вітамінім А і Е у жовтку яєць і тканинах ембріонів та курчат. *Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб. /ІП УААН. Харків, 2004. Вип. 55. С. 234–240.*

157. Гунчак А. В., Ратич І. Б., Сірко Я. М., Кирилів Б. Я., Кисців В. О., Лісна Б. Б., Галущик Л. І. Інтенсивність метаболічних процесів в організмі курчат-бройлерів за випоювання їм настою з листя евкаліпта. *Птахівництво: міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т тваринництва. Харків, 2013. Вип. 69. С. 92–99.*

158. Дахновський М. В. Використання качками кормових ресурсів мільководдя морськитх і прісних водойм. *Підвищення продуктивності птахівництва (матеріали сесії). К.: В-во УАСГН, 1960. С. 65–78.*

159. Дахновский Н. В. Специализировать производство яиц и мяса птицы. *Птицеводство*. 1958. № 12. С. 9–10.
160. Дахновский Н. В. Интенсивное птицеводство в Соединенных Штатах Америки. Москва: Изд-во Министерства с.-х. Союза ССР, 1959. 127 с.
161. Дахновский Н. В., Кегелес Е. С., Осадчук А. Д. Широкогабаритный птичник с комплексной механизацией для содержания кур на глубокой подстилке. *Птицеводство*. 1959. № 1. С. 17–23.
162. Дворская Ю. Е. Антиоксидатний статус курчат при Т-2 токсикозі. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / ІІ УААН. Харків, 2004. Вип. 55. С. 240–243.
163. Дворская Ю. Е. Микотоксины в кормах: как уберечь птицу? *Птахівництво* : між від. темат. наук. зб. 2010. Вип. 66. С. 299–302.
164. Дворська Ю. А., Фотіна Т. І., Євстаф'єва О. Ферменти як спосіб профілактики сальмонельозу. *Птахівництво* : між від. темат. наук. зб. 2012. Вип. 69. С. 145–148,
165. Дегтяр А. П. Дахновський Микола Васильович. *Вчені у галузі тваринництва / УААН*; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. К. : Аграрна наука, 1999. С. 119–120. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).
166. Дехтяренко И. Е. Мой опыт инкубации гусиных яиц. *Птицеводство*. 1953. №1. С.16.
167. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 6100. Оп. 1. Передмова, арк. 1.
168. Державний реєстр суб'єктів племінної справи у тваринництві. 2018 рік. Чубинське, 2019. Т. 2. 204 с.
169. Державному інспектору ВКВГО при Раднаркомі УСРР // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 38.
170. Дехтяренко И. Е. Мой опыт инкубации гусиных яиц. *Птицеводство*. 1953. № 1. С. 16.
171. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування). К. : Аграрна наука, 1998. 175 с.
172. Диман В. К. О нормах протеина. *Птицеводство*. 1963. № 5. С. 12–13.
173. Дмитрук Л. Наш путь – интенсификация. *Птицеводство*. 1986. № 7. С. 15–16.
174. Добров Г. М. Наука о науке. 3-е изд. Киев : Наукова думка, 1989. 304 с.
175. Доклад кандидата биологических наук Украинской научно-исследовательской станции птицеводства т. Божко – «О дальнейшем развитии птицеводства в колхозах УССР. 140-1945 гг.» // ЦДАВО України. Ф. Р-4770. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–13.
176. До НКЗС УСРР // ДАХМО. Ф. Р-299. Оп. 1. Спр. 8 арк. 21–22.
177. Дополненный устав Императорского Российского общества сельскохозяйственного птицеводства // ЦДІАК України. Ф. 731. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 77.

178. Друковані праці співробітників Державної дослідної станції птахівництва НААН за 1981–2016 роки: [бібліографічний покажчик] / А.П. Пономарьова. Бірки, 2016. 211 с.
179. Дубовський М. В. Ефективність чистопородного розведення та схрещування курей і організація племінної роботи з ними. *Підвищення продуктивності птахівництва*: мат. сесії. Київ: Видавництво УАСГН, 1960. С. 21–27.
180. Дубовский Н. В. Методика выведения мясных цыплят-бройлеров на Украине // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 42–57.
181. Дуюнов Э. А., Мельник В. А., Дуюнов Э Э. Перспективы фазановодства в Украине. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 58. С. 376–383.
182. Дуюнов Э. А., Мельник В. А., Дуюнов Э Э. Перспективы развития мясного голубеводства в Украине. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. Харків, 2006. Вип. 58. С. 370–376.
183. Євдокименко І. К. Об'ємні дозатори комбікормів. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1969. Вип. 8. С. 112–116.
184. Евтушенко В. М. Концентрация птицеводства. *Птицеводство*. 1962. № 12. С. 7–8.
185. Егорова А. В., Савин А. А., Масычев А. Ф., Масычев В. К. Приемы оценки, отбора и продуктивные качества мясных кур селекции племзавода «Красный Кут». *Сб. научн. труд. ВНИТИП*, 2001. Т. 76. С. 41–49.
186. Ефман. Клеточное выращивание индюшат в колхозах. *Птицеводство*. 1955. № 3. С. 42.
187. Животноводство Украины /кол. авторов. Киев: Урожай, 1975. 272 с.
188. Журавок И. С. Академик М. Ф. Иванов – выдающийся бонитер. *Науч. тр.УКРНИИ животноводства степных районов*. 1972. Т. 15. С. 174-177.
189. Завоз и использование племенных яиц из хозяйств Птицепрома СССР, УНИИП и других республик // ДАПО. Ф. Р-8773. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 38.
190. Заозерский А. И. Царская вотчина XVII века. (Видавництво на титулі нерозбірливо «Соц...из»). 1937. 305 с.
191. Заступнику голови Ради Міністрів Української РСР товаришу Кальченку Н.Т. // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 5088. Арк. 10–17.
192. Збірник модельних інвестиційних проектів створення птахівницьких підприємств з виробництва продукції птахівництва /За ред. Ю.О. Рябокonia. Бірки, 2005. 59 с.
193. Збірник нормативно-правових актів з племінної справи у птахівництві /За заг. ред. Ю.О. Рябокonia. Бірки, 2005. 104 с.
194. Звіт про науково-дослідну роботу Українського науково-дослідного Інституту птахівництва за 1959 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 108–126.
195. Звіт про стан птахівництва на Україні та заходи його перебудови. 1923–28 рр. // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 8. Спр. 35. Арк. 33.

196. [Згадується про китайських гусей] // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4194. Арк. 3.
197. Зербино Д. Д. Научная школа как феномен. К. : Наук. думка, 1994. 134 с.
198. Зипер А. Выгодная отрасль. *Птицеводство*. 1984. № 5. С. 18.
199. Злочевская К. Селекционеры – производству. *Птицеводство*. 1986. № 5. С. 23–27.
200. Золоті сторінки аграрної науки України / Уклад.: А.В. Баян, М.В. Роїк, В.Ф. Камінський та ін.; гол. ред. Л.М. Гадзало. К.: Аграрна наука, 2018. 160 с.
201. Золотой фонд промышленного птицеводства. *Птицеводство*. 1987. № 11. С. 4–8.
202. Зорін І. Г. Організація, розміщення і розвиток птахівництва на Україні. *Підвищення продуктивності птахівництва*. Київ : Видавництво УАСГН, 1960. С. 5–15.
203. Зубець М. В., Буркат В. П., Рубан Ю. Д. Розвиток вчення про генетику, селекцію і біотехнологію у тваринництві в працях українських вчених. *Генетика і селекція на межі тисячоліть* : у 4-х т. К. : Логос, 2001. Т. 4. С. 13–30.
204. Иванов М. Ф. Основы правильного кормления сельскохозяйственных животных. 5-е исправ. и допол. изд. Москва-Ленинград: гос. из-во кол. и совхоз. л-ры, 1934. 80 с.
205. Иванов М. Ф. Значение сельскохозяйственного птицеводства и меры к поднятию его. М., 1923. 19 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; №15).
206. Иванов М. Ф. Размножение и выращивание сельскохозяйственной птицы. М., 1923. 31 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; №16).
207. Иванов М. Ф., Кулеша Т. С. К вопросу о способах сохранения яиц в свежем виде на продолжительное время. *Вестн. животноводства*. 1917. №4/6. С. 277–282.
208. Иванов М. Ф. Кормление и откорм сельскохозяйственной птицы. М., 1923. 21 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; №19).
209. Иванов М.Ф. Породы сельскохозяйственной птицы. М., 1923. 40 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; №17).
210. Иванов М. Ф. Предисловие к русскому переводу. Смарт О. Основы подбора в яйценоском птицеводстве. М.; Л., 1926. С. 3–4.
211. Иванов М. Ф. Проект опытной станции по птицеводству при Московском сельскохозяйственном институте. *Вестн. животноводства*. 1914. № 6. С. 529–538.
212. Иванов М. Ф. Разведение сельскохозяйственной птицы, помещения для нее и уход за нею. М., 1923. – 37 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; №14).
213. Иванов М. Ф. Сельскохозяйственное птицеводство. Харьков: Союз, 1919. 225 с.

214. Иванов М. Ф. Полное собрание сочинений : в 7-ми т. / отв. ред. С. Н. Сметнев, А. И. Овсянников, А. Е. Мокеев. М. : Колос, 1963. 671 с.
215. Иванова Н. К. Академик Михаил Федорович Иванов. Жизнь и деятельность. Москва: Сельхозгиз, 1953. 80 с.
216. Ивлева Д. Бройлеры Украины. *Птицеводство*. 1988. № 9. С. 12–14.
217. Инкубации – широкий размах. *Птицеводство*. 1962. № 2. С. 1-3.
218. Ионоу И. А. Антиоксидантніе свойства токоферола и аскорбиноуой кислоти в ембриогенезе птиц. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Інститут птахівництва УААН. Борки, 1997. Вип. 47. С. 38–46.
219. Ионоу И. А. Использование витамина К₁ в птицеводстве. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Інститут птахівництва УААН. Борки, 1997. Вип. 47. С. 31–38.
220. Ионоу И. А. Обогащение яиц и мяса птицы витамином Е. *Вісник аграрної науки*. 1997. № 10. С. 48–51.
221. Ионоу И. А., Сурай П. Ф., Кучмистов В. А. Оценка А- и Е-витаминой обеспеченности птиц в ембриогенезе. *Научно-технический бюлеть* / Інститут животноводства УААН. Харьков, 1994. № 65. С. 81–83.
222. Использовать резервы круглогодовой инкубации. *Птицеводство*. 1962. №10. С. 1–3.
223. Ібатуллін Ільдус Ібатуллович. *Бібліографічна серія «Академіки Української академії аграрних наук* /уклад. В. А. Вергунов, М. Я. Кривенок, Т. Ф. Дерлеменко, О. П. Анікіна. К. : Аграрна наука, 2006. 72 с.
224. Ібатуллін І. І., Сичов М. Ю. Життєвий шлях професора П. Д. Пшеничного. *Сучасне птахівництво*. 2013. № 12(133). С. 4–6.
225. Ібатуллін І. І., Кривенок М. Я., Ільчук І.І. Ефективні рівні та співвідношення метіоніну і треоніну у раціонах яєчних курей батьківського стада. *Науковий вісник НУБіП України*. 2013. Вип. 190. С. 90–95.
226. Іванов В. К., Стопкевич П. А. Пам'яті М. Ф. Іванова. *Вісн. с.-г. науки*. 1972. № 3. С. 113.
227. Івко І. І., Іщенко Ю. Б., Кульбаба С. В. Комп'ютеризована математична модель систем освітлення пташників. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 58. С.403–414.
228. Івко І. І., Мельник В. О., Пудов В. Я., Рябініна О. В., Дуюнов Е. Е., Горбаньов А. П., Кульбаба С. В., Чаплигін Є. М. Удосконалення технологій виробництва продукції птахівництва: ретроспектива і перспективи / Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2009. Вип. 64. С. 13–25.
229. Інкубаторно-птахівницька станція. *Зоотехнічний словник* /за ред. пПроф. Д. Я. Василенка. – Київ :Головна редакціяУРЕ, 1977. С. 209
230. Інкубація яєць сільськогосподарської птиці : метод. посібник / за заг. ред. В.О. Бреславця. Храків, 2001. 92 с.
231. Інформація про розроблення стандартів Інститутом птахівництва УААН. Бірки, 2010. 19 с.

232. Іонов І. А. Безрукава Інна Юріївна. *Вчені тваринники / УААН; наук. ред. В. П. Буркат, Г. О. Богданов. К. : Аграрна наука, 2004. С. 24–26. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», кн. 9).*

233. Історія Харківської державної зооветеринарної академії: 155 років /ред. кол.: В.О. Головка та ін. Харків : Золоті сторінки, 2006. 500 с.

234. Іщенко Ю. Б. Аналіз виробництва продукції птахівництва в Україні і прогнози до 2020 року. *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2013. Вип. 70. С. 75–84.*

235. Кадура Н.И. Методические рекомендации по племенной работе с отечественными линиями уток для получения гибридов. Харьков : УНИИП, 1972. 12 с.

236. Кадура М. І., Пономарьова Ж. В., Шищенко Є. П. Виробництво качиного мяса на інтенсивній основі. К. : Урожай, 1988. 96 с.

237. Калашников А. П. Достижения в науке о кормлении животных. *Вестник сельскохозяйственной науки. 1978. № 8. С. 49–54.*

238. Калашников А. П. Прошлое, настоящее и будущее науки о кормлении сельскохозяйственных животных. *Зоотехния. 2008. № 1. С. 16–18.*

239. Калмиков К. В. Нова породна група чорних білогрудих качок. *Підвищення продуктивності птахівництва: мат. сесії. Київ : Видавництво УАСГН, 1960. С. 32–36.*

240. Каравашенко В. Ф., Біляєва В. Є., Левченко В. І. Ефективність комбікормів, які виготовляються при вільному вводі інгредієнтів у годівлі бройлерів. *Птахівництво : республ. міжвід. темат. наук. зб. К. : Урожай, 1970. Вип. 9. С. 35–39.*

241. Каравашенко В. Ф., Корявцев В. В. Вплив добавок мікроелементів в комбікормі для курей-несучок на активність деяких ферментів. *Птахівництво : республ. міжвід. темат. наук. зб. К. : Урожай, 1973. Вип. 15. С. 20–24.*

242. Каравашенко В. Ф. Кормление сельскохозяйственной птицы. К. : Урожай, 1986. 303 с.

243. Каравашенко В.Ф., Біляєва, Мулярчук М.Д., Портнова М.С., Коваленко І.В. Ефективність добавок комплексаміну до комбікормів для бройлерів. *Птахівництво : респ. між від. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1970. Вип. 9. С. 40-45.*

244. Катеринич О. О., Гадючко О. Т., Хвостик В. П., Кисла К. Д. Вітчизняне гусівництво та світові тенденції розвитку. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2006: Матер. VII всеукр. конф. по птах. з міжнар. участ. Вип. 58. С. 87–90.*

245. Капица П. Л. Единение науки и техники. *Научные труды. Наука и современное общество. М. : Наука, 1998. С. 118–122.*

246. Кафедра гістології та зоології // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Арк. 138–148.

247. Кафедра зоогієни // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп.1. Спр. 2093. Арк. 92–98.

248. К вопросу об изменении условий продажи мяса совхозами и другими сельскохозяйственными государственными предприятиями рабочим и служащим этих хозяйств // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 5088. Арк. 72–73.
249. Кирин И. Пути увеличения производства мяса птицы. *Птицеводство*. 1970. № 10. С. 13–14.
250. Кириленко А.О. Південна Україна в період хрущовської «відлиги» (1953-1964 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2016. 246 арк.
251. Кириченко А., Ерофеев А., Митронин А. Высокопродуктивный кросс. *Птицеводство*. 1984. № 10. С.16–18.
252. Кириченко Н. Птицеводство Одесской области. *Птицеводство*. 1979. № 10. С. 4–7.
253. Кір'янова Г. В. До питання про вирощування курчат на м'ясо. *Наукові основи інтенсивного птахівництва: наукові праці*. К., 1960. С. 16–30.
254. Кисловский Д. А. У истоков русской зоотехнической науки. *Избранные сочинения*. М. : Колос, 1965. С. 63–70.
255. Клеточная батарея КБН для содержания кур-несушек: инф. листок. М., 1966. 1 с.
256. Клишко В. Г. Письмо в редакцию. *Птицеводство*. 1952. № 11. С. 30.
257. Ключковский А., Столляр Т., Филоненко В. Индейководство в странах СЭВ. *Птицеводство*. 1975. № 7. С. 40–42.
258. Князева А.П. Прединкубационное подогревание утиных яиц. *Птицеводство*. 1956. № 2. С. 36–39.
259. Ковалевский И. А. Ждановская ИПС, Сталинской области. *Птицеводство*. 1953. № 5. С. 11–14.
260. Коваленко А. Развитие мясного птицеводства на Украине. *Птицеводство*. 1977. № 8. С. 7–9.
261. Коваленко Віталій Петрович – вчений-генетик (до 70-річчя від дня народження): бібліограф. покажч. наук. праць за 1985-2008 роки /укл. Ушкаренко В.О. та ін. Херсон: ХДУ, 67 с. (Серія: Бібліографія діячів сільськогосподарської наук України. Вип. 8).
262. Коваленко В. П. Використання множинного регресійного аналізу в селекції птиці. *Птахівництво* : Республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1976. Вип. 21. С. 3–10.
263. Коваленко В. П. Бородай Віталій Петрович. *Вчені тваринники / УААН; наук. ред. В. П. Буркат, Г. О. Богданов. К. : Аграрна наука, 2004. С. 35–37. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», кн. 9).*
264. Коваленко В. П., Остапенко В. І. Принципи системного аналізу генфондних популяцій сільськогосподарської птиці. *Таврійський науковий вісник* : наук. ж-л. Херсон : Айлант, 2008. Вип. 57. С. 60–66.
265. Коваленко В. П., Сахацький М. І. Селекція сільськогосподарської птиці. Селекція сільськогосподарських тварин /за заг. ред. Ю. Ф. Мельника, В. П. Коваленка, А. М. Угнівенка. К. : Інтас, 2008. 445 с.

266. Ковбасенко В. М., Гончаренко В. М., Гайдан А. Е. Изучение качества мяса и продуктивности птицы при введении в рацион кормления белково-витаминных препаратов из отходов производства. *Пути повышения производства мяса бройлеров*: сб. научн. трудов /Одесский СХИ. Одесса, 1980. С. 44–48.
267. Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий. М. : Прогресс, 1985. 288 с.
268. Кодинец Г. А. Об искусственном освещении кур для повышения зимней яйценоскости. *Птицеводство*. 1959. № 1. С. 27–28.
269. Кодинець Г.А. Опромінювання сільськогосподарських тварин. Київ, 1962. 44 с.
270. Коновалов В. В., Резник Н. К., Стоянова В. Ф. К оценке выращивания индюшат в условиях промышленного производства мяса. *Пути повышения производства мяса бройлеров*: сб. научн. трудов /Одесский СХИ. Одесса, 1980. С. 124–128.
271. Кононенко І. О., Мащенко Ю. М., Гудзь Д. В. Біологічні властивості вірусу інфекційного енцефаломієліту. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. /Ін-т тваринництва НААН. Харків, 2013. Вип. 69. С. 139–144.
272. Колесникова Г. Индейководство Украины. *Птицеводство*. 1991. № 4. С. 2–12.
273. Колесников Л. Журнал Всемирной научной ассоциации по птицеводству. *Птицеводство*. 1977. № 3. С. 40–41.
274. Колобов Г. М. О некоторых вопросах кормления сельскохозяйственных птиц (в порядке обсуждения). *Птицеводство*. 1952. № 2. С. 24–26.
275. Колтыков Н. И. Роль и значение межхозяйственных инкубаторно-птицеводческих станций в увеличении производства продуктов птицеводства в колхозах и совхозах Одесской области. *Пути повышения производства мяса бройлеров*: сб. науч. тр., Одесса, 1980. С. 74–81.
276. Коляда С., Степченко Л. Травна система страусенят під дією гуміліду. *Тваринництво України*. 2014. № 12(62). С. 30–33.
277. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). Пер. з 8-го рос. вид. / за заг. ред. Федосєєва П. М., Черненко К. У. Київ: Політвидав України, 1978. Т. 7. 1955-1959. 1981. 535 с.
278. Кондратенко І. І. Вплив різного енерго-протеїнового відношення в раціоні курей породи плімутрок білий на якість інкубаційних яєць. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С. 82–89.
279. Кондратюк Н. Д. Сочетание отраслей птицеводства в колхозах. *Птицеводство*. 1953. № 3. С. 6–8.
280. Коновалов В. С., Заблудовский Е. Е., А. С. Серебровский (1892–1948). Судьба и жизнь в науке. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2007. Вип. 5. № 768. С. 52–62. (Серія: біологія).

281. Корявець В. В., Осадчук О. Д. Вплив добавок деяких вітамінів на інкубаційні якості яєць та життєздатність молодняка індичок. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1973. Вип.15. С. 24–32.

282. Косенко Н. Ф. Виведення поєднувальних ліній і гібридів курей породи леггорн і продуктивність. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. 1973. Вип. 15. С. 3–9.

283. Косенко Н. Ф., Коваленко, Г. Т., Сапронова Н. І. Відбір півників яєчних ліній для відтворення стада. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. 1982. Київ : Урожай, 1982. Вип. 33. С. 3–5.

284. Косенко Н. Ф., Лук'янова, В. Д. Технологія для племвннгого заводу і радгоспу-репродуктора індків. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С. 12–17.

285. Косенко Н. Ф., Сапронова Н. И., Ольховик Л. А. Методические рекомендации по использованию яичных кроссов «Борки-I» и «Борки-II». Харьков, 1978. 10 с.

286. Котик А. Н., Труфанов В. А. Микотоксикозы птиц: результаты 33-летней исследовательской работы. *Птахівництво*: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2004. Вип. 57. С. 22–27.

287. Котик А. М., Труфанова В. О., Труфанов О. В. Эффективность препарата «Бовилакт» при экспериментальном T-2 токсикозі курей. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Інститут птахівництва УААН. Харків, 2007. Вип. 60. С. 96–103.

288. Коцемба П. Т. Район высокоуровневого индейководства. *Птицеводство*. 1953. № 6. С. 14–16.

289. Кретов А. А., Дурхам Имаил Аль Альнаби Микроструктурные изменения в мясе перепелов при использовании пробиотических препаратов. *Птахівництво*: міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2013. Вип. 69. С. 156–160.

290. Кретов О. Сидоренко О. Г. Яєчна продуктивність японських перепелів і якість яєць за різних схем фазової годівлі. *Птахівництво*: міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2013. Вип. 69. С. 161–166.

291. Кривенок М. Я. Аргінін і лізин у комбікормах для курей-несучок промислового стада. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 8. С. 8–11.

292. Кривенок М. Я. Триптофан і треонін: рівні та співвідношення у комбікормах для курей-несучок батьківського стада. *Науковий вісник НУБіП України*. 2012 Вип. 179. С. 160–165.

293. Кривенок М. Я. Скнар С. В., Кузіна Н. В. Триптофан і треонін: рівень і співвідношення у комбікормах для курей-несучок промислового стада. *Сучасне птахівництво*. 2011. № 9. С. 24–27.

294. Крикун А. А. Экономическая эффективность использования белковых кормов. *Птицеводство*. 1963. № 5. С. 4–6.

295. Крок Г. С. Вплив годівлі маточного поголів'я на ембріональний розвиток сільськогосподарської птиці. *Підвищення продуктивності птахівництва*. Київ: Видавництво УАСГН, 1960. С. 42–46

296. Крупный резерв производства мяса. *Птицеводство*. 1976. № 5. С. 15.

297. Кульбаба С. В. Ресурсо-і енергозберігаючі прийоми при утриманні курей-несучок. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т птахівництва УААН. Харків, 2005. Вип. 55. С. 426–432.

298. Кулибаба Р. А., Рудая С. В. Определение пола страусов с использованием полимеразной цепной реакции. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т птахівництва УААН. Харків, 2012. Вип. 68. С. 256–262.

299. Куранова Э. Н., Кромин В. С., Гурина Н. Г. Характер наследования живой массы мясных кур в 49–дневном возрасте на основе подбора родительских пар по рангам. *Научно-технический бюллетень УНДИП*, Харьков, 1990. № 28. С. 5–6.

300. Курбатов А., Царенко Р., Попова И., Эскелев Т., Синичкин В. Родительское стадо гусей в клеточных батареях. *Птицеводство*. 1977. № 9. С. 26–27.

301. Куречко П. Повышаем качество племенной продукции. *Птицеводство*. 1986. № 11. С. 10–11.

302. Куров Ю. А. Птахівництво на промисловій основі. Київ : Урожай, 1973. 80 с.

303. Кутлоев Ю. С. Создадим на птицефермах дополнительные резервы кормов. *Птицеводство*. 1953. № 3. С. 27.

304. Кутя С. А., Прохорова Н. С., Грегор Иоганн Мендель – основоположник генетики (к 190-летию со дня рожднеия). *Український медичний альманах*. 2012. Т. 15. № 6. С. 103–104.

305. Кучер В. А., Захаренко М. О., Шевченко Л. В., Михальська В. М., Малюга Л. В., Поляковський В. М. Клінічні та гематологічні показники перепелів при застосуванні лікопінової біомаси гриба *Blakeslea Trispora*. *Сучасне птахівництво*. 2018. № 4. С. 16–18.

306. Кучерук М. Д., Засекін Д. А. Клінічні й гематологічні показники курчат-бройлерів за органічного вирощування. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2018. № 4. С. 163–167.

307. Кряж И. З. Опыт выращивания мясных цыплят в хозяйствах Больше-Новоселковского района. *Птицеводство*. 1960. № 8. С. 10–13.

308. Лаготюк В. О. Аналіз тенденцій розвитку галузі птахівництва в Україні. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 16. Режим доступу: http://economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/24.pdf. – Заголовок з екрана. (Дата звернення: 04.01.2019).

309. Лелеко И. И. Птицеферма колхоза имени Сталина. *Птицеводство*. 1952. № 1. С. 21–22.

310. Лемешева М. М. Эффективное использование ячменя в кормлении яичных кур при высокой температуре в птичнике. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. 2005. Вип. 57. С. 189–196.

311. Лемешева М. М. Кормление сельскохозяйственной птицы. Сумы: Слобожанщина, 2003. 152 с.

312. Лемешева М. М. Протеиновое и аминокислотное питание племенных индеек. *Птицеводство*. 1986. № 5. С. 29–30.

313. Лемешева М. М. Божко Петро Юхимович. *Вчені у галузі тваринництва* / УААН; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. К. : Аграрна наука, 1999. С. 56–57. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).

314. Лемешева М. М., Юрченко В. В. Спосіб підвищення несучості курей і якості яєць. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / ІП НААН. 2012. Харків. Вип. 68. С. 274–277.

315. Лепешенков В. Влияние искусственной ионизации на результаты инкубации яиц сельскохозяйственной птицы. *Теория и практика повышения продуктивности сельскохозяйственных животных*: науч. тр. УСХА, 1976. С. 110–113.

316. Лепешенков В. Влияние аэроионизации на развитие эмбрионов. *Птицеводство*. 1986. № 4. С. 25–26.

317. Лисиченко Н. Л., Коробов А. М., Коробов В. А. Полуавтоматическая установка для лазерной обработки инкубационных яиц. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2004. Вип. 55. С. 342–345.

318. Литвинец Г. М. Старинская птице фабрика – специализированное индейководческое хозяйство. *Птицеводство*. 1962. № 3. С. 21–23.

319. Литвинець Г. М. Наш досвід розведення та вирощування індиків. *Наукові основи інтенсивного птахівництва*: наукові праці. К., 1960. Т. VIII. С. 52–61.

320. Лісниченко К. Л., Лукінов І. І., Романенко І. Н. Сільське господарство Української РСР. Київ : Держсільгоспвидав, 1958. 440 с.

321. Литко П., Н. Колтыков Н. Развивая почин. *Птицеводство*. 1979. № 5. С. 22–23.

322. Лойко А.Ф. Влияние рациона с горохом на ферментативную активность дуоденального химуса цыплят. *Птицеводство* : республ. межвед. темат. наук. сб. Киев : Урожай, 1966. Вып.3. С. 68–69.

323. Лубко І. М. Висвітлення проблем аграрної політики М. Хрущова в сучасній історіографії. *Український селянин*: праці Науково-дослідного інституту селянства. Черкаси, 2000. Вип.1. С. 21-26.

324. Лукьянов В. О качестве клеточного оборудования. *Птицеводство*. 1988. №1. С. 39–44.

325. Лук'янов В. О., Шомін А. В. Напрями розвитку птахівництва на Україні. *Птахівництво*: респ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1979. Вип. 27. С. 80–83.

326. Лук'янов В. О., Сахненко В. І. Питання удосконалення організації племінної справи у птахівництві України. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1972. Вип. 13. С. 86–93.

327. Лук'янов В. О. Резерви підвищення економічної ефективності виробництва яєць у великих спеціалізованих господарствах УРСР. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1972. Вип. 13. С. 79–86.

328. Лук'янов В. О., Шомін А. В. Спеціалізація колгоспного птахівництва на Україні. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1970. Вип. 9. С. 99–106.

329. Лукьянова В. Д. Состояние племенной работы в яичном птицеводстве по созданию высокопродуктивных кроссов и внедрение их в производство. Птицеводство : респ. межвед. темат. научн. сб. К.: Урожай, 1989. Вып. 42. С. 3–6.

330. Лук'янова В. Д. Основні напрями науково-технічного прогресу в галузі м'ясного птахівництва. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1978. Вип. 26. С. 3–7.

331. Лук'янова В. Д., Коваленко В. П. Підсумки роботи і проблеми дальшого вдосконалення діяльності селекційного центру по птахівництву. *Птахівництво*: респ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1981. Вип. 32. С. 3–8.

332. Лук'янова В. Д. Про завдання науки в забезпеченні науково-технічного прогресу в галузі птахівництва. *Птахівництво*: респ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1974. Вип. 18. С. 3–8.

333. Лук'янова В. Д., Лук'янов В. О. Удосконалення організації і технології виробництва у птахівничих господарствах на основі кооперування. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1972. Вип. 14. С. 3–11.

334. Лук'янова В. Д. Розвиток гусівництва – додатковий резерв одержання пташиного м'яса. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1973. Вип. 15. С. 10–19.

335. Лук'янова В. Д., Шигаєва М. Л., Косенко Н. Ф., Мілютин Ю., Татарчук Ф. Ф. Технологія для племінних і товарних качківницьких господарств. *Птахівництво*: Республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С. 18–24.

336. Людина високого інтелекту та нестримної енергії: до 70-річчя від дня народження академіка НААН Ібатулліна Ільдуса Ібатулловича /за заг. ред. С.М. Ніколаєнка. К.: Аграр. наука, 2016. 208 с.

337. Луценко М. Н. Развитие птицеводства в СССР. *Птицеводство*. 1953. № 1. С. 2–4.

338. Луцке В. *Птицеводство*. 1991. №3. С.25.

339. Лысенко Т. Д. Агробиология. Москва : Сельхозгиз, 1952. 781 с.

340. Львов И. А. Акклиматизация фазанов на Украине. *Птицеводство*. 1962. №.10. С. 22–24.

341. Лютий Ю. С. Точність сексування молодняку колорсексних гібридів в залежності від консолідації батьківських форм за генами маркуючими стать. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2005. Вип. 57. С. 62 –66.

342. Магомедов Щ., Гафуров У., Борисихин А. Содержание индеек на сетчатых полах. *Птицеводство*. 1990. № 2. С. 23–25.

343. Максимов А. И. За дальнейшее развитие колхозного птицеводства. *Птицеводство*. 1952. № 1. С. 2–7.

344. Малыгин А., Гордеева Т., Шевченко А. Индейководство Великобритании. *Птицеводство*. 1984. № 10. С. 32–34.

345. Манятин А. Перевозка птицы на платформе ПТ-03,5. *Птицеводство*. 1989. №6. С. 43.

346. Марченко П. И. Работа с маточным стадом. *Птицеводство*. 1963. № 11. С. 22–23.
347. Марчик В.Ф. Фабрика бройлеров вступила в строй. *Птицеводство*. 1964. №1. С. 4–9.
348. Марчик В., Бронфма Е. Бройлерная фабрика в содружестве с колхозами. *Птицеводство*. 1970. № 9. С. 12–13.
349. Мексин Д. Они были делегатами съезда. *Птицеводство*. 1966. № 6. С. 6–9.
350. Мельник В.В. За інформацією про розведення чорних африканських страусів – до Національного університету біоресурсів і природокористування України. *Сучасне птахівництво*. 2014. № 6. С. 16–17.
351. Мельник В. В. Підсумки роботи у 2015 році: поголів'я птиці та виробництво яєць і м'яса в Україні. *Сучасне птахівництво*. 2016. № 1–2. С. 3–6.
352. Мельник В. В. Підсумки роботи у 2016 році: поголів'я птиці та виробництво яєць і м'яса в Україні. *Сучасне птахівництво*. 2017. №1–2. С. 3–6.
353. Мельник В. В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення промислового птахівництва в УРСР (1953–1964). *Історія науки і біографістика* : електрон. наук. фахове вид. 2017. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/07.pdf> (дата звернення: 30.09.2017).
354. Мельник В. В. Внесок академіка ВАСГНІЛ М.Ф. Іванова в розвиток наукових основ вітчизняного птахівництва. *Історія науки і біографістика* : електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-4/index.htm> (дата звернення: 20.01.2018).
355. Мельник В. В. Е. Е. Пеніонжкевич – талановитий учений у галузі птахівництва: життєвий і творчий шлях. *Історія освіти науки і техніки в Україні*: мат. XII міжн. конф. молодих уч. та спеціалістів, присв. 100-річчю від дня створення Нац. наук. с.-г. бібліотеки НААН. Київ, 19 травня 2017 р., Київ, 2017. С. 126–127.
356. Мельник В. В. Науково-організаційні засади розвитку індивідуальності в Українській РСР у другій половині ХХ століття. *Гілея* : науковий вісник, зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 135(№8). С. 67–71.
357. Мельник В.В. Науково-організаційні засади розвитку качківництва в Українській РСР у другій половині ХХ століття. *Емінак* : науковий щоквартальник, 2018. №4(24). Т. 2. С. 177–181.
358. Мельник В. В. Організаційно-методична та координаційна діяльність Українського республіканського спеціалізованого тресту птахофабрик і птахо-радгоспів в 1963–1964 роках. *Історія науки і біографістика* : електрон. наук. фахове вид. 2018. № 3. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/07.pdf> (дата звернення: 12.12.2018).
359. Мельник В. В. Організаційні засади розвитку колгоспного птахівництва в Українській РСР у 1951-1964 роках. *Емінак* : науковий щоквартальник. 2018. №3(23). Т.1. С. 65–68.

360. Мельник В. В. Науково-організаційні засади розвитку гусівництва в УРСР у другій половині ХХ століття. *Вісник аграрної історії*: наук. журнал, 2018. Вип.23-24. С.282–289.

361. Мельник В.В. Теоретико-методологічні та науково-організаційні засади розвитку штучної інкубації в Українській РСР у 1951–1964 роках. *Вісник аграрної історії* : наук. журнал, 2018. Вип. 25–26. С. 282–287.

362. Мельник В. О. Івко Іван Іванович. *Вчені у галузі тваринництва / УААН*; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. К. : Аграрна наука, 1999. С. 144–147. (Серія : «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).

363. Мельник В. О., Ципляк О. В. Вплив щільності посадки курей батьківського стада бірківської м'ясо-яєчної популяції при вирощуванні на підстилці на деякі якісні та інкубаційні показники яєць. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 58. С. 417–419.

364. Мельник В. В., Володкевич С. В. Вплив препарату «Сел-Плекс» на м'ясну продуктивність перепелів. *Сучасне птахівництво*. 2009. №11-12. С. 29–31.

365. Мельничук Д. О., Зубець М. В., Беренштейн Л. Ю. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення). К. : НАУ, 2005. 224 с.

366. Меркулова І. В. М'ясна продуктивність перепелів породи фараон залежно від умов утримання. *Актуальные проблемы современного птицеводства*: мат. X Украинской конф. по птицеводству с междунар. участием. 2009. С. 106–112.

367. Метеорологические условия 1950-51 сельскохозяйственного года // ДАПО. Ф. Р-4444. Оп. 2 Спр. 5. Арк. 2–10

368. Мероприятия по использованию гибридизации и промышленных скрещиваний птицы для увеличения производства яиц и мяса. *Птицеводство*. 1959. №7. С. 28–31.

369. Методические рекомендации по интенсификации производства мяса индеек (практическое руководство) /под ред. Дуюнова Э. А., Колесниковой Г. Н. Харьков, 1988, 20 с.

370. Методические рекомендации по совершенствованию технологии производства мяса уток. Харьков, 1986. 25 с.

371. Методические рекомендации по выращиванию цыплят-бройлеров в специализированных клеточных батареях / ответ. за вып. П.М. Слюсар. Харьков, 1978. 20 с.

372. Мещеряков А. В., Биховець А. У. Розміщення бластодиска в курячому яйці. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : *Урожай*, 1970. Вип. 9. С. 75–77.

373. Мещеряков А. В., Биховець А. У. Закономірності утворення тіньової картини при просвічуванні яєць курей. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : *Урожай*, 1970. Вип. 9. С. 78–80.

374. Мигаль Т. Гуси-лебеді дружби. Літературна України. 1966. № 66 (2350) від 23 серпня. С. 1

375. Миколаївський національний аграрний університет. Кафедра птахівництва, якості та безпечності продукції [Електронний ресурс]. URL: https://www.mnau.edu.ua/ua/02_02_04_05.html (дата звернення: 10.01.2019).

376. Милодан П. Н. Работа с колхозами птицеводами. *Птицеводство*. 1952. № 9. С. 8–9.

377. Милодан П. Н. Выращивание молодняка птицы в колхозе имени Берия. *Птицеводство*. 1951. № 8. С. 29–30.

378. Милостивый Государь Владимир Герасимович! // ЦДІАК України. Ф. 731. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 68.

379. Министерство сельского хозяйства Союза ССР товарищу Мацкевичу В.В. // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 9. Спр. 739. Арк. 116–124.

380. Мирский Э. М. Наука как социальный институт. *Основы философии науки*. Москва, 2005, С. 301–382.

381. Михаил Федорович Иванов (1871–1935) / сост. Ф.К. Невядомская; ред. И. В. Боровских. Москва: ЦНСХБ ВАСХНИЛ, 1987. 47 с.

382. Михайленко А. М., Кромин В. С. Методические рекомендации по длительному хранению яиц кур. Харьков, 1976. 9 с.

383. Мосякин В. М. Изменение концентрации свободных аминокислот в печени в зависимости от условий протеинового питания кур-несушек. *Научно-технический бюллетень*. Харьков, 1990. №28. С. 27–31.

384. Мусияка А. Г. Как уменьшить шум от инкубатора «Универсал». *Птицеводство*. 1962. № 1. С.28.

385. Мусієнко М., Остапченко Л., Таран Н., Бацманова Л., Стороженко В. Університет святого Володимира – Київський державний університет: генезис біологічної науки (1834–1933). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Біологія*. 2014. Вип. 1(66). С. 5–14.

386. Мусіч О. І. Використання каротиноїдних дріжджів та Сел-Плексу в годівлі курей-несучок. *Птахівництво: міжвід. темат. наук. зб.* 2005. Вип. 57. С. 203–207.

387. Нагорная Л. В., Фотіна Т.І. Дерманісіоз водоплавної птиці. *Птахівництво: міжвід. темат. наук. зб.* 2012. Вип. 68. С. 339–344.

388. Наказ по Республіканському спеціалізованому тресту птахофабрик і птахорадгоспів «Укрптахотрест» №88 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964 – травень 1964. Арк. 112.

389. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №2 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963 Арк. 2–3.

390. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №5 // Архів ВО «Київптахопром». «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964– травень 1964. Арк. 14–15.

391. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №6 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963 Арк. 7.

392. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №9 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963 Арк. 11.

393. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №16 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963 Арк. 22.

394. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №44 // Архів ВО «Київптахопром». «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964– травень 1964. Арк. 60–65.

395. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №74 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963 Арк. 96.

396. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №77 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 1.04.1963–21.09.1963. Арк. 99.

397. Наказ по Укрптахотресту Міністерства Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №80 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964 – травень 1964. Арк. 116.

398. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №87-а // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964 – травень 1964. Арк. 126.

399. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №176 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №161 по 275. 21.09.1963–30.12.1963. Арк. 19–23.

400. Наказ по Укрптахотресту Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР №191 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №161 по 275. 21.09.1963–30.12.1963. Арк. 45.

401. Наказ 21.05.2007 №340 «Про затвердження Програми розвитку індиківництва в Україні на період до 2015 року. 2007. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0340555-07> (дата звернення: 03.12.2018).

402. Наказ 31.12.2003 №485/131 «Про розвиток галузі птахівництва в Україні». 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_131555-03 (дата звернення: 02.11.2018).

403. Наказ №58/11 від 03.02.2005 «Про проведення породовипробування яєчних курей». 2005. URL: <https://public@smt-journal.com> (дата звернення: 30.05.2018).

404. Наказ №385 по Українській академії сільськогосподарських наук 27 серпня 1959 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 84.

405. Наказ №786 по Міністерству сільського господарства УРСР 22 серпня 1959 р. Про реорганізацію Української дослідної станції птахівництва в

Український науково-дослідний інститут птахівництва // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 83.

406. Народне господарство Української РСР у 1956 році: статистичний збірник Київ : Державне статистичне видавництво, 1957. 535 с.

407. Народне господарство Української РСР: статистичний щорічник, 1957 рік. Київ : Державне статистичне видавництво, 1958. 264 с.

408. Народне господарство Української РСР в 1959 році: статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1960, с. 28

409. Народне господарство Української РСР в 1964 році: статистичний щорічник. Київ : ЦСУ УРСР «Статистика», 1965. 694 с.

410. Народне господарство Української РСР в 1965 році: статистичний щорічник. Київ: ЦСУ УРСР «Статистика», 1966. с. 715.

411. Народне господарство Української РСР в 1966 році: статистичний щорічник. Київ : ЦСУ УРСР «Статистика», 1967. 638 с.

412. Народне господарство Української РСР у 1967 році: стат. щорічник. Київ: Статистика, 1968. 579 с.

413. Народне господарство Української РСР у 1969 році: стат. щорічник Київ: Статистика, 1970. 611 с.

414. Народное хозяйство Украинской ССР в 1973 году: статистический ежегодник. Киев: «Статистика», 1974. 584 с.

415. Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году: статистический ежегодник. Киев: «Техника», 1976. 540 с.

416. Народне господарство Української РСР у 1980 році: стат. щорічник / від за вип. Б. А. Сівко. Київ: Техніка, 1981. 384 с.

417. Народне господарство Української РСР у 1984 році: стат. щорічник / відп. за вип. Б. А. Сівко. Київ: Техніка, 1985. 406 с.

418. Народне господарство Української РСР у 1985 році: стат. щорічник / відп. за вип. Б. А. Сівко. Київ : Техніка, 1986. 398 с.

419. Народне господарство Української РСР у 1989 році: стат. щорічник / від за вип. В. В. Самченко. Київ: Техніка, 1990. 463 с.

420. Народне господарство Української РСР у 1990 році: стат. щорічник /від за вип. В. В. Самченко. Київ: Техніка, 1991. 496 с.

421. Народне господарство Української РСР у 1991 році: стат. щорічник /від за вип. В. В. Самченко. Київ: Техніка, 1992. 468 с.

422. Народное хозяйство СССР в 1956 г. : стат.ежегодник. М.: Государственное статистическое издательство, 1957. 296 с.

423. Народное хозяйство СССР в 1985 г.: стат. ежегодник /ЦСУ СССР. М. : Финансы и статистика, 1986. 655 с.

424. Народное хозяйство СССР. 1922–1982: Юбил. стат. ежегодник /ЦСУ СССР. М. : Финансы и статистика, 1982. 624 с.

425. Народное хозяйство СССР в 1989 г. : стат. ежегодник /Госкомстат СССР. М. : Финансы и статистика, 1989. 766 с.

426. Народное хозяйство СССР в 1990 г. : стат. ежегодник /Госкомстат СССР. М. : Финансы и статистика, 1991. 752 с.

427. На сессии отделения животноводства Украинской Академии сельскохозяйственных наук. *Птицеводство*. 1957. № 8. С. 44–45.
428. Насонов Ю. М., Горобец А. И., Батюжевский Ю. Н. Химический состав скорлупы яиц с высокой и низкой прочностью. *Научно-технический бюллетень*. Харьков, 1990. №28. С. 17–19.
429. Наукова школа «Годівля тварин і технологія кормів». URL: <https://nubip.edu.ua/node/12655> (дата звернення: 15.01.2019).
430. Науковий звіт за 1958 рік // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 713. Арк. 295–347.
431. Наукові розробки, товари та послуги / Інститут птахівництва УААН. Алушта, 2008. 23 с.
432. Научно-исследовательская работа // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 7. Спр. 92. Арк. 29–31.
433. Національна Академія аграрних наук України. Презентація: до 100-річчя від дня створення / Уклад.: В.Ф. Камінський, П.В. Кондратенко, О.М. Жукорський та ін. гол. ред.: Л.М. Гадзало. К. : Аграрна наука, 2018. 240 с.
434. Нацюк М. Н., Стрельченко М. П. Результати використання ферментів при вирощуванні бройлерів. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1973. Вип.15. С. 36–42.
435. Наявність птахоферм в колгоспах // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 20.
436. Некролог. Федор Николаевич Голубничий. *Птицеводство*. 1962. № 3. С. 40.
437. Неруш Є. С. На міжгосподарській основі. *Колгоспне птахівництво на промисловій основі*. Київ : Урожай, 1982. С. 34–49.
438. Нечай Н. М. Застосування підкислювача на основі молочної кислоти при вирощуванні молодняку перепелів м'ясного напряму продуктивності. *Сучасне птахівництво*. 2015. № 11–12 (156–157). С. 32–35.
439. Нечаев Н. П. Поездка в Канаду и США. *Птицеводство*. 1966. № 3. С. 32–35.
440. Нестерова Л. И., Фуртушний В.О., Рибкіна Л.Ф., Каравашенко В. Ф. Хімічні та органолептичні дослідження м'яса бройлерів, які одержували з кормом біоміцин кормовий вітамінізований. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1969. Вип. 8. С. 75–81.
441. Николаев А. И. Выдающийся ученый-овцевод: (К 90-летию со дня рождения акад. М. Ф. Иванова. *Овцеводство*. 1961. № 11. С. 37
442. Никулин И. П. Межколхозные фермы в Кировской области. *Птицеводство*. 1963. № 10. С. 4–5.
443. Ніщепенко М. П., Порошинська О. А., Саморай М. М., Стовбецька Л. С. Взаємозв'язок між активністю ферментів органів травлення перепелів та їх м'ясною продуктивністю за впливу комплексу амінокислот. *Птахівництво* : міжвід темат. наук. зб. Харків, 2013. Вип. 69. С. 235–239.
444. Нормування годівлі сільськогосподарської птиці / під ред. О. В. Терещенка, 3-є вид, Бірки, 2010. 88 с.

445. Об использовании государственных ресурсов комбикормов и белково-витаминных добавок и сырья для их производства в 1973 году : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров ССР от 14 декабря 1972 г. №873. *Свод законов СССР*, Москва : Издательство «Известия», 1985. Т. 7. С. 531–532.

446. Областному специалисту по птицеводству П.А. Пахомову // ЦДІАК України. Ф. 2163. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 43.

447. Об организации производства яиц и мяса птицы на промышленной основе: Постановление Совета Министров СССР и Центрального Комитета КПСС от 3 сентября 1964 г., №740. *Свод законов СССР*. Москва: Издательство «Известия», 1985. Т. 7. С. 512–517.

448. Об увеличении производства комбикормов и повышении технического уровня предприятий комбикормовой промышленности Министерства заготовок СССР в 1978–1985 годах : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров ССР от 19 июня 1978 г. №519. *Свод законов СССР*. Москва : Издательство «Известия», 1985. Т. 7. С. 536.

449. Об увеличении производства яиц и мяса птицы в пригородных зонах крупных городов и промышленных центров : Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета министров СССР от 8 января 1963 г., №30. *Свод законов СССР*. М. : Издательство «Известия», 1985. Т. 7. С. 519–520.

450. Об утверждении устава яичной артели в с. Великая-Березянка Тарщанского уезда // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 643. Спр. 253. Арк. 1–6.

451. Обушной И. Колхозная гусеводческая ферма. *Птицеводство*. 1979. № 9. С. 6–9.

452. Общая характеристика научно-исследовательской работы кафедры // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 768. арк. 5–6.

453. Овчаренко Н. И. Обмен опытом птицеводов Запорожья. *Птицеводство*. 1955. № 3. С. 40.

454. О дальнейшем развитии научных исследований в области животноводства и кормопроизводства, повышении их эффективности и о мерах, обеспечивающих широкое внедрение достижений науки и передового опыта в производство // ЦДАГОУкраїни. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 630. Арк. 82–89.

455. Одеський державний аграрний університет: історичне презентаційне видання. Київ: ТОВ «Видавництво» БАРМИ», 2018. 279 с.

456. О дополнительных мерах по увеличению производства свинины и мяса птицы в 1977 году в колхозах, совхозах, других государственных хозяйствах и в личных подсобных хозяйствах населения. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров ССР от 3 февраля 1977 г. №106. *Свод законов СССР*. Москва: Известия, 1985. Т. 7. С. 522–523.

457. Олексенко Г., Анищенко В., Далин В. Производство яиц и птичьего мяса в колхозах Черкасщины. *Птицеводство*. 1966. № 6. С. 12–13.

458. О мерах по дальнейшему повышению эффективности сельскохозяйственной науки и укреплению ее связи с производством: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 26 августа 1976 г., № 703. *Свод законов СССР*. М. : Известия, 1985. Т. 3 С. 625–630.

459. О мерах по дальнейшему совершенствованию племенного дела в животноводстве. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 5 мая 1978 г. № 494, *Свод законов СССР*. Москва : Известия, 1985. Т. 7, С. 493–498.

460. О мерах по дальнейшему увеличению производства яиц и мяса птицы на промышленной основе. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 26 февраля 1971 г. №165. *Свод законов СССР*. Москва : Известия, 1985. Т. 7. С. 517–519.

461. О мерах по улучшению племенного дела в животноводстве и дальнейшем развитии искусственного осеменения сельскохозяйственных животных. Постановление Совета Министров СССР от 29 июня 1970 г. №490. *Свод законов СССР*. Москва : Известия, 1985. Т. 7. С. 498–501.

462. О мерах по увеличению производства и улучшению качества кормов. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 16 июля 1970 г. № 554 // *Свод законов СССР*. Москва: Известия, 1985. Т. 7. С. 530-531.

463. Оноприенко Я. Гуси на Черкасщине. *Птицеводство*. 1984. № 5. С. 19.

464. Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. Киев, 2008. 288 с.

465. ОНТП 4 – 88. Общесоюзные нормы технологического проектирования птицеводческих предприятий. Ростов-на-Дону, 1988. 110 с.

466. О порядке передачи колхозного имущества при преобразовании колхозов в совхозы: Постановление Совета Министров СССР и Центрального Комитета КПСС от 3 мая 1957 г., №495. *Свод законов СССР*. М.: Издательство «Известия», 1985. Т. 7. С. 299–300.

467. О представлении Президиума Верховного Совета РСФСР по вопросу передачи Крымской области в состав Украинской ССР: Постановление Президиума Верховного Совета УССР от 13 февраля 1954 г. (Протокол заседания Президиума Верховного Совета УССР, 1954 г., № 49, п.1). *Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР: 1938–1979*. В 2-х т. К. : Политиздат Украины, 1980. Т. 1. С. 41.

468. О работе кружков НСО при кафедре // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 7. Спр. 92. Арк. 37–39.

469. Осадчая В. К. Влияние внешних факторов на мясную продуктивность и всасывательную активность тонкого кишечника цыплят. *Зооигиенические и ветеринарно-санитарные аспекты промышленного птицеводства: межвуз. сб. науч. тр.*, Москва, 1988. С. 27–31.

470. Осадчая, Ю. В. Методология ускорения селекционного процесса в популяциях страусов. *Theoretical & Applied Science*. 2013. № 10. Р. 101–106.

471. Осипов А. И. Не говори: «Их нет», а с благодарностью: «Были». *Птицеводное хозяйство*. 1916. №21. С. 21–22.

472. О состоянии ликвидации неграмотности по Украинской ССР // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1570. Арк. 142–150/

473. ОСТ 46 138–83. Производство мяса уток. Технологический процесс выращивания утят–бройлеров на подстилке. Основные параметры. Загорск. 8 с.
474. ОСТ 46 136–83. Производство мяса индеек. Технологический процесс выращивания индюшат на подстилке. Основные параметры. Загорск. 9 с.
475. Основные направления научных исследований в области животноводства и кормопроизводства // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 630 Арк. 90–92.
476. Основы промыслового птицеводства. Практическое руководство / сост. Д.И. Герасимов. Киев, 1914. 321 с.
477. Отдел животноводства Киевского общества сельского хозяйства // ЦДАК України. Ф. 731. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 53–54.
478. Отченашко В. В. Біохімічні критерії вітамінного живлення молодняку перепелів. *Сучасне птахівництво*. 2012. №3. С. 10–13.
479. Отченашко В. В. Ефективність використання кормів у перепелів за різного протеїнового живлення. *Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб.* Харків, 2013. Вип. 69. С. 248–254.
480. Отченашко В. В. Споживання корму та перетравність поживних речовин у перепелів за використання комбікормів із різним вмістом протеїну. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 1. С. 11–14.
481. Отченашко В. В. Вихід продуктів забою та харчова цінність м'яса перепелів за використання комбікормів з різними рівнями енергії. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 5. С. 5–9.
482. Отчет о научно-исследовательской работе Украинского филиала Всесоюзного научно-исследовательского института кормов имени В. Р. Вильямса за 1953 г. // ДАПО. Ф. Р-4444. Оп. 2 Спр. 8. Арк. 1–2.
483. Отчет о научно-исследовательской работе Украинского филиала Всесоюзного научно-исследовательского института кормов имени В. Р. Вильямса // ДАПО. Ф. Р-4444. Оп. 2 Спр. 13. Арк. 1–3.
484. Отчет о работе кафедры частной зоотехнии за 1953–1954 уч. год // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 119–121.
485. Паскевич Г. А. Козенко О. В. Порівняльна імуногенетична характеристика вітчизняних і зарубіжних кросів яєчних курей. *Наук. вісник ЛНУВМ та БТ ім. С.З. Гжицького*. Львів, 2016. Т. 18, № 1 (65). Ч. 3. С. 89–95.
486. Пенионжкевич Э. Э. Методы племенной работы по улучшению отечественных сельскохозяйственных птиц. *Птицеводство*. 1952. № 11. С. 5–9.
487. Передовые птичницы. *Птицеводство*. 1961. № 1. С. 23.
488. Петров Ю. Е. Дело славится мастерами. К 40-летию промышленного птицеводства Украины. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва*. Харків, 2004. Вип. 57. С. 46–48.
489. Петров Ю. Е. Так все начиналось. К 40-летию промышленного птицеводства. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва*. Харків, 2004. Вип. 57. С. 42–46.

490. Пигарев Н. В. К вопросу о нормированном кормлении кур (в порядке обсуждения). *Птицеводство*. 1952. №7. С. 18–21.
491. Пилипчук Р., Маценко Н. Селекционная работа в хозяйствах Укрплемптицетреста. *Птицеводство*, 1983. № 1. С.13–16.
492. Пилипчук Р., Маценко Н. Что дают производству племзаводы Украины. *Птицеводство*. 1984. № 10. С. 19–20.
493. Письма с мест. *Птицеводство*. 1951. № 9. С. 29–30.
494. Південне відділення ВАСГНІЛ : зб. док. і матеріалів /НААН України, ДНСГ ; Уклад. : В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, В. І. Кучер, В. С. Ловицький, Н. І. Семчук, О. П. Зайцева : Наук. ред. М. Д. Безуглий. К., 2011. 544 с. (Істори-ко-бібліографічна серія «аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 47).
495. Підприємства птахівництва. ВНТП-АПК-04-05. Київ : Мінагрополітики України, 2005. 91 с.
496. План проведения важнейших научно-исследовательских и опытных работ на 1956-1960 г. по Харьковскому зоотехническому институту // ЦДАВО. Ф. Р-4861, Оп. 1 Спр. 1980. 3 арк.
497. План развития гусеводства в зоне деятельности Госплемрассадника на 1949 год и его выполнения //ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-6100. Оп.1. Од.зб. 67. Арк. 10–14.
498. План селекционно-племенной работы в птицеводстве Украинской ССР на 1986–1990 гг. и до 2000 года / Под общ. ред. Э. А. Дуюнова. 1987. Харьков, 174 с.
499. Пленум ЦК КПРС. 25-31 січня 1955 р. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971)*. Пер. з 8-го рос. вид. / за заг. ред П. М. Федосєєва, К. У. Черненко. Київ : Політвидав України, 1978. Т. 7. (1955–1959). 1981. С. 13–50.
500. Пленум ЦК КП(б)У, Київ, 9-12 травня 1949 р. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Київ, 1977. Т. 2 (1941–1976). С. 267–318.
501. Победители Всесоюзного социалистического соревнования. *Птицеводство*. 1988. № 5. С. 2–3.
502. Повідомлення про захист дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук. *Спецвипуск газети «Освіта України» № 8 серпень 2017*. 2017. URL: <https://lib.pedpresa.ua/13857-spetsvypusk-gazety-osvita-ukrayiny-8-serpen-2017.html> (дата звернення: 8.01.2019).
503. Повышают продуктивность птицеводства. *Птицеводство*. 1951. № 8. С. 2–4.
504. Повышение эффективности использования кормов в птицеводстве / Под ред. С. А. Водолажченко, Симферополь: Таврия, 1974. 111 с.
505. Подобед Л. И. Современные аспекты минерального питания яйценоской птицы интенсивных кроссов. *Птахівництво: міжвід. темат. наук. зб. /ІІІ УААН*. Харків, 2004. Вип. 55. С. 305–311.

506. Подстрешний О. П. Крос «Борки-117». *Енциклопедія Сучасної України*. 2014. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2130 (дата звернення: 02.12.2018).

507. Подстрешний О. П., Стефанович В. Ю., Попов І. І., Сахарова С. А. Використання імуногенетичного контролю при вдосконаленні методів збереження генофонду птиці. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай. 1993. Вип. 64. С. 3–8.

508. Покидько А. И. Птицеферма колхоза Родина». *Птицеводство*. 1963. №10. С. 6.

509. Полтавські глинясті кури (рекомендації по розведенню) / під заг. ред. Ю. А. Рябокonia. Бірки, 2005. 32 с.

510. По письму ЦК КП(б) України об організації сільськогосподарського інституту в г. Каменец-Подольське // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1571. Арк.185.

511. Поплевкин Т. Мясное птицеводство Украины на подъеме. *Птицеводство*. 1970. № 9. С. 2–3.

512. По следам выступлений журнала «Птицеводство». *Птицеводство*. 1951. № 11. С. 31.

513. Пономарева Ж. Подготовка ремонтных утят к яйцекладке. *Птицеводство*. 1991. № 6. С. 22–23.

514. Породний склад гусей // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 31.

515. Породний склад качок // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 30.

516. Постанова № 1566 РМ УРСР від 30 грудня 1956 р. «Про організацію Української Академії сільськогосподарських наук при МСГ УРСР // ДАК. Ф. Р-1331. Оп. 3. Спр. 397. Арк.1–3.

517. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР (4травня 1962 р.) // ДАК. Ф. Р-1331. Оп. 3. Спр. 3021. Арк.1–2.

518. Постанова ЦК КПРС про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області, 11 березня 1959 р. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1989-1971. Пер. з 8-го рос. вид. К.: Політвидав України, 1981. Т.8. (1959-1965 рр.). С. 484-497.

519. Постанова ЦК ВКП(б) про постановку справи пропаганди і впровадження досягнень науки і передового досвіду в сільському господарстві від 19 червня 1950 р. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1989-1971*. К. : Політвидав України, 1980. Т. 6. (1941-1956 рр.). С. 307–321.

520. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 2 октября 1968 г. «О мерах по дальнейшему улучшению научно-исследовательских работ в области сельского хозяйства». *Решения партии и правительства*. Москва: Политиздат, 1970. Т.7. июль 1968–1969 гг. С. 149.

521. Пояснююча записка до зоотехнічного звіту Полтавського обласного управління птахівництва // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 2–7

522. Президенту Української академії сільськогосподарських наук академіку П. А. Власюку // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 102–103.
523. Приймак В. В. VII виставка з птахівництва (23-26 вересня 1910 р.) Полтавської губернії в історії розвитку галузі України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. VIII Всеукр. конф. молодих вч. та спец-тів., 16 березня 2012 р. К., 2012. Ч.2. С. 166 – 167.
524. Приймак В. В. Ведення гусівництва Волинської губернії на початку XX століття. *Зоотехнічна наука : історія, проблеми, перспективи* : матер. II міжнар. наук.-практ. конф., 14–16 березня 2012 р. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 3–4.
525. Приймак В. В. Вплив Коопташу на науково-дослідну роботу галузі птахівництва в Україні (період 1924-1929 рр.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матер. IX Всеукр. конф. молодих вч. та спец-тів., 22 травня 2014 р. К., 2014. С. 116 – 119.
526. Приймак В. В. Короткий історичний нарис одомашнення птахів. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2012. Вип. 10(20), Серія «Тваринництво». С. 65–71.
527. Приймак В. В. Научное общество птицеводства – его роль в развитии отрасли (конец XIX – начало XX века). *Наука и образование в жизни современного общества*: сб. научн. тр. Тамбов, 2013. С. 105–108.
528. Приймак В. В. Характеристика інкубаційних апаратів різних систем другої половини XIX – початку XX століття. *Таврійський науковий вісник* : науковий журнал. Херсон, 2012. Вип. 78 (Ч.2). С. 3 – 12.
529. Приказ по Республиканскому специализированному тресту птицефабрик и птицесовхозов «Укрптицетрест» Министерства производства и заготовок сельскохозяйственных продуктов УССР №28 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 01.04.1963 – 21.09.1963. Арк. 36.
530. Приказ по Укрптицетресту Министерства производства и заготовок сельскохозяйственных продуктов УССР №50 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 180. Січень 1964 – травень 1964. Арк. 74.
531. Приказ по Укрптицетресту Министерства производства и заготовок сельскохозяйственных продуктов УССР №69 // Архів ВО «Київптахопром». Накази по «Укрптахотресту» з №1 по 160. 01.04.1963 – 21.09.1963. Арк. 91.
532. Приказ №167. Народного комиссара земледелия УССР // ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 71.
533. Приказ №255 // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 22. Спр. 7927. Арк. 120–122.
534. Приколотина К. Т. Выращивание цыплят и содержание птицы на фермах Англии и Шотландии. *Птицеводство*. 1955. № 7. С. 37–46.
535. Приліпко Т. М., Кадиш В. О., Костецька Ю. В. Продуктивність курчат-бройлерів за різних режимів освітлення. *Аграрна наука та харчові технології*. 2015. Вип. 1. С. 104–110.
536. Приложение 2 к приказу Госагропрома УССР от 7 сентября 1988 г. №230 // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 22. Спр. 7926. Арк. 62.

537. Приложение 3 к приказу Госагропрома УССР от 7 сентября 1988 г. №230 // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 22. Спр. 7926. Арк. 63–64.
538. Приложение к приказу Госагропрома УССР от 6 октября 1988 г. №255 // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 22. Спр.7927. Арк. 123–145.
539. Примак О. В. Історичні аспекти розвитку винахідництва в промисловому птахівництві (1946-1987 рр.). *Історія науки і біографістика* : електр. наук. зб. 2007. № 12. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2007-2/07poivpp.pdf>. (дата звернення: 10.10.2018).
540. Примак О. І. Розвиток автоматизації мікроклімату в птахівництві. *Вісник аграрної науки*. 2005. № 8. С. 76–78.
541. Проблема: «Разработка зоотехнических нормативов выращивания и содержания с-х животных и птицы в условиях Лесостепи Украины» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2050. Арк. 3–59.
542. Проблема VII. Ультрафиолетовое облучение как фактор улучшения эмбрионального и постэмбрионального развития сельскохозяйственных животных // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 682. Арк. 305–324.
543. Проблема – Увеличение производства яиц и мяса птицы // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2116. Арк. 88–95.
544. Програма работ Отдела Животноводства. Харьков, 1925. 11 с.
545. Програма розвитку індиківництва України до 2015 року: затверджена наказом Міністерства аграрної політики України, 2007. №340. 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0340555-07> (дата звернення: 30.11.2018).
546. Продуктивность мясной птицы // ДАПО. Ф. Р-8773. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 12.
547. Продуктивність качок, гусей та індиків // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 1 Спр. 149. Арк. 36.
548. Про заснування Української академії аграрних наук. *Збірник Постанов Уряду УРСР*. К. : Політвидав, 1990. № 16. Ст. 59.
549. Производственно-экономические показатели передовых хозяйств Птицепрома ССР за 1983 год. *Птицеводство*. 1984. № 9. С. 8–9.
550. Производственно-экономические показатели птицеводческих предприятий за 1990 год. *Птицеводство*. 1991. № 6. С. 2–4.
551. Производство яиц в колхозах и МХП и продуктивность кур в 1986 году // ДАПО. Ф. Р-8773. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 11.
552. Промышленное птицеводство / Под ред. В. Д. Лукьяновой. К. : Урожай, 1980. 256 с.
553. Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по ее реализации: материалы майского Пленума ЦК КПСС 1982 г. Москва: Политиздат, 1984. 111 с.
554. Прокудина Н. А., Огурцова Н. С., Артеменко А. Б. Анализ причин эмбриональной смертности сельскохозяйственной птицы за 2001–2005 гг. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 58. С. 431–444.

555. Про організацію державних племінних розплідників фазанів // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 9. Спр. 1595. Арк. 100–102.

556. Протокол №8 засідання кафедри частної зоотехнії Полтавського с. х. інститута // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 9–10.

557. Професор Свеженцов Анатолій Іванович: бібліогр. покажч. наук. праць за 1968-2007 роки /Дніпропетр. держ. аграрно-екон. ун-т; укл. А. Г. Братчик та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 102 с. (Серія: «Бібліографія вчених-аграріїв ДДАЕУ». Вип. 5).

558. Професор Степченко Лілія Михайлівна: бібліограф. покажчик наук. праць за 1972-2012 роки / НААН України, Держ. наук. с.-г. б-ка, Дніпропетр. держ. аграр. ун-т; наук. ред. В. А. Вергунов. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2012. 162 с. (Серія: «Бібліографія вчених-аграріїв України». Кн. 47).

559. Пряхин А. В., Статник И. Я., Луценко И. Я., Шакалова Т. В., Пономаренко Н.П. Руководство по содержанию и кормлению кур финального гибрида кроссов «Хайсекс белый» и «Хайсекс коричневый». К. : ФОП Кулінічев Б. М., 2013. – 90 с.

560. Птахівництво і технологія виробництва яєць і м'яса птиці: підруч. /за ред. В.І. Бесуліна. Біла Церква, 2003. 448 с.

561. Птахівництво / під ред. П. Ю. Божка і М. В. Дахновського. Київ : Державне в-во сільськогосподарської літератури УРСР, 1955. 336 с

562. Птицеводство – на промислену основу. *Птицеводство*. 1964 № 6. С. 1–3.

563. Птицеводческий комплекс на 60 тыс. кур-несушек колхоза «Украина» Летичевского района Хмельницкой области /ответ. за вып. Ф. П. Полупанов, Н. Е. Евтушенко. Киев, 1971. 4 с.

564. Птицеферма колхоза «Шлях Леніна» Валковського району. Харків, 1970. 3 с.

565. Пустова Н. В. Екстер'єрні та інтер'єрні показники курей різної селекції. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2005. Вип. 57. С. 81–84.

566. Пустова Н. В. Морфологічні та хімічні показники яєць курей різної селекції. *Сучасне птахівництво*. 2005. № 1. С. 9–10.

567. Пустова Н. В. Селекційно-генетичні та біологічні особливості курей різної селекції: монографія /за ред. Сірацького Й. З., Федорович Є. Київ : Люксар, 2009. 152 с.

568. Пушкаренко В., Лилевман В. Клеточная батарея для выращивания утят до 10 дней. *Птицеводство*. 1966. №3. С. 27–29.

569. Радченко Г. Х., Гринжевский Н. В. Производство яиц на специализированных фермах колхозов Украины. Киев, 1970. 66 с.

570. Радченко Г. Х. Стан і перспективи розвитку колгоспного птахівництва. *Колгоспне птахівництво на промисловій основі*. Київ : Урожай, 1982. С. 3–33.

571. Радянського вченого обрано президентом ВНАП. Літературна Україна. 1966. №66 (2350) від 23 серпня. С. 1.

572. Раздел 2. «Разведение и дальнейшее улучшение полтавских местных кур» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 8–22.
573. Раздел 3 // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 57.
574. Раздел 5. «Совершенствование первомайських кур» // ЦДАВО України. Ф. Р 4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 25–28.
575. Раздел 6. «Методическое руководство улучшением роменских гусей в Роменском ГПР Сумской области» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 39–40.
576. Раздел 6. «Разведение и дальнейшее улучшение крупных серых гусей» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 29–37.
577. Раздел 6. «Размножение и улучшение переяславских гусей» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 38.
578. Раздел 7. «Разведение и дальнейшее улучшение украинских и белогрудых уток» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 41–48.
579. Ралик М. В., Гусянский И. Н., Малик О. Г. Яйценоскость и качество яиц кур под влиянием триптофана, метионина, сульфата натрия. *Вклад молодых ученых в выполнение Продовольственной программы СССР: тез. докл. респ. науч. конф. молодых ученых. Херсон, 1983. С. 99.*
580. Ралик М. В., Богив Е. М., Малик О. Г. Продуктивность кур под влиянием скармливания синтетических аминокислот и сльфата натрия. *Вклад молодых ученых и специалистов в интенсификацию сельскохозяйственного производства: тез. докл. 1-й республ. науч.-произв. конф. Львов, 1984. С. 176–177.*
581. Расчет стоимости мероприятий, предусмотренных постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем развитии научных исследований в области животноводства и кормопроизводства, повышении их эффективности и о мерах, обеспечивающих широкое внедрение достижений науки и передового опыта в производство» // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 630 Арк. 93–95.
582. Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархівний довідник. Київ, 2012. Т. 1, кн. 2. 382 с.
583. Резніковський В. К., Івко І. І., Дяконов М. П., Тимофеев В. М. Дослідження мікроклімату зблокованих пташників. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1993. Вип. 46. С. 15–20.
584. Рекомендації з нормування годівлі сільськогосподарської птиці / під ред. О. В. Терещенка. Бірки, 2005. 101 с.
585. Риза-Заде Н. И., Красноярецев Г. В. Российское отделение ВНАП – на пороге 100-летия. *Птица и птицепродукты*. 2012. № 3. С. 8–9.
586. Ріпецький С. Стрілецьтво і мазепинська ідея. УСС. 1914–1974. Philadelphia, Pa, 1974. С. 5–24.
587. Робинсон Л. Современное птицеводство Англии / перевод с англ. Е.Ю. Румянцевой. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1959. 566 с.
588. Рогозін М. Наука в птахівництві. Харків, 1933. 86 с.
589. Родный Н. И. Очерки по истории и методологии естествознания. М.: Наука, 1975. 424 с.

590. Рожковський О. В. Сахацький Микола Іванович. *Вчені тваринники / УААН; наук. ред. В. П. Буркат, Г. О. Богданов. К. : Аграрна наука, 2004. С. 309–311. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», кн. 9).*

591. Розділ 8 – «Біологічно-господарчі різниці різних порід курей в однакових умовах годівлі і утримання // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2093. Арк.13.

592. Романенко Г. В. Історичні аспекти розведення та збереження породи гуцульських коней на українських землях у складі Польщі в міжвоєнний період. *Грані: науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21(№9). С. 81-89. doi: 10.15421/1718118.*

593. Романець О. В. Періодизація розвитку генетики в Україні. *Наука та наукознавство. 2011. № 2. С. 156–172.*

594. Россо Л. М. Ембріональний розвиток довгих трубчастих кісток курей російської білої породи. *Птахівництво: республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1970. Вип. 9. С. 70–74.*

595. РСТ УССР 1947–84, 1984. Яйца индюшиные инкубационные. Технические условия. Киев, 9 с.

596. РСТ УССР 1969–86. Яйца утиные инкубационные. Технические условия. Киев, 1986. 12 с.

597. РСТ УССР 1968–86. Цыплята суточные мясных пород. Технические условия. Киев, 8 с.

598. Руденко Н. Ускоренно развивать индустрию мясного птицеводства. *Птицеводство. 1977. № 8. С. 2–6.*

599. Рубан Б. В. Птицы и птицеводство: учебн. пособ. Харьков : Эспада, 2002. 520 с.

600. Рубан Ю. Д. Научное наследие М. Ф. Иванова и современная селекция. *Корифей зоотехнической науки М. Ф. Иванов и перспективы развития специальностей по зоотехнии и ветеринарии : мат. междунар. науч.-практ. конф., посвят. 125-летию со дня рожд. ак. Иванова М.Ф. Харьков, 1996. С. 5–9.*

601. Рубан Ю. Д. Научное наследие академика М.Ф. Иванова и современность. Киев : Аграрная наука, 2011. 272 с.

602. Рубан Ю. Д. Приоритет отечественных ученых в развитии зооинженерной науки. Київ : Аграрна наука, 2004. 292 с.

603. Руденко Н. Ускоренно развивать индустрию мясного птицеводства. *Птицеводство. 1977. № 8. С. 2–6.*

604. Ручко Т. В. Історія створення і розвитку страусівництва в світі. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матер. VIII Всеукр. конф. молодих вч. та спец-тів., 21 травня 2013 р. К., 2013. С. 112 – 114.*

605. Рыжов С. Инкубатор «Универсал-50». *Птицеводство. 1967. № 6. С. 31.*

606. Рябко В. М. Туринский В. М. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова. К. : Аграрна наука, 2001. 256 с.

607. Рябоконт Ю. А., Братишко Н. И. Научные разработки в кормлении птицы. *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2004. Вип. 57. С. 18–22.*
608. Рябоконт Ю. А., Дуюнов Э. А., Исхак Назир. Оценка условий содержания индеек как фон для отбора в селекционном процессе. *Научно-технический бюллетень УНДИП. Харьков, 1990. № 28. С. 7–10.*
609. Рябоконт Ю. А., Ивко И. И., Мельник В. А., Пудов В. Я. Ученые-технологи Института – передовой отрасли сельского хозяйства / *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2004. Вип. 57. С. 31–37.*
610. Рябоконт Ю. А., Рожковский А. В., Бондаренко Ю. В. История развития селекционных и генетических исследований в институте птицеводства УААН. *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2004. Вип. 57. С. 13–17.*
611. Рябоконт Ю.А. Состояние и научное обеспечение отрасли птицеводства в 2001–2005 гг. *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2006: Матер. VII всеукр. конф. по птах. з міжнар участ. Вип. 58. С.10–14.*
612. Савельев И. К. Основные пути интенсификации птицеводства. *Птицеводство. 1962. №3. С. 2–3.*
613. Савин Г.К. Широко использовать антибиотики при выращивании цыплят. *Птицеводство. 1955. № 2. С. 34–35.*
614. Савченко И. Ф. Успех зависит от нашей работы. *Птицевод. 1957. № 9. С.3–6.*
615. Сагло О. Ф. Бондаренко Олександр Пилипович. *Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. К. : Аграрна наука, 1997. С. 21–22. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).*
616. Салеев П. Выращивание гусят в осенне-зимний период. *Птицеводство. 1966. № 11. С. 15–16.*
617. Салеев П. Ф. Технология производства мяса гусей. *Промышленное птицеводство / сост. Фисинин В.И., Тардатьян Г.А. Москва : Колос, 1976. С. 268–284.*
618. Самолетов А. И., Караваев А. М. Клеточное содержание кур-несушек на Томилинской птицефабрике. *Птицеводство. 1960. № 8. С. 6–10.*
619. Саркисов А. Х., Акулова Н. С., Грезин В. Ф., Савин Г. К. Антибиотики – в практику птицеводства. *Птицеводство. 1955. №6. С. 26–31.*
620. Сахацкий М. І. Експериментальне обґрунтування переваг кліткової технології вирощування бройлерів. *Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб. Харків, 2012. Вип. 68. С. 407–415.*
621. Сахацкий Н. И., Андреев В. И., Белецкая А. В. Влияние буферных систем разбавителей на жизнеспособность спермиев птиц. *Птахівництво : Міжвід. темат. наук. зб. /УНДИП. Київ, 1983. Вип. 35. С. 35–37.*

622. Сахацький М. І., Андреев В. І., Кутнюк П. І. Дія кокарбоксілази і гексокінази на життєздатність сперміїв птиці. *Птахівництво: Міжвід. темат. наук. зб. / УНДПП*, Київ, 1983. Вип. 35. С.44–49.

623. Сахацький М. І. Лук'янова Віра Дмитрівна. *Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН*; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. К. : Аграрна наука, 1997. С. 112–115. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).

624. Сахацький М. І. Косенко Ніна Федорівна. *Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН*; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. К. : Аграрна наука, 1997. С. 84–85. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).

625. Сахацький Н. И. Научное обеспечение прогресса в птицеводстве Украины. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва*. Харків, 2003: Матеріали IV всеукр. конф. по птах-ву з міжнар. участю, Алушта, 15-19 березня. Вип. 53. С. 17–23.

626. Сахацький М. І., Осадча Ю. В. Стан та перспективні напрями селекції в страусівництві. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / Ін-т птахівництва*. Харків, 2012. Вип. 68. С. 415–425.

627. Сахацький М. І., Осадча Ю. В. Удосконалення методики визначення пористості шкаралупи яєць страусів. *Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т тваринництва*. Харків, 2013. Вип. 69. С. 324–332.

628. Сахацький М. І., Осадча Ю. В., Кучинська Ю. П. Динаміка рівня розвитку деяких статей та маси тіла страусів при розведенні в закритих популяціях. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Сер.: Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва. 2012. Вип. 179. С. 80–87.

629. Сводные данные // ДАПО. Ф. Р-4444. Оп. 2 Спр. 5. Арк. 634–636.

630. Селекционно-племенная работа в ГПР // ДАХО. Ф. Р-6100. Оп.1. Од.зб. 67. Арк. 14–17.

631. Селина В. XVIII Всемирный конгресс по птицеводству. *Птицеводство*. 1989. №1. С. 40–41.

632. Семенов М. И. Первые итоги работы специализированных птицесовхозов. *Птицеводство*. 1962. № 1. С. 6–7.

633. Сенник С. В., Кононський І. О. Використання препаратів чистотілу звичайного для підвищення м'ясної продуктивності перепелів. *Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва: зб. наук. праць / Білоцерківський держ. аграр. ун-т. Біла Церква*, 2010. Вип. 4(77). С. 33–35.

634. Серебровский А. С. Генетика домашней курицы. *Тр. Аников. генет. станции*. М. : Новая деревня, 1926. Вып. 1. 137 с.

635. Сичов М. Ю. Баланс кальцію та фосфору в організмі перепелів за різних рівнів жиру в комбікормах. *Сучасне птахівництво*. 2012. №8(117). С. 4–7.

636. Сичов М. Ю. Вплив різних рівнів ліпідного живлення на перетравність поживних речовин у каченят. *Сучасне птахівництво*. 2010. № 1–2 (86-87). С. 15–16.

637. Сичов М. Ю. Перетравність поживних речовин корму у перепелів за різних рівнів жиру в комбікормах. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 4. С. –7.

638. Сичов М. Ю. Якість м'яса та печінки каченят-бройлерів за різних рівнів жирового живлення. *Тваринництво України*. 2010. № 7. С. 21–26.
639. Сичов М. Ю. Яєчна продуктивність перепелів за різних рівнів сирого жиру в комбікормах. *Сучасне птахівництво*. 2010. № 3–4 (88–89). С. 35–37.
640. Сичов М. Ю. Забійні якості каченят-бройлерів за різних рівнів сирого жиру в комбікормах. *Вісник Житомирського національно агроекологічного університету*. 2010. № 1 (26). С. 264–268.
641. Сичов М.Ю. Ефективність використання комбікормів з різними джерелами жиру у годівлі каченят-бройлерів [Електронний ресурс]. *Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України*. К., 2010. Вип. 4 (20). URL: http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/nd/2010_4/10smydbd.pdf (дата звернення: 04.01.2019).
642. Сборник справочных материалов, положений и нормативов для составления производственно-финансового плана хозяйств Птицепрома СССР / под общ. ред. А. А. Пак. М., 1970. 1062 с.
643. Свеженцов А. И. Функциональное состояние щитовидной железы у кур-несушек при обогащении рациона микроэлементами и витамином А. *Рациональное кормление сельскохозяйственных животных*: межвуз. сб. науч. тр. Кишинев, 1989. С. 59–62.
644. Свеженцов А. И. Использование витакорма для оптимизации биологически активных веществ в рационах кур-несушек и свиноматок. *Селекционные и технологические методы повышения продуктивности с.-х. животных и птицы в южном регионе Украины*: сб. науч. тр. Одесса, 1991. С. 112–119.
645. Свеженцов А. И., Карпенко М. М., Мусич О. И. Комплексное применение витатона и витамина А в кормлении кур-несушек. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. Зб. /ЛП УААН. Харків, 2004. Вип. 55. С. 342–345.
646. Сергеев В. Искусственное осеменение уток в Японии. *Птицеводство*. 1966. № 10. С. 33–35.
647. Сергеев В., Попов А. Производство мяса бройлеров на колхозных фермах. *Птицеводство*. 1970. № 9. С. 14–15.
648. Сергеев В., Сергеева В., Соболев Е. Основные тенденции в развитии бройлерного производства до 2000 года (обзор). *Птицеводство*. 1986. № 11. С. 38–40.
649. Сергеев В. О., Сергеева В. Д. Прояв гетерозису по несучості при гібридизації спеціалізованих ліній. *Птахівництво*: Республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С. 25–30.
650. Сидора В. Ф. Мое обязательство – собрать миллион яиц Птицеводство. 1959. № 7. С.6–7.
651. Слюсар П. М. Белые корниши и плимутроки при производстве бройлеров. *Птицеводство*. 1966. № 5. С. 19–20.
652. Сметнев С.И. Птицеводство. Москва: Колос, 1978. 304 с.
653. Сметнев С. И. Гетерозис и его использование в птицеводстве. *Птицеводство*. 1963. № 12. С. 8–10.

654. Сметнев С. И. Развитие науки о птицеводстве в СССР. *Вестник сельскохозяйственной науки*. 1977. № 12. С. 87–91.
655. Сойников Ф. О. Резерви бройлерного виробництва. Київ: Т-во «Знання» Української РСР, 1975. 50 с.
656. Соколюк Ю.О. Завдання та організаційна структура Науково-консультаційної Ради при Народному комісаріаті земельних справ України. *Вісник аграрної історії*: зб. наук. праць. 2011. Вип. 2. С. 255–261.
657. Солодкий М. М. Полтавські породні групи курей і заходи по їх удосконаленню та розмноженню. *Підвищення продуктивності птахівництва*: мат. сесії. Київ : Видавництво УАСГН, 1960. С. 28–31.
658. Сорока М. Ф., Майстренко Л. И., Руденко Е. А. Особенности размножения индеек. *Птицеводство*. 1963. № 11. С. 20–22.
659. Союз птахівників України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.poultryukraine.com/ru/about-association/> (дата звернення: 30.09.2018).
660. Список разным обществам существующим в гор. Екатеринослав // ЦДАК України. Ф. 313. Оп. 2 Спр. 2658. Арк. 244.
661. Справа про звинувачення звільненого від кріпацтва селянина капітана Хованського, Рикунова Д. в крадіжці індійських кур у дружини поручика Єропкиної К. 7 серпня – 6 листопада 1777 р. // ЦДАК України. Ф. 59. Оп. 3. Спр. 9711. Арк. 1–8.
662. Справка о деятельности Украинского научно-исследовательского института животноводства степных районов им. М. Ф. Иванова «Аскания-Нова» за 40 лет после Великой Октябрьской революции // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2009. Арк. 1–55.
663. Справка о письме Сумского обкома КП(б)У и Исполкома Облсовета на имя Секретаря ЦК КП(б)У товарища Мельникова Л.Г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1570. Арк. 1–2.
664. Справка о потребности республиканского хозяйства Украинской ССР в специалистах с высшим образованием и об удовлетворении этой потребности в 1951 и 1952 гг. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24 Спр.1570. Арк. 236–237.
665. Справка о слиянии и разукрупнении колхозов в Украинской ССР // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 1327. Арк. 8–19.
666. Справка по постановлению Каменец-Подольского обкома КП(б) Украины // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1571. Арк. 36.
667. Стариков И. «Человек умный, вкрадчивый, ловкий...». *Финляндский округ*. 2008. №3(102). С. 7.
668. Стариков И. «Человек умный, вкрадчивый, ловкий...». *Финляндский округ*. 2008. №4(103). С. 7.
669. Старинская птицефабрика им. XXII съезда КПСС. Киев, 1966. 6 с.
670. Статистические сведения о количестве домашней птицы по данным сельскохозяйственной переписи 1917 г. // ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 5929. Арк. 1.
671. Статут Всеукраїнської Академії Сільсько-господарських наук // ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1–4.

672. Степаненко И. А., Коваленко А. Т., Мосякина Т. В., Гадючко О. Т. История становления отечественной селекции птицы, ее достижения и направления дальнейшего развития. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Х., 2009. Вип. 64. С. 34–47.

673. Степаненко И., Ивко И. Устройство для автоматического учета яйценоскости. *Птицеводство*. 1991. №4. С. 32–34.

674. Степаненко І. А., Іванова Т. В., Коваленко Г. Т., Богатир В. П. Досягнення вітчизняної селекції у птахівництві / *Генетика і селекція на межі тисячоліть* : у 4-х т. / НАНУ, УААН; гол. ред. В. В. Моргун. К. : Логос, 2001. Т. 4. С. 306–307.

675. Степаненко І. А., Коваленко Г. Т., Іванова Т. В., Гадючко О. Т., Ваврійчук Т. В., Луніна Л. А. Дослідне господарство «Борки»: племінні ресурси і напрями селекційної роботи з ними. *Сучасне птахівництво*. 2004. № 10. С.1–6.

676. Степин В.С. Теоретическое знание. М.: Прогресс-Традиция, 2003. 744 с.

677. Степченко Л. М., Галузіна Л. І. Особливості м'ясної продуктивності чорних африканських страусів на тлі застосування кормової добавки «Гумілід». *Сучасне птахівництво*. 2014. № 6(139). С. 4–7.

678. Степченко Л. М., Коляда С. Г. Динаміка активності α -амілази у різних відділах шлунково-кишкового каналу страусенят за впливу біологічно активної кормової добавки «Гумілід». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 188(3). С. 154–158. (Серія: Ветеринарна медицина, якість і безпека продукції тваринництва).

679. Сулим Н. В. Экономическая эффективность выращивания бройлеров разными способами. *Птицеводство* : респуб. межвед. темат. науч. сб. Киев, 1966. Вып. 3. С. 70–75.

680. Сурай П. Ф., Ионов И. А. Экспресс-метод контроля А-витаминных препаратов. *Птицеводство*. 1989. №6. С. 34.

681. Сурай П.Ф., Ионов И.А., Панченко Т.М., Ярошенко Ф.А. Межвитаминные взаимоотношения в организме цыплят-бройлеров при скармливании им повышенных доз витаминов А, Е и Д. *Научно-технический бюллетень*. Харьков, 1990. № 28. С. 19–24.

682. Сурай П., Соляник Л., Эльберт, Г., Сниткин М., Чернов А. Оптимизация Е-витаминного питания гусаков. *Птицеводство*. 1991. № 2. С. 29–31.

683. Тагіров М. Т., Терещенко О. В., Сахацький М. І. Ефективність різних способів трансплантації ранніх ембріонів курей у чуже яйце. *Птахівництво* : міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1993. Вип. 46. С.12-15.

684. Тараповский В., Шульц Д., Черкащенко М. Производственно-научная система «Медео». *Птицеводство*. 1990. № 11. С. 8–10.

685. Тардатьян Г. А. Пути интенсификации производства мяса уток. М., 1983. 55 с.

686. Тема №1. Раздел №1. «Совершенствование русской белой породы кур // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 1–7.

687. Тема 2. Возрастные и сезонные изменения желудочной секреции, состава крови и половой продуктивности кур при клеточном содержании // ЦДАВО. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 22–25.
688. Тема 2. Эффективность применения некоторых микроэлементов (йод, марганец, кобальт, медь) в животноводстве Хмельницкой области // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 668. Арк. 9–15.
689. Тема 3. Влияние микродоз йода на рост и развитие цыплят // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 668. Арк. 15–16.
690. Тема 5. Отдел животноводства // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 1–13.
691. Тема №8 – «Зоотехническая и экономическая эффективность разных способов содержания кур-несушек // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2051. Арк. 61–64.
692. Тема 8. Изучение мясных качеств украинских глинистых уток в учебно-опытном хозяйстве // ЦДАВО. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 668. Арк. 49–50.
693. Тема 9. Конструкция и принцип действия электрического обогревателя для выращивания молодняку птицы // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 668. Арк. 50–59.
694. Тема 17 – «Изучение экономической эффективности отраслей животноводства в колхозах юга УССР» // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2007. Арк. 167–182.
695. Тема 42. Эффективность скрещивания кур породы русская белая с голошейкой // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 121–128.
696. Тема 43. Восстановление и совершенствование породы кур голошеек // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 129–130.
697. Тема: Изучение эффективности выращивания бройлеров, разделенных по полу в суточном возрасте // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 768. Арк. 17–19
698. Тема: Использование пчелиной пыльцы в кормлении цыплят-бройлеров // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 768. Арк. 13–16.
699. Терещенко А. В. Инновационная деятельность института птицеводства. *Птахівництво: міжвід. тем. наук. зб. / Ін-т птахівництва (Мат. III міжнар. наук.-прак. конф. по птахів., 17-21 вересня, 2007., м. Судак). Харків, 2007. Вип. 60, Ч. 1. С.50–58.*
700. Терещенко О. В. Іонов Ігорь Анатолійович. *Вчені тваринники / УААН; наук. ред. В. П. Буркат, Г. О. Богданов. К. : Аграрна наука, 2004. С. 74–77. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», кн. 9).*
701. Терещенко О. В., Катеринич О. О., Рожковський Р. В. Сучасні напрями розвитку птахівництва України (стан та перспективи наукового забезпечення галузі). *Птахівництво : міжвід. тем. наук. зб. / УААН, Ін-т птахівництва. Харків, 2011. Вип. 67. С. 93–99.*
702. Терещенко Т. В. Соціальний протест українського селянства у період післявоєнної відбудови народного господарства (на матеріалах Центральної

України). Український селянин: зб. наук. праць Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. 2004. Вип. 8. С. 296–298.

703. Терновский А.Д. У птицеводов Сумщины. *Птицеводство*. 1964. №4. С. 4–6.

704. Технологія виробництва продукції птахівництва: підруч. / Бородай В.П. та ін. Вінниця : Нова книга, 2006. 360 с.

705. Технологія виробництва продукції птахівництва: навч. посібник /Бородай В.П. та ін. К. : Агроосвіта, 2013. 272 с.

706. Технология производства мяса птицы /под ред. И. К. Савельева. Москва : Сельхозиздат, 1963. 104 с.

707. Тихонов Ю., Песин С., Кушарский А. Микропроцессорная техника на межколхозной фабрике. *Птицеводство*. 1986. № 11. С. 9–10.

708. Тищенко М. К., Ульман Ф. К. Птахівництво : підручник для ланкових та колгоспного активу. К.-Харків, 1941. 99 с.

709. Тицький І. Я. Підвищення рівня протеїнового живлення в птахівництві. *Наукові основи інтенсивного птахівництва: наукові праці*. К., 1960. С. 62–67.

710. Ткачук П. В. Гусеводство – доходная отрасль колхозного производства. *Птицеводство*. 1954. № 2. С. 18–22.

711. Токарева М. М. Учет чистопородной племенной птицы. *Птицеводство*. 1963. № 12. С. 33–36.

712. Тонкошуров В. Я. Деякі способи зменшення втрат корму при механізованій роздачі. *Птахівництво : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ : Урожай, 1969. Вип. 8. С.117–125.*

713. Третьяков Н. П., Крок. Г. С. Инкубация с основами эмбриологии. М. : Колос, 1978. 304 с.

714. Третьяков Н. П. Научно-исследовательская работа в СССР по птицеводству и перспективы дальнейшего ее развития. *Птицеводство*. 1954. № 1. С. 7–12.

715. Трухина Е. П. Академик Иванов и его учение. Свердловск: Госиздат, 1950. 43 с.

716. Тютюнников В. Н., Романов М. П. Сухой тип кормления бройлеров оправдывает себя. *Птицеводство*. 1963. № 7. С. 47–50.

717. Тучемский Л., Безусова Е., Карпов В., Гладкова Г., Лобеев О. Первые итоги. *Птицеводство*. 1989. № 4. С. 20–23.

718. Указ Президиума Верховного Совета ССР О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР. Ведомости Верховного Совета СССР. 1954. 9 марта. №4 (798). Ст. 64.

719. Украинская академия сельскохозяйственных наук вице-президенту Академии тов. П. Д. Пшеничному // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2054. Арк. 3–4.

720. Украинская научно-исследовательская станция птицеводства (УНИС) // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 9130. Арк. 234–235.

721. Українське птахівництво. Матеріяли експедиційногослідження птахівництва України 1928 року / за ред. П. Селівонова. Харків: Книгоспілка, 1930. Т. 2. 82 с.
722. Український науково-дослідний інститут птахівництва / відп. ред. М.В. Дахновський. Київ: Видавництво УАСГН, 1961. 83 с.
723. Успешно провести інкубацію яєц всех видів. *Птицеводство*. 1960. № 3. С.3–5.
724. Устав Республиканской конторы инкубаторно-птицеводческих станций Министерства животноводства УССР за 1946 год // ЦДАВО України. Ф. Р-4770. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–6.
725. Утвержденное штатное расписание и смета расходов ликвидкома Республиканской конторы ИПС на 1959 год // ЦДАВО України. Ф. Р-4770. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 1–11.
726. Ушкаренко В. А., Мартынова Э. Д. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. Херсон : Айлант, 1999. 180 с.
727. Фесечко В. Н. Хорошая птицеферма. *Птицеводство*. 1953. № 6. С. 11–12.
728. Фещенко І. А. Кучаківське птахогосподарство. К. : Урожай, 1973. 75 с.
729. Филоненко В. Отраслевой стандарт на технологию выращивания бройлеров в клеточных батареях. *Птицеводство*. 1986. № 8. С. 40–41.
730. Філософія : навч. посібник. 4-те вид., стереотипне / Л.В. Губерський та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 2004. 516 с.
731. Фисинин В. Гусь – птица выгодная. *Птицеводство*. 1990. № 6. С. 2–6.
732. Фисинин В. И. История птицеводства российского. М. : Хлебпродинформ, 2014. Т.1. 348 с.
733. Фисинин В. И. История птицеводства российского. М. : Хлебпродинформ, 2016. Т. 2. 541 с.
734. Фисинин В. И. Ученые птицеводы России. Люди и птицы. М., 2011. 474 с.
735. Фіялович Л. М., Кирилів Я. І. Ефективність використання у годівлі племінних гусей нетрадиційних добавок. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2016. Т. 18, № 2(67). С. 261–264.
736. Фоменко С. Г. Бесулін Віктор Іванович. *Вчені у галузі тваринництва / УААН; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката*. К. : Аграрна наука, 1999. С. 39–41. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).
737. Форум птицеводов. *Птицеводство*. 1966. № 5. С. 10–11.
738. Фотіна Т. І, Фотін А. І., Міланко О. О., Коптев В. В. Роль різних сероварів сальмонел в етіології сальмонельозу птиці та їх вплив на якість продукції птахівництва. *Птахівництво: міжвід. темат. наук. зб.* 2005. Вип. 57. С. 469–474.
739. Характеристики на педагогічний склад Кам'янець-Подільського Зоотехнічного Інституту // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28–30.

740. Харківській держаній зооветеринарній академії – 160 років / М-во аграр. політики та продовольства Укр., ХДЗВА; авт. кол. : В. О. Головка (голова авт. кол.), Ю. Д. Рубан (голов. ред.), Ю.О. Приходько та ін. Х. : Золоті сторінки, 2011. 274 с.

741. Хачирашвили Г., Шперлинг М. Укрепляют технологическую дисциплину, повышают рентабельность производства. *Птицеводство*. 1966. № 1. С. 7–9.

742. Хачирашвили Г., Шперлинг М. Культура производства – основа успеха. *Птицеводство*. 1966. № 10. С. 4–9.

743. Херсонський державний аграрний університет. Кафедра технології виробництва продукції тваринництва. URL: <http://www.ksau.kherson.ua/biolog/kafedratvpt.html> (дата звернення: 11.11.2018).

744. Царук Л. Л., Бережнюк Н. А., Чорнолата Л. П. Баланс мінеральних речовин у організмі курчат-бройлерів. *Аграрна наука та харчові технології*. 2017. Вип. 2(96). С. 111–117.

745. Центральному Комітету КП України // ЦДАВО України. Ф. Р-4861. Оп. 1. Спр. 2139. Арк. 15–16.

746. Цехмістренко С. І., Пономаренко Н. В., Чубар О. М., Поліщук В. М., Цехмістренко О. С., Бородай В. П. Вплив біологічно активних речовин насіння амаранту на організм перепелів за умов експериментального стресу. *Сучасне птахівництво*. 2009. № 11–12(84–85). С. 19–22.

747. Цільова програма «Птахівництво». 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_131555-03 (дата звернення: 20.12.2019).

748. Чудак Р. А., Огороднічук Г. М., Петрук Н.С., Вознюк А. М. Вплив вітаміну Д на яєчну продуктивність, забійні якості та масу внутрішніх органів перепілок. *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету*. Вінниця, 2012. Вип. 2 (60). С. 48–50. (Серія: Сільськогосподарські науки).

749. Чудак Р. А., Подолян Ю. М., Подолян М. М. Доступність амінокислот у перепелів за згодовування пробіотика. *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету*. Вінниця, 2012. Вип. 2 (60). С. 44–47. (Серія: Сільськогосподарські науки).

750. Чудак Р. А., Чорнолата Л. П., Вознюк О. І., П'ятак О. П. Продуктивність та мінеральний вміст яєць курок-несучок за дії цинку. *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету*. Вінниця, 2012. Вип. 2 (60). С. 51–54. (Серія: Сільськогосподарські науки).

751. Чулкова Н. С. Откорм цыплят на ИПС. *Птицеводство*. 1956. № 3. С. 16–17.

752. Шайтан Б. И., Полищук П. Н. Организация птицеводства в колхозе «Колос». *Птицеводство*. 1960. № 5. С. 4–10.

753. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна. Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 45-55.

754. Шельов А.В., Спиридонов В. Г., Пономаренко Н. П., Бородай В. П., Мельник В. В., Мельничук С. Д. Молекулярно-генетичний аналіз популяцій ку-

рей кросу „Хайсекс білий”. Вісник наукових праць Вінницького національного аграрного університету. Серія: Сільськогосподарські науки. Вінниця, 2011. Вип. 11(51) С. 3–5.

755. Шельов А. В., Пономаренко Н.П., Бородай В. П., Мельник В. В., Палькіна В. Г., Спиридонов В. Г., Мельничук С. Д. Аналіз генетичної структури популяцій курей кросів, створених на основі породи білий леггорн. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія: Технологія виробництва і продукції тваринництва. К., 2012. Вип. 161. С. 52–55.

756. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. К. : Видавничий дім «Простір», 2011. 343 с.

757. Шигаєва М. Л., Лук'янова В. Д. Технологія для племінних господарств курей м'ясного напрямку продуктивності. *Птахівництво* : республ. міжвід. темат. наук. зб. Київ: Урожай, 1969. Вип. 8. С. 3–11.

758. Шомін А. В. Резерви промислового індиківництва. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1969. Вип. 7. С. 96–100.

759. Шомін А. В. Рентабельність промислового індиківництва. *Птахівництво*: республ. міжвід. темат. наук. зб. К.: Урожай, 1973. Вип.16. С. 110–114.

760. Шпекторов В. Совершенствование технологии – шаги прогресса. *Птицеводство*. 1987. № 11. С. 25–29.

761. Штат кафедри // ДАПО. Ф. Р-911. Оп. 7. Спр. 92. Арк. 5.

762. Шульга В. П. Творча спадщина професора М. А. Кравченка у системі селекційно-племінної справи в тваринництві УСРР/УРСР (30-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). Суми, 2018. 468 с.

763. Шульга Г. М. Выращивание и откорм утят на птицекомбинатах. *Птицеводство*. 1956. № 4. С. 26–27.

764. Щebetюк Н. Б. Інститут птахівництва Національної академії аграрних наук України : з історії становлення та діяльності. *Зоотехнічна наука Поділля : історія, проблеми, перспективи* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю заснування та 55-річчю відродження біотехнол. фак-ту ПДАТУ, 16–18 березня 2010 р. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 322–324.

765. Эйсер Ф. Ф. Теория и практика племенного дела в скотоводстве. Киев: Урожай, 1981. 189 с.

766. Юрченко Е. І. Наукова спадщина вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2018. Т. 21(№5). С. 84-89. doi: 10.15421/171871.

767. Ягодин П. Е. Птицеводство в союзных республиках. *Птицеводство*. 1951. № 1. С. 8–9.

768. Яготинская птицефабрика. Киев, 1966. 3 с.

769. Якнюнас В. К. Опыт выращивания утят на ИПС. *Птицеводство*. 1956. № 4. С.16–18.

770. [Яку науково-дослідну роботу веде] // ДАХМО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 31–32

771. Яната О. А. Час заснувати Українську Академію Наук Сільсько-Господарських. Наука та техніка. 1925. № 2. С. 45–49.

772. Яцынин Н. Н., Редих В. К. Русские белые куры. *Птицеводство*. 1954. № 1. С. 23–26.

773. Ященко А. Наши резервы. *Птицеводство*. 1984. № 11. С. 5.

774. Surai P., Ionov I., Kuklenko T., Yaroshenko F. Some features of vitamin A transfer from diet to the egg yolk. *II Конференция Балтийских стран по птицеводству*. Вильнюс, 1994. С. 46–47.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість птиці у Київській губернії за переписом 1917 року

Повіт	Кури	Качки	Гуси	Індики
Бердичівській	448.798	57.278	76.448	2.367
Васильківській	227.255	16.979	21.688	1.151
Звенігородський	521.055	47.478	17.999	1.780
Каневський	199.742	9.528	9.387	1.158
Київський	202.998	8.937	6.334	1.515
Липовецький	266.119	26.941	19.701	1.093
Радомишльський	195.590	12.803	37.200	2.233
Сквиірський	594.658	54.431	98.292	2.980
Таращанський	832.462	106.015	45.679	2.132
Уманський	885.938	195.952	32.587	2.519
Черкаський	301.994	14.221	5.769	1.312
Чигиринський	284.213	17.177	7.774	1.611
Разом по губернії	4.960.822	567.740	376.898	21.851

Додаток Б

Виробництво яєць в УРСР у 1950–1991 рр. по категоріях господарств, млн шт.

Рік	Усі категорії господарств	У тому числі				
		колгоспи, радгоспи	з них		інші державні господарства	особисті підсобні господарства населення
			колгоспи	радгоспи		
1	2	3	4	5	6	7
1950	3489,6	341,2	314,4	26,8	28,1	3120,3
1951	3844,1	418,2	383,4	34,8	30,3	3395,6
1952	3684,7	521,0	475,5	45,5	35,7	3128,0
1953	4089,8	702,7	647,1	55,6	38,8	3348,3
1954	4200,7	588,6	532,0	56,6	22,6	3589,5
1955	4292,1	471,0	397,0	74,0	24,8	3796,3
1956	4924,1	584,1	484,0	100,1	27,1	4312,9
1957	5834,7	751,1	602,8	148,3	36,9	5046,7

Продовження додатка Б						
1	2	3	4	5	6	7
1958	6092,0	813,1	635,0	178,1	43,5	5235,4
1959	6644,7	957,0	737,2	219,8	58,8	5628,9
1960	7186,7	981,5	726,1	255,4	83,7	6121,5
1961	7679,4	1049,4	767,6	281,8	100,0	6530,0
1962	8057,9	1145,7	820,4	325,3	104,4	6807,8
1963	7129,9	1014,4	676,3	338,1	67,8	6047,7
1964	6375,3	1074,0	677,2	396,8	43,6	5257,7
1965	6941	1682	991	638	—*	5259
1966	7456,0	1946	1131	765	—	5510
1967	7863	2260	1304	904	—	5603
1968	8341	2742	1566	1123	—	5599
1969	8603	3103	1678	1369	—	5500
1970	9202	3506	1854	1591	—	5696
1971	9858	4063	2095	1907	—	5795
1972	10464	4686	2296	2321	—	5778
1973	11266	5546	2653	2812	—	5720
1974	12059	6191	2908	3199	—	5868
1975	12429	6609	2914	3615	—	5820
1976	12018	6660	2505	3779	—	5358
1977	13154	7569	2543	4382	—	5585
1978	13796	7877	2375	4724	—	5919
1979	14135	8177	2299	5036	—	5958
1980	14606	8643	2381	5351	—	5963
1981	15252	9167	2416	5737	—	6085
1982	15561	9498	2360	6063	—	6063
1983	15122	9979	2448	6328	—	6143
1984	16344	10213	2391	6616	—	6131
1985	16645	10510	2345	7079	—	6135
1986	17297	11188	2400	—	—	6109
1987	17425	11425	2300	—	—	6000
1988	17672	11528	2200	—	—	6144
1989	17393	11112	1900	—	—	6281
1990	16287	10126	1500	—	—	6161
1991	15188	9240	1200	—	—	5948

Примітка: * («—») – дані у статистичних збірниках відсутні.

Додаток В

**Виробництво м'яса птиці у господарствах усіх категорій в
Українській РСР у 1953-1991 рр. (у забійній масі), тис. тонн**

Рік	М'ясо птиці, тис. т	Рік	М'ясо пти- ці, тис. т	Рік	М'ясо птиці, тис. т
1953	149,9	1966	216,0	1979	503,0
1954	133,8	1967	222,0	1980	507,0
1955	115,2	1968	246,0	1981	545,0
1956	132,0	1969	262,0	1982	572,0
1957	168,4	1970	312,0	1983	583,0
1958	178,9	1971	331,0	1984	580,0
1959	215,0	1972	341,0	1985	640,0
1960	255,2	1973	358,0	1986	664,0
1961	245,2	1974	401,0	1987	673,0
1962	242,0	1975	436,0	1988	704,0
1963	221,9	1976	392,0	1989	731,0
1964	173,0	1977	449,0	1990	708,0
1965	196,0	1978	475,0	1991	654,0

Додаток Г

**Кількість студентів у вищих навчальних закладах
(на початок навчального року), тис. чол.**

Рік	Кількість студентів, тис. чол.				
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	РРФСР до СРСР, %
1940	811,7	478,1	196,8	24,2	58,9
1950	1247,4	796,7	201,6	16,2	63,9
1955	1897,0	1176,1	325,9	17,2	62,0
1956	2001,2	1268,2	345,2	17,3	63,4
1981/1982	5284,5	3067,2	882,9	16,7	58,0

Додаток Д

Рівень освіти населення (на 1000 чол., зайнятих у народному господарстві, мають вищу й середню (повну й неповну освіту)

Рік	Рівень освіти, на 1000 чоловік, чол.		
	СРСР	РРФСР	УСРСР
1939	123	124	139
1959	433	440	438
1970	653	656	668
1979	805	803	813
1982	846	842	854

Додаток Е

Кількість наукових працівників (враховані лише ті, які мають науковий ступінь або звання), чол.

Рік	Кількість наукових працівників, чол.				
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	РРФСР до СРСР, %
1940	98315	61872	19304	19,6	62,9
1950	162508	111699	22363	13,8	68,7
1955	223893	154806	30232	13,5	69,1
1956	239880	166192	31819	13,3	69,3

Додаток Ж
Структура доходів і витрат сім'ї колгоспника, %

Показник	1940 р.	1960 р.	1970 р.	1975 р.	1980 р.	1985 р.
Сукупний дохід сім'ї	100	100	100	100	100	100
у т.ч.: дохід від колгоспу	39,7	35,3	40,0	43,7	43,9	46,3
заробітна плата членів сім'ї	5,8	8,5	8,4	8,1	9,6	9,2
пенсії, стипендії, різні виплати і пільги із суспільних фондів споживання (включаючи безкоштовну освіту, лікування тощо)	4,9	10,3	17,9	21,4	19,5	19,1
дохід від особистого підсобного господарства	48,3	42,9	31,9	25,4	25,3	24,1
дохід з інших джерел	1,3	3,0	1,8	1,4	1,7	1,3
Використання сукупного доходу	100	100	100	100	100	100
у т.ч.:						
на харчування	67,3	53,2	40,4	37,1	35,9	33,4
на придбання: тканин, одягу і взуття	10,9	16,0	15,7	15,7	16,5	15,8
меблів, предметів культури і побуту	1,1	3,5	4,9	5,9	6,7	7,0
будівельні матеріали	0,3	2,8	2,8	2,7	1,9	2,0
пальне	3,8	2,1	1,8	1,6	1,5	1,3
на соціально-культурні і побутові послуги	4,8	11,3	15,0	16,8	15,0	14,8
з них на освіту, лікування та інші безкоштовні послуги	3,4	7,4	10,8	12,3	10,5	10,2
накопичення (приріст грошей готівкою, та ін.)	6,3	1,5	6,4	6,0	7,3	10,3
податки, збори, платежі	1,4	2,2	1,3	1,2	1,5	1,6
інші витрати	4,1	7,4	11,7	13,0	13,7	13,8

Додаток И

Структура доходів і витрат сім'ї робочого промисловості, %

Показник	1940 р.	1960 р.	1970 р.	1975 р.	1980 р.	1985 р.
Сукупний дохід сім'ї	100	100	100	100	100	100
заробітна плата членів сім'ї	71,3	74,8	74,4	74,3	74,2	74,2
пенсії, стипендії, різні виплати і пільги із суспільних фондів	14,5	20,4	22,1	22,5	23,3	25,
дохід від особистого підсобного господарства	9,2	1,5	1,3	0,9	0,7	0,6
дохід з інших джерел	5,0	3,3	2,2	2,3	1,8	2,0
Використання сукупного доходу	100	100	100	100	100	100
у т.ч.:	53,8	37,9	35,7	32,9	31,7	29,4
на харчування						
на придбання: тканин, одягу і взуття	11,1	16,8	15,5	15,4	16,1	15,5
меблів, предметів культури і побуту	1,7	53,9	5,8	6,5	7,2	7,6
будівельні матеріали	...	0,6	0,4	0,3	0,4	0,5
пальне	1,2	0,6	0,3	0,2	0,1	0,1
на соціально-культурні і побутові послуги	17,6	21,3	23,5	21,1	23,5	24,4
з них на освіту, лікування та інші безкоштовні послуги	9,0	10,9	13,9	13,8	14,1	15,2
накопичення (приріст грошей готівкою, та ін.)	4,7	2,0	4,1	5,3	5,9	7,8
податки, збори, платежі	4,1	7,5	7,9	8,5	8,7	8,9
інші витрати	5,8	7,3	6,8	6,8	6,4	5,8

Додаток К

Заробітна плата працівників колгоспу і радгоспу у СРСР, крб.

Рік	Заробітна плата працівників, крб.					
	колгоспу		радгоспу		у колгоспі по відношенню до радгоспу, %	
	середньо-місячна	людино-дня	середньо-місячна	людино-дня	середньо-місячна	людино-дня
1965	51,3	2,68	74,6	3,21	68,8	83,5
1970	74,9	3,90	101,1	4,43	74,1	88,0
1975	92,0	4,54	127,3	5,51	72,2	82,4
1980	118,5	5,52	149,7	6,48	79,2	85,2
1981	122,1	5,64	153,3	6,62	79,6	85,2

Додаток Л

Собівартість яєць у колгоспах і радгоспах у 1976-1980 рр., крб./1000 шт.

Господарство	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	РРФСР до СРСР
1976-1980 рр.					
Колгоспи	81	98	72	88,9	121
Радгоспи	62	62	63	101,6	100,0
1990 р.					
Колгоспи	107	144	100	93,5	134,6
Радгоспи	72	70	71	98,6	97,2

Додаток М
Кількість проінкубованих яєць птиці в Українській РСР у
1955-1959 рр., тис. шт.

Рік	Усього яєць	У тому числі			
		курячих	качиних	гусячих	інди- чих
1955	84396	73442	8088	1894	972
1956	129280	111565	14131	25742	1039
1957	148393	119323	24934	3222	915
1958	170360	130407	35007	3754	1192
1959	279000	212000	50000	12000	5000

Додаток Н
Поголів'я птиці у господарствах усіх категорій
на 1 січня, млн. гол.

Рік	Поголів'я птиці, млн гол.						
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	РРФСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	інші рес-публі-ки до СРСР, %
1941	255,7	135,2	69,6	27,2	52,8	39,1	20,0
1976	734,4	394,1	168,3	22,9	53,7	42,7	23,4
1981	1032,4	563,7	233,6	22,6	54,6	41,4	22,8
1982	1067,5	580,7	238,0	22,3	54,4	41,0	23,3
1986	1168,5	627,7	252,6	21,6	53,7	40,2	24,7
1987	1174,2	632,4	251,4	21,4	53,9	39,7	24,7
1988	1175,1	637,4	247,4	21,0	54,2	38,8	27,8
1989	1199,5	646,2	254,5	21,2	53,9	39,4	24,9
1990	1213,9	653,7	255,1	21,0	53,9	39,0	25,1
1991	1200,4	659,8	246,1	20,5	55,0	37,3	24,5

Додаток П

Виробництво яєць, млн шт.

Рік	Виробництво яєць, млн шт.						
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %	інші республіки
1922	4500	3014	1026	22,8	34,0	67,0	10,2
1940	12214	6577	3272	26,8	49,7	53,8	19,4
1971-1975	51408	29936	11215	21,8	37,5	58,2	20,0
1976-1980	63133	36686	13542	21,5	36,9	58,0	20,5
1981-1985	74422	43053	15993	21,5	37,1	57,8	20,7
1986-1989	83372	47952	17447	20,9	36,4	57,5	21,6
1990	81700	47470	16287	19,9	34,3	58,1	

Додаток Р

Виробництво м'яса, (у забійній масі) у господарствах усіх категорій, тис. т

Рік	М'ясо тварин, тис. т						
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %	інші республіки до СРСР, %
1922	2181	1070	345	15,8	32,2	49,1	35,1
1940	4695	2373	1127	24,0	47,5	50,5	25,5
1971-1975	14004	7361	3280	23,4	44,6	52,6	24,0
1976-1980	14840	7361	3471	23,4	47,2	49,6	27,0
1981-1985	16208	8075	3684	22,7	45,6	49,8	27,5
1986-1990	19350	9671	4309	22,3	44,6	50,0	27,7
1990	20011	10112	4358	21,8	43,1	50,5	27,7

Додаток С

Постачання у загальносоюзний фонд яєць і яєчних продуктів у перерахунку на яйця, млн шт.

Рік	Постачання у загальносоюзний фонд яєць і яєчних продуктів у перерахунку на яйця, млн шт.					
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %
1980	5930,0	3606,2	1865,8	31,5	51,7	60,8
1985	6586,3	4276,5	1800,0	27,3	42,1	64,9
1986	6664,2	4400,0	1701,9	25,5	38,7	66,0
1987	6435,0	4350,0	1600,0	24,9	36,8	67,6
1988	6510,0	4500,0	1500,0	23,0	33,3	69,1
1989	6640,1	4650,0	1500,0	22,5	32,2	70,0
1990	6018,3	4800,0	852,6	14,2	17,8	79,8

Додаток Т

Постачання у загальнодержавний фонд м'яса і м'ясопродуктів у перерахунку на м'ясо, тис. т

Рік	Постачання у загальнодержавний фонд м'яса і м'ясопродуктів, тис. т					
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %
1980	2006,1	756,7	418,1	20,8	55,3	37,7
1985	2214,0	777,4	500,0	22,6	64,3	35,1
1986	2480,0	900,0	535,0	21,6	59,4	36,3
1987	2436,2	825,6	564,0	23,2	68,3	33,9
1988	2571,7	901,5	600,0	23,3	66,6	35,0
1989	2521,7	940,0	608,2	24,1	64,7	37,3
1990	1901,9	677,1	461,8	24,3	68,2	35,6

Додаток У

Продукція сільського господарства в СРСР, РРФСР і УРСР (у співставних цінах 1983 р.), млрд крб.

Рік	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %
1981–1985	201,3	92,4	45,4	22,6	47,6	45,9
1986–1990	220,8	103,0	49,1	22,2	47,7	46,6
1989	225,1	105,9	50,8	22,6	48,0	47,0
1990	218,7	102,1	49,0	22,4	48,0	46,7

Додаток Ф

Загальний об'єм капіталовкладень, млн. крб.

Рік	Загальний об'єм капіталовкладень, млн. крб.					
	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %
1940	6433	4326	927	14,4	21,4	67,2
1981	138818	86964	18970	13,7	21,8	62,6

Додаток X

Загальна земельна площа і площа сільськогосподарських угідь на 1 листопада 1990 р., млн га

Показник	СРСР	РРФСР	УРСР	УРСР до СРСР, %	УРСР до РРФСР, %	РРФСР до СРСР, %
Загальна земельна площа (територія)	2227,6	1707,5	60,4	2,7	3,5	76,6
Загальна площа с.-г. підприємств і господарств	1046,4	640,7	48,1	4,6	7,5	61,1
Усі с.-г. угіддя с.-г. підприємств і господарств	557,3	213,7	41,4	7,4	19,3	38,3
у т.ч. рілля	224,4	131,8	33,4	14,9	25,3	58,7
сінокоси	29,5	20,0	2,2	7,4	11,0	67,8
пасовища	297,8	60,1	4,8	1,6	8,0	2,2

Додаток Ц

**Поголів'я птиці у господарствах усіх категорій станом на 1 січня,
млн. голів**

Рік	Поголів'я птиці	Рік	Поголів'я птиці
1990	255,1	2005	152,8
1991	246,1	2006	162,0
1992	243,1	2007	166,5
1993	214,6	2008	169,3
1994	190,5	2009	177,6
1995	164,9	2010	191,4
1996	149,7	2011	203,8
1997	129,4	2012	200,8
1998	123,3	2013	214,1
1999	129,5	2014*	230,3
2000	126,1	2015*	213,3
2001	123,7	2016*	204,0
2002	136,8	2017*	201,7
2003	147,4	2018*	204,8
2004	142,4	2019*	211,7

Примітка.* – дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та територій у Донецькій та Луганській областях.

Додаток Ш

Виробництво яєць у господарствах усіх категорій, млн. шт. (1990–2017 рр.)

Рік	Виробництво яєць, млн шт.	Рік	Виробництво яєць, млн шт.
1990	16286,7	2005	13045,9
1991	15187,8	2006	14234,6
1992	13496,0	2007	14062,5
1993	11793,8	2008	14956,5
1994	10153,7	2009	15907,5
1995	9403,5	2010	17052,3
1996	8763,3	2011	18689,8
1997	8242,4	2012	19110,5
1998	8301,4	2013	19614,8
1999	8739,7	2014*	19587,3
2000	8808,6	2015*	16782,9
2001	9668,2	2016*	15100,4
2002	11309,3	2017*	15505,8
2003	11477,1		
2004	11955,0		

Примітка.* – дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та територій у Донецькій та Луганській областях.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК	Агропромисловий комплекс
ВАСГНІЛ	Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
ВНДТІП	Всесоюзний науково-дослідний і технологічний інститут птахівництва
ВУАСГН	Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
ВУНДІП	Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва
ДАК	Державний архів м. Київ
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДАХМО	Державний архів Хмельницької області
ДДСП НААН	Державна дослідна станція птахівництва Національної академії аграрних наук України
ДППЗ	Державний племінний птахівничий завод
ІПС	Інкубаторно-птахівнича станція
КМУ	Кабінет Міністрів України
МТС	Машинно-тракторна станція
НДІ	Науково-дослідний інститут
НДР	Науково-дослідна робота
НКЗС	Народний комісаріат земельних справ
СГІ	Сільськогосподарський інститут
УАСГН	Українська академія сільськогосподарських наук
УДСП	Українська дослідна станція птахівництва
Укрндіпросільгосп	Український науково-дослідний і проектний інститут сільськогосподарського господарства
Укрплемптахотрест	Український племінний птахівничий трест
УСГА	Українська сільськогосподарська академія
НУБіП України	Національний університет біоресурсів і природокористування України
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Історико-бібліографічна серія
«Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»
Заснована ННСГБ НААН у 2001 р.

1. **Професор БУДРІН Петро Васильович (1857–1939) : біобібліогр. покажч.** / УААН, ЦНСГБ ; упоряд. В. А. Вергунов, С. Д. Коваленко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2001. – 126 с. : портр. – (Кн. 1).

2. **Вергунов В. А. Коноплярство в Україні : іст. аспекти розвитку. Погляд у минуле. Проблеми сьогодення. Перспективи :** монографія / В. А. Вергунов, С. Б. Скорченко ; УААН, ЦНСГБ. – К. : Нора-Прінт, 2002. – 155 с. – (Кн. 2).

3. **Професор ЛИХВАР Данило Федорович (1902–1986) :** біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2002. – 258 с. – (Кн. 3).

4. **Професор ЯНАТА Олександр Алоїзович (1888–1938) :** [біобібліогр. покажч. до 115-річниці від дня народж.] / УААН, ЦНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2003. – 223 с. : портр. – (Кн. 4).

5. **Професор ІВАНИЦЬКИЙ Борис Георгійович (1878–1953) :** [біобібліогр. покажч.]. До 125-річчя від дня народж. / УААН, ДНСГБ ; уклад. О. І. Фурдичко, В. А. Вергунов, О. П. Басун ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2004. – 184 с. : портр. – (Кн. 5).

6. **Вергунов В. А. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) :** монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; УААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренко. – Х., 2004. – 175 с. : портр. – (Кн. 6).

7. **Академік КВАСНИЦЬКИЙ Олексій Володимирович (1900–1989) : життєвий і творчий шлях** / УААН, Ін-т свинарства ім. О. В. Квасницького, Полтав. держ. аграр. акад., ДНСГБ ; уклад. В. Ф. Коваленко, В. М. Нагаєвич, Т. П. Гармаш ; наук. ред. М. В. Зубець. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – 152 с. – (Кн. 7).

8. **Наукова школа академіка ВАСИЛЕНКА Петра Мефодійовича :** монографія. [До 105-річчя з дня народж.] / Д. Г. Войтюк, В. А. Вергунов, О. С. Мудрук, О. П. Деркач ; УААН, ДНСГБ, Нац. аграр. ун-т ; наук. ред. М. К. Лінник. – К. : Аграр. освіта, 2005. – 71 с. : портр. – (Кн. 8).

9. **Академік Микола Іванович ВАВИЛОВ і розвиток аграрної науки в Україні :** зб. іст.-наук. нарисів, документів, біобібліогр. матеріалів. До 75-річчя створення УААН / УААН, ДНСГБ ; уклад. М. В. Зубець,

В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. М. Самородов. – К. : Аграр. наука, 2005. – 578 с. : портр. – (Кн. 9).

10. **Академік РЕМЕСЛО Василь Миколайович (1907–1983) : біобібліогр. покажч. До 100-річчя від дня народж. / УААН, ДНСГБ, Мирон. ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Дубовий, Г. Ю. Борсук ; наук. ред. В. А. Вергунов ; авт. вступ. ст. Б. Є. Патон, М. В. Зубець. – К. : Колобіг, 2006. – 191 с. : портр. – (Кн. 10).**

11. **Коломийській дослідній станції – 50 років : здобутки, перспективи / УААН, Коломий. досл. ст. Івано-Франків. ін-ту агропром. вир-ва, ДНСГБ ; уклад. Д. В. Неміш, С. О. Яцик, Г. І. Куничак, О. Л. Моцок, В. Д. Карпанюк, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 106 с. – (Кн. 11).**

12. **Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2006. – 492 с. – (Кн. 12).**

13. **Г. ВАЛЬТЕР та Ю. КЛЕОПОВ і Г. МАХОВ – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ, «Нікіт. ботан. сад – нац. наук. центр» ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Мельник ; під заг. ред. В. М. Єжова ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Сімферополь : Таврида, 2006. – 158 с. : портр. – (Кн. 13).**

14. **Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.) : зб. док. і матеріалів До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 526 с. : портр., фото. – (Кн. 14).**

15. **Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук (1931–1935 рр.) : зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпаль, Н. І. Семчук, О. П. Решетнік, О. М. Пильтяй ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 311 с. : портр., фото. – (Кн. 15).**

16. **Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.) : зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення УААН / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк, Б. К. Супіханов, О. Б. Бакуменко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 377 с. : портр., фото. – (Кн. 16).**

17. **Вергунов В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур : історія і сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН ; наук. ред. В. В. Кириченко. – Х. : Магда «LTD», 2007. – 157 с. : портр. – (Кн. 17).**

18. **Агрогрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.) : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. М. Пильтяй ; за ред.**

В. А. Вергунова ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2007. – Ч. 1 : (1930–1935 pp.). – 200 с. – (Кн. 18).

19. **Вергунов В. А. Професор СЛЪОЗКІН Петро Родіонович (1862–1927 pp.)** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. – К. : Аграр. наука, 2007. – 180 с. – (Кн. 19). – До 110-річчя створення Укр. держ. насінневої інспекції та 145-річчя від дня народж. її фундатора П. Р. Сльозкіна.

20. **Вергунов В. А. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН : історія і сьогодення.** До 75-річчя Держ. наук. с.-г. б-ки УААН як наук. установи / В. А. Вергунов. – К., 2007. – 480 с. – (Кн. 20).

21. **Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–1956) :** зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад. В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, Н. І. Семчук, В. М. Товмаченко, Л. Л. Ткач, О. П. Зайцева, О. С. Онищенко, Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко ; за наук. ред. М. В. Зубця. – К. : Аграр. наука, 2008. – 348 с. – (Кн. 21).

22. **Академік ЮР'ЄВ Василь Якович (1879–1962) :** [біобібліогр. покажч.]. До 100-річчя заснування Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва ; уклад. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; наук. ред. В. В. Кириченко ; авт. вступ. ст. М. В. Зубець. – Х. : Магда «LTD», 2007. – 184 с. : портр. – (Кн. 22).

23. **Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 pp.) :** зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Пашківська ; за ред. В. А. Вергунова. – К., 2008. – 222 с. – (Кн. 23).

24. **Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2008. – Ч. 2. – 563 с. – (Кн. 24).

25. **Супіханов Б. К. Олійні культури : історія, сорти, виробництво, торгівля** / Б. К. Супіханов, Н. І. Петренко ; УААН, ДНСГБ. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 124 с. – (Кн. 25).

26. **Вергунов В. А. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962).** До 110-річчя створення Нац. аграр. ун-ту / В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк ; УААН, ДНСГБ ; за заг ред. В. А. Вергунова. – К. : Аграр. наука, 2008. – 300 с. – (Кн. 26).

27. **Мельник Ю. Ф. Сільське господарство України доби 1917–1920 pp. :** міністри землеробства / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, УААН, ДНСГБ ; під заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К., 2008. – 87 с. – (Кн. 27).

28. **Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)** / В. А. Вергунов ;

УААН, ДНСГБ. – К., 2009. – 220 с. – (Кн. 28).

29. **Супіханов Б. К. Продовольча безпека України : історія і сьогодення** / Б. К. Супіханов, О. П. Комарніцька. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. – 116 с. – (Кн. 29).

30. **Супіханов Б. К. Зернові культури : історія сорти, виробництво** / Б. К. Супіханов, Н. П. Петренко. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. – 162 с. – (Кн. 30).

31. **Мельник Ю. Ф. Сільське господарство України доби 1920 років : народні комісари землеробства** / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, УААН, ДНСГБ ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К., 2009. – 76 с. – (Кн. 31).

32. **Вергунов В. А. Академік К. К. ГЕДРОЙЦ і Україна : невідомі сторінки творчої біографії (1929–1930 рр.)** / В. А. Вергунов, О. В. Піщенко ; УААН, ДНСГБ ; під заг. ред. В. А. Вергунова. – К., 2009. – 35 с. – (Кн. 32).

33. **Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1917 рік) : [монографія]** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2009. – 278 с. – (Кн. 33).

34. **Вергунов В. А. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине : ист.-науч. анализ организационных основ** / В. А. Вергунов ; УААН, ГНСХБ. – К., 2009. – 96 с. – (Кн. 34).

35. **Вергунов В. А. Василий Николаевич РЕМЕСЛО – учёный-селекционер (1907–1983) : (к 100-летию Мирон. ин-та пшеницы им. В. Н. Ремесло)** / В. А. Вергунов, О. А. Черныш ; НААН, ГНСХБ ; отв. ред. М. В. Зубец. – К., 2010. – 140 с. : портр. – (Кн. 35).

36. **Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – Ч. 3. – 284 с. – (Кн. 36).

37. **Вергунов В. А. Еволюція наукових засад на шляху до природоохоронного адаптивно-ландшафтного меліоративного землеробства** / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – 174 с. – (Кн. 37).

38. **Історія розвитку генетики та селекції : особистості і здобутки** / В. І. Глазко, В. А. Вергунов, Н. В. Лопатіна, В. І. Власов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – 279 с. – (Кн. 38).

39. **Сінченко В. М. Цукрові буряки : історія, сорти і гібриди, технологія, виробництво** / В. М. Сінченко ; НААН, ДНСГБ, Ін-т цукрових буряків. – К. : ІЦБ НААН, 2010. – 186 с. – (Кн. 39).

40. **Коваленко С. Д. Історія Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України (1918–1927)** / С. Д. Коваленко, Г. М. Красніцька ; НААН, ДНСГБ ; відп. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 169 с. – (Кн. 40).

41. **Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, З. П. Кірпаль, А. С. Білоцерківська, Ю. О. Соколюк ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 600 с. : портр., фото. – (Кн. 41).

42. **Білоцерківська А. С. Сільське господарство України першої чверті ХХ століття та його науково-освітнє забезпечення в контексті діяльності професора А. Г. Терниченка** / А. С. Білоцерківська ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2010. – 179 с. – (Кн. 42).

43. **Сільське господарство України 1930-х років : народні комісари землеробства** / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, НААН, ДНСГБ ; під заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К., 2010. – 78 с. – (Кн. 43).

44. **Приходько Ю. О. Становлення та діяльність Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології кінець ХІХ – початок ХХІ століття** / Ю. О. Приходько, Т. М. Приходько. – Х. : NTMT, 2010. – 180 с. – (Кн. 44).

45. **Радченко Л. С. Академік І. І. ЛУКІНОВ – вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні** : монографія / Л. С. Радченко ; НААН, ДНСГБ, Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки» ; ред. кол. : В. А. Вергунов, В. В. Юрчишин. – К. : ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2011. – 215 с. – (Кн. 45).

46. **Герук С. М. Відновлення деталей сільськогосподарських машин зварюванням і наплавленням : становлення та розвиток** / С. М. Герук, О. М. Сукманюк ; НААН, ДНСГБ. – К., 2011. – 198 с. – (Кн. 46). – На тит. арк. помилково : кн. 43 (слід 46).

47. **Південне відділення ВАСГНІЛ (1969–1990)** : зб. док. і матеріалів. До 80-річчя створення НААН / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, В. І. Кучер, В. С. Лозицький, Н. І. Семчук, О. П. Зайцева ; наук. ред. М. Д. Безуглий. – К., 2011. – 544 с. : портр., фото. – (Кн. 47).

48. **Черныш О. А. Академик В. Н. РЕМЕСЛО – учёный и организатор сельскохозяйственной науки (1907–1983)** (к 100-летию Мироновского института пшеницы им. В. Н. Ремесло) / О. А. Черныш, В. А. Вергунов ; НААН, ГНСХБ ; науч. ред. Н. Д. Безуглий. – К., 2011. – 262 с. : портр., фото. – (Кн. 48).

49. **Руда О. З. Олександр Гаврилович АЛЕШО (1890–1922) – вчений та організатор української науки** / О. З. Руда ; НААН, ДНСГБ ; за ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 164 с. – (Кн. 49).

50. **Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в**

Україні : ретросп. наук.-доп. бібліогр. покажч. автореф. дис., вид. та публ., підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 384 с. – (Кн. 50). – До 80-річчя від дня заснування НААН та 10-річчя Центру історії аграр. науки ДНСГБ НААН.

51. **Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)** : [монографія] / О. В. Корзун ; НААН, ДНСГБ ; відп. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 252 с. – (Кн. 51).

52. **Вергунова І. М. Історія процесу інформатизації в агрономії України (60-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)** / І. М. Вергунова, О. В. Мігульов ; НААН, ДНСГБ, ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – К., 2011. – 180 с. – (Кн. 52).

53. **Вергунов В. А. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911–1968)**. До 100-річчя заснування Мирон. ін-ту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН / В. А. Вергунов, П. П. Євич ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 120 с. : портр., фото. – (Кн. 53).

54. **Присяжнюк М. В. Наукове забезпечення розвитку українського тваринництва у 20-х роках ХХ століття** / М. В. Присяжнюк ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 81 с. – (Кн. 54).

55. **Присяжнюк М. В. Сорто-насіннєве управління Цукротресту (1921–1927)** : зб. док. та матеріалів / М. В. Присяжнюк ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 259 с. – (Кн. 55).

56. **Радченко Л. С. Наукова школа академіка І. І. ЛУКІНОВА (1927–2004)** : монографія / Л. С. Радченко ; НААН, ДНСГБ, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К., 2011. – 243 с. – (Кн. 56).

57. **Зубець М. М. Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» : історія, здобутки, вчені** / М. М. Зубець, І. С. Бородай ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця, 2011. – 208 с. – (Кн. 57).

58. **Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2012. – Ч. 4 : До 90-річчя від дня створення ДНСГБ НААН. – 324 с. : портр. – (Кн. 58).

59. **Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки** / І. С. Бородай ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця, 2012. – 414 с. – (Кн. 59).

60. **Вергунова І. М. Математичні методи для вирішення наукових завдань вітчизняної агрономії першої половини ХХ ст.** / І. М. Вергунова, В. Й. Красніцький. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – 144 с. – (Кн. 60).

61. **Вергунов В. А. Передумови становлення та діяльність**

Миронівської селекційно-дослідної станції (1911–1968). До 100-річчя заснування Миронівського ін-ту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН / В. А. Вергунов, П. П. Євич ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., 2012. – 172 с. : портр., фото. – (Кн. 61).

62. **Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках :** зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України ; уклад. М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Корзун ; під заг. ред. М. В. Присяжнюка ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2012. – 756 с. – (Кн. 62).

63. **Діденко О. М. Діяльність В. А. ГРИГОР'ІВА в контексті розвитку вітчизняного водного права** / О. Діденко ; НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2012. – 44 с. : портр. – (Кн. 63).

64. **Опара Н. М. С. Ф. ТРЕТЬЯКОВ (1872–1918) та його наукова агрономія** / Н. М. Опара ; НААН ННСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – Полтава : Полтав. літератор, 2012. – 192 с. : портр. – (Кн. 64).

65. **Войтюк В. Д. Мобільні засоби технічного обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки в Україні (XX – початок XXI ст.)** / В. Д. Войтюк, С. І. Вечурко ; НААН, ННСГБ, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2013. – 140 с. – (Кн. 63). – На обкл., тит. арк., звороті тит. арк. і надвип. даних помилково : кн. 63 (слід 65).

66. **Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. XX ст. : наук.-організац. засади** / М. В. Присяжнюк ; М-во аграр. політики та продовольства України, НААН, ДНСГБ. – К., 2012. – 158 с. – (Кн. 66).

67. **Сівозміни в системах землеробства України (1958–1984 рр.) :** зб. док. і матеріалів / уклад. Н. П. Коваленко ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Нілан-ЛТД, 2012. – 573 с. – (Кн. 67).

68. **Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Кн. 68).

69. **Піпан Х. М. Селекція озимої пшениці в Україні : історія та здобутки** / Х. М. Піпан ; НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. В. Шелепова. – К. : Нілан-ЛТД, 2013. – 200 с. – (Кн. 69). – На обкл. помилково : кн. 61 (слід 69).

70. **Гриценко Н. Ф. Історія наукової думки про класифікацію ґрунтів** / Н. Ф. Гриценко ; НААН, ННСГБ ; авт. вступ. слова В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – 180 с. – (Кн. 70). – До 130-річчя виходу кн. проф. В. В. Докучаєва «Російський чорнозем».

71. **Агрогрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.) :** зб. док. і

матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – Ч. 2 : 1936–1941 рр. – 368 с. : портр. ; фото. – (Кн. 71).

72. **Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська ; за заг. ред. В. Ф. Петриченка ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 1464 с. – (Кн. 72).

73. **Волощук М. Д. Ерозія ґрунтів України : еволюція теорії та практики** : монографія / М. Д. Волощук, Н. І. Петренко, С. В. Яценко ; ННСГБ НААН, М-во освіти і науки України, Прикарп. нац. ун-т ім. Василя Стефаника ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – К., 2014. – 326 с. – (Кн. 73).

74. **Вергунов В. А. Професор ЄНКЕН Борис Карлович (1873–1943) : нарис життя та творчої діяльності** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 432 с. : портр. – (Кн. 74).

75. **Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках** : зб. док. і матеріалів / ННСГБ НААН, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзало ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 886 с. – (Кн. 75).

76. **Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 52 с. – (Кн. 76).

77. **Вергунов В. А. Національному університету водного господарства та природокористування – 100 років : іст.-наук. аналіз передумов появи** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К., 2015. – 48 с. – (Кн. 77).

78. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.)** / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 1. – 356 с. – (Кн. 78).

79. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.)** / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 1. – 492 с. – (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.

В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 2. – 464 с. – (Кн. 79).

80. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 1. – 418 с. – (Кн. 80).**

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 2. – 418 с. – (Кн. 80).

81. **Вергунов В. А. Професор А. К. СКОРОХОДЬКО – учений, педагог, організатор зоогієнічної науки / В. А. Вергунов, І. С. Бородай, Ю. Д. Липова ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 216 с. : портр. – (Кн. 81).**

82. **Путівник по архівних установах України для дослідників історії аграрної науки / НААН, ННСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, С. В. Яценко, А. С. Білоцерківська, Т. П. Шепітко. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 216 с. – (Кн. 82).**

83. **Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919) : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – 644 с. – (Кн. 83).**

84. **Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 96 с. – (Кн. 84).**

85. **Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії) / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с. – (Кн. 85).**

86. **Павлушко Ю. І. Професор БУГУЦЬКИЙ Олексій Андрійович (1929–2000) – інтелектуал аграрно-економічної науки / Ю. І. Павлушко ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ННСГБ ; авт. вступ. ст. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 214 с. : портр. – (Кн. 86).**

87. **Вергунов В. А. Науково-організаційна діяльність професора Д. Ф. Лихваря з розвитку селекції та акліматизації сільськогосподарських рослин в Україні (20-ті–80-ті рр. ХХ ст.) :**

[монографія] / В. А. Вергунов, Л. К. Тараненко, Г. С. Щиголь ; НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП «Корзун Д. Ю.», 2015. – 160 с. : портр. – (Кн. 87).

88. **Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР / УРСР у 1935–1940 роках** : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 474 с. – (Кн. 88).

89. **Апостол М. В. Академік А. О. САПЄГІН – подвижник та корифей вітчизняного природознавства першої половини ХХ ст.** / М. В. Апостол ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов ; вступ. слово Я. М. Гадзала. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 186 с. – (Кн. 89).

90. **Бей Р. В. Еволюція наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР (20–80-ті рр. ХХ ст.)** / Р. В. Бей ; НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 380 с. – (Кн. 90).

91. **Нижник С. В. Нарис життя та творчої діяльності академіка УААН В. Ф. ПЕРЕСИПКІНА (1914–2004)** : монографія / С. В. Нижник. – Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2016. – 176 с. – (Кн. 91).

92. **Вергунов В. А. Культура боліт на Полтавщині : становлення та розвиток у світлі творчої спадщини П. В. Спесивцева** : [монографія] / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т іст. аграр. науки, освіти та техніки, Полтав. обл. краєзнав. музей ім. В. Кричевського. – К., 2016. – 160 с. – (Кн. 92).

93. **Апостол М. В. Теоретико-методологічні та інституціональні основи розведення сільськогосподарських тварин в Україні другої половини 60-х років ХХ – початку ХХІ ст. : наукове середовище академіка М. В. Зубця** : монографія / НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов – К. : Аграрна наука, 2016. – 446 с. – (Кн. 93).

94. **Вергунов В. А. Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН : ретроспектива становлення та перспективи (до 15-річчя діяльності)** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 212 с. – (Кн. 94).

95. **С. Л. ФРАНКФУРТ та Україна (до 150-річчя від дня народження)** : [монографія] / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К., 2016. – 260 с. : портр. – (Кн. 95).

96. **Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934–1956 роках** : зб. док. і матеріалів / Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ННСГБ

НААН, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України, Центр. держ. архів громад. об'єднань України ; уклад. В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко, Н. Б. Щebetюк, С. Д. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2016. – 461 с. – (Кн. 96).

97. **Щebetюк Н. Б. Історія Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935 рр.)** / Н. Б. Щebetюк ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : НУБіП України, 2017. – 168 с. – (Кн. 97).

98. **Щebetюк Н. Б. Розвиток аграрної науки в Україні наприкінці 20-х – 30-і рр. ХХ ст.** / Н. Б. Щebetюк ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017. – 380 с. – (Кн. 98).

99. **Євтушик Р. В. Історія селекції одностигмих цукрових буряків на теренах України** / Р. В. Євтушик ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. О. Є. Тарабрін ; вступ. слово В. А. Вергунова. – К. : ЦП «Компринт», 2017. – 159 с. – (Кн. 99).

100. **Вергунов В. А. Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН : історія та сучасність. До 100-річчя від дня створення** / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2017. – 464 с. – (Кн. 100).

101. **Шульга В. П. Творча спадщина професора М. А. Кравченка у системі селекційно-племінної справи в тваринництві УСРР / УРСР (30-ті – перша половина 80-х років ХХ століття** / В. П. Шульга ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Суми : ТОВ «ВПП «Фабрика друку»», 2018. – 468 с. – (Кн. 101).

102. **Організація науково-освітнього та інформаційно-бібліотечного забезпечення аграрної галузі у роки Української революції (1917–1921). До 100-річчя Національної академії аграрних наук України** : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. освіти, науки та техніки, ЦДАВО України, ДАКО ; уклад. : В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, С. М. Клапчук, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко, С. М. Живора, Н. В. Маковська, С. М. Каменєва ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2018. – 380 с. – (Кн. 102).

103. **Яцентій Б. Р. Професор О. Т. Калачиков – учений, педагог та організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні** / Б. Р. Яцентій ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2018. – 162 с. – (Кн. 103).

104. **Апостол М. В. Теоретико-методологічні та інституціональні основи розведення сільськогосподарських тварин в Україні другої половини 60-х років ХХ – початку ХХІ ст. : наукове середовище академіка**

М.В. Зубця : монографія / НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – 2-ге вид., доп. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 412 с. – (Кн. 104).

105. **Демиденко Н.М. Петро Іванович Прокопович (1775-1850) – патріарх вітчизняної бджільницької науки, видатний педагог, богослов: новий погляд на долю і творчість:** монографія / НААН, ННСГБ; за наук. ред. В.А. Вергунова. – Суми : Вид-во «МакДен», 2018. – 236 с. (Кн. 105).

106. **Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т аграр. науки, освіти та техніки. – К. : Аграр. наука, 2018. – Ч. 1: Творці та розбудовники (біографічні нариси).** – 604 с. (Кн. 106).

Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН, ННСГБ. – К.: Аграр. наука, 2018. – Ч 2 : Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). – 620 с. (Кн. 106).

Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / ННСГБ НААН. – К.: Аграр. наука, 2018. – Ч. 3 : Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали. – 504 с. – (Кн. 106).

107. **Вергунов В. А. Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева** : монографія / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К. : Аграр. наука, 2018. – 268 с. – (Кн. 107).

108. **Вергунов В. А Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленєв (1889–1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження) / В.А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфільська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва і природокористування України.** – Рівне : НУВГП, 2019. – 123 с. – (Кн. 108).

109. **Коваленко С. Д. Система організації впровадження наукових розробок у сільське господарство України (друга половина ХІХ – 50-ті роки ХХ століття) : монографія / С. Д. Коваленко ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов.** – К., 2018. – 390 с. – (Кн. 109).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Мельник Вікторія Вікторівна,
кандидат сільськогосподарських наук, доцент

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПТАХІВНИЦТВА В УКРАЇНІ другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Монографія

Науковий редактор:
*доктор сільськогосподарських наук, професор,
заслужений працівник сільського господарства України,
академік НААН, директор СГБ НААН*
Віктор Анатолійович Вергунов

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 21,56

Замовлення №12/03-19. Підписано до друку 12.03.2019

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»

м. Київ, вул. Бориспільська, 9

Свідоцтво серія ДК №3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»

м. Київ, вул. Бориспільська, 9

Тираж 300 прим.